İSHAK SUNGUROĞLU

HARPUT Yollarında

BİRİNCİ CİLT

ELAZIĞ KÜLTÜR VE TANITMA VAKFI YAYINLARI No: 2

İshak SUNGUROĞLU, 18 Mart 1888 de Harput'ta doğmuştur. Babası Yemen'de şehit düşen mülazim'i evvel Abdülhamit Hamdi Efendi, annesi gene Sunguroğlu ailesinden Mümine Hanımdır. İlk eğitimini Kamilzade Hafız Tevfik Efendi mektebinde tamamladıktan sonra Elaziz Askeri Rüştüyesi'nde ve Elaziz Mülkiye İdadisinde okuyarak 1907 yılında mezun olmuştur. Daha sonra Kamil Paşa Medresesinde Müftü Kemal Efendiden ders alarak bir yıl kadar Medrese eğitimi görmüştür.

1908-1914 yılları arasında Elaziz Adliyesinde ve Vilayet encümen kitabetinde çalışmış, askerlik dönüşü bir süre memuriyete devam ederken, Harput Numune İptidaisinde resim ve beden terbiyesi öğretmenliği yapmıştır. Daha sonra dayısı Hacı Kerim Efendi'nin yönettiği bir şirkette ticaret hayatına atılmış, 1922 yılında İstanbul'a yerleşerek kendi adına ticarete başlamıştır. Ancak; büyük bir yangında evinin ve eşyalarının yanması üzerine, 1935 yılında memuriyete dönmüş, 1954 yılına kadar İstanbul'da çeşitli kurumlarda çalışarak emekli olmuştur.

Bu dönemde kendisinin de büyük katkılarıyla kurulan "Elazığ Lisesi'nden Yetişenler Cemiyeti"nin uzun yıllar başkanlığını yaparak, ihtiyaç içindeki öğrencilerin barınma ve yetişmelerine büyük emek vermiştir.

Türk musikisine olan aşinalığına sıla hasretini de katarak Harput şarkı ve türkülerinin asıllarına uygun olarak yaşatılmaları için büyük emekler vermiş, bunları makamlarına göre guruplandırarak, ses ve usul yönünden devrin üstatları Harput'lu okuyucuların seslerinden teyp bandına aldırarak Rahmetli Vasfi AKYOL aracılığı ile notaya geçirtmiştir.

1948 yılında yazmağa başladığı Harput Yolları için defalarca Harput ve Elazığ'ı ziyaret etmiş, ayrıca gerekli bilgi ve belgeler için muhtelif şehirlerdeki kütüphane ve arşiv dairelerinde 1977 yılına kadar bıkmadan çalışmıştır.

Aynı yıl yaz aylarında bir gün İstanbul'da ziyaret ettiğimde, kendisini masa başında çılışırken buldum. İyice yaşlanmış zorlukla yazıyordu. Bana, "Harput'un hatırı için olsa gerek, Allahım bana arkadaşlarımdan çok daha uzun ömür bahşetti. Bir yıl daha müsaade etse Harput Yolları'nın beşinci cildini tamamlayabilsem görevim bitmiş olacak, fakat bundan sonrası için pek müsaade edileceğe benzemiyor." dedi. Bu konuşmadan üç ay sonra eserinin beşinci cildini tamamlayamadan 5 Ekim 1977 tarihinde 88 yaşında Hakkın Rahmetine kavuştu. Cenazesi İstanbul'da bulunan bütün Elazığ'lı hemşehrilerinin ve diğer sevenlerinin elleri üzerinde Feriköy Mezarlığı'nda toprağa verildi. Allahın Rahmeti üzerine olsun.

Prof. Kerim SUNGUROĞLU

İSHAK SUNGUROĞLU

HARPUT YOLLARINDA

Portresi, coğrafyası, tarihi, âbideleri, ilim müesseseleri, âlimleri, şairleri, zengin folkloru, aile tarihleri, âdet ve an'aneleriyle eski Harput

BİRİNCİ CİLT

Bu ciltte 161 resim ve yazı, bir harita ve bir de kroki vardır.

İSTANBUL
1958

TAKDİM

Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı olarak bugün, engin bir sevinç ve gururun içerisindeyiz. Zira,"Harput Yollarında"yı eksiksiz sizlere ulaştırmış bulunuyoruz.

Sahibolduğunuz bu eser için, birşeyler yazmak bizleri aşar. Çünkü 29 yılda gerçekten geceli gündüzlü, tarifsiz uğraşlar ve sıkıntılarla yazılmış, kalpten duyulmuş, yaşanmış ve bir karşılık beklenmeden kağıda dökülmüştür. "Harput Yollarında" hemen hemen sayılı bir iki ilimiz hariç, şehrimize nasibolan bir kültür hazinesidir. Türk Tarihi ve yöresel Türkiye araştırmaları için, tartışmasız bir büyük kaynaktır. Bu eserde tarihi ve coğrafyası ile, düğünü derneği ile, gelenekleriyle kendimizi ve geçmişimizi bulacaksınız. Yaşayan değerlerimiz için gururlanacak ve coşacak, kaybolan ve unutulanlar için yanıp tutuşacaksınız.

Vakfımıza bağışlamaları ile, bu kültür hazinesinin güncelleşmesini sağlayan, ayrıca geliri ile, ihtiyaç içerisindeki Elazığlı Üniversite öğrencilerine büyük destekte bulunan kıymetli kızı, Ayten ÖZÇELİK hanımefendiye ve oğlu Prof. Dr. Sayın İmer SUNGUROĞLU'na Vakfımız ve bütün Elazığlılar adına sonsuz sevgi ve saygılar sunuyorum.

Harputlu doğup, Harputlu yaşayan ve 1948 senesinde oluşturmaya başladığı bu eseri, tarifsiz zorluklar içerisinde 29 yıl aralıksız bir oya gibi işleyen, son zamanında bile beşinci cildini bitirebilmek için "Yüce Allahından bir yıl daha ömür niyaz eden" memleketimizin değerli evladı merhum İshak SUNGUROĞLU'nun aziz hatırası önünde saygıyla eğiliyorum.

Nur içinde yatsın.

Prof. Dr. Köksal BALOŞ
Vakıf Yönetim Kurulu Başkanı

İÇİNDEKİLER

Birinci Cilt

	Sahife
Harput hakkında nefis bir şiir ve resimlerle eski Harput şehri	V — XVI
G i r i ş	1 — 8
Şehrin Portresi	9 — 14
Harput'un coğrafi durumu	15 — 37
Harput tarihi hakkında ilk söz	37 — 41
Harput kelimesinin orijini	42 — 48
Harput ve dolaylarındaki eski eserler	49 — 57
Hurriler idaresinde Harput	58 — 59
Etiler " "	60 — 61
Asûrlar " "	62 — 63
Urartular " "	64 — 67
Medler " "	68 — 69
Persler " "	70 — 71
Partlar " "	72 — 73
Sâsâniler " "	74 — 77
Selefküsler " "	78
Ermeniler " "	79 — 84
Roma ve Bizans devirleri	85 — 90
Suphane kırallığı	91
İlk İslâm halifeleri devrinde Harput	92
Emeviler devrinde Harput	93
Abbasiler devrinde Harput	94 — 95
Bölgeye Türk akınları	96 — 101
Harputda Çubuk emareti	102
Selçukiler devrinde Harput	103 — 109
Artuk oğulları devrinde Harput ve Belek Sultan	110 — 116
Bölgeye Moğol akınları	117 — 118
Dülkadir oğulları devrinde Harput	119 — 121
Akkoyunlular devrinde Harput	122 — 131
Osmanlılar devri ve bunların menşe'leri	132 — 133
Yavuz Sultan Selim devri	134 — 138
Kanunî Sultan Süleyman devri	139 — 142
IV. üncü Murad devri	143 — 154
İki buçuk asırlık perdeli bir devir	155 — 157
II. nci Sultan Abdülhamid devri	158 — 162
V. inci Sultan Mehmed Reşad devri	163 — 181
VI. ncı Mehmed Vahdettin devri	182 — 189
Harput ve Elâzığın nüfusu	190 — 197
Harput - Elâzığ vilâyetinin idarî cephesi: Yavuz Sultan Selim devrinden bu güne kadar	198 — 238

Harputun mahalleleri . . . . . 239 — 242
Askerî durum . . . . . 243 — 246
Harputun kazaya tahvili ve Kaymakamlar . . . . . 247 — 252
Sıhhat işleri ve içtimaî yardım . . . . . 253 — 257
Lisan 258
Harputun tarihî âbideleri... Süt Kalesi . . . . . 259 — 269
Harputun camileri: Alacalı cami . . . . . 270 — 273
Ağa camii . . . . . 273 — 276
Ahmed bey camii . . . . . 276 — 277
Esadiye - Arslâniye camii 278
Kale camii 279
Kurşunlu camii . . . . . 280 — 282
Meydan Camii . . . . . 282 — 284
Sarahatun camii . . . . . 285 — 302
Ulu camii . . . . . 302 — 309
Mescitler: Alâca mescit ve türbesi . . . . . 310 — 315
Ahi Musa mescidi ve türbesi . . . . . 315 — 316
Bekir çavuş mescidi . . . . . 316 — 317
Hoca, Hacı, Kara Sofu mescitleri . . . . . 317 — 318
Kökcü zade, Müderris mescitleri 318
Mehmed ağa, Meydan mescid-i cedidi, Ortak mescitleri . . 319 — 320
Peygamber, Tahiriye mescitleri . . . . . 320 — 321
Zahri baba mescidi ve türbesi 321
Zaviye ve ziyaretgâhlar: Ankuzu baba . . . . . 322 — 323
Seyyid Ahmed Kürdî türbesi 323
Beşik baba, Celâl baba ve altı nefer arkadaşlarına ait türbeleri 324 — 325
Fatih Ahmed türbesi . . . . . 325 — 330
İbrahim baba türbesi . . . . . 330 — 331
Mansur baba türbesi . . . . . 331 — 333
Nadir baba türbesi ve Nazır baba türbe ve tekyesi . . . . 333 — 334
Şeyh Hacı Osman Bedreddin türbesi . . . . . 334 — 335
Şeyh Şerafettin türbesi . . . . . 335 — 336
Uryan baba türbesi . . . . . 336 — 340
Civar köylerdeki ziyaretgâhlar . . . . . 340 — 342
Kiliseler: Sürp Agop, İğdeli kilise . . . . . 343 — 344
Katolik, Sürp Karabet kiliseleri . . . . . 344 — 347
Protistan kilisesi . . . . . 347 — 348
Süryani ve Sinabut kiliseleri 348
Mar Şemûn ve Yakubî kiliseleri . . . . . 349 — 356
Hamamlar : Hoca hamamı . . . . . 357 — 362
Paşa ve Cimşit hamamları . . . . . 362 — 363
Hacı Yunus hamamı . . . . . 363 — 364
Kale hamamı . . . . . 364 — 365
Dere hamamı . . . . . 365 — 366
Arslâniye, Eski kale altı, Şehroz hamamları 366
Çeşmeler : . . . . . 367 — 376

HARPUTA SESLENİŞ

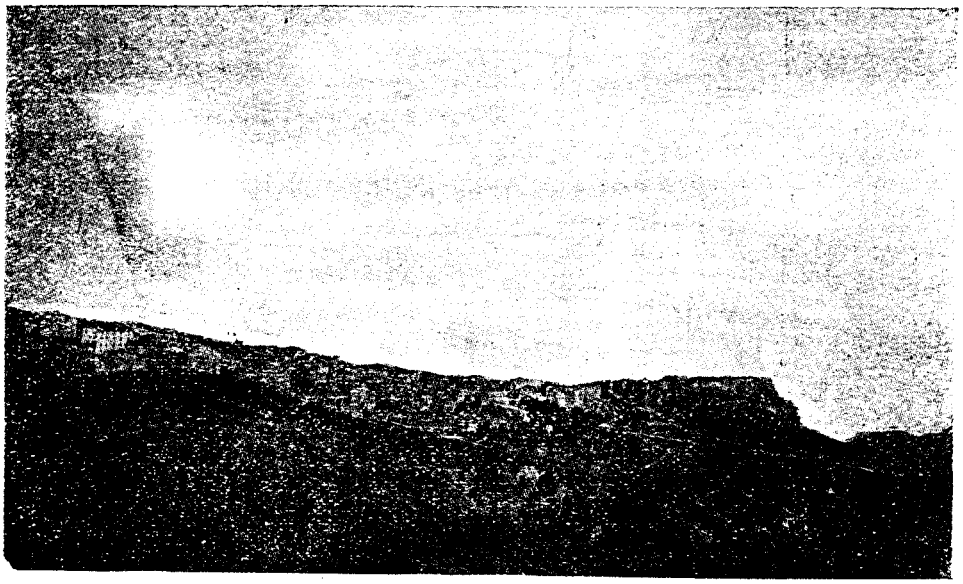
O yıkık âbidelerden okunur her kederin,
Nerde âvâze - i tekbirle dolan kubbelerin?
Kal'e burcundan asırlar uyanırken sesine,
Biz unuttuk seni bir lâhzada nankörcesine..

Seslenir maziye hasretle bakıp yaşlı çınar,
Kayalardan süzülür gönlüme dem dem mayalar,
Evliya toprağı Harput, ülema meşheridir,
Seni takdirle gören gözleri öpsek yeridir (1).

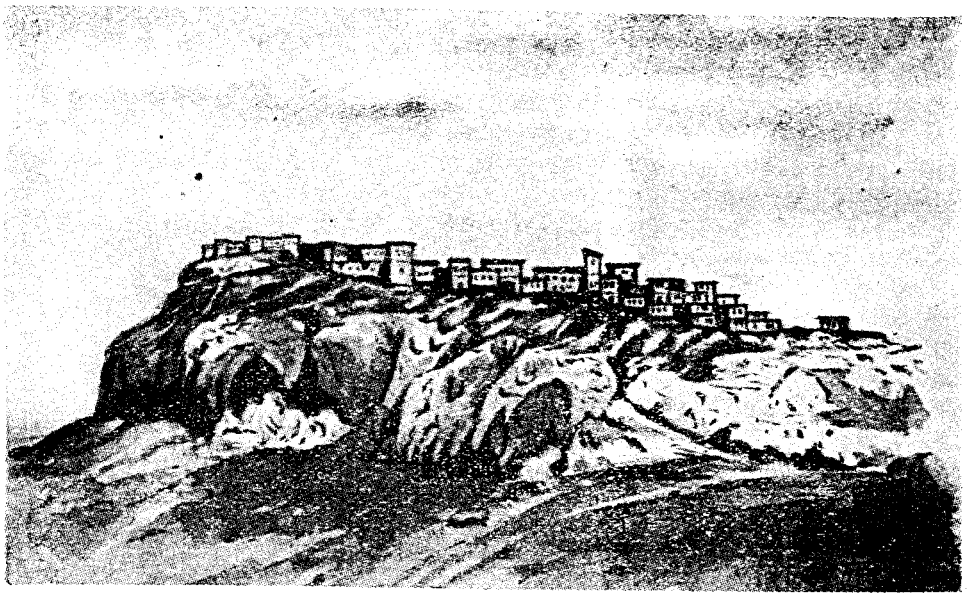
---

(1) Bu nefis parça, Haydar Dumanın en son şiirlerindendir, kitabımın başına koymakla büyük haz duymaktayım.

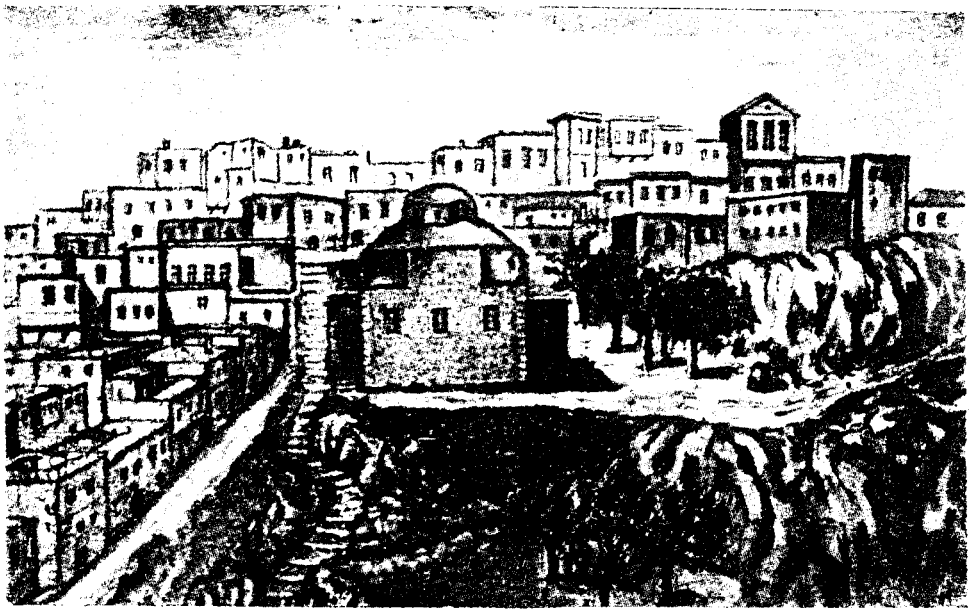
R E S İ M L E R L E H A R P U T

No. (1) Şehrin güney batıdan görünüşü: Ağa mahallesi ve kayalıklar üzerindeki tarihî evler.

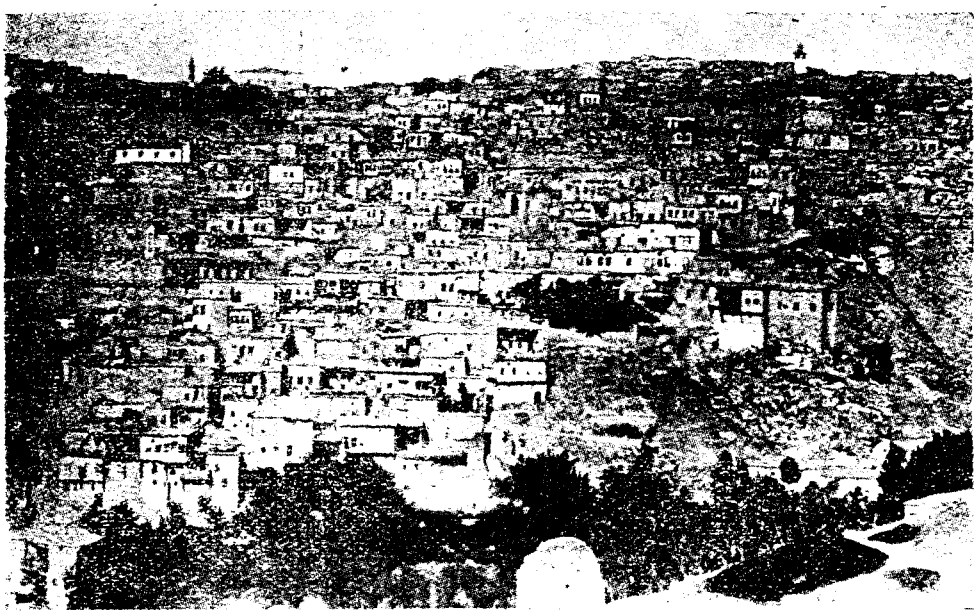
No. (2) Şehrin güneyden görünüşü: Bütün ovaya hakim Kayabaşı evleri.

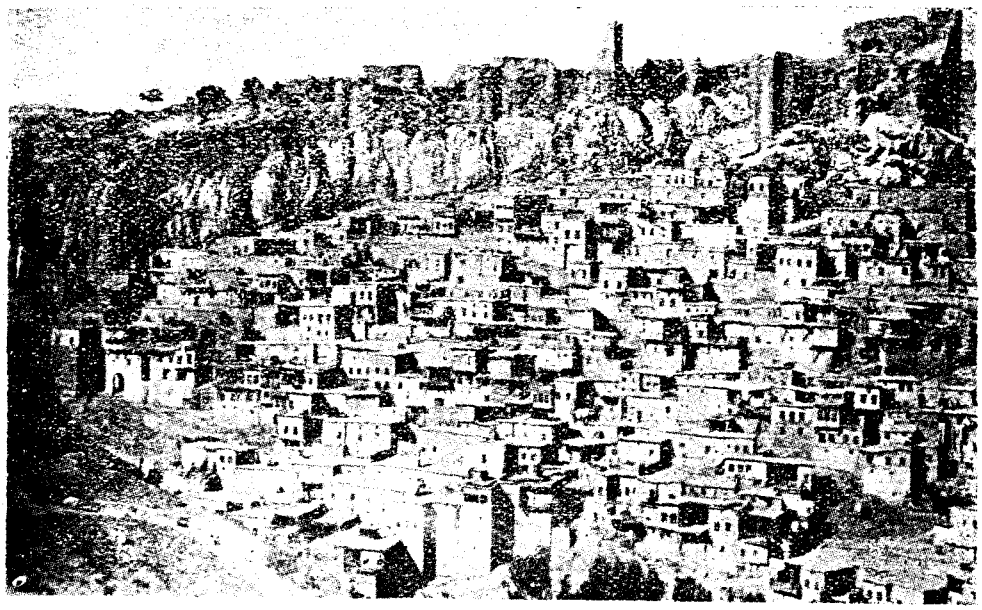
No. (3) Şehrin güneyden görünüşü: Hoca Mescit mahallesi ve Hoca Hamamı

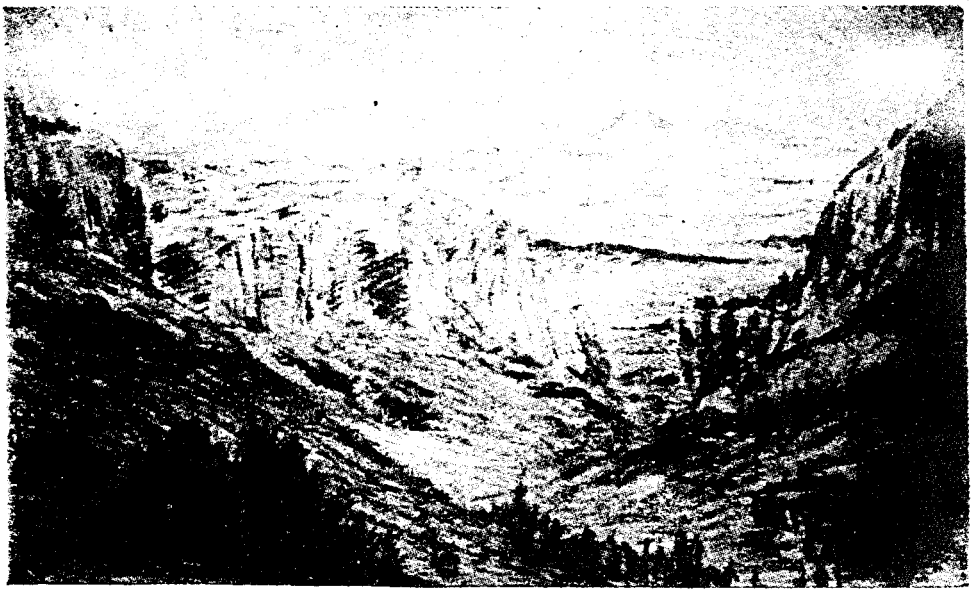
No. (4) Şehrin güneyden görünüşü: Öte Kayabaşı ve Arap Baba mescidi.

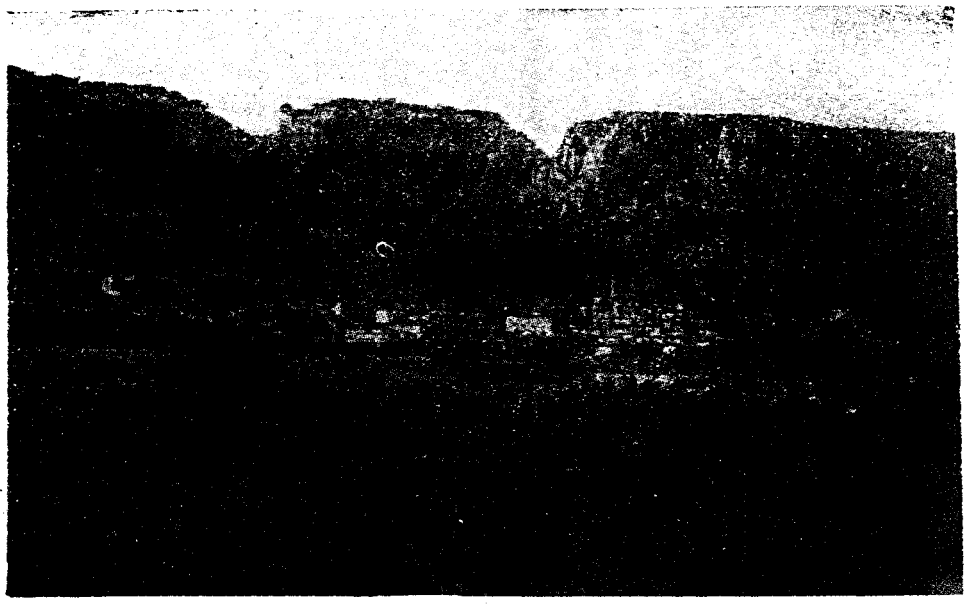
No. (5) Şehrin doğudan görünüşü: Sarahatun ve Gürcü bey mahalleleri.

No. (6) Şehrin doğudan görünüşü: Sinabut mahallesi.

No. (7) Kalenin sol taraf son burçlarından birisiyle karşısındaki III. üncü blok kayalıklar arasından Ulu ovaya açılan nefis bir boğaz manzarası

No. (8) Harput kayalıkları, ortada Kal'e, önünde Sinabut ve Hüseynik.

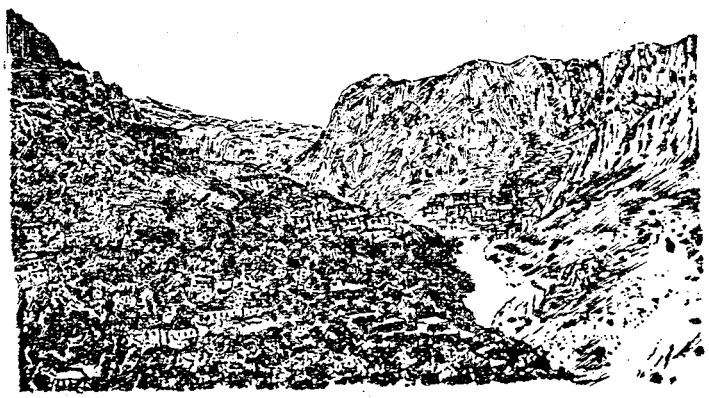
No. (9) Şehrin batıdan görünüşü: Amerika, Fırat Kolej müesseseleri.

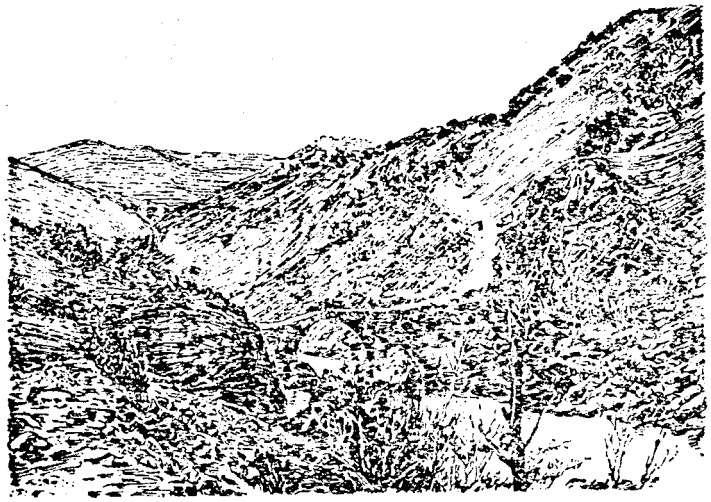
No. (10) Şehrin batıdan görünüşü: Şehroz mahallesi.

No. (11) Urartululara ait bir kitabeyi içerisinde saklayan Mazgert Kalesi.

No. (12) Harput eyaletinin mühim kazalarından Egin (Kemaliye) kasabası

No. (13) Arapkir kasabası ve şehre giriş köprüsü.

No. (14) Yine Urartulara ait diğer bir kitabenin bulunduğu Palu kasabası.

GİRİŞ

1944 yılı mayısı.

Elâzığ'da çıkan Turan gazetesinin bir nüshası elime geçmişti. Gazetenin belli başlı yazılarından birisini, arkadaşım rahmetli Kesirikli Hoca Mevlût Özaydın yazıyordu. Harput'u ziyaret etmiş, teessür ve intibalarını güzel kalemiyle bu gazetenin sahifelerine aksettirmişti.

Beni çok müteessir eden ve bana bütün çocukluk ve gençlik hayatımın hâtıralarını gözlerimin önüne seren bu yazıyı okurken doğrusu için için ağladım (1).

İşte (HARPUT YOLLARI) böyle elemli bir günün akşamında ve böyle hazin gözyaşları arasında doğdu.

İkinci günü, aynı his ve heyecanın tesiriyle Turan gazetesine, üstad Mevlût Özaydın'a hitaben aşağıda bulacağınız (2) bir açık mektup yazıp gönderdim. Sonra da yazılarıma devam ettim.

---

(1) 29/5/944 tarihli Elâzığ — Turan Gazetesi, No. 1092.

(2) Sayın üstad Mevlut Özaydın'a!

Her nasılsa o mübarek illerden buralara kadar gelen ve iyi bir tesadüf eseri olarak elime geçen, (Turan) ın 1092 sayılı nüshasında «Harput Yolunda» başlıklı yazınızı satır satır, seve seve okudum. bu satırları okurken müthiş bir acı ve heyecanın tesiri altında kalmış, kendimden geçmiştim. Ruhum, benliğim ve bütün varlığım sanki o illere intikal etmişti. Mânalı hat'larla, her an gülümseyen samimi ve olgun çehrenle sanki bir mürşit gibi elimden tutmuş beni sevgili toprağıma kavuşturmuştun.

Üstad! Bu yazınla, yıllar var ki, hasretini çektiğim güzel yurdumu gözlerimin önünde canlandırdın ve beni 35-40 sene evvelki yaşadığım hayatla karşı karşıya getirdin. Sana ne kadar teşekkür etsem yine azdır.

Üstadım! Ben bu satırların ve bu cümlelerin arasında gençlik hâtıralarımın canlandığını heyecanla hissederken ve çizdiğin o muhaddes tabloyu seyre dalmışken birdenbire bu muazzam varlığın, bu kıymetli hâtıraların ve o canlı, neşeli hayat ve nur kaynağı âbidenin, esefle kaydedeyim ki, birdenbire çöktüğünü, yıkıldığını taş taş üstüne kalmadığını görünce ve öğrenince gayri ihtiyari gözlerimden yaşlar boşandı. Sessiz ve gizli bir iç hıçkırığiyle ağladım, ağladım.

İçin için gözyaşlarımın döküldüğünü gören oğlum Küçük İmer bana sormaya cesaret edemeden, beni gözyaşlarımla başbaşa bırakarak annesinin yanına koştu: «Anne, babam ağlıyor!» dediğini işittim. Tabii soracak, anlıyacak. Hakkı... Yalnız bu ıstırap ve bu gözyaşlarının ifade ettiği mânayı ne annesinden ve ne de başkasından öğrenemiyecek!

2

Yazılarımın Elâzığ umumî efkârında iyi bir tepki uyandırdığını ve hilhassa bizim nesil arasında alâka ile takip edildiğini, aldığım bazı mektuplardan öğrenince (HARPUT YOLLARI) nı daha şümullü bir şekilde takip ve yazmaya karar verdim.

Bu şekilde bir taraftan yazıyor, bir taraftan da derliyordum.

Nihayet 1948 Ağustosu içerisinde, bu yollar için Elâzığ'a kadar gittim. Bu seyahatim yirmi gün kadar devam etti. Bu arada birkaç defa Harput'a da çıktım. İlk çıkışımda arabamız, Elâzığ-Harput arasındaki harap şoseden, Saray virajlarından yavaş yavaş yukarıya doğru tırmanıyordu.

İçim sanki bir sevgiliye kavuşmanın his ve heyecanı ile doluydu. Yollar aynı yollar, köprüler aynı köprüler, tepeler, dağlar, bayırlar, dereler, ovalar, hepsi, hepsi de eski hallerini aynen muhafaza ediyorlardı.

İşte yıllarca içerisinde okuduğum ve feyz aldığım İdadî mektebi... Evvelden yüzlerce genci içerisinde barındırıp onlara nur, hayat ve hareket sağlayan bu mektebin içerisinde, bahçesinde, tek bir insan göremedim ve sonra o geniş bahçede ağaç da kalmamış. Âdeta bozkır haline gelmiş! Yeşil renk nerede? Bu tebeddülü görünce teessürlerim gittikçe artıyordu.

Yel boğazındayız. Gözlerim, yel boğazının karşısında, mamûr bir bir Şehroz mahallesini, yolun sağında, yüksek kayalar üzerinde kartallar yuvasını andıran Harput'un tarihî konaklarını, ve bu arada bizim evi arıyordu.

Bunu ancak üstadım; siz bilir ve siz takdir edersiniz.

Onun için şimdi bu gözyaşlarımla ancak size haykırabilirim.

Haykırabilirim ki: Harput yolları benim yolumdur! ve ben binbir mevzulu Harput'un yoluyum!

Harput'un semâsı, güneşi, dağı, taşı şahidimdir ki bu yol benimdir. Harput bendedir, içimde saklı... ve ben Harputtayım, orava gömülmüş hâtıralarımla!...

Nasıl olmasın ki: bir zamanlar okuyup öğrenmek, bir zamanlar yaşamak için, kazanmak mecburiyet ve ödeviyle çocukluğum ve gençliğim, tam on beş sene o yollarda geçti.

Çok defa yaya olarak Harput'tan Mezria'ya (Elâzığ) sabahları bir saat inme, akşamları bir saat çıkma... Yaz kış demeden, yağmur fırtına tanımadan günde iki saat yürümekle, on beş sene anlının terleri o topraklara aktı.

Kanımı, kuvvetimi o illerin havasına, suyuna; o illerin toprağına borçluyum.

Bilgimi, feyzimi oranın irfan müesseselerinden, oranın faziletli ve bilgin büyüklerinden aldım.

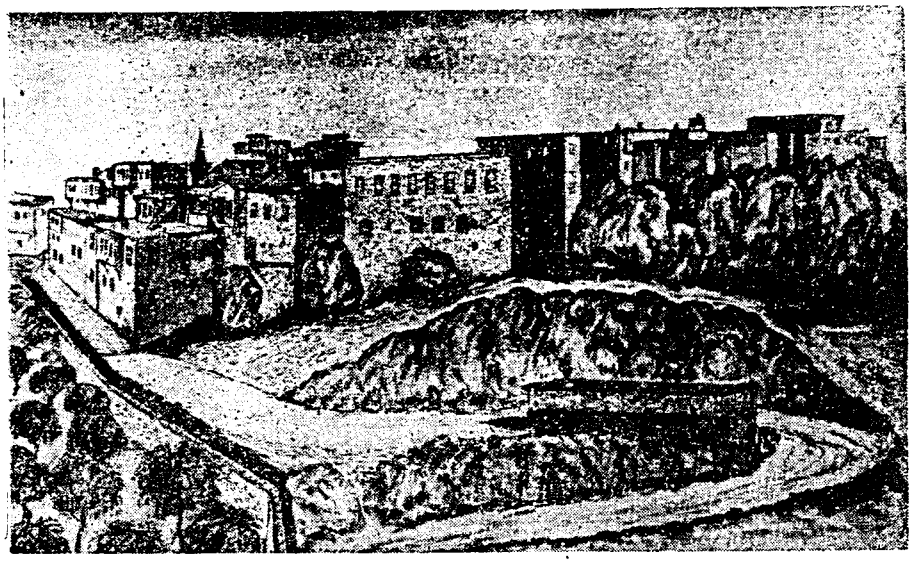
Ahlâkım o muhitten aldığım faziletle dolu terbiye sisteminin mahsulüdür.

Hulâsa nem varsa hepsi Harput'undur ve Harput yolları benim yolumdur. Sizlere, Harput'a ve Harput yollarına candan selâm ve iştiyaklar.

İstanbul — Maçka *İshak Sunguroğlu*

O mamûr ve şen mahalle şimdi kuru bir dağ parçası. Burada böyle mamûr bir mahalle var mıydı, yok muydu diye düşünerek gözlerime inanamıyordum.

Beriki tarihî konakların yerleri bir taş yığını ve birer baykuş yuvası halinde. Bizim ev hiç yok! Yalnız dayım Hacı Kerim Efendinin selâmlığı ve yanı başında komşumuz Sağır Müftülerin evi, bu harabelerin birer bekçisi gibi eski yerlerinde bezgin bir halde duruyorlar. Fakat bu bekçiler de nerede ise düşecekler...

Resim: 1 — Harput yıkılmadan şehre giriş

Dağ kapısında eskisi gibi neşe, hayat ve canlılıktan eser yok. Bir ölüm sessizliği bütün muhiti kaplamış...

Arabamız taşlı sokaklardan güç hal geçip, Üç Lüle Pınarının önünde durdu. Ben hemen arabadan atladım. Bizim eve doğru şuursuz bir halde koşuyordum... Göğsüm o kadar kabarmış ki, nefes bile zor alabiliyordum.

Yolda tesadüfle arabamıza aldığımız, Harput bucağının jandarma çavuşu da benimle arabadan inmiş, beni takip ediyordu.

O eski geniş, tertemiz caddeler, sokaklar taş yığınlariyle dolu... Zaten insan yok ki!...

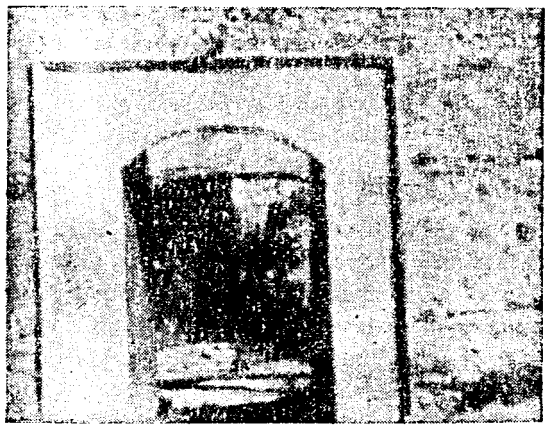
Bizim kapının önü genişçeydi... Oraya gelince içimde bir ferahlık, bir sevinç hissettim. Buradaki duvarlar, kapılar yerli yerinde duruyor... Dayım Hacı Kerim Efendinin evinin, bizim ve komşumuz Arpacı İbra-

him Ağanın evinin koca dervazeleri dünkü gibi yerinde... Yalnız bizim kapı açık değil. Kapalı!

Resim: 2 — Bizim evin cümle kapısı

Bizim kapıyı zorladım, açılmadı. Hacı Kerim Efendinin kapısından içeri girince sütunlu medhal bütün azametiyle yerindeydi. Yıkılmış olan ara duvarını atlayarak bizim tarafa geçtik... Bizim ev bir taş ve toprak yığını... Harem ve selâmlık dairelerinden, büyük odalardan, sofalardan eser yok!...

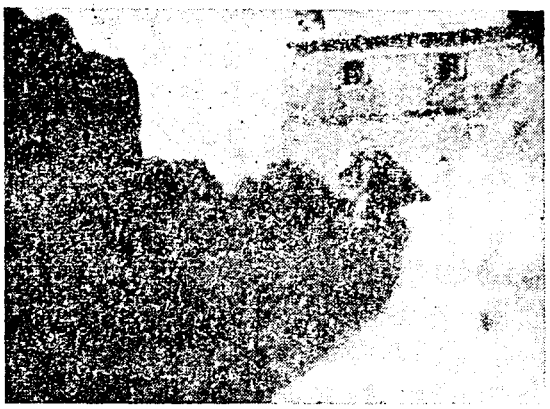

Resim: 3 — Hacı Kerim efendilerin cümle kapısı

Ömrümde bu kadar hazin ve insanı çökertici bir ziyaret daha tasavvur edilemezdi.

Büyük dış avlunun bir kenarındayım. Etrafı tetkik ediyorum. Bu taş ve toprak yığınlarının arasında hâlâ yaşayan ve bir zamanlar dış avlumuzu süsleyen gül ağacına gözüm ilişiyor... Gülün yanına yaklaşıyorum: Bizim Tevrüzü gül!.. (3).

İşte şimdi bütün bir aile varlığından ve servetinden bana yegâne miras olarak kalan, bu tek gül ağacı!... Bu gül ağacı ki vaktiyle mevsiminde bembeyaz açar ve bahçemizi kokular içerisinde bırakırdı.

Resim: 4 — Bizim evin harabeleri arasındaki gül ağacı

Artık duramadım... gayri ihtiyarî kendimi bıraktım... Hüngür hüngür ağlıyorum... Bir taraftan da göz yaşlarımla ıslanan ellerimle bu gülün yapraklarını okşuyorum! Nasıl okşamıyayım, zira şimdi bu gül ağacı benim anam, babam, kardeşlerim, bütün akrabalarım, hepsi hepsiydi!.. İşte bu gül ağacının önünde dakikalarca ağladım.. ağladım!

O terbiyeli çavuş da karşımda bu dakikaları benimle yaşadı. Gerçi ağlamıyordu; fakat muhakkak o da içinden yaralanmıştı. Tek kelime söylemeden yanıma yaklaştı, koluma girdi ve beni Tevrüzü gülün yanından ayırdı.

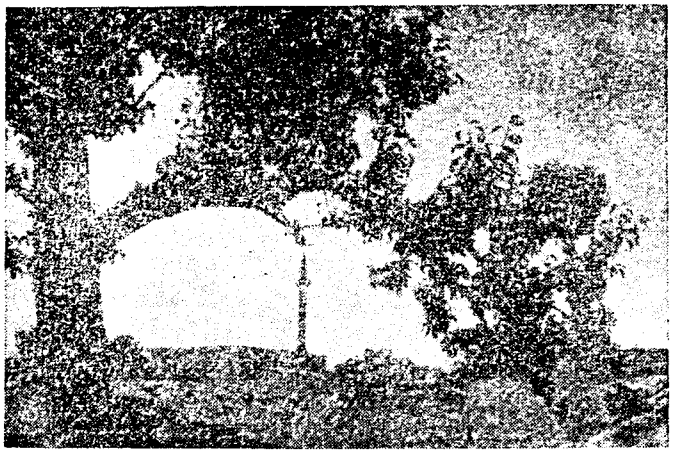
(3) Doğrusu Tebrizidir. Bu gül yerini sevdi mi çadırlar gibi gelişir ve güzelleşir. Harput'un ekseri evlerinde vardır, gülleri ufak beyaz ve fakat keskin kokuludur, bütün yaz mevsiminde açar, bu güllerden gül suyu çıkarılır ve gül reçeli yapılırdı.

Bu defa da Hacı Kerim Efendinin selâmlığına girdik. Burasını bıraktığım gibi buldum. Bu bina Harput'un en güzel ve modern binalarından birisiydi... Her nasılsa zalim bir kazmanın sademesine uğramamış, hiçbir şeyine dokunulmamış ve tahrip edilmemiş yerli yerinde duruyor.

Bütün odaları gezdim. Hacı KerimEfendinin en fazla oturduğu kışlık odadaki köşesine bakınca, onun hâlâ yerinde oturduğunu görür gibi oldum. Tekrar gözlerimden yaşlar boşandı! Ben mekteplerden fazla feyzimi, bu odadan, bu Hacı Kerim Efendi hücresinden aldım. Odadan aynı hıçkırıklarla çıkabildim.

Çavuş yine kolumda bana yardımcı.. yürüyoruz... Üç lüleli çeşmesinin önünde arabamız bekliyor, bindik, yolda bizim Harputun doksanlık türbedarı Saçlı Hocaya rastladık, onu da arabamıza aldık.

Şimdi Kurşunlu Camiin asırlar görmüş çınarı altındaki havuz başında iskemlelerde oturuyoruz. Birkaç eski âşina etrafımızı aldı. Görüşüyoruz, dertleşiyoruz. Zavallı Saçlı Hoca gerçi konuşuyor; fakat saçma sapan!... Ateh getirmiş gibi bir durumda! Bu yüzden kendisinden Harput hakkında lâyikiyle istifade edemedim.

Resim: 5 — Kurşunlu cami aviusundaki asırlar görmüş çınar ağacı. Arka plânda Sarahatun camii gözükmektedir.

Cuma namazını Sara Hatun camiinde kıldık. Bir zamanlar cemaatı meydanlara kadar taşan bu camide şimdi bir saf bile cemaat toplanamadı. Camiin muazzam kubbesine, tahtabendine, maksurelerine bakıyor, buralarda oturanları hatırlayarak yine teessüre kapılıyordum.

Camiden sonra mezarlıklarımızı ziyaret için Meterise çıktık. Bizim

mezarlığı arıyorum, bulamıyorum. Meğerse bu mütevazı ve oldukça mamur olan mezarlıkta taş bırakılmamış ve mezar denilen bir şey de kalmamış!.. Dümdüz bir dağ!.. Afalladım kaldım!.. Haydi mezarlar yıkıldı, ve zamanla da düzeldi... Ya taşları nerede?... diye düşünürken hatırladım ki, 1933/1934 yıllarında Elâzığ'da Halk evi yapılırken bir valinin emriyle bu mezar taşları kamyonlarla Elâzığ'a taşınmış ve bu inşaatta kullanılmıştı.

Bu ne biçim insanlık yarabbi!... Bir taraf imar edilirken öbür tarafta, mukaddesat diye hürmet ettiğimiz, mezarlıklar sökülmüş ve tahrip edilmişti.

Sonra yukarı mezarlığa çıktık. Orada da annebabam, dayılarım yatıyorlar.

Kürtler külbesi (kulube) denilen bu mevkideki mezarlıklar nasıl olmuş da bu tahripten kurtulmuşlar... Doğrusu buna şaştım!..

İşte bu Harput ziyaretinden sonradır ki; (HARPUT YOLLARI) na daha ziyade hız verdim, şümûllendirdim ve tamamlamaya da, hamd olsun muvaffak oldum.

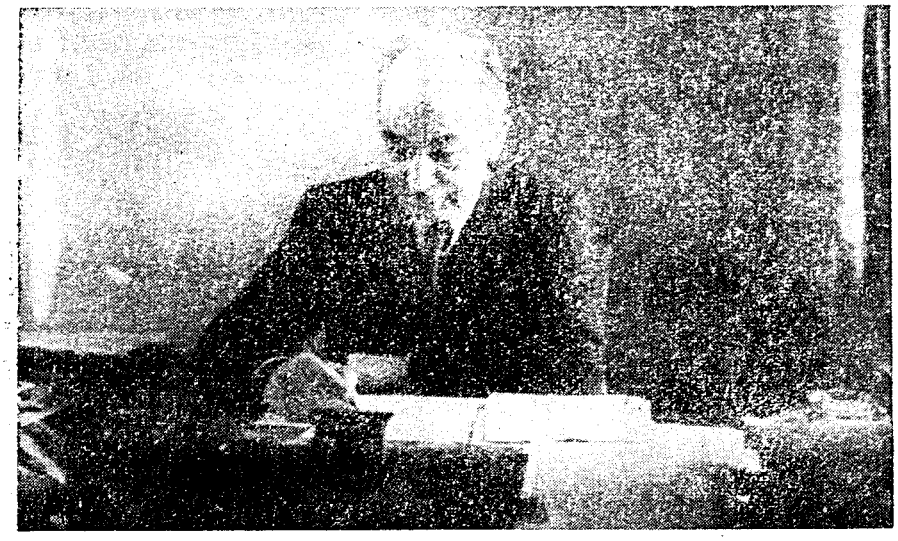
Resim: 6 — Aile mezarlığından bir köşe.

HARPUT YOLLARI; atalarımızın, babalarımızın din, ahlâk, seciye ve fazilet bakımından karakterlerinin ne kadar sağlam olduğunu... eskinin güzel âdet ve an'anelerini... küçüğünde büyüğünde okuma zevk ve hevesinin nasıl yer tuttuğunu ve halkının bu yalan dünyayı hiçe sayarak

daima neşe ve coşkunlukla nasıl yaşadıklarını, bu günkü ve yarınki nesle anlatmak ve onlara birer örnek vermek gayesiyle kaleme alındı.

Bu satırlara, sevgili okuyucularımın zihinlerinde ufak bir iz yaratacak ve memnunluk hissi uyandıracak kıymet ve karakteri verebildimse bana ne mutlu! Tevfik Allahdandır.

İSHAK SUNGUROĞLU

Resim: 7 — Harput yollarını yazmağa başlarken.

HARPUT PORTRESİ

Semalara yükselen, o mütevazı ve vakur başınla etrafındaki bütün muhite bilgi, irfan ve fazilet dersleri veren Harput!

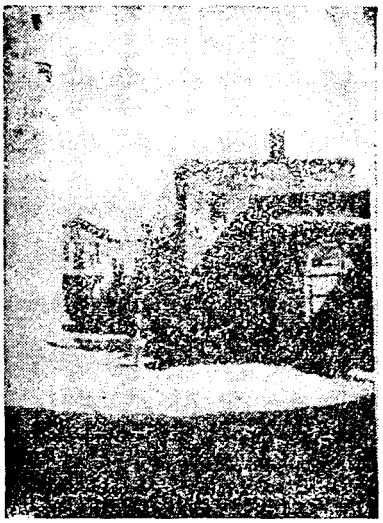
Minarelerinden yükselen ezan sesleri, etrafını çevreleyen bir buçuk iki saatlik zümrüt köylerine kadar yayılan Harput!

Hanlarına her gün yüzlerce kervan konup kalkan Harput!

Havası, suyu, sakinlerinin içleri ve kalpleri gibi saf, temiz ve aydın Harput!

Dağlarından, taşlarından hayat ve neşe fışkıran Harput!

Bir zamanlar sen, böyle yüksek bir varlık, mühim bir topluluk merkezi olduğun halde şimdi sana ne oldu?

Resim: 8 — Harput Belediye dairesi. Geri plânda çatılı bina, yanındaki ise P.T.T. merkezi.

Seni kim susturdu?

Sana kimler kem nazarla baktı... seni hangi zalim ve gaddar eller yıktı, harabetti de, taş taş üstüne bırakmadı?

Şehirler, kasabalar, köyler bazan tabiatin zâlim kahrına uğrarlar. Ya bir deprem veya bir tuğyan orayı hâk ile yeksan eder, sen bu gibi bir fâciaya da uğramadın. Ya seni kimler vurdu?

Bu soruya, bir suçlu gibi, doğrusu yüzüm kızararak yine ben cevap vereceğim: Seni bizler yıktık! Seni bizler harabettik!

Üstad Mevlût Özaydın yazısında, Harput Belediye binasını yıkmağa giden Feyziden bahsediyor; Feyziye gelinceye kadar daha neler neler var ve kimler yok ki! (Resim: 8).

Bence en büyük suçlu; evvelâ evini, ailesini alarak Harput'la alâkasını kesen ve uzaklaşan Harputludur.

Bu başlangıç, bu nakil keyfiyeti âdetâ salgın bir hastalık gibi bütün Harputa ve bütün Harputluların kafasına o kadar süratle sirayet ve nüfuz etmişti ki, bunun önüne geçmek bir türlü kabil olamadı.

İpin ucu kopmuştu... Kopmasaydı benim İstanbulda ne işim vardı? Hasan ne için İzmirdedir? Ali Ankaraya neden yerleşmiştir? Mehmet ne sebeple Sivas, Kayseri, Erzurum illerini dolaşmış Muş'a kadar gitmiş kendine bir maişet sahası, bir yurt arıyor?

Bu soruların cevaplarını aşağıdaki yazılarımda yine ben vereceğim. Ancak burada tebarüz ettirmek isterim ki, Harputu yalnız Feyzi yıkmadı, hepimiz yıktık ve hepimiz suçluyuz.

Feyzi, şimdi olsa olsa en son suçlu; fakat o da yaralı.. O da isteyerek kazmayı eline almamıştır. Almış ise her kazma darbesinde onun da kalbinden bir damarın koptuğuna, onun da içinin sızladığına kaniim, çünkü o da Harput'un bütün mesut ve neşeli çağını yaşamış bir hemşehridir. Hiç bir dağbaşı veya bir kaya üstü yoktur ki Feyzi'nin sesini içine çekmiş olmasın...

Hülâsa; suçlular bir, beş, on, değildir! Fâciada hepimiz de medhalda-rız. Ancak Feyzi ile aramızdaki fark; bizlerin Harputun yıkıldığını haber alınca kan ağlayan gözlerimiz... Onun ise bilfiil bu yıkmayı tamamlamaya çalışan bedbaht elleri...

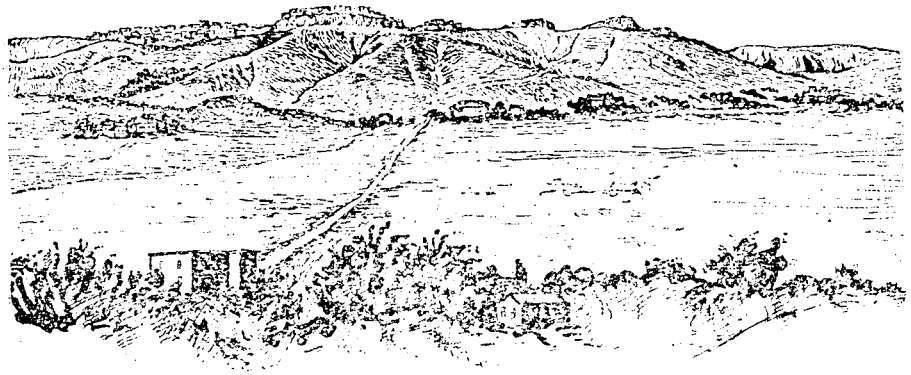
Şu cümlelerle hülâsa edebilirim ki; şehirlerin, beldelerin, malikânelerin de canlılar gibi mutlak surette bir ölümü, bir çöküşü ve bir sonu var! Harput da bu akıbete uğradı. Arkasından ağlayalım. Bilhassa beraberinde sürükleyip götürdüğü namuslu, faziletli, bilgili büyük bir camiaya... ve şimdi yüz sene, beş yüz senedenberi Harput'un etrafında yatan atalarımızın, dedelerimizin ruhlarına fatiha ve rahmet okurken Harput'a da ayni nakaratı tekrar etmekten başka elimizde bir şey kalmamıştır.

Çocukluk çağım geçip de dünyayı, hayatı ve etrafımı anlamaya başladığım günlerde HARPUT'u nasıl bulmuştum? Şimdi sizlere bu eski şehrin umumî çehresini belirten bir manzara, bir portre çizmeğe ve bu

portre üzerine bir iki fırça gezdirerek onu canlandırmağa çalışacağım.

HARPUT; Aslan dağlarından birinin tepesi üzerinde, kısmen yalçın kayalar üstüne, kısmen dağ zirvelerine kadar yükselmiş ve kısmen de düzlük, kuytu, dar sahalar arasına sıkışmış ve milâttan evvel sekizinci yüz yıllarda Urartulular devrinden kalma meşhur HARPUT kalesini içine almış ve bu kalenin etrafına yayılmış, yirmiden fazla mahalleden müteşekkil eski ve büyük bir şehir...

Batı ve güney taraflarından, 15 - 20 kilometre uzaklardan, bakacak olursak şehri görebiliriz.

Resim: 9 — Şehrin uzaklardan görünüşü.

Şehir, bu dağ başının çok arızalı bir yerinde kurulmuş olduğundan her tarafın manzarası başka başkadır. Adım adım değişir ve birbirine hiç de benzemez.

Semtler vardır ki; evler birbirinin üzerine sıralanarak, veyahut kayaların ve tepelerin üzerinde yer tutarak yükselmekte.. ve bazen de kayarak çukurlara, derelere kadar alçalmaktadır...

Şehrin merkezini teşkil eden kısım oldukça düzlüktü.

Bir kaç umumî cadde müstesna, daracık sokaklar.. çoğu taştan ve kısmen kerpiçten yapılmış evler... ve topraktan damlar...

Sokaklar kâmilen beyaz ve sert taşlarla kaldırım halinde; çamurdan, pislikten kurtarılmış... Ayni zamanda temiz de...

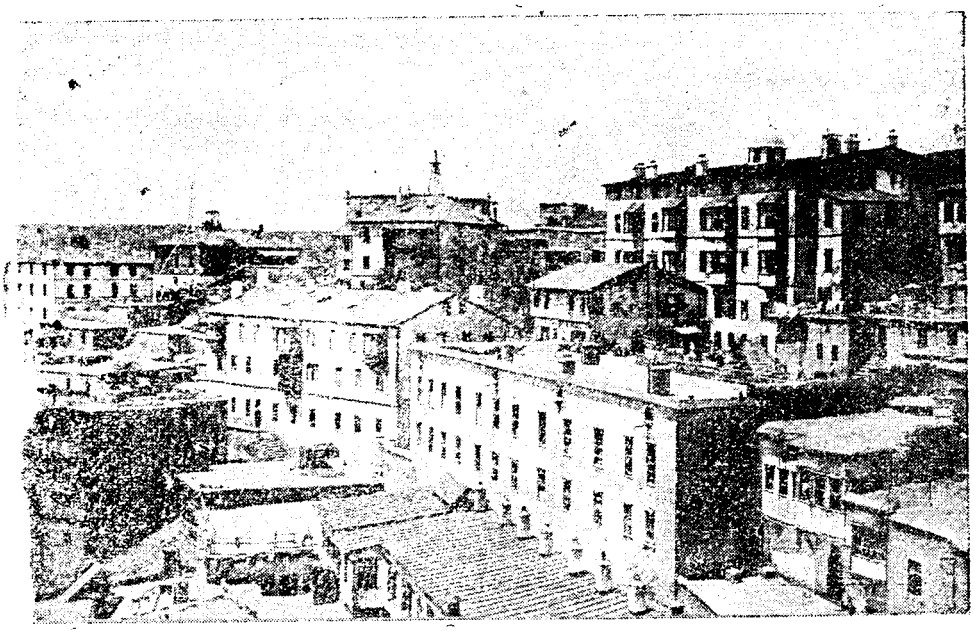
Her mahallede; suları bol, akar çeşmeler... Meydanlar.. Camiler.. Mescitler.. Mektep ve Medreseler...

Şehrin semasında; birisi Artuklular devrinden kalma sekiz asırlık Ulu camiin eğri minaresiyle beraber altı minare...

Kısmen kapalı ve kısmen açık, dar, geniş uzun bir çarşı, dükkânlar, mağazalar, tüccar hanları, kervansaraylar, hamamlar!..

Şehroz mahallesinde Amerikan misyonerlerinin muazzam FIRAT kolejleri ve kolonileri...

Kale meydanında ise Fransız Kapüsen (Capucin) leri tarafından yapılan mektepleri ve malikâneleri...

Resim: 10 — Amerikalılara ait Fırat kolej müessesesi.

Modern mimari üslûbunda inşa edilmiş bu binalar çatılarıyle, geniş pencere ve balkonlarıyle şehri süslemekteydiler (Resim: 11).

Bunlardan başka (Davraza) denilen, kemerli ve beyaz kesme taşlı büyük kapıları daima ve herkese açık, harem ve selâmlık dairelerini müştemil, büyüklerin ve zenginlerin konakları...

Çarşılar, pazarlar insanlarla hıncahınc dolu!

Meydanlar adetâ bir panayır yeri gibi canlı ve hareketli!

Camiler, medreseler dolup boşalmada!

Halk; edepli, terbiyeli, mütevazı, hürmetkâr ve ayni zamanda müdebbir ve kanaatkâr da...

Büyüğünün küçüğünün, müslümanının, hıristiyanının içinde Tanrı korkusu ve din terbiyesi...

Erkeği, kadını çalışkan, hoşsohbet, bulunduğu yerde duramıyacak kadar cevval ve neşeli...

Yalnız bir yol biliyor ve bir yol tanıyor: Evinin yolu... bağının, bahçesinin, işinin yolu... Aşkının yolu da bunlara bağlı.

Ferda umurunda değil, ezelden atılmış maişet kaygusu... kin, ihtiras ne arar? Söğüp sayma nedir? Çatılmış kaş mı ararsın?..

Hayır, hayır; bunlardan hiç birisi yok!..

Herkes hakkına razı. Olmayanlar için bir âlimin, veya bir büyüğün munis sesiyle ve güler yüzüyle söylediği hakka ve adalete dayanan bir kaç sözü kâfi...

Resim: 11 — Kale meydanında Fransızlara ait mektepler.

Bu maddî ve manevî iyilikler ve güzellikler diyarında tabiî manzaralar da o nisbette nefis ve o kadar câziptir...

Gözler; alabildiğine yeşil, zümrüt ovalardan geçerek, uzaklardaki yüksek mavi ve hayâl şeklinde beliren sıra dağlara dalar..

Guruplar, değme ressamları çıldırtacak derecede sehhar ve şâiranedir.

Mavi kubbe ona, o kadar yaklaşmıştır ki insana el ile tutulacak hissini verir..

Hele geceler, hele geceler. Yıldızlar, o kadar parlak, o kadar canlıdırlar ki. Bu şehri aydınlatmak için sanki birbirleriyle yarışa çıkmış gibidirler...

14

Ya mehtaplı gecelerine ne diyelim? Gündüzler kadar ışık ve nurludur. Bu ışık ve nur deryası içerisinde her hangi bir kayabaşında veya bir yamaçta oturan bir kaç kafa dengi arkadaşın söyledikleri yanık Elezber, Maya seslerini, uzaklardan İshak kuşlarının hazin sesleri karşılar...

İşte aziz okuyucularım! ben HARPUT'u ve HARPUT YOLLARI'nı böyle bulmuştum ve böyle kaybettim.

Ben ağlamıyayım da ya kimler ağlasın?...

HARPUTUN COĞRAFİ DURUMU

Harput, Doğu Anadolu'da Murad vadisinin aşağı kısmına açılan (Ulu Ova) nın batı kenarındaki Elâzığ kasabasının 5 km. kuzeyinde geniş ovalara hakim bir dağ ve kayalıklar üzerine kurulmuş eski ve tarihî bir şehirdir.

«Greenwich»e göre 39°15′ doğu tul, 48°43′ kuzey arz daireleri üzerinde ve İstanbulun 10°.15′. 1070 km. doğusunda ve Diyarbakır'ın 90 km. batısındadır.

Deniz seviyesinden 1280 m., Elâzığ ise 1020 m. yüksektedir. Demek oluyor ki, eski Harput, şimdiki Vilâyet merkezi Elâzığ'dan 260 m. kadar daha yüksektedir.

Harput (Mamuretül-Âziz) vilâyeti, Anadolunun doğusunda olup kuzeyde Erzurum, Batıda Sivas, Güneyde Halep ve Doğuda Diyarbakır vilâyetleri arasındaydı.

Harput bölgesini çevreleyen dağlar :

Güney doğudan meşhur (Deveboynu) geçidiyle Mastar dağından (2137 m.) başlar. Bu dağ bir silsile halinde Güney Batıya doğru Çilemelik dağı ile çok heybetli ve Hazreti Süleymanın, sürülerine otlak olarak seçtiği Hazarbaba (2230 m.), en yüksek Balkaya tepesi (1640 m.) ile meşhur olan Kuşakcı ve Sivrice, daha güneyde Karaoğlan (2200 m.) ve sonra batıya doğru Bahtiyar (1850 m.), Çöke ve Karga (1965 m.) dağları ve bu dağları takiben Bulutlu (2010 m.) (1), Haroğlu (2110 m.), Kırklar (1340 m.) dağlariyle batıya döner ve sonra daha alçak Naldöken dağı ile Harput'a doğru Aslan (2) dağında nihayet bulur ki, buranın en yüksek tepesine Seyran Tepesi (1290 m.) derler.

Seyran Tepesini doğuya doğru, Harputun tam üstünde bulunan Meteris tepelerine kadar takip edecek olursak çok eski devirlerde buraları

---

(1) Yaz kış, başından bulut eksik olmadığı için bu nam verilmiştir. Halk dilinde Pulutlu olarak geçmiş ise de doğrusu Bulutlu'dur.

(2) Elâzığ'ın tam kuzeyinde Pancarlık denilen ufak tepeler ve bahçelerle sıralanmış ve Harput'un bulunduğu zirveye kadar devam etmiş olan tepelere evvelce Aslan dağları derlermiş... Bunu, Harput'tan Elâzığ'a giderken inişin dibindeki Aslan Pınarı ve sonra batıda Mürüdü bağları hizasında Aslan Çayı gibi maruf mevki ve çeşmelerin halk lisanında iz bırakarak zamanımıza kadar devam edip gelmesinden anlıyoruz.

tamamen ardıç ormanlarıyle kaplanmış, hatta Kalenin burçlarının inşasında kullanılan hatılların hepsi bu ormanlardan kesilen ardıç ağaçlarından yapılmış olduğunu büyüklerimizden işitmiş ve kısmen de görmüştük. İhtimal bu ormanlarda eskiden aslan da yetişirmiş ki, bu ismi almış ve bu güne kadar muhafaza etmekte bulunmuştur.

Aslan dağının kuzeyine geçince başta Kızıldağ ve sonra Yassıca dağı gelir ki (1639 m.), bu dağ hakkında (1301 h.) tarihli bir Mamuretül-Âziz Salnamesi aynen şu satırları yazar:

«Harput'un şimalinde Yassıca nam cebel vardır ki, bunun en meşhur tepeleri Buzluktaşı, Gâvurtaşı ve Ankuzu (Eykuzu) baba demekle maruf üç kayalık.. Doğuda Yarbaşı önünde Çelever, Mahlu tepeleri ve sonra Hasret dağı (1640 m.) vardır» (3).

Bu yüksek dağ silsilelerinden ayrılarak Harput - Elâzığ'ın etrafını sıralayan bazı küçük tepeler de vardır, bunlardan güneyde sırasiyle Boztepe, Rıdvantepe, Çiçtepe (4), Yalavuztepeleri Meryemi (1479 m.) dağına kadar gelir (5), ve sonra Miyadın'ın üstünde Karababatepesi ve İtminik sırtlarıyla Perçenc gediğine ve buradan karşı tarafa geçince Beyyurdu, Karakaya, Hoş ve Kıraç tepeleri Hasret dağı eteklerine yaslanır ve burada nihayet bulur.

Harput ve dolaylarında mühim akar sular da vardır ve Murad nehri başta gelir.

Murad, Van gölü ile Ağrı dağı arasındaki Aladağ (3255 m.) eteklerinden çıkar, Malazgirt, Muş ovalarından geçerek Çanlı kiliseye iki saat mesafede Bingöl'den gelen Çarnicur suyu ile Genç yakınlarında birleşerek Palu'ya gelir, sonra Pestek mevkiinden itibaren Peri, Munzur sularını ve Pertek'den sonra da Çemişgezek suyunu alarak batıya doğru yarım bir kavisle Kebanmadeni'nin üst tarafında Saraycık mevkiinde Karasu ile birleşir.

Karasu ise, Erzurum'un kuzeyindeki Dumlutepeden çıkar, Erzurum yaylasının batı kısmından ve Erzincan ovasından akar, Munzur dağlarını dolaşır, Eğin'in yakınından geçerek Murat'la birleşir. Bu iki büyük su birleştikten sonra Fırat adını alır. Fırat burada tam bir kavis yaptıktan sonra güneye doğru akmağa başlar ve Malatya topraklarından da Kuruçay, Tohma sularını alır ve adeta bir derya halinde Kömürhan önlerinden ve boğazından geçerek tekrar doğuya döner ve Murat nehrine muvazi

---

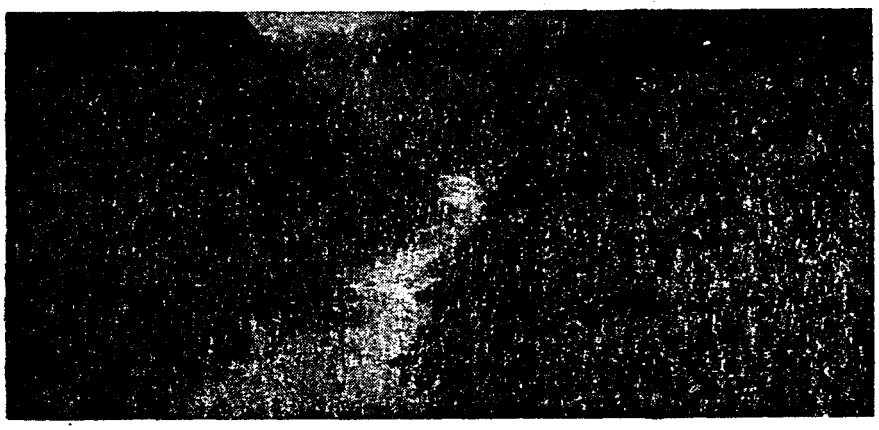
(3) Salname. Üniversite kütüphanesi. No. 89442.

(4) Çiç, yığın demektir.

(5) Evvelce Elâzığ'a Mezria-i Muzafferiye ve bu dağa da Muzaffer dağı denildiğini salnamelerden öğrenmiş bulunuyoruz.

Resim: 12 — Murad nehri. Karşı sahilde tarihî Pertek kalesi.

Resim: 13 — Sarp dağlar arasında Dicle nehri.

olarak Tilek mevkiinde güneye sarkar ve Dicleyi aramaya koyulur. Bu Tilekten Gölcükün batısına kadar 22 Km. Gülcükün son doğu noktasından Muradın Kesikköprü ve Harabat arası ise 25 km. bir açıklık göstermektedir.

Demek oluyor ki, Harput ve dolayları ancak 47 - 50 km. lik bir açıklıkla dört bir tarafı Murat ve Fıratın coşkun ve Gölcüğün gönül alıcı mavi sularıyla bir gümüş çerçeve içerisine yerleştirilmiş gibi nâdide bir tablo halindedir.

Fırat deyince: İdadi mektebinde Edebiyat dersinde okuyup ezberlediğimiz şu güzel Fırat manzumesinden parçalar mırıldanmayı itiyat edinmiştim. Şimdi burada tam Fıratın kıyılarındayız, manzumeden bir kaç parça okumadan geçemiyeceğim.

Resim: 13/B — Fırat nehri İzolu önlerinden geçerken

Bak şu nehrin hoş-nüma reftarına,
Ademin cûşiş verir efkârına.

Asiyanın âb-ı ruy-i daimi,
Hak-ı atşan-ı İrakın hadimi.

Cabeca mamurdur sahilleri,
Nil-i sani addolunsa var yeri.

Dicleyi görmüş koşar dildarına,
Dicle de âşık anın didarına.

Ey Fırat, ey nimei şattül-Arap!
Sende mevc urmakta hem gam, hem tarap.

Derken ettin hüzne mustağrak beni,
Kurb-i Saffeynden geçer gördüm seni.

Emr-i aşka inkiyad ettim yine,
Heyder-i kerrarı yad ettim yine.

Rühgüzarındır diyar-ı Kerbelâ,
Yad olunsun şehriyar-i Kerbelâ.
Kerbelâ yadiyle can agâh olur,
Her nefes ya âh, ya Allâh olur.

Bak ne istiğraka sevk ettin beni,
Göz yaşı zanneyliyor çeşmim seni.

Zikre şayandır Fıratın her yeri,
Ben ki, Türküm unutmam Caberi.

Türk olan nimetşinas olmak gerek,
Var yeri, gitsem (Mezar-ı Türk) e dek.

Haringit çayı Harput'a 32 km. mesafede Kamışlık sırtlarından çıkan Bakidere, Malatacık ve Şintil arasında Kozluk dereyi de alıp Tilenzit, Şemsi, Haceri, Ağmezria önünden doğuya akarak Ahur köyü yakınlarında Murad'a kavuşur. Ulu ovanın tam ortasından geçtiği için bir çok köyler bu çaydan tarlalarını, bostanlarını sulamak ve değirmenlerini çevirmek suretiyle istifade ederlerdi.

Bu çayın üzerinde evvelce üç tane de kârgir köprü olduğu söylenirdi.

Harput'un güneyinde ve Mastarla Karaoğlan dağları arasında, Bağdat şosesi Deveboynunu aştıktan sonra yolun tam sağ tarafında ve Harputa

Resim: 14 — Gölcük. Şimal sahilleri ve çadırlı bir kamp.

26 km. mesafede tabiat güzelliklerinden bir de Gölcük (Hazar Gölü) (6) namiyle bir göl vardır.

Eski haritalar, su seviyesini deniz sathından 1155 m. yükseklikte göstermekte ise de, yakın senelerde gölde tetkikler yapan Su İşleri Müdürlüğü ve Devlet Demir Yolları mütehassısları, bu rakamı 1225 m. olarak tashih etmişlerdir.

Boyu 22 km., en geniş yeri 5 - 6 ve en dar yeri de 3 - 5 km., sathı ise 8224,75 hektar olup, çevresi ise 80 km. yi bulmaktadır.

Derinliği, bazı jeologlara göre 300 m. ise de, bazıları gölün açık yeşil rengini nazara alarak, bu kadar olmadığını ve vasati 100 m. olduğunu iddia ve kabul etmektedirler.

Etrafındaki yüksek dağlara yağan kesif karların, bahar yağmurlariyle erimesinden husule gelen seller, göle bir çok kum, toprak sürükliyerek sahillerinde sayısız girinti ve çıkıntı husule getirmiş ve tabiî plâjlar yaratmıştır. Zamanla teşekkül eden bu kumluklara hemen söğüt ve kavak ağaçları dikerler, bunlar yaz günlerinde serin gölgelikler husule getirerek gölün etrafını süslerler (7).

Resim: 15 — Gölcük. Doğu sahilleri.

---

(6) Evvelce bu göle, yalnız Gölcük namı verilmekteydi. 15.Kasım.1937 de Atatürk, bir yurt gezisinde Malatya'dan Diyarbakır'a giderken çok beğendiği bu göl kıyılarının, civar iller halkı, Bakır ve Krom madenlerinde çalışan işçiler için yazlık bir dinlenme yeri olması temennisinde bulunmuş ve göle de (Hazar) isminin verilmesini tavsiye etmişlerdi.

Eski çağ Coğrafyacıları, göle (Nipkiyotes) adını vermekteydiler. Orta zamanda ise (Buhayre-i Şehnişin) denilmiştir.

(7) Buraya kadar olan notlarımdan bazı parçaları, Sivrice'de Kaymakamlık yapmış olan ve şimdi Başvekâlet Arşivinde Müdür muavini bulunan aziz dostum Nihat Alp'ın yazdığı (Hazar) namındaki eserinden aldım.

(1880 - 1297 H.) de Harput'u ziyaret eden meşhur İngiliz seyyahlarından «H. F. Tozer» bu göl hakkında şu satırları yazmıştır:

«Zirveye geçip daha ileride az bir mesafe indikten sonra gölün parlak mavi suları göründü. İlerledikçe manzara değişti ve açıldı, öyle ki, onu bütün büyüklüğiyle gördüğümüz zaman 15 mil kadar uzunluğunda; fakat buna nisbetle daha dar olduğunu ve kuzey batıdan güney doğuya doğru uzandığını gördük. Gölcük ismi, küçük göl olduğuna göre onu, bu kadar büyük bulacağımızı ummuyorduk.»

Göl, en yüksek ve nefis dağ zirvelerinin arasına derince gömülmüştü. Ona vardığımız nokta, uzunluğunun hemen hemen ortalarına raslıyordu. Oradan bazan suyun kenarını takip ederek, bazan kayalık yollara tırmanarak doğu tarafına geçtik.

Akşam yaklaştıkça tepeler, donuk kırmızı, leylâk ve menekşe olmak üzere çok güzel renklere büründü. Daha parlak renkli ve daha keskin şekilli bir memlekete geldiğimize dair evvelce edindiğimiz intiba kuvvetlendi.

Gölün başında eski ve harabe bir han duruyordu; fakat geceyi burada geçirmek mümkün değildi, alaca karanlıkta yürüdük, yarım saat ileride buna benzer diğer bir hana geldik ki, bu (Khan Chezi) Kezin hanı ismini taşıyor ve Harput'la Diyarbakır arasındaki şosenin üzerinde bulunuyordu. Han, geceyi geçirmek için yolcular ve katırcılarla dolmuştu, tek bir oda vardı; fakat pencereleri çok küçük olduğu için o kadar boğucu idi ki, çadırımızı hanın önündeki ağaçlığa kurmayı tercih ettik ve orada serin ve iyi bir gece geçirdik.

Harput'da bu göl ile ilgili bâzı hâdiseleri işittikten sonra bu gölü tetkik etmek arzum çok artmıştı. Ertesi gün hancının tavsiye ettiği bir adamın rehberliği altında gölü tetkike gittik.

Evvelce sularının hiç bir çıkış yeri yokmuş.. Sular mütemadiyen yükseliyormuş.. Nihayet bir kaç sene evvel doğu cihetindeki en alçak bir noktadan taşarak Diclenin yukarı sularına doğru inen vadiyi kaplamış.. Bunun sebep olduğu zarar o kadar fazla olmuştur ki, hükûmet buna karşı tedbir almayı lüzumlu görmüş ve bu noktada bir kanal açmayı deruhte etmişti (8).

Kanalda bir Türk memurun nezareti altında altı işçiden ibaret bir gurup, bir yandan kanalı temizlemeye, bir yandan uzatmaya çalışıyordu. Zeki bir insana benzeyen memurdan, bu işin iki sene evvel başladığını öğrendik. Ve sonra yine bu memurdan, gölün Harput ovası üzerine açılarak ovayı sulaması ve sularının Murada akması için düşünülmüş bir plâ-

(8) Bu teşebbüs, (1876 - 1293 H.) tarihinde Mutasarrıf Abdünnafi Efendinin zamanına tesadüf eder.

nın olup olmadığını sordum. Cevaben: Gölün kuzey batı kenarına doğru tepelerin satıhdan sadece 600 ayak (200) m. yükseklikte olduğu cihetle o maksada matuf bir tetkikin yapıldığını ve fakat şimdilik terk edildiğini söyledi.

Kanalı aşağıya doğru takip ettiğimiz aman bazı yerlerinde 3 - 4 m. bazı yerlerde ise daha az derinlikte bir ırmağın aktığını gördük.

Kanalın en yüksek kısmı, göldeki su ile henüz birleşmemişti. Sel sularının meydana getirdiği ve Martılar, Leylekler, Balıkçıllar, Ördekler dolu ve üzerinde (Gallinule) (9) lerle Yaban Kazlarının uçuştuğu görülen bir bataklık vardı. Rehberimiz, kışın buraya çok miktarda suyun aktığını söyledi, bununla beraber gördüğümüz dar, kuru bir toprak şeridi, gölle bataklığı birbirinden ayırıyordu, bu bataklık ihtimal ki, gölün süzülmesiyle Diclenin ilk ayağını teşkil eden bir ırmak meydana getiriyordu.

Kanalın yapılması, Harput'da bulunan bir valinin şahsî faaliyetiydi, o sıralarda umumî bütçeden para sağlamak zordu. Böylece bazan bir validen, hükûmetin yıllık gelirine yardım etmesi istenildiği zaman mevcut hiç bir para olmadığı bildirilir ve sonra eldeki para ile böyle mübrem ve hoşa gidecek bazı mahallî işlere sarf edilirmiş..

Tam bu noktada eşeğe binmiş bir köylü, tarlaları geçerek bize doğru geliyordu. Ona sordum: Bu sular nereye akar? Bağdata diye cevap verdi, bundan daha şümullü bir cevap olamazdı.

Burada akan sulara (Houshousi) deniliyor, daha aşağıda (Şat) ismini alıyordu.

Bu havalide Fıratla Diclenin suları arasında mümkün görülen bir irtibat tesisi meselesi de vardı. Bu fikir ilk defa «Claudius Caeser» zamanında «Plnyo» nun (Naturel Historisi) nde ortaya atılmıştı.

Hülâsa gölün doğu kenarını tetkikim sıralarında suallerime aldığım cevaplar, oldukça ehemmiyetli coğrafî bir bilgiyi tesbit ettiğinden doğrusu memnun olmuştuk.» (10).

Bu göl hakkında (301 H.) tarihli bir Mamuretül-Âziz Salnamesi de şu malûmatı vermektedir:

«Gölcük nam gölün mecrası gayri malûm ise de, evvelleri bu derecede cesameti olmayıp 40 - 50 senedenberi tezayüd ederek cesim bir Karyeyi külliyen mahv ve istiap eylemiştir. Elhaletü-hazihi Kariye-i mezkûrede bulunan Kinisenin (11) eser-i binası gölün vasatına karip mahallinde müşahede olunmaktadır. Bu vechile kesb-i cesamet etmesinden bunun

---

(9) Su tavuğu, bataklık kuşları.

(10) H. F. Tozer, Turkish Armenia and Eastern Asia Minor, London 1881. s. 217 ve dv. Alman Arkeoloji Enstitüsü. İst. Taksim N. A. 111. 83/14.

(11) Kilise.

kadimen derununda bir mecrası olup da sonraları darlaşıp tamamiyle cereyan edememekte olduğu anlaşılıyor.

Resim: 16 — Gölcük. Güney kıyıları.

Mezkûr göl mahalli Harput arazi-i vasiasinden mürtefi olmasiyle bu araziyi saky için Devletlû İsmail Paşa Hazretlerinin Mutasarrıflığı (12) esnasında bir menfez açmak üzere bir hayli akça sarf etmişlerse de fenâşina mühendis bulunmaması hasebile mümkin olamayıp terk edilmiş ve

Resim: 17 — Gölcükten bir başka manzara.

(12) (1866 - 1283 H.) tarihinde ilk Mutasarrıf.

geçen sene Vali Ef. Hazretleri (13) canibinden, bunun keşfi için Nafia Nezaret-i Celilesine müracaat olunmuş ise de temin-i maslahata kâfi mühendis mevcut olmadığı cevabının ahziyle şimdilik haliyle bırakılmıştır. Bu gölde balık saydedilir (14).

Şimdi memnunlukla görüyoruz ki, bu mazhariyet Cumhuriyet İdaresi hükûmetlerine nasip olmuş, gerek devlet teşekkülleri, gerekse memleketin münevver ve kıymetli gençleri, bu işleri ciddî surette ele almışlardır. Gölcük deliniyor.. Demiryolu sahillerinden geçiyor.

Resim: 18 — Gölcük. Batı kıyıları, Demir yolu ile yanyana.

Bugüne kadar hayallerimizde yaşayan bu emeller, inşallâh yakında tahakkuk edecek, sevgili yurt cennete dönecektir.

Evliya Çelebi de Gölcüğü, kendi mübalâgalı tarzı ve ifadesiyle şöyle tasvir etmektedir:

«Evsafül-Bühayre-i Herpert: Bu şehrin canib-i garbinde bağ ve bahçelerle muhat, şehirden iki saat baid bir Bühayre var. Bir günde süratle iki adam devrini gezebilir. Zehr-i Mar misal acı bir Bühayredir. Bazı muvarrihler, bu Bühayrenin menbaı Van Deryasıdır zir-i zeminden menfez bulup munsap olur, bu Herpert'de Bühayre olmuştur derler. Hakikaten Van Deryasının balıkları bu gölde dahi bulunur. İnneallâhe âla küll-i şeyin kadir...

Bu Bühayre içinde bir Cezire var, o Cezirede bir köy var, tahminen 300 haneli.. Bu köyün cemi halkı boyacı ve terzilerdir.

(13) (1883 - 1300 H.) Abdünnafi Ef.

(14) Mamuretül - Âziz Salnamesi, Üniversite kütüphanesi, No. 89442.

Mezkûr gölün etrafındaki (Habusu) köyünden ve sair kuradan kayıklarla halk gelüp bu Cezireyi tamaşa ederler. Bu Cezirede bir Deyr (15) vardır. Perestiş olunan Himar (16) burada fevt olup cemi Patrık ve Rehabin naş-ı himarı mumya edüp bu Deyr içre zir-i zeminde saklamışlardır ki, anı bu Deyrin huddamları bile bilmezler.

Hala endamiyle Çarpa (17) berkarar olup Şepçerağ (18) gözlü zer-enduz (19) çullu bir himardır diye Sike (20) den haber aldık, amma hakir göremedim. Zaman-ı kadimde millet-i nasara bu hare perestiş ederlermiş.» (21).

Resim: 19 — Gölcükte nefis bir gurup.

İşte muhiti çevreleyen bu sıra dağların ve bitmek tükenmek bilmeyen bu müstesna nehirlerin arasında geniş, münbit ve mahsûldar ovalar ve ucu bucağı bulunmayan yaylalar vardır.

Ovaların en belli başlıları Ulu Ova, Kuz Ova, Kara Yazı ve Mercümüt yazılarıdır.

Meşhur kalesinden ve Kaya başlarından doğuya doğru bakacak olursanız, karşınızda yer yer sık ve yemyeşil Güney Çayırı, Eğin ve Cuma Bağ ve bahçelerini görürsünüz. Sonra Hüseynik Ovası, Mornikin üstünden başlıyan ufak sırtların öte tarafında zümrüt gibi Ulu Ova, bu ovanın üze-

(15) Manastır.
(16) Merkep.
(17) Dört ayaklı hayvan.
(18) Geceleri ışık saçan bir cevher.
(19) Altundan mamul.
(20) Sözüne itimat olunur adam.
(21) Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. 3, s. 216 ve dv.

rinde yer almış yüzlerce cennet kadar güzel köyler, daha uzaklarda semalara göğüs veren mor ile mavi ve turuncu renkleriyle Masdar ve Hazarbaba sıra dağ ve tepelerini görürsünüz.

Batıdan, Şehroz ve Çahbur taraflarından bakacak olursak; burada da, önünüze serpilmiş bir inci güzellik ve letafetinde, Elâzığ kasabası görülür. Sonra bu şehirden 2 km. mesafede Han köyüne kadar yemyeşil bir

Resim: 20 — Harput'ta evimizin penceresinden seyri tesbit edilen bir gurup, Pancarlık bahçeleri ve sırtları.

ovayı ikiye ayıran düz bir şerit halinde tarihi Bağdat caddesi... Daha ileride kiremidi renkte tepecikler ve en sonra yine uzaklarda açık mor ve mavi renkli yüksek sıra dağlar... Batıda sık sık bahçeleri üzerinde toplayan Pancarlık tepeleri ve gittikçe yükselen Aslan dağı ve Seyran tepesi...

Selvi Pınarı taraflarından batıya doğru tedricen alçalan tepecikler ve bu tepeciklerin üzerlerinde sık ve yemyeşil bağ ve bahçeler vardır. Sonra sıklığından simsiyah gözüken Mürüdü bağları ve nihayet uçsuz bucaksız Karayazı... ve yine bir çok renklerin karışmasıyla hayalî bir renk taşıyan yüksek sıra dağlar...

Buzluk ve Ankuzubaba kayalıklarından kuzeye doğru tedrici bir inişle dereler, tepeler... ve bu tepelerin üzerinde yemyeşil küme küme bahçeleri takiben Murad kıyıları ve bu kıyıların sağ tarafı, ufak tepeciklerle yükselerek harap Pertek kalesini bize gösterir. Sonra yine sık ağaçlı ve yeşilliğini siyahlara çeviren geniş Pertek kasaba ve bahçeleri, üst tarafın-

da ufak dağlar, tepeler, nihayet semaya el vermiş vahşi Dersim dağları ve bitmek tükenmek bilmeyen Dersimin simsiyah meşe ormanlarını görürsünüz.

Resim: 21 — Yukarı mezriada tesbit edilen bir gurup daha

Harput ve havalisi böyle dağlık bir bölgede ve deniz seviyesinden 1300 metre kadar yükseklikte bulunduğundan soğuk memleketlerden sayılır. Kışın ekseriyetle hararet derecesi, nakıs 8 ilâ 10 arasındadır. Bir zamanlar Harput ve havalisinde, dört mevsim günü gününe hükmünü icra ederdi.

Eylül ve Ekim aylarında sessiz sadasız yağan yağmurların tesiriyle bağlar bozulur, ağaçlar yapraklarını dökerlerdi.

Kasım ayında yağmurlar hızını arttırır, şehri çevreleyen sıra dağlar bir gecede kardan bembeyaz renk alır ve kış yavaş yavaş gelirdi. Artık bu dağlardan gelen soğuk dalgası Harput ve havalisini kasıp kavurmaya başlardı.

Aralık ayının ilk günlerinde havalar iyice soğumuştur ve bir sabah yatağınızdan kalktığınız zaman dağları kaplayan beyazlığı ayaklarınızın altında bulursunuz. Göklerde artık kanat göremezsiniz, bütün kuşlar sıcak diyarlara göç etmişlerdir.

Kışın bu suretle geldiğini gören halk da soğuğun şiddet ve tesiriyle evlerinin sofalarına çekilmiş ve kürsülerine girmişlerdir.

Ocak ayında, devamlı kar yağar, bu karlar etrafı kaplayınca bütün havali âdeta beyaz bir ova manzarası alırdı. Öyle şiddetli kışlar olurdu ki, kar tipileri, fırtınalar haftalar ve aylarca devam edip giderdi. Etraf ve yollar kâmilen kapanır, beygirlerle nakledilen postalar bile haftalarca gelmez olurdu. Değil uzak şehirlere seyahat etmek, en yakın bir köye bile gidilemezdi, Kurt sürüleri bazan şehrin kenar mahallelerine kadar sokulurdu.

Bembeyaz bir âlem içerisinde, bazan ufuklarda siyah bir nokta görmek mümkün olamazdı, ancak yakın köylerdeki bacalardan çıkan ince dumanlar ahenkle yükselir, bu beyazlık âlemine renk verirdi.

Haftalar ve aylarca devam eden o kapkara bulutlar, bazan sessiz sadasız gök yüzünden silinir, güneş olanca azameti ve hafif ılıklığıyla, gözükünce, bu bembeyaz dünyanın rengini de değiştirirdi. Bu beyazlık âlemi gümüş ve elmas gibi yer yer parlamağa ve gözleri kamaştırmaya başlayınca kendinizi adeta bir nur deryası içinde zannederdiniz, öyle bir nur deryası ki, ne ucu var, ne bucağı!...

Harput, hem yüksek, hem de sokakları gayet dar ve umumiyetle taş döşeli olduğundan buraya yağan karlar öyle kolay kolay erimez, sokaklarda kalırdı. Yağan karın üzerine ikincisi, üçüncüsü ilh. yağar ve bir biri üzerine tabakalar teşkil ederdi. Bununla beraber zaman zaman toprak damlardan Sündürmelerle (22) kürenen karlar da bunların üzerine gelince, devamlı soğukların şiddetinden donar ve kalın buz tabakaları haline gelirdi. Bu karlar altındaki evlerden dışarı çıkmak için kapı eşiklerinden itibaren sokağa doğru buz ve karlardan suni merdivenler yapılmak suretiyle evlere girilir, çıkılırdı. Kar ve buzları, Harput sokaklarından ancak nisan yağmurları siler süpürürdü.

Bu aylarda esen rüzgârlar, ekseriyetle poyraz ve karayeldir. Harput'un bu aylarına mahsus kayda değer bir tabiat fevkalâdeliği de vardır. Kar yağdıktan sonra muhiti çok defa koyu ve soğuk bir sis tabakası kaplardı, halk buna «Duman» derdi. Bu (Duman) Harput'un Folkloruna bile geçmiştir.

«Duman almış şaşırmışım yolumu
Felek kırdı kanadımı, kolumu» gibi...

(Duman) günlerce, haftalar ve bazan aylarca devam eder ve muhiti karanlıklar içersinde bırakırdı. Evvelâ dağ başlarında bir tac gibi başlar, sonra buralardan tedricen sıyrılarak çukurlara, ovalara, derelere dolardı; zamanla da kesifleşerek havadaki rutubet ve soğuğun şiddetinden derhal donar, ağaçlarda, saçaklarda, telgraf tel ve direklerinde, hattâ insanların saç, sakal ve bıyıklarında bile, âdeta beyaz bir çiçeği andıran, çeşitli şekiller husule getirir, halk da buna (Kırağı) derdi.

Ovalar, münhat yerler ve bilhassa şimdi vilâyet merkezi olan Elâzığ şehri, kat kat bu sis tabakalariyle bir umman haline geldiği zaman Harput'da sema bulutsuz, tepeler ve dağ başları güneşlidir. Bu büyük kasaba

(22) Karları damlardan temizlemek için kenarları ağaç ve ortası deri, veyahut kâmilen tahtadan üç tarafı kapalı, önü açık olarak yapılmış bir nevi büyük kürek.

sanki, o ummanın bir limanı ve bir iskelesi gibidir. Öyle bir deniz ki... insanın eline bir sandal geçse de, ta uzaklardaki Hazar Baba ve Mastar dağlarının sırtlarına kadar bir açılsa diye insanı hayalden hayale sürükler ve bu manzarayı saatlerce seyretmekten kendinizi alamazsınız. Uzaklardan ve bu deryanın derinliklerine gömülen Elâzığ kışlasından gelen boru ve muzika sesleri sizi bu güzel hayal âleminden ancak uyandırabilirdi.

Bu şiddetli kar ve soğuk mevsiminin kendine göre birçok hususiyetleri ve eğlenceleri de vardır.

Şefkatli analarımızın çok erken kalkıp pişirdikleri, sıcak çorbalarımızı içdikten sonra mektep yolunu tutardık. Yolda arkadaşlar arasında bir kar topu düellosu başlar ve bu hal, hergün devam ederdi. Önümüze çıkanlara, ihtiyar, genç demeden sataşır, kar topuna tutardık.

Bazan mahalleler arasında kar topu savaşları yapılırdı. Bu mücadele çok şiddetli ve çok feci olurdu. Çünkü ele avuca sığmayan bazı yaramazlar kar toplarının içerisine, ya taş veya buz parçaları yerleştirirler, bunların isabetiyle kafa, göz patlar, kanlar içerisinde kalır, bu perişan halimizle korkumuzdan evlere de gidemezdik. Yegâne sığınacak yerimiz Üç Lüleli Pınarı idi. Pınarın buz bağlamış oluklarından akan sulariyle yaralarımızı yıkar, kanlarımızı temizler ve hemen yanıbaşındaki Saka Damına dalardık. Orada ihtiyar sakaların tütün çubuklarından aldığımız külleri, açılmış yaralarımızın üzerine basınca kan durur, hiç birşey olmamış gibi evlerimize dönerdik.

Hele Cuma günleri (23) sabahın ilk saatinden akşamın karanlıklarına kadar içeri girmek bilmezdik, el ve ayak parmaklarımız donuncaya kadar... Sonra muziplik mi istersiniz? Beş altı arkadaş bir araya geldik mi, ellerimizde kürekler, sokaklarda çalışır dururduk. Bu çalışmalar, herhalde hayırlı bir iş için değildi... Zararlı ve hem de çok tehlikeli bir oyun içindi. Fakat çok da güldürücü!

Yukarda Harput sokaklarının kar ve buz tabakalariyle dolduğunu ve yüksekliğini söylemiştik. İşte bu sokaklarda kürek ve kazmalarla tüneller açmak ve açılan bu tünellere geleni geçeni düşürmek...

Hele bilhassa arkalarında büyük su tulumları taşıyan sakaları... Bunlar, arkalarındaki ağırlıkla ayaklarının buzlar üzerinde kaymaması için, bir ellerinde uçları sivri demirli sopaları, bir elleriyle de tulumlarının ağzını kıskıvrak tutarak evlere su taşırken altlarından oyulmuş ve üst kısımlarında hafif bir tabaka bırakılmış olan 70-80 santim derinliğindeki bu çukurlara düşerlerdi. Bu anî düşüşle, arkalarındaki tulumun ağzı açılır, sular her tarafa fışkırır, zavallıların elbiseleri sırsıklam olurdu. Onlar,

---

(23) O zaman hafta tatili cuma günleriydi.

hiddetlerini yenemeden binbir küfür ve hezeyanla çukurdan çıkmağa çalışırken, bizler de sokak köşelerine, kapı arkalarına gizlenerek bu gülünç manzarayı seyreder, kahkahalar atar ve sonra ortadan sır olurduk.

Bir de vilâyet merkezindeki Elâziz Askerî Rüşdiyesine devam ettiğimiz sıralarda bu şiddetli kış günleri pek heyecanlı, ve bazan da çok neşeli geçerdi.

Sabahleyin yataklarımızdan kalkdığımız zaman, akşamdan sabaha kadar devamlı yağan karlarla, yolların ve sokakların tamamen kapanmış olduğunu görürdük. İşte böyle günler, bizlere düğün, bayram olurdu. Mektep torbalarımız (24) ellerimizde yün eldivenler, başlarımızda yün atkılar, postallarımızın poçiğini bir çektik mi, evlerimizden fırlar, kendimizi dağ kapısında, aşağı yukarı bir metreye yakın bir kar yığını içerisinde bulurduk. Harput'dan Mezriadaki Askerî Rüşdiyeye giden 70-80 çocuk bu dağ kapısında posta başılarının idaresi altında toplanırdı. Hareket dakikası gelince, bir çığlıkdır kopardı. Bacaklarımız, vücudumuzun yarısına kadar tamamen o yumuşak, bembeyaz ve temiz karların içerisine gömüle gömüle Harputla Elâziz şehri arasındaki beş kilometrelik yolu ilk defa bizler o küçük ayaklarımızla ve enerjimizle batarak, çıkarak ve birbirimizi karlara basarak, gülerek, oynayarak açardık.

Sabah gidişlerinin bu binbir neşesine karşı akşam dönüşleri bazen çok korkunç olurdu. Gündüzleri akşama kadar kar yağar ve akşama doğru hava daha soğur, karlar tipi halinde her tarafı kasıp kavururdu. Göz gözü görmeyen bu fırtına ve zulmet deryası içerisinde, atacak adımlarımızın yerini göremeden bembeyaz kardan adamlar halinde biran evvel evlerimize kavuşmak için, Harput sırtlarına tırmanırken Yel Boğazını nasıl geçeceğimizi düşünürdük. Fakat bizler, burada da çocukluğun bütün neşe ve kaygusuzluğu ile, işi alaya alır birbirimizin eteklerine sımsıkı sarılarak bir zincir halinde bu boğazı tırmana tırmana geçerdik. Bazan şiddetli bir fırtına içimizden herhangi birisini alır, cam haline gelmiş bu buzlu yolun bir tarafına öyle çarpardı ki, bu hale bir tarafdan kahkahalar savururken, öte taraftan elbirliğile koşar, düşenin elinden, kolundan yakalar kafileye sokardık.

Çok siddetli günlerde, bu boğazdan geçmek mümkün olamayınca, yolumuzu Tilkiler Kayalığına doğru giden patika yola çevirir ve yahut bağırarak kayabaşındaki evlerden imdat isterdik. Az sonra babalar, kardeş-

---

(24) Kalın kırmızı bezlerden yapılan bu torbalara kitap ve defterlerimizi koyardık. Bu torbalar bize bir nevi mektep çantasıydı.

ler ve hizmetçiler ellerinde sopalar ve kürekler olduğu halde imdadımıza yetişirlerdi. Bu yer boğazında bazan birkaç vatandaşın donduğu da olurdu.

Resim: 22 — Yel boğazı.

Bu gidiş gelişde, bazan vahşî kurt sürülerine de tesadüf ederdik. Bunları görünce derhal küme halinde bir noktada toplanır, bir tarafdan gücümüz yettiği kadar bağırır, bir tarafdan da çantalarımızdan çıkardığımız kâğıtları bir yığın halinde kibritle ateşlerdirk. Bu şamata ve alevler, vahşî hayvanları ürkütür ve kaçırırdı.

Ey, şimdiki neslin mesut ve bahtiyar çocukları!

Mektepler, kitaplar şimdi ayaklarınıza kadar gelmektedir. Bunları, bizim gibi ayaklarınızla ve binbir müşkillerle aramıyorsunuz. Onlar sizi arıyor, buluyor ve teşkilâtlı, hazırlıklı karşınıza çıkıyor.

Şu halde bizlerin okumak ve yazmak için çektiğimiz yoksuzlukların, güçlüklerin, binbir izdirap ve sıkıntıların yerine şimdiki bu nimetlerin ve kolaylıkların kadrini bilin de ona göre çalışın.

Kış aylarının sonu olan Şubat ayı girince, havalarda bir değişme sezilmeğe başlar. Artık rüzgârlar seyrini değiştirir ve uzaklardaki ovalar bir gecenin içinde kararmağa başlar, böylece kar ve buz dünyasında bir çözülme, bir erime ve kavada bir yumuşama hissedilir. Hava bu şekilde Mart dokuzuna kadar bazan sert ve soğuk, bazan da sâkin ve yumuşak geçer, Cemreler de düşmeğe başlardı.

Kış ayları (Erbain) ve (Hamsin) diye ikiye ayrılır ve halk diliyle Erbaine (Zemheri) veya (Çile), Hamsine de (Çilepeçe) ve ondan sonra-

ki günlere de (Gelegeçe) denilirdi. Zemheri (Çile) kırk gündür. Aralık ayının onundan (25) başlar, Ocak ayının yirmisine kadar sürer. Hamsin (Çilepeçe) ise elli gündür. Ocak ayının yirmisinden başlar, Mart dokuzuna kadar devam eder. Zemherinin çıkdığına sevinenler arasında, bazı yıllar Hamsinde devam eden şiddetli kar ve soğuklara karşı hayal sukutuna uğrayanlar çok olur ve halk dilinde şu beyit tekrarlanır dururdu:

İnanma Erbainin çıkdığına
Nice karlar yağar Hamsin içinde.

Mart onundan sonra Gelegeçe başlar, baharın ilk gününden (Öküz fırtınası) na kadar devam eder.

Martın onuncu günü artık bahar gelmiştir. Sâkin ve ılık bir sabah ve güneşli bir gün... Bugünün herhangi bir saatinde havada ne rüzgâr ve ne de gökte tek bir parça bulut bulunmıyacak! İşte o gün ve o saat tam (Sultan Nevruz) dur. Bugün ve bu saatte tatlılar yenilir, sütler içilirse insanın bir senelik sıhhatini garanti ettiği inancı vardır. Onun için bütün halk Nevruz gününün sabahından başlar, akşamına kadar evvelden hazırladıkları envaîtürlü tatlıları yerler ve bol bol süt içerlerdi.

Büyüklerimden dinlemiştim; evvelce atalarımız bu (Nevruz) günlerine çok ehemmiyet verirler ve düğün bayram yaparlarmış.

Beş altı ay mütemadî güneş yüzü görmeden havasız ziyasız sofalara kapanıp kalarak şiddetli kış günlerinin izdirap ve azabından kurtulup bahara, güneşe, hayata kavuştukları için bayram yapmaktadırlar. Halk bu günü neşeli ve hareketli geçirmeğe çalışırmış. Her mahallenin halkı, önlerinde davullar, zurnalar olduğu halde, bütün coluk çocuk şehirden çıkar, Meteris yoluyla (Cırıtlar Meydanı) na giderlermiş. Binlerce insan bu meydanda yer aldıkdan sonra merasim başlar, büyük âlimler tarafından dualar edilir, davullar çalınırmış. Bu merasimden sonra bir tarafda cirit oyunları başlar, bir tarafda güreşler yapılır, bir tarafda da kalkan kılıçla oynanırmış. Halk dağlara, kırlara, bağ ve bahçelere yayılarak akşama kadar yer, içer, güler, oynar, eğlenirmiş... Bu bayram, ne dinî bayramlara ve ne de cülus ve velâdet şenliklerine hiç de benzemezmiş... bu bayramdaki azamet, neşe, eğlence ve coşkunluk hiçbir bayramda görülmezmiş...

Ben bu devreye yetişmedim. Fakat halkın çoğunluğunun, o günlerde sokaklarda, dağlarda, kırlarda, bağ ve bahçelerde, kayabaşlarında ve kureylerde gezip, eğlenip, hava alıp ve bilhassa çocukların kırlarda koşup, oynayıp, karları erimiş dağ yamaçlarından Çillem çiçek, Nevruz ve

---

(25) Bugünkü 10.Aralık'dan 13 gün sonra gelen tarih.

bahçelerden Menekşeler toplayarak, ellerinde demetlerle akşamları şehre döndüklerini gördüm ve o günleri yaşadım.

O gün küplerden orcikler (26) pestiller, dutlar, ceviz ve bademler çıkarılır, peynirli pide helvalar ve kadayıflar yapılır ve yenilirdi.

Martın onundan sonra havalar kah sıcak, kah soğuk devam edip gider. Mart için, halkda ve koylüde, bir zihniyet vardı. Güya bu ay içerisinde yılın oniki ayı sırasiyle hükmünü icra edermiş! Hakikaten bu ayda, kar yağar, tipi de yapar, yağmur yağar, şiddetli soğuklar da olurdu. Ertesi gün bakarsınız sıcak ve güneşlidir. Yaz günlerini andıran günler de olurdu. Hattâ birgün içerisinde bile havada sırasiyle bu değişiklikler görülürdü. Bu yüzden halk bu aya Deli Mart derdi. Bunun doğruluğunu ata sözleri de teyit eder. (Mart kapıdan bakdırır, kazma kürek yakdırır), (Mart ayı dert ayı) ve sıcak günlerine işaret olarak da (Mart içeri, pire dışarı) denilirdi.

Bazan bu mevsimde bir ışıklık içerisinde gayet iri taneli kar yağmaları da görülürdü. Halk bu karlara da (Leylek Karı) derdi. Mart dokuzundan sonra leylekler gelir, fakat bu karları görünce tekrar dönerlerdi.

Nisan, yağmur ayıdır. Harputluya göre Nisanda yağan yağmurlar feyz ve bereket getirir. Onun için Nisan yağmurları Zemzem kadar kıymetli ve mukaddesdir. Gece yağan yağmurlardan sonra güneşli sabahlarda halk ellerinde güğümleri, kerazları, (desti) ve tasları olduğu halde şehrin etrafındaki kayalıklara doğru giderler. Kayaların çukurlarına dolmuş ve sabaha kadar süzülmüş saf ve berrak yağmur sularını testilerine doldurur, evlerine getirirlerdi. Sonra bu suların üzerine nüfuz sahibi hocalara Kurandan sûreler okutulur, üflenir ve şifa niyetine bütün aile halkına içirilirdi.

Nisan ayının bir hususiyeti de, kış aylarında buz ve karlarla dolmuş ve yükselmiş olan sokakların temizlenmesiydi. Bu günlerde halk âdeta seferberdir. Küçüğünden büyüğüne kadar herkesin elinde bir balta, bir kazma ve bir kürek... Kapılarının, dükkânlarının önünü temizlemekte... Bir tarafdan buzları kırar, bir tarafdan kar yığınlarını parçalar, kaldırımların tam ortasına yerleştirirler, biraz yukarıda da yağan yağmurlardan hasıl olan su cereyanlarının önlerini bu molozlarla kesmek suretiyle suları bir havuz halinde birikdirir ve sonra bu birikintilerin önü sağlı sollu küreklerle açılınca kuvvetli bir sel gibi önüne rastlayan kar ve buz parçalarını alır Kasabanın haricine atardı. Bu şekilde şehrin bütün sokakları birkaç gün içerisinde temizlenir ve kaldırımların bembeyaz taşları meydana çıkardı.

---

(26) Üzümden mamul tatlı sucuk.

Halk bu işi belediyeden beklemez, binbir neşe ve keyf içerisinde ve elbirliğiyle kendisi yapardı.

Bazı yıllar Nisan ve biraz da Mayısda kırk gün mütemadî yağan (Kırk İkindi) yağmurları vardır. Bu yağmurlar, sabahdan öğleye kadar hava güneşli ve göklerde bir parça bulut yok iken öğleden sonra Hazer Baba Dağlarının arkasından küme küme simsiyah bulut yığınları birbiri arkasından çıkar, muhite yayılır ve gitgide kesafet peyda ederek yağmur başlardı. Sessiz, sadasız gece yarılarına ve bazan ertesi sabaha kadar yağar ve sabahleyin güneş doğunca tekrar hava açılır; tarlalar, dağlar, vadiler yemyeşil, zümrüt bir hale gelirdi. Hergün ayni şekilde, kırk gün, yağan yağmurlarla geçen bahar, halkı sevindirir, köylünün yüzünü güldürürdü. Çünkü o yıl, feyz-ü bereket mutlak surette bol ve verimli olurdu.

Bazı yıllar ise bu şekilde olmaz, gece gündüz, belli olmayan saatlerde gürültülü, kasırgalı, gök gürlemeleri, şimşekler çakmakla, yıldırımlar düşmekle. bazan da âfet halinde şuraya buraya dolular yağmakla geçerdi. Bu doluların düşdüğü yerlerdeki ekimlerden, meyve ve mahsullerden hayır kalmaz, halk perişan ve sefil olurdu.

Mayısda her taraf açılmışdır, Gül, Sümbül, Leylâk devridir. Ortalık zümrüt gibi yeşillenmiştir.

Mayıs ayının bir ismi de (Gülan) dır. Yağmurlar için halk (iki Nisan, bir Gülan) der, yani Nisanda iki, Mayısda bir defa yağmur yağması demektir; yağarsa o yılın mahsul durumundan artık korkulmazdı.

Harput'da Güneş, o kadar lâtif guruplar hazırlardı ki, son ışıkları, uzaklarda hayal mavisi rengindeki sıra dağları, tepecikleri yaldızlıya yaldızlıya, önündeki yemyeşil ovalara kadar gelir ve sonra yavaş yavaş, şehrin minarelerine, evlerin damlarına ve pencerelerine süründükten sonra mor, kiremidî renklerle imtizaç etmiş tepelere ve karşı sıra dağlara kadar çeşitli renklerden parça parça tablolar yaratarak geri dönerdi. Bu itibarla Harput, çok cazip ve gönül alıcı manzaralara sahiptir.

1904 yıllarındayız, mevsim bahar, Kırk İkindi yağmurlarının devam ettiği bir Mayıs günü... O gün devamlı yağmur yağmış, ikindiye doğru kesilmiş, hava bulutlu ise de bulutlar yükselmiş ve parçalanmışdı.

Ben, Askerî Rüşdiyesinde okuyordum. Akşam mektepten çıkıp Harputdaki evimize dönüyorum. Yolun yarısındaki İdadî mektebinin önüne geldiğimiz sırada ortalığı birdenbire bir aydınlık kaplar. Ve bu aydınlık heran biraz daha açıldı, renkleşdi. Buna aydınlık diyemeyiz. Bir nur

N. 23 – Harputun Semasında Eşine Tesadüf Edilemeyen Nefis Bir Gurup

ve ışık âleminin binbir çeşit renk içerisinde ve yerle gök arasında dalgalanması gibi birşey!...

Başımı semaya kaldırdığım zaman öyle lâhûtî bir manzara ile karşılaşdım ki, bu belki Harputun semasında şimdiye kadar eşine tesadüf edilmemiş semavî bir hâdiseydi.

Gök kubbe, her parçası ateşî, sarı, mor, pembe renklerden terekküp etmiş binlerce bulut parçasiyle süslenmişdi. Bu parçalar ayni büyüklük, ayni biçim, ayni renkde ve birbirinden de farksızdı.

Öyle birân geldi ki, bu tablo, gitgide yine ayni insicamı muhafaza ederek kızardı, parladı... Sonra bu ışık ve renk semasından, arza huzme huzme nurlar saçılmağa başladı. Bunlar ne yağmurdu ve ne de yağmur gibi tane şeklindeydi. Bunlar, yekdiğeriyle elele vermiş gibi, yerle gök arasına püskürtülmüş birer nur dalgalarıydı (Resim: 23).

İnsana, mutlak surette başka bir âleme intikal etmiş hissini veren bu tablo, rengini ve şeklini bozmadan 10-15 dakika kadar devam etti ve sonra yavaş yavaş renk ve şekil değişdirerek sönmeğe, kararmağa yüz tuttu. Bu, sanki o nûr ve âzamet âleminin ufulü gibi bir şeydi. Bir ömür boyunca eşine bir daha tesadüf edemediğim bu lâhûtî manzara karşısında, o zaman hissettiğim derin heyecanları bugün bile hissediyor gibiyim.

Hülâsa; Harput manzara demektir. Her tarafından, her tepesinden ve her kaya başından, bakarsanız kendinizi yekdiğerine benzemeyen ve birbirinden tamamen ayrı tablolar karşısında görürsünüz.

Toprakların yer yer kabarması. Ovaların, dağların ve vâdilerin durmadan yeşillenmesi ve her tarafda gümüş gibi menba sularının yerlerden kaynayıp akması. Nevruz, menekşe ve çiçek kokularının her tarafı sarması.. Pancarlık Bahçelerinde ve Ova Bağlarındaki binlerce badem ağacının çadır halinde, pembe ve beyaz renklerde çiçek açmaları.. Koyun ve kuzu sürülerinin akşamları gurupla beraber meleye meleye kasabaya girişleri.. Ve yine bu gurup anlarında yüzlerce kırlangıç kuşlarının şehrin semasında birbirine uyarak pür velvele düğün yapar gibi uçuşları... Bunlar ve bunlara benzeyen tabiatın binbir çeşit güzellikleri Harput için eşsiz birer hususiyetti.

Haziranın girmesiyle yaz başlamış, sema bulutsuz ve maviliği koyulaşmıştır.

Yağmur nadiren yağar; yağarsa halk ve köylü sevinir, yağmazsa

gam yemez. Çünkü Nisan ve Gülan yağmurları vaktinde bolca yağmışdır. Eğer bu yağmurlar yağmamışsa, işte o zaman köylüsü de, şehirlisi de kötü kötü düşünmeğe başlar. Ellerini semaya kaldırıp Hâlikden rahmet niyaz ederlerdi. Yağmazsa ve büsbütün ümidsiz kalınca da hacet namazına (27) çıkılırdı. Bu duaya çıkışların gün ve saatı büyükler tarafından tesbit ve dellâliar (28) vasıtasiyle de halka ilân edilirdi.

O gün ve o saatte halk işini gücünü bırakır, dükkânlarını kapatır ve Meterisin yolunu tutarlar, şehirde bir ferd kalmazdı. Altı, yedi yaşındaki erkek çocuklar bile babalarının, kardeşlerinin yanlarında ve saflarda yer alırlardı. Dağ, taş insan kesilir ve bu çok azametli bir manzara arzederdi.

Evvelâ cemaatsız iki rekât namaz kılınır ve namazdan sonra nüfuzlu büyük bir âlim tarafından halka vaz-ü nasihat edilir, tövbe ve istiğfar ettirilirdi. Bunu müteakip eller semaya kaldırılır, müessir ve beliğ dualar edilir, gözyaşları arasında âmin ve tekbir sedaları semalara yükselir ve bütün muhiti çınlatırdı.

Ayni gün ve saatlerde Ermeni cemaatları da keşişlerinin (papas) idareleri altında Maşatlık (Mezarlık) da toplanır ve Tanrıdan yeryüzüne rahmet (yağmur) niyazında bulunurlardı.

Bu dualara, büsbütün ümitsiz kalınca çıkılırdı, yoksa gelişi güzel değil!...

Aynı zamanda duaya çıkılırken, hava güneşli ve kuraklık devam etmekte olduğu halde, duadan sonra küme küme kara bulutların gözyüzünü kapladığı ve sürekli yağmurların yağdığı ve hattâ bazı yıllar dua sırasında bile yağmurların başladığı ve dua edenleri sırsıklam ıslattığı görülmüş ve tesbit edilmiş vakıalardandır.

---

(27) Bu namaza, dinî ahkâm arasında «İstiska» denilir. İstiska: birinden su istemek, Fıkıh ıstılâhında ise yağmur yağmadığı zamanlar Tanrıdan yağmur niyazında bulunmak mânasınadır. Ve sünnet-i seniyedir.

Üç gün birbiri üzerine sahraya çıkıp dua edilmesi, duadan evvel ve sonra muhtaç ve fakirlere sadaka verilmesi, günahlara tövbe edilmesi, ve tövbenin tamamlanması için haksız yere alınmış şeyler var ise onların sahiplerine geri verilmesi, duaya giderken yaya olarak pâk ve temiz elbise giyilmesi, dua esnasında boyunlar bükülerek huşu ve tevazu üzere bulunulması, at, kısrak, sığır, koyun gibi hayvanları yavrulariyle çıkarıp dua sırasında onların yavrularından ayrılması, çocukların ve pek yaşlı ihtiyarların da duaya götürülmesi ise mustahaptır.

Yağmur duası, dua ve istiğfardan ibaret ise de duadan evvel Hanefi mezhebince cemaatsız ve diğer mezheplerde ise rehren ve cemaatle iki rekât namaz kılmak caizdir.

(28) Haberci — Münâdi.

Haziranda her taraf çiçeklerle süslenir, kokularından bağ ve bahçelerden geçilmezdi. Coluk cocuk papatyalar gibi kırlara, bağlara yayılırlar, gezer eğlenirlerdi. Kayabaşlarından, Tilkiler kayalıklarından, Meterişden, Toptopdan ve Kureyden maya sesleri gelir, havuz başlarında kuzular, helvalar yenir, oyunlar oynanır, şakalar yapılırdı.

Temmuz ve Ağustos ayları, sıcakların başlaması, ortalığın sararması demekdi. Halk, asma çardakları veya çınar ağaçları altında, yer iskemleleri üzerinde, sulanmış yerlerde oturur sohbet eder veyahut yakın bahçelere giderek halılar, kilimler ve döşekler serili, güneş düşmez havuz başlarında vakit geçirirler, güler, oynar, çalar, çağırırlardı. Bir taraftan da bağlarında, bahçelerinde, tarlalarında durmadan, dinlenmeden çalışır ve kış tedarikini bu aylarda ihzar ve tedarike başlarlardı.

Bu yaz mevsiminin geceleri de güzel ve cezipdir. Esasen Harput ve havalisi yabis bir diyar olduğundan semasında sis denilen birşey yoktur. Bu yüzden geceleri çok aydınlıkdır. Yıldızlar o kadar parlak, canlı ve birbirlerine o kadar yakındır ki, daima mehtaplı geceleri andırır.

HARPUT'UN TARİHİ
Hakkında
İLK SÖZ

Harputun tarihini yazmağa başlarken doğrusu çok ümitsizdim; çünkü elde müsbet kaynaklar pek mahdut ve çok azdı. Benim elimde ise birkaç makale, birkaç salname ile nihayet yarım asır evveline ait hususi bilgi ve hatıralarımdan başka birşey yoktu.

Uzun zaman bu yolda devamlı ve ciddî çalışmalarım, bana çok şeyler kazandırdı. Bunları sıraladığım zaman, şuna kani oldum ki, Harput tarihini, biraz da bölge tarihiyle birleştirmek icab ediyor, meselâ Harput ve dolaylarının sırasiyle kimlerin ellerinde kaldığı ve geçirdiği hâdiseleri umumî nokta-i nazardan mütalea edince bu kavimler (milletler) hakkında az çok bilgi vermek muvafık olacağı düşüncesiyle bu usulü takip ettim.

Okuyucularım, bana, bu satırların Harput tarihiyle ne alâkası vardır demesinler; çünkü herhangi bir kavim veya bir hâdise hakkında tekrar araştırma gibi büyük bir külfetten mümkün mertebe kendilerini kurtarmış olduğuma kani bulunuyorum.

Ben, hatıralara büyük kıymet veren ve aynı zamanda onların yaşamasını isteyen ve sağlayan çok meraklı bir kimseyim. İşte Harput'un tarihine başlarken, tarih der demez aklıma, gençlik hatıralarımdan şu olaylar geldi:

(1904 — 1905) yıllarında Mamûretülâziz Mülkiye İdadisinde talebeydim, bir ders yılı iptidasıydı, Tarih dersini (Tarih-i Umumî) mektep müdürümüz Zekeriya Zihni Bey (1) okutacaktı. O, zarif ve temiz kıyafetiyle sınıfa girdi, bir iki dolaşdıkdan sonra ilk söze şu beyti okuyarak başlamışdı:

Tarih, temaşakeh-i erbab-ı nazardır,
Her safhası âyine-i atvar-ı beşerdir.

---

(1) Mektep müdürlüğünden ayrıldıktan sonra onun izini daima takip ederdik, Elâzığ'dan sonra Manastır maarif müdürlüğünde bulundu. Bu vazifeden 26/Ocak/1327 (1911) tarihinde Sinop mutasarrıflığına (Başvekâlet Arşivi. Da. N. 2778) ve 7/Aralık/1329 (1913) de ise Tekirdağ mutasarrıflığına (Başvekâlet Arşivi. Da. N. 2620) ve sonra da Edirne Valiliğine tâyin edilmişti.

Ve bunun ardından şu kıtayı okuyarak tercemesini de yapmışdı.

Tarih-i cihan ki kıssa-ı hürd-ü kelân
Dercest derân çi sehriyar-ü çi yelân
Der herverakaş bi hanki fi əm-ı keza
Kad mate fülânün ve fülânün ve fülân (2).

İşte ben de, Harputun tarihine rahmetli hocamız ve müdürümüz Zekeriya Zihni Beyin o munis ve tatlı sesi kulağımda olduğu halde bu hâtıralardan ilham alarak başlıyorum.

Bu bölüm üzerinde çok çalıştım. Birçok tarihcilerle görüştüm, onların fikirlerinden istifade ettim, girmediğim kütüphane kalmadı, birçok eserler karıştırdım, hülâsa derledim topladım, bu sahifeler, işte bu çalışmalarımın mahsulüdür.

Yazılarımda bir hata veya yanlış bir anlayış neticesi ayrılık ve gayrılık gören sayın tarihcilerimizin, tarih kadar şümullü ulüvvü cenap ve samimiyetlerine sığınarak beni affetmelerini rica ederim.

Esasa girmeden evvel tarihini tesbite çalışdığım Harput'un, üzerinde bulunduğu bölge tarihiyle yakın münasebetleri olduğundan evvelâ bu bölgenin tarihcesi durumundan bir nebze bahsetmeği faydalı sayarım.

Çok eski zamanlarda Asya ortasında büyük bir deniz... bunun zengin havzası... ve bu topraklardan istifade ile medenî hayatlarını oldukça yükseltmiş yerli bir halk vardı ki, bunlar bizim büyük cedlerimiz sayılan insanlardı.

Yine aynı çağlarda Arabistan yarımadası, bir tarafdan Afrikaya, diğer taraftan Hindistana bitişik ve ortasında büyük bir göl ve bu gölün havzasında ise ayrı bir insan kütlesi yaşıyordu ki, bunlar da Sami ırkının cedleri idi. Her iki ülkede, burada bulunan ve günden güne çoğalan insanları beslemeğe, barındırmağa yetecek kadar münbit ve mahsuldardı; fakat Tufan ve bunu müteakip Asya üzerindeki büyük denizle, Arabistandaki gölün kuruması ve ortadan kaybolması ve yağmurun yıllarca kesilmesi yüzünden fasılasız devam eden bir kuruma devri başlamışdı ki, uzun zaman devam eden bu tebeddül dolayısiyle havada rutubet kalmamış, yağmur istisnaî birşey olmuş ve bunların neticesi olarak milyonlarca hekdar Meymoza meraları Akasya, Palmiye, Ardıç ormanları, Çin hurması korulları kurumuş ve bu ormanlar arasında beslenen yüz binlerce vahşî

(2) Tercüme: Cihan tarihi, küçük ve zayıfların ve sonra heybetli ve kuvvetli olanların hikâvesidir ki, ne padişahların, ne bahadırların, ne yiğit ve fedakârların menkıbeleri oraya dercedilmiştir. Onun her yaprağında nice nice insanların öldüğü okunur.

hayvanlardan bir çoğu telef olmuş ve bir kısmı ise Mezopotamya (3) taraflarına akmışlardı; çünkü buradaki Fırat, Dicle gibi büyük nehirlerin sayısız kolları arasındaki vâdiler, bu canlıları beslemeğe yeter bir hal deydi.

Bu çağlarda avcı insan, bu sürülerin arkasından göçmeğe ve bu nehirlerin ve aradaki küçük göllerin kenarlarında büyük mağaralarda, kaya kovuklarında yer alıp mesken kurmağa başlamışlardı. Öte taraftan da Güney Asya iklimi sıcak ve dolayısıyle toprakları bereketli olduğundan oradaki insanoğulları da çoğalmağa ve bu suretle Orta Asyada genişlemeğe başlamışlardı. Çoğalma ve genişleme devam ettikçe büyük göçlerle beraber insanlar için bir çarpışma devri açıldı. Bu akın ve bu savaşlar asırlarca devam etti. Akıncı kütleler, evvelâ münbit ve mahsuldar ovaları ve zengin yaylaları bulunan Mezopotamya ve sonra Doğu Anadolunun yukarı kısımlarına yayılarak Samileri, Nil vâdisine muhacerete mecbur etmişlerdi. Bunlardan Doğu Anadolu ve Mezopotamyaya yerlesen kavimlerin çoğu Türk ırkına mensuptular.

Bunlar asırlarca evvel bölgeyi tutmuş olduklarından Samiler Mezopotamyayı elde etmek için yıllarca bu milletlerle çarpışıp uğraşdılar, muvaffak olamayınca döndüler.

Ancak İslâmiyetin zuhurundan sonradır ki, dördüncü Sami akın ve mühacereti, diğer akınların en büyüğü, muvaffakıyetlisi ve ehemmiyetlisi olmuştur.

Bu akınlar, İslâm dininin verdiği ilâhî feyz ve heyecanla başlamış, Mezopotamyayı, Kafkas eteklerine kadar, Doğu Anadoluyu, İranı, Suriyeyi, Kilikyayı, Filistini, Mısırı ve Şimal Afrika sahillerini İspanyaya kadar temamen istilâ etmiştir.

İslâm dini, her iki ırka sulh aşılamamış olsaydı Samiler yine geriye dönerlerdi. Bu istilâ, Türklerin büyük yardımı ile yapılmış ve büyük muvaffakıyetler sağlamıştır. (4)

Adı geçen bu topraklar üzerinde Türk ırkına mensup bir çok milletler oturmuşlar, medeniyet kurmuşlardır. Bunlardan Sümerliler, Sinear

---

(3) Mezopotamya, iki nehir arasındaki bölgeye denilir ki, bu nehirler Dicle ile Fırat nehirleridir. Sonra Bizanslılar, Karasu ile Murat arasına da «Mezopotamie» demişlerdir.

(4) Kadri Pek, Cenup doğu Anadolunun eski zamanları, s. 52 - 53.

Şanarda (5) Subarular, Subartu da (6) oturuyorlardı. M. Ö. Arap yarımadasından taşan Samiler, bu milletlere sokulmağa başlamışlar ve Sinearın yukarı kısmına yerleşdikden sonra bu bölgeye Akad ili, Subartu memleketine de Asur ili namını vermişlerdı. Birinci Babil imparatorluğunun teşekkülünden sonra Sinear Babilistan adını aldı, daha sonra bu kısma Kalde denildi.

Sonraları Hurrilerin ve Etilerin hâkim oldukları bölgelerde Urartuların hegemonyası, Asurları geçmiş, daha sonra Akamemişlerin, Makedonyalıların ve sonra da Romalıların idaresi altına girmiştir. Ve nihayet Araplarla Bizanslılar arasında uzun yıllar çarpışma alanı olan bu bölge, pek çok harap olduktan sonra Osmanlı Türklerinin eğemenliği altında bir huzur ve sükûn devresine kavuşmuştur.

Kuzey ve Güney Mezopotamya ile İç Anadoluya yayılan ve birbirlerine akraba olan bu insan çokluğu arasındaki siyasi, askeri ve iktisadi münasebetlerin kurulmasına yardım eden bir yol lâzımdı. Bu yol da tarihde mühim izler bırakan Melitine (Malatya) geçidi ve sonra Kuzey Fırat - Dicle vâdisiydi. İşte Harput da tamam bu yol üzerinde, Fırat ve Murat nehirleri arasında ve bu suretle Mezopotamya Plâtosu dahilinde yer aldığından bu mühim tarihden bir hissesi olmak gerekmektedir. (7).

---

(5) Dicle - Fırat aşağı havzası.

(6) Musul ve bölgesi. Subaru'lar, Etili'lerle yakın akrabadırlar. Fırat ve Murat menbalarından başlıyarak «Habur» nehriyle Fırat'ın birleştiği bölgeye kadar genişlemişler ve bu birleşik noktada bir «Khama» hükümeti kurmuşlardı ki, merkezi «Tırka» şehriydi ve o zaman Harput ve dolayları da bu krallığın içerisinde bulunuyordu.

(7) Ord. Prof. M. Şemseddin Günaltay. Yakın Şark II. Anadolu. s. 35.

HARPUT KELİMESİNİN ORİJİNİ

Harput, kelimesi nereden alınmıştır. ne mâna ifade eder, şehrin ve bölgesinin isimlendirilmesi:

1 — Sümerler zamanında M. Ö. III. cü bin yılda Harput bölgesine ne gibi bir isim verildiği henüz malûmumuz değildir. Ancak M. Ö. XVI ncı asır sıralarında (İŞUVA) namiyle isimlendirildiğini aşağıdaki tarihi vesikalardan öğrenmiş bulunuyoruz. Meşhur Alman Hititoloğlarından A. Götze, son olarak (İşuva) yı Harput bölgesine, Fıratın iki tarafına koymakta, bir yandan (Kizzuwatna), öte yandan (HURRİ) memleketleriyle hem-hudut olduğunu ileri sürmektedir (1).

Şemseddin Günaltay, Hatti İmparatoru «SUBBİLULİAMA» nın (MİTANNİ) lere karşı sürekli mücadelesinin ikinci seferinde Malatya bölgesinde Fıratı geçerek Malatyanın doğusundaki (İŞUVA) ya hücum ettiğini ve aynı yılda 18 bayram törenlerinin arasında bir de (İŞUVA) bayramının bulunduğunu söyler (2).

Bununla beraber Boğazköy metinlerinde (İŞUVA) adını taşıyan memleketin Harput bölgesi olduğu kabul edilmektedir. İsadan evvel XIV — XIII cü asırlarda Hitit Kralı «MUVATALLİ» ve halefi zamanında kendilerine tâbi bulunan «ARİŞARMA» adlı bir (İŞUVA) kıralından bahsedilmektedir (3).

Hititlere göre (HURRİ) ülkesi müteaddit Beyliklerden ibaretti. Harput ve Şimal bölgesine (4) (İŞUVA) denilirdi (5).

Şu halde M. Ö. bir zamanlar Harput ve havalisinin adının yukarıda sıraladığım kayıtlara dayanarak (İŞUVA) olduğuna muhakkak nazariyle bakabiliriz.

İsim verilen yerlerin meskûn olması da pek tabiîdir.

---

(1) «Kizzuwatna» Çukurovayı ve doğusunu kaplayan bölgenin adıdır. Bir hudut şehri olan Elbistan'a kadar gösterilmektedir. Götze'nin son eseri olan (Kizzuwatna) s. 40, ve Dr. Emin Bilgiç, Belleten c. X - sa. 39 - s. 400.

(2) Ord. Prof. M. Şemseddin Günaltay. Yakın Şark II. Anadolu. s. 87, 245.

(3) Nureddin Ardıçoğlu, Harput tarihine bir bakış. Hususi makale.

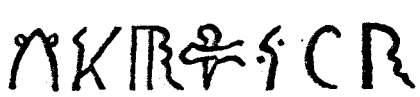
(4) Bugünkü Dersim'i (Ovacık, Hozat, Pertek, Çemişgezek. Çarsancak) gibi yerleri içine almaktaydı.

(5) Kadri Perk, Cenup doğu Anadolunun eski zamanları. s. 57.

2 — M. Ö. XIX - XVIII. inci asırlar:

Takriben M. Ö. XIX uncu asrın ortalarına mal edilen (KAPADOKYA) metinleri namiyle yad edilip Asur çivi yazısıyla tertip edilmiş olan tabletler üzerinde KARPATA (GA-AR-BA-TA) adlı şehrin yerinin tesbit, hattâ tahmin edilemediğini Emin Bilgiç hususî makalesinde yazmakta (6) ve böyle bir şehir adının bugünkü Harputla aynı olup olmaması hususunda katî bir fikir de mevcut bulunmamasına rağmen Bizans kaynaklarında Harput isminin (Kharpeta) şeklinde görülmüş olması ve eski Ön Asya dillerinde (H-K) sedalarının birbirleriyle karışması bize bu imkânın müsbetliği hususunda oldukça vazıh bir fikir vermektedir (7).

3 — M. Ö. XIII üncü asra ait bir Hitit çivi yazısı vesikasında Harput kelimesini Harputaş (Har-pu-ta-a-ş) şeklinde görmekteyiz. Bu vesika Hitit devletinin büyük kıraliarından biri olan «Hattusil. III» (M.Ö. 1283 - 1250) devrine ait olup bu kralın bir mektubunu ihtiva eder. Vesikada Harputtas (Harziuna) ülkesinin dört şehrinden biri olarak gösterilmektedir. (Harputas) şehriyle bugünkü Harputun aynı olduğu hususundaki fikir. Prof. Bossert tarafından da ileri sürülmektedir.

HA-R-PU-TA-VA-NAS

hiyeroglif

Resim: 24 — Hitit [redacted]iyle Harput'un eski ismi.

Bundan başka M. Ö. IX — VIII inci yüzyılda Harput şehrinin (Harputavanas) şeklinde görüldüğünü Kargamış menşeli bir Hitit hiyeroglif kitabesinden öğrenmiş bulunuyoruz. Bu Kargamiş kitabesine göre (Harputas) şehrinde Hititlerin baş tanrılarından biri olan Fırtına Tanrısının bir mâbedi mevcuttur (8).

---

(6) Dr. Emin Bilgiç, Anadolunun ilk yazılı kaynaklarındaki yer adları. Hususi makale. Belleten, sayı: 39 - s. 402.

(7) Die Ortsnamen der (Kappadokischen) Urkundun, Arşiv für Orientforhung c. 15. s. 34 - 35.

(8) H. TH. Bossert. Ein Hethitisches Königssiegel. Berlin, 1944. s. 101.

4 — Diğer taraftan yine bu (Kapadokya) vesikalarında görülen Supana (Zu-Ba-Na) şehir adının da yine katî surette mevkii tâyin edilememekte ise de (9) Urartuların (M.Ö. 900-650) zamanında, Harput bölgesine (Supani) adının verildiği Urartu krallarından «Manuas» a ait Palu kalesinde çivi yazılı bir kaya kitabesi muhteviyatı ile tesbit edilmiştir. Eski Yunanlılar ve Romalılar bu kelimeyi (Suphane) şeklinde kullanmışlardır (10).

Bununla beraber ünlü Alman Coğrafyacılarından «K. Ritter», (Die Erdkunde von Asien) namlı eserinde (X. uncu cildinin 811 N. sahifesinde): Harputu kâdim (Suphane) eyaletinin merkezi olarak göstermekte ve bu fikri «Lehmann - Haupt» da muhtemel görmektedir (11).

Meşhur İngiliz seyyahı «Tozer» de isim hakkında şöyle yazar:

Bazı tarihcilerce Harputun, Suphane eyaletinin başşehri olan (Carcathiocerta) ile aynı olarak teşhis edilmiştir. Tuhaf gibi görünmesine rağmen yeni ismin bundan galat olması mümkündür.

Bir zamanlar Ermenistanın merkezi olan (Tigranocerta'da) da bulunduğu gibi ek (Certa) ermenicede şehir demek olan (Gerd) kelimesinin aynıdır.

İlk kısmı, yahut asıl yerli ismi, ermeni tarihcilerinin yazılarında (Kharpert) yahut (Garpert) olarak görülür; Fakat Suriyeliler, (Karthert) derlerdi. Yeni şekli hiç olmazsa XI. nci asırdan beridir; çünkü zamanın Bizanslı tarihcisi olan «Cedrenus» ismi hemen hemen aynı şekilde yazar (12).

5 — «H. Hubschmann» Harput ve havalisini (ANZİTENE) diyarı olarak teşhis etmek istemiştir. Bu isim Arap kaynaklarında (HİNZİT) ve Ermenicede (HANDZİT) şeklinde kullanılmıştır (13).

Sonra İraniler tarafından zaptedildiği bildirilen (ZİYATA CASTELLUM) un Harput'dan başka bir yer olmadığı ve bu (ZİYATA) kalesine Arapların (HISN-I ZİYAT) dedikleri (Ziyata) isminin maruf Arap ism-i hassı (ZİYAD)'a benzetilmiş olduğu ve Castellumun da arapça kale mânasına gelen (Hısın) kelimesinin kaışılığı bulunduğu muhakkaktır. De-

---

(9) Dr. Emin Bilgiç, Belleten, c. 10, sayı: 39, s. 399.

(10) Nurettin Ardıçoğlu, Türkiyat Mecmuası. Kale kitabesi hakkında hususi makale.

(11) Besim Darkut, İslâm Ansiklopedisi. Sayı: 42, s. 296.

(12) H. F. Tozer, Turkish Armenia and Eastern Asia Minor. London 1881, s. 217-246. İstanbul Taksim Alman Arkeoloji Enstitüsü. N. A. III. 83/14.

(13) Die Altar menischen Ortsnamen (Indogermanische Forschungen, XVI. 1904) s. 300, 301, 432, 439.

mek oluyor ki, Harput, bir zamanlar da bu şekilde isimlendirilmiş ve (Hasn-ı Ziyat) ismi yakın asırlara kadar devam etmiştir.

Meşhur Arap coğrafyacısı «Al - Dımışki» Hısın-ı Ziyat isminin yalnız kaleye verildiğini ve şehre ise (Hartabırd) denildiğini ve bu suretle arapcaya bu şekilde geçdiği ve bazan da (Hayrel - buyût) şeklinde vasıflandırıldığı ve VI. cı asırda Bizans müellifi «Cedrenus» da Harputu şu (Χάρσότε) şekilde kaydettiği görülmüştür (14).

6 — Mucem al - Büldan (15) namında bir kitapta ise Harputun (Hertebırt) şeklinde alındığına tesadüf ettim.

Muharrir, evvelâ kelimenin ne şekilde okunacağını tarif ettikten sonra, ismin Ermenice olduğunu, bu şehre (Hısn-ı Zıyad) denildiğini, maruf ve meşhur bir şehir bulunduğunu, bu haberin Beni Hemedan (16) kabilesinin haberleri arasında geldiğini, Bilâd-ı Rumdan sayılan Diyarbekir şehrinin o bir ucunda ve bu şehir ile Malatya arasında ve Malatyaya iki günlük mesafede bulunduğunu ve aralarından Fırat nehrinin geçtiğini söyledikten sonra «Üsame İbn-i Munkaz» ın bir şiirini de satırlarının sonuna eklemekte ve (Hertebırt) kelimesindeki (T) harfinin vezin zaruretiyle düşürüldüğünü de ilâve etmektedir (17).

---

(14) Besim Darkut, İslâm Ansiklopedisi, Harput mad. sayı: 42, s. 296 - 297.

(15) Bu kitap, Al-şeyh al-İmam Şehab al-Din ebi Abdullâh Yakut bin-i Abdullâh al-Hamevi al-Rumiy al-Bağdadî yazmıştır. Bu eser Fransızcaya da tercüme edilmiştir. Üsame bin-i Munkaz ise Harputu XII. inci asırda ziyaret etmiştir. Başvekâlet arşivi kütüphanesi. s. 415.

(16) Hemedanîler, müstakil bir sülâleye mensup olup bir zamanlar Halep ve doğusuna hâkim bulunuyorlardı. Kültür bakımından devrin en ileri terakkilerine, ve bilhassa Tarih ve Edebiyat sahasında (Altın devri) denilecek kadar bir yüksekliğe sahip olmuşlardır. A. A. Varsiliev. Çeviren Arif Müfid Mansel, Bizans İmparatorluğu tarihi, c, I, s. 388.

(17) Şiir klişesi sayfa 46 dadır.

خرتبرت

بالفتح ثم السكون وفتح التاء المثناة وباء موحدة مكسورة وراء ساكنة وتاء مثناة من فوقها هو اسم ارمني وهو الحصن المعروف بحصن زياد الذي يجيء في اخبار بني حمدان في اقصى ديار بكر من بلاد الروم بينه وبين ملطية مسيرة يومين وبينهما الفرات وذكره اسامة بن منقذ في شعر له لكنه اسقط التاء ضرورة

فقال:

بيوت الدور في خرتبرت سود ... كستها النار اثواب الحداد

فلا تعجب اذا ارتفعت علينا ... فللحظ اعتباء بالسواد

بياض العين يكسوها جمالا ... وليس النور الا في السواد

ونور الشعر مكروه ويهوا ... سواد الشعر اصناف العباد

وطرس الخط ليس يفيد علما ... وكل العلم في وشي المداد

Resim: 25 — Mucemülbüldan nam eserde Harput'a ait şiir ve cümleler.

---

1. inci beytin mânası: Harputun evleri uzaktan siyah olarak gözükür.

2. nci beytin mânası: Sanki ateş o evlere demir renginde birer matem elbisesi giydirmiştir.

Bu şiiri, harfi harfine tercüme etmekle, şairinin asıl maksadını anlamak güçtür. Ancak şunu yakinen tayin edebiliyoruz ki, şair, Harputu bir gurup zamanında ziyaret ve seyir etmiştir. Gurubun kızıl ateşin rengi, Harputun siyah topraklı dam ve duvarlarına aksedince, hakikaten şairin dediği gibi güneşin kızıllığı, o evlere, ocaktan çıkmış demir renginde bir elbise giydirmiş gibi olur.

3. üncü beyt: Harput evlerinin bu şekilde bizim üzerimize yükselmesine ve kararmasına teaccüp etme.

Halbuki, bunlar ilmî bir araştırma neticesi değil, gelişi güzel ve ekseriyetle Ermeni kaynaklarının tesiri altında yazılmış şeylerdir.

7 — Evliya Çelebiye gelince, seyahatnamesinde Harputu şöyle tasvir eder: «Bazı millet-i Mesih, himar'a (Eşek) taptıklarından lisan-ı Asemde bu şehrin ismi (Dar-ı Her-Put) dır. Diğer bir kavle göre, burada Havariyyuna saye salmış bir dikenli söğüt ağacı varmış, anın için (Har-Bid) demişler. Bazıları arazisi diken yetişdirdiğinden (Har-Berid) yani Diken getirici derler.

Âl-i Osman Defterhanesinde, (Hısn-ı Zıyad) ülkesi diye tahrir olunmuştur ve «Hasan-Zıyad» çağrılır (18).

Fakat bunların hiç birisi ilmi ve hakiki bir kaynağa istinat ettirilmemiştir.

8 — XV. nci asır sonlarında Hasan Padişah (Uzun Hasan) zamanında tanzim edilen Harput livâsı kanunnamesinde: (Kanunname-i Livâ-i Herburt) veya (Herput) denildiği gibi (19) 1591 — 1592 yi takip eden yıllarda (B, X, P) harflerinden sonraki (U, V) harfinin kaldırılmasiyle (Herbert) veya (Herpert) ve 1785 — 1786 yıllarından sonra ise evvelki gibi (B, X, P) nin önüne değil de ikinci (R) lerin önüne (U - V) harfinin tekrar konulmasiyle (Herbrut) veya (Herprut) şeklinde ve 1848 yılından sonra ikinci (R) nin büsbütün kaldırılması ve (B) harfinin de tamamiyle (P) ye tahvili suretiyle (Herput) şeklinde uzun zaman kullanılmış ve en nihayet söylenildiği gibi yazılma mecburiyeti ile, dile daha kolay gelen bugünkü (Harput) kelimesi esaslı olarak kabul edilmiş ve bu şekilde kullanılmakta bulunmuştur.

---

4. üncü beyt: Çünkü talih ve bahtımızın, siyahlığa meyli vardır.
Harput evlerinin birçoğu kayalıklar üzerinde yükseltilmiş ve renk itibariyle de siyaha meyyal olduğunu şair, teşbih suretiyle bu tarzda ifade etmektedir.
5. inci beyt: Gözlere, güzellik vererek onu süsleyen, gözün akıdır.
6. ncı beyt: Lâkin nur ve ışığı temin eden gözün karasıdır.
7. nci beyt: Saçın ağarması hoşa gitmez.
8. inci beyt: Ve halk umumiyetle siyah saçları sever.
9. uncu beyt: Boş yazı kâğıdı, insanlara bir bilgi vermez ve faydalı değildir.
10. uncu beyt: Bütün bilgiler, mürekkebin çizgilerindedir.
Şair, cinaslı ve hünerli bu son mısralariyle de Harputu medh-ü senâ etmektedir.
4. ve 6. ncı mısraların sonundaki sevad kelimeleri (S) nin fethiledir. Mâna itibariyle 1. incisinin mecazî, 2. ncisinin hakikî olması hasebiyle bu kelimelerin şiirde tekerrürü, kafiye fenni kaidelerine uymak suretiyle, şairin maharetine delâlet eder.

(18) Evliya Çlebi Seyahatnamesi, c. 3 - s. 216.

(19) Aşağıya bak, Akkoyunlular maddesi, s.

Bu tetkiklerin sonunda (Harput) kelimesinin aslı ve kökü bulunmuş, Ermeniler ve bazı ecnebi müellifler tarafından iddia edildiği gibi (Kar-Pert), (Taş kale) şeklinde olmayıp (Har-pu-ta-aş) veya yukarıda Hitit hiyeroğlifinde görüldüğü üzre (Har-pu-ta-va-nas) kelimelerinden alındığına ve bu kelimelerin de Ermenilerden asırlarca evvel şehre bu ismin verildiğine şüphe kalmamıştır, ancak zamanla aslını kayıb etmeden kısaltıla kısaltıla dört heceden iki heceye indirilerek (Har-put) şekline sokulduğu tarihî bir hakikat olarak meydana çıkmaktadır.

Kelimenin mânasına gelince: Maalesef sarih hiçbir kayda tesadüf edilememiştir. Ancak büyük göçlerde, herhangi bir kavmin ve bilhassa Türk ırkına mensup kolların adetleri gereğince; yerleşdikleri bir şehre veya bölgeye, Beylerinin (Reisleri), veya Asyada oturdukları beldenin, veyahut da bir Tanrı veya Tanrıçenin ismini verirlerdi. Bu (Ga-ar-ba-ta) veya (Har-pu-ta-aş) kelimeleri de bir Reisin adı mıdır, yoksa Asyada herhangi bir beldenin ismimidir, veyahut bir Tapınağa mı izafe edilmiştir? Burası meçhuldür.

HARPUT ve DOLAYLARINDAKİ ESKİ ESERLER

Şimdi Harput'un ilk çağ durumunu ve bu topraklar üzerinde yaşıyan ve hâkimiyet kuran milletlerin ahvalini tetkike geçelim:

Elde mevcut bir çok eserlerle, son zamanlarda yapılan bir takım Arkeolojik araştırmalar neticesinde ele geçirilen kabartma kitabeler ve çivi yazılardan ve birçok ecnebî seyyahların tetkik ve yazılarından anlıyoruz ki, Harput ve bölgesi çok eskidenberi meskûn vaziyette olduğu gibi birçok kavimlerin elinden geçmiş ve bunlardan birçoğu bu illerde medeniyet kurmuşlar ve eserler bırakmışlardır. Bu eserlerden:

1 — Kaleler:

a: Başda Harput kalesi gelir (1)

b: Harput'un (35) Km. Doğusundaki Konakalmaz köyü yakınlarında ve Harabe köyü önünde bulunan (Şimşat) kalesi (2).

c: Yine Harput'a (28) Km. mesafede Zerteriç köyünün üzerinde bir kale harabesi daha vardır ki, bu kaleye (ŞİTA) ismi verilmekteydi (3)

d: Harput'un 16 - 17 Km. Güneyinde bulunan Tadım kalesi (4).

---

(1) Harput kalesi hakkında bak, aşağıya s.

(2) Şimşat'ın eski adı (Arsamosata) olarak gösterilmektedir. Bu kale hakkında Arap coğrafyacıları ve tarihçileri gerçi birçok malûmat veriyorlarsa da biz bunların Şimşat değil de, Fırat kenarı üzerinde ve Hüsnümansur'un güneyindeki Simşat hakkında yazıldığına kaniiz. Bununla beraber Harput'a daha yakın olan bu Şimşat kalesi etrafında büyük bir şehrin XII nci asır sonlarına kadar mevcut ve sonra büyük akınlarda harab olduğuna muhakkak nazariyle bakabiliriz. Bu harabelerin bugün dahi izlerine tesadüf edilmektedir.

(3) Bu kale ile Zerteriç — İçme köyleri birbirine âdeta bağlanmıştır. Kalenin mevcudiyetini, halen bu iki köy arasındaki 300 m. yükseklikte tepeler üzerinde 2,5 - 3 m. genişliğinde kale duvarlarının izleri bize göstermektedir. Bu duvarlar, Zerteriç'in tam içerisine kadar gelirler.

Aynı zamanda burada bir Venk (Manastır) da vardı. Bu Venkde, gümüş bir kutu içerisinde, çürümemiş bir çocuk eli ve bir gümüş bilezik ile 75 cm. uzunluk ve 30 cm. genişliğinde Ceylân derisi üzerine yazılı, bu Venk ve Kaleye ait bir tarihçe varmış.. Bu emanetlerin, I inci cihan harbinden sonra, karısı Ermeni olan Hüseyin onbaşı namında bir Zerteriçliden, Amerikadaki Ermenilerin istemesi üzerine gönderildiği söylenmektedir.

(4) Burada çok eski devirlere ait bir kale harabesi olduğu gibi kalenin etrafında eski bir şehrin mevcudiyetini gösteren enkaz izlerine de tesadüf edilmektedir.

Tadım köyünde Kulak pınar çeşmesi civarında bir tarlada köylüler tarafından çift sürülürken bir deliğin açılmasiyle yapılan hafriyat neticesinde bir hamam, bir

Bunlardan başka eski Harput Eyaleti platosu dahilinde:

e: Besni. Harput'a takribî 170 Km. mesafede.

f: Adıyaman (Hısn-ı Mansur) 140 Km. mesafede.

g: Kâhta kalesi 120 Km. mesafede.

Bu kalenin burç ve barularından bir çoğunun hâlâ yerinde olduğu ve kale üzerinde yontma taşlardan bir de havuz temelleri bulunduğu ve kaleden Kâhta'ya kadar, bir insanın kolaylıkla gidip gelebileceği genişlikte kayalar arasına oyulmuş bir yolun mevcut olduğu (5).

h: Samsat (Sımsat) kalesi. Harput'a 150 Km. mesafede, şimdiki Adıyaman kazası dahilinde ve tam Fıratın üzerinde Adıyaman'a ve Urfa'ya 50 Km. mesafede ve bu iki şehrin arasındadır (6).

i: Gerger. Harput'a 90 Km. ve şimdiki Pütürge kazası dahilindedir.

j: Palu kalesi. Harput'un doğusunda ve Harput'a 60 Km. mesafede, Urartular devrinden kalma.

k: Pertek kalesi: Harput'un Kuzeyinde ve Harput'a 20 Km. mesafede Murat nehrinin sağ sahilinde.

l: Sağman Kalesi: Pertek'in Kuzeyinde ve Harput'a 40 Km. mesafede.

Bu kaleler üzerinde ayrı ayrı durup incelemenin bölge tarihi bakımından faydalı olacağı muhakkaktır.

2 — Hüyükler — Yığma Tepecikler:

Bunları üç kısma ayırmak bence doğru ve yerinde olur.

1 incisi: Esas Hüyüklerdir. Eski insanlar, büyüklerinin ölümlerinde insan kurban etmek ve bu büyüklerin mezarlarını ve servetlerini bu toprak yığınlarının içerisine saklamak âdetlerine sahiptiler ki, bunlara tarihçe doğrudan doğruya Hüyük diyoruz.

2 ncisi: Bundan başka eski devirlerde bir veya birkaç iskân bölgesinin, düşman tarafından istilâ ve tahribi neticesinde, yeni istilâcıları tarafından bu enkazın yığın haline getirilmesi suretiyle yükselen tepelere de yığın tepe denilmektedir.

---

kilise ve birçok bina harabeleri meydana çıkmıştır. Demek oluyor ki, bu kale etrafında oldukça büyük bir şehir de vardı.

Tadım, kelimesinin ermenice mânası ise (Dava mahalli) demektir.

Bu köyde, Bizans devrine ait kitabeyi havi bir lâhit ile, Kesik köprüde demiryolu inşaatı sırasında bir bina enkazı arasında ikinci bir lâhdin bulunduğunu, her ikisinin de Elâzığ halkevine nakledildiğini, Nureddin Ardıçoğlu arkadaşımız haber vermektedir.

(5) 1301 H. tarihli Mamuretülâziz salnamesi, Üniversite kütüphanesi, No. 89442.

(6) Sımsat, bir zamanlar Harput eyaletine bağlı bir kaza merkezi olduğu ve idaresine Halil Ağa namında bir zatın tayin edildiği tesbit edilmiştir.

Başvekâlet arşivi, 1276 H., meclis-i vâlâ. No. 18780/4000.

3 üncüsü ise: Yine eski insanlar, yurtlarına karşı düşman baskınlarını önlemek üzere harekâtı terassut etmek için bir nevi gözetleme tepeleri meydana getirirlerdi. Bunlar, gelişi güzel yapılmış toprak yığınlarından başka birşey değildir. İşte Harput dolaylarında bunlardan bir çoğuna rastlamak mümkündür.

Bunlar sırasiyle: Perçenc, Vertetil, Hoğu, Köğenk, Alışam (7), Tülüntepe, Zerteriç (8) ve Hoh gibi köylerin içinde ve etrafında ve sonra Kuz ovada ve Hazar gölü (Gölcük) bölgesinde sayısız suni tepeler mevcuttur. Bu tepeler üzerinde henüz Arkeoljik araştırmalar yapılmamakla beraber bunların altında tarih öncesi devirlerine ait eserlere rastlamak imkânları çoktur. Meselâ Bunlardan birisi, İçme civarında kurulmakta olan şeker fabrikasına uzatılması icap eden demir yolunun tesviyesi için (Korucu tepe namile maruf tepenin topraklarının kamyonlarla nakli sırasında, bu hafriyatta zeminden bir kuyu ve bu kuyunun altında birçok tünel temellerinin meydana çıkdığını öğrenmiştim.

---

(7) Gençliğimde, Ulu ovada (Ağmezrea) köyünde bulunan arazimizin mahsullerini tesbit etmek ve almak için sık sık bu köye giderdim. Bir yıl, köyde işimizi bitirdikten sonra Alışım köyüne gezmeğe gitmiştik. Köyü gezdikten sonra beni, ihtiyar bir köylünün evine götürdüler. Yüz yaşında kadar, belki daha fazla vardı. Ak sakallı, nuranî yüzlü, çok zeki, hoşsohbet ve çok samimi bir zattı, şuuru ve hâfızası yerindeydi; fakat okur yazar değildi, onun ancak bir gayesi vardı, köylerine gelen her yabancıya tarihi ve binbir çeşitli hikâyelerini tatlı tatlı anlatmak.

Beni, genç ve meraklı görünce coştu, eski zamanlara, eski harplere ve eski padişahlara ait hikâyelerini anlatmağa başladı, ne de güzel ifadesi vardı.

Bir aralık fırsatını bularak kendisinden ova üzerinde sıralanan bu tepeleri sordum. Bana aynen böyle anlattı:

«Hey oğul! Onlar çok eskidir çok... Hazret-i İsadan daha evvel... Tâ Nuh yıllarından kalmadır onlar!... Bu tepelere kimse el süremez, tırmanamaz ve sonra ne kazılır, ne de oradan bir kürek toprak alınabilir, alanın o anda eli kolu çarpılır, tılsımlıdır onlar, oğul!» dedi. Ve sonra şunları ilâve etti:

«Bunlar, o zamanın Nemrut Hükümdarları için yaptırılmıştır, kat, kattır... En alt katta, büyük hükümdarın mezarı vardır... Ortada, bu hükümdar için kurban edilen insanların mezarları... En üst katta da, yine bu kırala ait kıymetli eşya ile altın, gümüş ve bakır paralar...»

Şimdi bu satırları yazarken hikâyeyi hatırladım, ihtiyarın sesi kulaklarımda gibi... Belki de doğrudur. Esasen Hüyükler hakkında, tarih de bizlere hemen hemen buna yakın bilgi vermekte değil mi?...

(8) Bu köyün yakınında ve Çakıltepe denilen mevkide bulunan Hüyük ile (Şita) kalesi arasında bin metre kadar bir mesafe ve bu mesafe arasında büyük bir dere ve derenin etrafında ise sık bahçeler vardır.

3 — Şehir ve mebani harabeleri:

a: Eski Harput (9).

b: Şimşat harabeleriyle Zerteriç — İçme arasındaki şehir harabeleri (10).

c: Bilhan harabeleri (11).

d: Hazar gölünün Güney Batı sahillerine yakın (Gölcük) kilise adası denilen küçük adada muntazam temel taşlarına tesadüf edilmektedir. Bu temeller, burada önemli bir şehrin bulunduğunu göstermektedir, ve sonra göl sularının tedricen yükselmesiyle suların içerisine gömüldüğü görülen 300 haneli bir kasabanın mevcut olduğuna muhakkak nazariyle bakabiliriz. Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi eserlerinde bu kilise hakkında bu yolda malûmat vermekte ve birbirlerini tevid etmektedirler. Bu harabeler, durgun havalarda suların içerisinde kolaylıkla gözükmektedirler (12).

e: Hazar Babanın güneyinde ve Hazar gölü ile Çermik - Osmaniye üçkeni arasında da tarih öncesine ait birçok eski şehir harabelerine tesadüf edilmiştir (13).

4 — Mağaralar :

a: Harput'un kuzeyinde ve Harput'a 13 Km. mesafede ve Murat kıyısındaki Kâringit, Haseli, Şüşnaz üçgeninin büyük kanadının ortasında ve Çelever deresinin sol tarafında Kurt deresi tepeciklerine arkasını vermiş 70 - 80 M. yüksekliğindeki kayalıklarda yerden çıkılması pek

---

(9) Buna ait bilgi yukarıda şehrin isimlendirilmesi bölümünde etraflıca verilmişti.

(10) Gereken malûmat kaleler bahsinde verilmistir.

(11) Bu harabeler, Harput'un (30) km. güney batısında ve Şefakat tünelinin (5 - 6) km. kuzey doğusunda, Sultan uşağı, Kel uşağı ve Haroğlu üçgeninin ortasındadır. Antik devre ait bulunan bu muazzam sehir harabesi, bilinemeyen bir nevi harçla yapılmış olduğu ve harabelerin içinden halen bir değirmen döndürecek kadar bol, berrak ve temiz bir suyun çıktığını ve Sultan uşağı arazisinin bu su ile sulandığı tesbit edilmiştir.

(12) Buradaki kilisenin içerisinde Hazret-i İsânın yıkandığı bir kabın (leğen-teşt) bulunduğunu ve I. inci cihan harbinden evvel Gölcük Köyü Ermenilerinin akın akın burayı ziyarete geldiklerini ve çocuklarını bu kabın içerisinde yıkayıp papazlarına vaftiz ettirdikleri ve Hazarbaba yaylalarının Hazret-i İbrahimin babası «Azer» in sürülerinin otlağı olduğunu ve binlerce koyununu yaz aylarında, Urfa'dan bu yüksek yaylalara çıkardığını ve kış başlar başlamaz yine Urfa ovasına indirdiğini ve mezarının da bu dağda olduğunun halk arasında masal halinde söylendiğini Nihat Alp, henüz tabedilmemiş (Hazar Gölü) eserinde yazmaktadır.

mümkün olamıyan ve kapıları aynı ebadda ve muntazam surette insan eli ve gücüyle oyulmuş geniş sıra kaya mağaralar vardır (14).

Mezopotamya mağara sâkinlerinin baş şehri sayılan Hısn-ı Keyfada bu gibi basit ve tek odalı mağara meskenlerin ve kaya mezarların bulunduğunu Besim Darkotdan öğrenmiş bulunuyoruz ki, bu mağaralar da hemen hemen bunların aynı gibidirler (15).

b: Harput'un kuzey doğusunda ve Harput'a 8-10 Km. mesafede Ölbe deresinin iki tarafı yalçın kayalıklarla uzar gider, bu kayalıkların sağlı, sollu muhtelif yerlerinden menba suları çıkar, burada bir adamın kolaylıkla yürüyebileceği yükseklikte ve 5 - 6 M. uzunluğunda kayaların oyulması neticesinde çıkan bir su da vardır ki, gayet berrak ve buz gibi soğuktur.

c: Yine ayni yerde insan gücüyle açılmış büyük ve geniş bir mağara vardır. Ağzı çok geniş ve tavanı çok yüksek olduğundan yerliler bu mağaraya (Deve damı) derler. Tavanında ise bir hava deliği bırakılmıştır (16).

Yine Harput Eyaleti Platosu dahilinde:

d: Dersim'de Mercan (17) deresiyle (Harçik) suyu birleşdikten sonra (Hilbeş) istikametinde akar, (Hilbeş) kayalıklarında sıra ile birçok mağaralar varmış. Şekilleri itibariyle çok sanatkârane oyulmuş olduklarından bunlar, Urartuluların eserleri olsa gerek... bu mağaralar, su sathından (50) M. yükseklikte olmakla beraber hiç geçitleri yoktur (18).

---

(13) Bu harabeler arasında sert kayalıklar delinerek ve kaya parçaları kırılarak aralarından bol miktarda altın, bakır istihsal edildiği, birçok kuyular, lâğımlar ve kalhane harabelerinin mevcut bulunduğu haber alınmıştır.

(14) Bu mağaraları, ben (1900 - 1316 R.) yılında Şüşnazdan Kâringit köyüne giderken bizzat görmüştüm. Bu mağaralara, kapılarının aynı hiza, aynı büyüklükte olmaları ve aynı üslûp üzere oyulmaları bakımından tabii diyemeyiz. Bunlar, herhangi bir maksatla kullanılmak üzere birçok emekle, insanlar tarafından vücuda getirilmiş olduğu görülmüştür.

(15) Besim Darkot, İslâm Ansiklopedisi, sayı 44, Hısn - Keyfâ maddesi, s. 454.

(16) Arkadaşım Harput'lu nüfus memuru Mustafa Çilingertürkün ifadesine atfen.

(17) Mercanın alabalığı meşhurdur, yerliler, bu balığa bir kutsiyet vasfı verdiklerinden bu balıkları yemezler. Yemedikleri bir hayvan da tavşandır, tavşan uğur da getirmez, tarlasına tavşan giren bir köylü yedi sene geçmeden, tarlasına ayak basmaz ve ekmez.

(18) Bu mağaraların şöyle bir efsanesi de vardır: Mağaraların içerisinde kıymetli ve savısız definelerin mevcut olduğu ötedenberi halk arasında söylenir dururmuş... Zengin olmak hevesine düşen bir köylü, bir gün yanına bir horoz ve bir kedi yavrusu alarak geçit vermeyen bu mağaralara bin bir müşkülâtla tırmanıp girmeğe muvaffak olmuş.. Mağaraya girince de gözleri kamaştıran zengin definelerle karşı

e: Malatya'nın batısında ve Malatya'ya 30 Km. mesafede Akçadağ kazası dahilinde (Şugul) denilen bir boğazın etrafındaki dağlarda kayalardan oyulmuş 1500 den fazla taş mağara vardır.

f: Adıyaman (Hısn-i Mansur) da Gelengeç dağı üzerinde kayalar arasında bir mağara. Bu mağaradan bir yol, zemine doğru iner ve Zek köyünün ortasından geçen ırmakla birleşirmiş.

g: Yine bu dağın üstünde kayda değer bir mağara daha vardır. İçersinde büyük çapta sanatkârane yapılmış insan, geyik ve hamur teknesi gibi birçok resimlerle eski birçok da yazıların mevcut olduğu tespit edilmiştir.

Resim: 26 — Geyik avı.

5 — Harput menşeli Geyik avı sahnesi: (M.Ö. IX uncu yüz yıl) bölgenin kırallarından birine ait olan ve üzerinde bir geyik avı sahnesini tasvir eden bir taş kabartma da mevcuttur ki, bunun bulunduğu yeri XIX uncu yüzyıl seyyahları Harput olarak göstermişlerdir (19).

karşıya gelmiş... Bu definelerin üstünde altından yapılmış bir eşek kafası görmüş, evvelâ bunu almak istemiş... elini kafaya dokundurunca hemen orada kül oluvermiş... diğer köylüler, bunu heyecanla beklerken birkaç gün sonra yalnız beraberinde götürdüğü horozun köye döndüğünü görmüşlerdir.

(19) H. Th. Bossert, Malatya Heykeltraşlık eserlerinin Kronolojisine dair Felsefe Arkivi, Berlin, 1947, c. II. s. 105.

6 — M.Ö. IX — VIII nci yüz yıllara ait kabartma taşlar:

a: Pertek kalesinin eteğindeki mezarlıkta tarih öncesine ait gri renkte bir pazar taşı bulunmuştur ki, «E. HUNTINGTON» a göre bu bölgede böyle şeyler çok azdır.

b: Yine Harput'un 5 saat mesafedeki ücra bir köyünde (20) yukarıda sözü geçen taşa benzer bir kapı sövesi bulunduğunu da yine «E. HUNTİNGTON» haber vermektedir.

Resim : 27

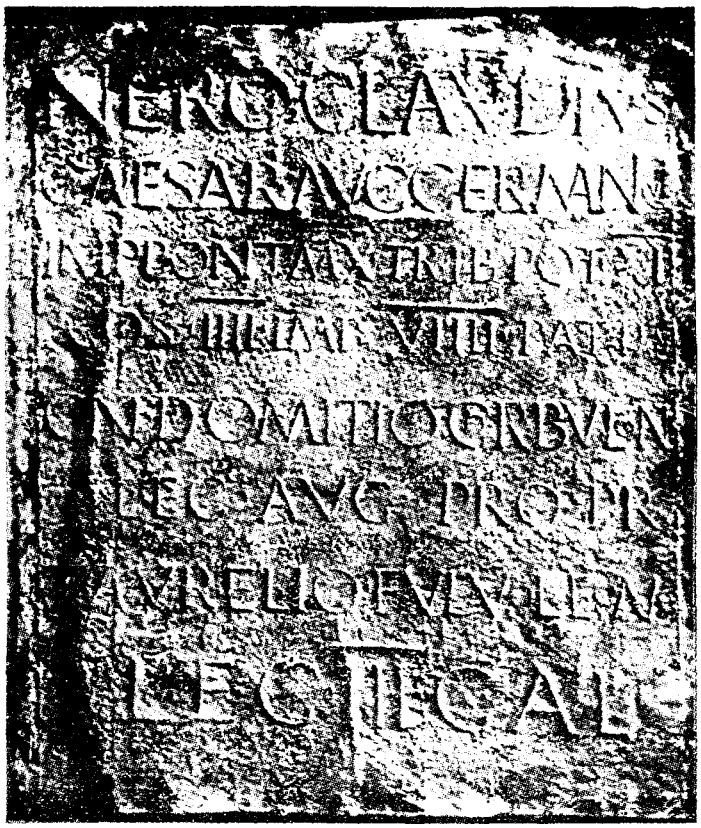
(20) Köyün ismi maalesef verilmemiştir.

c: İkinci bir taş ise, bir harp sahnesini göstermektedir (21).

Bu taş bölgenin malı olup (Mezopotamya) dan getirilmiş değildir. Muhariplerin kullandıkları kalkanların da (Mezopotamya) malı olmayıp biri (Hitit) tipinde, diğeri ise (Miken) kalkanı olduğu ve bu taşların çok kalın ve ağır olduklarından uzaklardan getirilmediği kaydedilmiştir (22).

7 — Kitabeler:

Son zamanlarda elde edilen çivi yazılı kitabeler (23).

Resim : 28

(21) Aşağıda Urartulular bahsine bak. s.

(22) Lehman Haupt, Armenien Einst und jetzt. 1910. Berlin. s. 476

(23) Aşağıda Urartulular bahsine bak.

8 — Küp Mezarlar:

M. Ö. iki bin yıllarına ait ve Orta Anadolunun birçok yerlerinde mevcudiyetleri görülen KÜP Mezarlardan bir tane de Harput'a 10 Km. mesafede (Çip) köyünde bulunmuştur (24).

9 — Kilise ve kitabeleri:

Harput ve dolaylarında Antik devre ait birkaç da Kiliseye tesadüf etmekteyiz.

a: Bunlardan birisi, Harput kalesinin doğu burcunun nihayetindeki Meryem ana kilesesi veya süryani — Yakubi manastırı (25).

b: Hazar gölünün güney batı sahillerine yakın ve kilese adası denilen adacık üzerinde (26).

c: Elâzığ'ın doğusunda ve şehre 1,5 Km. mesafede bulunan (Kesirik) köyünde Dağ kilisesi namiyle anılan kilisede bir kitabe vardır. Kitabe, Milâttan 64 yıl sonra Roma İmparatoru «Neron» un zamanında «Corbulo» tarafından bu kiliseye konulmuştur (27).

(24) Bu mezarı, Nureddin Ardıçoğlu (Çip) köyünde bulduğunu Harput tarihine bir bakış makalesinde söylemektedir.

(25) Aşağıda kiliseler bölümüne bak.

(26) Yukarıda şehir ve mebani harabeleri bölümüne bak.

(27) Leman Haupt, Armenien Einst und jetzt. 1910. Berlin. s. 478.

HURRİLER İDARESİNDE HARPUT

Yapılan birçok Arkeolojik araştırmalar neticesinde ortaya çıkan tabletlerden anlıyoruz ki, Hurriler Ön Asyada geniş bir bölgeye yayılmış ve yeni tetkiklere göre II. nci bin sonlarında ise pek ziyade kuvvetlenmiş, ırkdaşları (Subar) boylarını da hâkimiyetlerine alarak hudutlarını genişletmişlerdir. İşte bu genişleme (Zagros) dağlarından, batıda Akdenize, doğuda (Kerkük) bölgesine, güney batıda ise Kenan iline (Filistin) kadar olan toprakları içerisine aldıkları gibi bilhassa (M.Ö. XVI ncı) yüz yıldan XIV üncü yüz yıla kadar Ön Asyada önemli bir rol oynamışlar, kuzey batı Mezopotamyayı, Halep ve kuzey Suriyeyi hâkimiyetleri altına almışlardı. Tabiidir ki, Harput bölgesi de bu hudut dahilinde bulunuyordu.

Hurriler, kendi cins ve ırklarından olan, Babil gibi, Mezopotamyanın en büyük ve medenî şehrini zapteden Etililerle de haylı çarpışmışlardır. Eti Kralı meşhur Mürsil I «Mürşil» karşısında en büyük ve kuvvetli bir düşman olarak Hurrileri görmekteydi.

Etililer, tarafından Hürrilerin ülkesine iki şiddetli akın olmuştur.

Bunlardan birisi Eti kıralı «Hantilis» M.Ö. XVII nci yüz yıl ortalarında Malatya bölgesini çiğniyerek Fırata kadar gelmiş ise de Hurriler Fıratı bunlara geçirtmemişlerdir.

İkincisi ise, Kıral «Telepinus» takriben M.Ö. 1475 zamanında olmuştur. Bu hücumda Eti kuvvetleri galebe çalarak gerçi Fıratı geçtilerse de Hurriler Fıratla — Harput arasındaki bölgede iyi bir tabya kullanmak suretiyle Etilileri fena bir bozguna uğrattılar ve Hurrilerin kılıç darbelerinden kurtulanlar ise Fıratın sularına gömüldüler.

Sonraları bu mert ve atılgan kavmin toprakları, Anadoludan Etililerin, Mısır ve Güneyden Samilerin ve doğudan diğer kavimlerin dört taraftan hücumlarına maruz kalınca kuvvet ve kudretlerini yavaş yavaş kaybetmeğe başlamışlardı. Nihayet topraklarının en mühimi olan İşşuva (Harput) Hattilerin eline geçti.

Hurriler bundan sonra Van gölü bölgesine çekilmişlerdi, Mitannilerle Etililer, arasında vukua gelen ve Mitannilerin katî hezimetiyle sona eren büyük savaşta Etililere yaptıkları yardımın mükâfatı olarak Mitanni ülkesinden bir kısım toprak kendilerine verilmiş ise de büyük Hatti devlerinin tâbiî vaziyetine düşmüşlerdir.

Hurriler doğuda iki yüz sene kadar yaşadıktan sonra M. Ö. XIII üncü asır başlarında tamamen hezimete uğramışlardır. Türk ırkının ana va-

sıflarını üzerlerinde taşıdıkları tarihî bir hakikat olarak kayda alınmıştır (1).

Hurrilerin ismi bugüne kadar Harput bölgesinde yaşamaktadır. Masdar dağını, Bakır madenine doğru aşarken eski Bağdat şoşesinin sol tarafında ve Deveboynu ile Gezin ve Tepecik hattı arasındaki yaylada hâlâ Hurri namında bir köy ve bu köye çok yakın yine Hurri namiyle bir de mezria vardır (2) .

Gerçi bu köye, şimdi Havri denilmektedir, Maden merkez bucağına bağlı 385 nüfuslu bir köydür; Fakat gerek zaman itibariyle ve bilhassa o bölge halkının tamamiyle kürt bulunmaları yüzünden Hurri lehçesinin kürtçeye daha yakın gelen Havri şekline sokulması veyahut eski Arap harfleriyle yazılış şekli olan Hurrinin yeni harflerle Havri olarak yazılması mümkün görülmektedir, hakikatte Havri değil (Hurri) dir.

(1) Ord. Prof. M. Şemseddin Günaltay, yakın Şark II, Anadolu. s. 265 - 267.
(2) Kitabın sonundaki haritaya bak.

ETİLER (HATTİLER) İDARESİNDE HARPUT

Tarihte Etiler M.Ö. XIX — XIII. yüz yılda büyük bir imparatorluğun kurucuları olarak yer almaktadır ki. siyaset ve askerlik tarihinde bir zamanlar Akdenizin doğusundan İzmir körfezine kadar sahil boyunca ve sonra Amasya, Samsun, Sinop bölgelerini çevreliyerek Karadeniz sahillerine ve Anadolu orta yaylasından Toros geçidi vasıtasiyle Kilikya ve Tarsus'a ve Kuzey Suriyeden başlıyarak Maraş, Malatya'ya ve Malatya'dan sonra Harput ve Mezopotamya ile doğunun dağlık bölgelerine kadar uzayan büyük bir imparatorluk kurmuşlardır.

Merkezleri, Kızılırmak kavsi içinde Hattusas, (Boğazköy) (1) ticaret merkezleri ise Karkamış (2) şehriydi.

Merkezden genişleme zaman zaman büyümüş ve küçülmüştü. Fakat bütün Anadoluya ve Suriyeye hâkim olduğu zamanlar Eti tarihinin mühim devrelerini teşkil eder.

Bu devletin mevcudiyet ve kuruluş tarihi, şimdi elde mevcut ve etüd edilebilmiş vesikalara göre iki büyük devreye ayrılır. Eski İmparatorluk M. Ö. XIX uncu asırdan XV inci asra kadar, yeni imparatorluk ise XV. den XIII üncü asra kadar devam eder.

Eti İmparatorluğu XIII üncü asırda, (KADEŞ) muahedesinden bir müddet sonra ortadan tamamiyle kalkmış ise de - Meselâ Suriyede, Malatya ve Karkamış'da olduğu gibi - M.Ö. VIII inci asra kadar küçük krallıklar halinde devam etmiştir (3).

Eti hükümdarlarının en kudretlisi bulunan «SUBBİLULİUAMA» bütün doğuya hâkim olmuş ve bölgede bulunan birçok küçük kırallıkları himayesine almıstı.

«SUBBİLULİUAMA» Suriye üzerine de üç defa sefer yapmıştır. I inci Suriye seferinden bahs eden Boğazköy vesikaları arasındaki antlaşma metinlerinin (b) fıkrasında, büyük kralın bu sırada (İŞUVA) da yani tahminen bugünkü Harput civarında bulunduğu kayıtlıdır. Kral o sıra hazırlıksızdı, bu yüzden müsbet bir kazanç sağlıyamamıştı. MİTANNİ dev-

(1) Bugün birçok tarihî hadiseleri yeniden yeniye ortaya koyan Boğazköy vesikaları bütün dünya tarih seyrini hakikate doğru değiştirmekte ve bu suretle önem kazanmaktadır.

(2) Bu şehir Finikenin ve batının mahsul ve istihsalâtını Mezopotamyanın medenî halkına getirmek için büyük bir transit merkezi olmuştu.

(3) Prof. Dr. Âfet İnan, Belleten, c. 3 - sayı. 11 - 12 s. 423, 424, 432, 433.

leti gibi büyük bir siyasi kuvveti ortadan kaldıran 2 nci seferi olmuştur. 3 üncü seferi ise, (HURRİ) memleketlerinin ve kuzey Suriye beyliklerinin ayaklanmalarını bastırmak maksadıyle büyük bir ordu ile ortaya çıkmıştı (4).

Bu münasebetle yukarıda işaret ettiğimiz gib. Harput bölgesi, bu devirde bu büyük Eti devletinin elinde ve idaresinde bulunuyordu.

Etilerin yıkılması da çok feci olmuştur. Bunların yıkılması, sağında ve solundaki kavimlerin tazyikiyle değil de en ziyade, büyük göçlerde kuzeyden (Rusya topraklarından) Balkanlara inen (Dorlar) ın önce Trakya, Makedonya ve sonra Yunanistanı istilâ etmeleri yüzünden buralarda kopan büyük fırtınaların tesiriyle bir yığın insan dalgalarının kuzeyden ve batıdan Anadoluya akınları neticesinde olmuştur. Bunu Mısır vesikalarından ve (Homeros) destanlarıyla öğrenmiş bulunuyoruz.

İşte bu kargaşalık sırasında ki, insan dalgaları arasından (GAŞKA) ve (Firikler) ve bunları takip eden birçok insanlar, iç Anadoluyu geçerek (Hatti) topraklarına sokulmuşlar ve esasen zayıflamış olan Hatti devletini medeniyetiyle birlikte bir anda ortadan büsbütün kaldırmağa sebep olmuşlardır. Akıncılar, bu sırada Harput ve dolaylarını da çiğneyerek yukarı Fırat boylarında (Hayaşa) beyliğine tâbi (Alşe) (5) ye kadar saldırmışlardır (6).

Bu akınlardan evvel esasen büyük Asur taarruzları da başlamıştı, bu yüzden Konfederasyon eski kuvvet ve satvetini kaybetmiş, her hükûmet kendi başının derdine düşmüş, hattâ bir aralık Hatti devletciklerinden bir kısmının (Urartu) ların nüfuzu altına girmelerine yol açmıştır.

Harput ve dolayları bu kavmin elinde çok kalmadı; çünkü mevkii itibariyle Asurluların yayılma hareketlerinin ilk merhalesinde bulunuyordu.

Asurlular, Hatti kırallıklarının mukavemetlerini kırmak için tam 400 sene uğraşmışlardır; diye bildirilen şerh, bu kadar uzun zaman yaşadıklarına ve istiklâllerine bağlı bulunduklarına büyük bir misal teşkil etmektedir (7).

---

(4) Dr. Füruzan Kınalı, Belleten, c. II. sayı 41. s. 3-4-13.

(5) Bitlis, Muş, Siirt bölgesi.

(6) Bu hâdise, Asur hükümdarı «Tiglatpilaser I» den 50 sene evvel bırakılan bir Asur metni ile teyid edilmektedir.

(7) Ord. Prof. M. Şemseddin Günaltay, yakın Şark II. Anadolu s. 283, 292, 297.

ASURLAR DEVRİNDE HARPUT

M.Ö. bininci yıl Ön Asya tarihinde rol oynayan Asur krallarından «Tiglatpalaser I» (M.Ö. 1115 - 1093) çok zalim bir hükümdar olduğundan komşuları üzerine bir çok şiddetli hareketler yapmış, Diyabakır ve Siriri (Siirt) şehir ve bölgelerini zaptetmiş ve Fırat boylarına kadar gelerek bunların eski Hurrilerle, yeni Etilerden mürekkep halkını dehşet içinde bırakmıştı.

Şu cihet kayda değer ki, bu asırlarda Doğu illerinde Türk ırkından küçük büyük birçok hükûmetler vardı, bunların bütününe (Nairî) deniliyordu. Bunlar yurtlarını her taraftan emniyete almak veya genişletmek için ayrı ayrı harekete geçtikleri gibi büyük düşman kuvvetleri karşısında da hemen müşterek cephe kurarlar, yurtlarını müdafaa ederlerdi. Bunları ezmek ve ortadan kaldırmak isteyen en büyük kuvvet de Asurlardı.

İşte yine bu kral, saltanatının üçüncü yılında, (NAİRİ) memleketlerine hücum ve dehşet saldıktan sonra, kuvvetlerini Karadeniz sahillerine kadar çıkardığı sırada arkada bırakdığı bu küçük beylikler ve krallar birer birer isyana başlayınca ordusunu iki koldan tahrik ederek Güneye doğru inerken Murat - Fırat havzaları arasında bulunan İşuvayı (Harput) da Hurrilerden zaptettikten sonra Melidi (Malatya) taraflarına geçmiş ve o vakitler bölgeye hâkim Eti krallığını vergi vermek zorunda bırakmıştı (1).

Fakat Hurrilerin, yıllardanberi oturdukları bu cennet kadar güzel topraklarını yabancıların elinde görmeğe tahammülleri yoktu, bu sebeple bir fırsatını bularak tekrar (İŞUVA) yı geri aldılar.

Asurlar, bu küçük devletlerin topraklarını zulüm yaparak istilâ ettikleri Etililere de hücum ettiler, fakat Etililer, bu akibeti evvelden sezdikleri için hazırlanmış ve etrafda bulunan birçok küçük hükûmetlerle askerî ittifaklar yapmışlardı.

Kral «Assurnasirpal II.) Karkamış'a döndüğü zaman müttefikleri karşısında bulmuş ve büyük hezimete uğratılmış ve bu suretle Suriye ve Fırat havzasını kaybetmişti.

Fakat «Assurnasirpal III» (M. Ö. 884 - 858) tahta çıkar çıkmaz ilk işi büyük ve kuvvetli bir ordu kurmak oldu, ordusunu hangi tarafa tevcih etse o ülkeyi zapt ve istilâ edecek, beyleri ve kralları itaat ve tabiiyetine

---

(1) Ord. Prof. M. Şemşeddin Günaltay. Yakın Şark II, Anadolu. s. 301.

alacak kuvvet ve kudrette çok zalim ve hunhar bir hükümdar olduğundan (M. Ö. 880) yılında Malatya üzerinden Fırat'ı geçti, Harput ve dolaylarını tekrar istilâ etti (2).

Bu hükümdarın son yıllarında krallık yüzünden oğulları arasında baş gösteren taht kavgaları Asur satvetini kırdığı gibi etrafa yaptıkları zulüm ve dehşet de kendilerine karşı diş bileyici birçok düşmanlar hazırlamıştı. Bu amansız hâkimiyet daha fazla devam edemedi, IX uncu asır ortalarına doğru bunlara karşı büyük bir rakip ortaya çıktı, Etilerin kuvvet ve kudretten düştükleri bir zamanda bölgenin her tarafına dağılan bu rakip devlet, Van bölgesinde yükselmeğe başlıyan (URARTU) devletiydi.

Bunlar, daha evvel (Zagros) daki (Kişin) den Murat suyu üzerindeki Palu'ya kadar uzayan bölgeye yayılmışlardı.

Asur, çöküyordu, Urartu krallarından «MENUAS» Asurluların zayıfladığını hissedince Harput, Malatya bölgesini hâkimiyeti altına almış, siyasî, askerî nüfuzunu yükseltmeğe başlamıştı. (M.Ö. 804) (3).

Bununla beraber Asurlar «Ubulat II.» (M. Ö. 612 - 606) zamanına kadar devam etmiştir. (4)

---

(2) Kadri Perk, cenup doğu Anadolunun eski zamanları. s. 65 - 67

(3) Ord. Prof. M. Şemseddin Günaltay, Yakın Şark II. Anadolu, s. 306.

(4) H. Th. Bossert Altanatolien Berlin. 1942, s. 88 - 89.

URARTULAR DEVRİNDE HARPUT

Urartulular, Doğu bölgesine Orta Asyadan kabileler halinde parça parça gelmişler, evvelâ Van gölü Kuzeyine yerleşmişlerdi. Geldikleri tarih belli değildir. Ancak (M. O. 900 - 650) arasında Doğu Anadolunun mukadderatına esaslı surette müessir olacak kadar kuvvetlenmişlerdir.

Evvelâ Asur hükümdarlarından «Assurnasirbal III» zamanında Diclenin soluna ve cenubuna tesadüf eden ve sonra Zagros'dan Palu'ya kadar uzayan topraklara yayılmış ve Asurların zayıf veya kuvvetli bulundukları sıralarda, onlar da zaman zaman genişlemiş veya küçülmüşlerdir.

Bu cümleden olarak Asur Kralı «Salmanassar III» (M.O. 858 - 824) zamanında Urartulular yapılan tazyik bir kat daha şiddetlendirilmiş olduğundan Uratu Kralı «Sardur II» Van gölü kuzeyinde bulunan hükûmet merkezi (Arzaşkun) şehrini, mevkii sarp ve zaptı müşkül olan Van şehrinin bulunduğu kayalık bölgeye götürmüş, buradaki kayalıklar üzerine Van kalesini kurmuştur (1).

Asur Kralı «Salamanassar III» ın ölümünden sonra Asurların zayıflaması üzerine o zaman Urartu devletinin başına geçen «İspuinis» önemli askerî hareketler yaparak memleketin sınırlarını Batıya ve Güneye doğru genişletmeğe muvaffak olmuştu.

Bu kralın oğlu «Menuas» (M.Ö. 810 - 785) babası tarafından tahta iştirâk ettirildi. Bu sıra Urartuların nüfuz bölgesi, en ziyade Van gölü ve etrafına inhisar ettirilmişti. Van gölü civarında (Musasir) mâbedi (Nairi) halkının en büyük mabudu olan «Haldi» nin makarrı bulunuyordu. Kral «Menuas», buraları Asurlardan temizlemişti. Kahraman oğlunun fütuhatını gören «İspuinis» ihtiyar baba idareyi büsbütün oğluna terk ile kendisi, birçok mâbetler yaptırmış ve bu mâbetlere kurbanlar ve hediyeler takdim etmekle meşhur olmuştur. Kendisi Urartu dininin en büyük ruhanî reisi tanılıyordu.

Kral «Menuas» (M.Ö. 804) tarihlerine doğru Harput ve havalisini de idaresi altına aldıktan sonra Fırat geçerek Melidi (Malatya) deki Yeni-Eti Prensini hegemonyası altına almıştı.

İşte Harput kalesinin Uratulular devrinde ve bilhassa bu kralın zamanında yapıldığına dair olan tahminlerimiz. son zamanlarda elde edilen vesikalarla kuvvetlenmiştir. (2)

---

(1) Bu kalede bulunan bir kitabe. kalenin kayalıkları arasında bu kıralın ve ailesinin mezarları olduğunu göstermektedir.

(2) Bak. Aşağıda Kale maddesine.

Urartu kralları arasında en çok kitabe bırakan «İspuinis» (M.Ö. 817 - 810) ile oğlu «Menuas» (M.Ö. 810 - 785) dır. «Menuas» yapdırdığı her eser ve âbide için bir kitabe yazdırmıştır. Bu gibi eserlere Harputda da tesadüf edilmiştir. Bunlardan birisi:

M.Ö. IX — VIII inci yüz yıllara mal edilip Harputda bulunan ve XIX uncu yüz yıl sonlarında ecnebilerce satın alınmış olan bir kabartma taş parçası vardır. Bilhassa gerek tasvir, gerek üslûp bakımından dikkati çeker. Kabartma parçası iki sahneli olup, sahneler birbirinden kabartma bir şerit ile ayrılmıştır. Üstte sağa doğru yürüyen bir şahsın ancak sol ayağı görülebilmekte, altta ise bir savaş sahnesinin tasvir edildiği anlaşılmaktadır. Alt sahnenin sağında elinde yuvarlak değil de uzun bir biçimde, başka bir tâbirle Anadoluda umumiyetle kullanılmakta olan yuvarlak kalkan tiplerine hiç de benzemiyen kalkanı taşıyan bir muharip görülmektedir .Muharibin tam karşısında, yine uzunca ve birincisine benziyen diğer bir kalkanla mücehhez olduğu anlaşılan diğer bir muharip tasviri mevcuttur.

Üslûp, bilhassa dikkat çekicidir. Bossert, bu kabartmanın bir Asur eseri olabileceğini ve fakat Urartululara bağlı bir eyalet eseri de olması ihtimalini ileri sürmektedir (3).

Eser, Asur üslûbunu andırırsa da kanaatimizce bunun bir Urartu eseri olması çok daha muhtemeldir. Esasen Harput bölgesinin Urartu nüfuz sahasına dahil bulunduğu malûm bir keyfiyettir.

Harput Bölgesinde Urartu krallarına ait bazı kitabeler daha tesbit edilmiştir.

A — Kral «Sarduris III» (M.Ö. 760 - 733) devrine ait Harput'un 50 Km. Güney Batısında İzolu nahiyesine bağlı Habibuşağı köyünde bulunmuştur.

Bu kitabede Kral Meliten (Malatya) ve Babanis şehirlerinin genç ve güzel kızlarına sahip oldum diyor.

Şarl Taksiye (Charl Taxie), Fıratın sol sahilinde (İzoğlu) ismindeki kariyede iki metre boyunda ve bir metre eninde bir levha üzerine Mıh yazısı (çivi) ile mahkûk kırk satırlık bir kitabe vardır ki, bunu Multke de görmüş ve okumuştur, aynı zamanda bunu Asurlulara atfetmiş ve Asur hâkimiyetinin hatıratı Vilâyetin her yerinde vardır, der (4). Halbuki kitabe doğrudan doğruya Urartulara aittir (5).

---

(3) Bossert Altanatolien 1942. Berlin, s. 93, No. 1212.

Ayrıca karşılaştır: Lehmann Haupt, Armenien Einst und jetzt, 1910, Berlin, s. 475.

(4) Küçük Asya, c. 3, s. 104.

(5) Şemseddin Günaltay, Yakın Şark II Anadolu, harita: 12.

B — «Rusas II» (M.Ö. 680 - 645) zamanında Harput'un 50 Km. Kuzey Doğusunda Mazkirt kasabasında bulunmaktadır.

C — Kral «İspuinis» (M.Ö. 817) ve oğlu «Menuas» (M.Ö. 810-785) devirlerinde «Palin» (6) mevkiindedir.

D — Yine aynı kralların zamanına ait ve Harput'un 60 Km. Doğusunda Palu kalesindedir.

Kral «Argistis I.» (M.Ö. 785 - 760) zamanı, Asurlarla Urartuluların daima karşı karşıya çarpışmalarıyla geçmiş olduğundan Harput ve dolayları da bu devirlerde, bu iki devletin arasında birkaç defa el değiştirmiş ve bu mücadele yıllarca devam etmiştir (7).

Nirbolular ve bazı küçük Hitit hükûmetlerinin kuvvetleriyle takviye edilmiş olan Asur ordusu Amidi zapt ettikten sonra 781 yılı yazında Kuzeye doğru yönelerek Muş vâdisinden geçerken Kulp boğazından aşağı inen Urartu ordusu ile Hani civarında karşılaşdı. Urartulular, gizlice Nirbolular ve Eti kuvvetleriyle anlaşdılar. Nirbolular, teslim olunca Eti kuvvetleri de dağıldılar. Bu suretle her iki yanı açılmış olan Asur kuvvetleri, Urartu suvarileri tarafından çevrilerek büyük kısmı imha edildi. Urartular, bu suretle Muş ovasını, Amidi zapt ettikten sonra Meliten'e (Malatya) kadar geldiler. İşte bu yol üzerinde bulunan Genç, Palu ve Harput gibi müstahkem kaleler de Urartular'ın ellerine geçti (8).

«Aristis I.» ve «Sardur III.» devirleri Urartuluların kuvvet ve nüfuz bakımından en yüksek zamanını göstermektedir. Hudutları, Doğuda Zağros dağlarından, Batıda Fıratın sol sahillerine, Kuzeyde Palu'dan Güneyde Halep'e kadar uzanıyordu.

Harput, bu hudut içinde ve Urartuluların hâkimiyeti altında iken Asur Kralı «Tiglatpalaser III» (M.Ö. 743) tarihlerine doğru büyük bir kuvvetle harekete geçerek Etileri ve sonra Urartu Kralı «Sardur III» u fena halde mağlûp etmişti. 73 bine yakın esir veren Urartu kuvvetleri Van bölgesine sürülmekle Harput, tekrar Asurların eline geçmiş bulunuyordu.

Bu mağlûbiyetten sonra Urartuların yıldızı sönmeğe başlamıştı. Her ne kadar sonra gelen krallar, Urartuların ayakta kalması için çırpınmışlar ve yeniden harekete geçerek ordular kurmuşlarsa da bir taraftan Asurların diğer taraftan Kafkas geçitlerinden Urmiye — Van gölleri ara-

---

(6) Bu yer adının karşılığını bulamadığım için yerinin tesbiti kabil olmamıştır. Ancak fikrimizce buranın Mazkirt'e çok yakın Pah, veya Mazkirt'le Palu suyu arasında bulunan Muhundunun yukarılarına tesadüf eden bir yerde olması icab eder, bence, buranın Pah olması en makulu ve münasibidir.

(7) Ord. Prof. M. Şemseddin Günaltay, Yakın Şark II. Anadolu, s. 317 ve dv.

(8) Kadri Perk, Doğu Anadolunun eski zamanları, s. 87.

sındaki bölgeye akan Kimmerilerin arasında bu iki kuvvet tarafından sıkıştırılınca kuvvetlerinin eridiğini gören kahraman kral «Rusas», ye'sinden intihar etmiştir.

Bundan sonra Urartular, Asurların metbuu olarak kalmıştır. Ancak Kral «Rusas II» (M.Ö. 680 - 645) zamanında yukarıda sözü geçen ve Mazkirtde bulunan kitabeden anlıyoruz ki, bu kral, buralara kadar tekrar gelmiş ve hüküm sürmüştür.

Sonra gelen krallar siyasetlerini kâmilen Asurlar lehine çevirdiler. Evvelce Asurlular üzerine herhangi bir tecavüzde, başda gelirlerken şimdi bîtaraf olarak kalmışlar ve bu suretle krallıklarını muhafaza edebilmişlerdi; fakat Urartuların, Asurlara gösterdikleri bu yakınlığın cezası, sonunda yıkılacak olan Asur saltanatının harabeleri altına kendi istiklâllerini de gömmek olacaktır.

Urartuların son krallarından «Erimena» (M.Ö. 625 - 605) zamanında, gerçi Asur satvet ve kudreti esaslı surette sarsılmağa başlamış ve Urartulara azıcık bir nefes alma fırsat ve ümidini vermiş ise de, bir taraftan Kuzey Batı İranın, bugünkü Azerbaycan bölgesinde M.Ö. VII nci yüz yıldanberi belirmeğe başlıyan (Med) devletinin, diğer taraftan Kafkas derbentlerinden akan (İskit) lerin bütün yakın şarkı tehdit edecek bir durum alması Urartuların ümitlerini büsbütün kırmıştı. Bu suretle Urartu halkının mühim bir kısmı her iki bora önünde yurtlarını bırakarak dağılmışlar, krallıkları da sönüp gitmiştir.

Tarihcilerden bir çoğu, Urartuların gerek şekil, gerek âdet ve ânane itibariyle eski (Subaru — Hurri) boylarına mensup ve Türk neslinden olduklarını söylemektedirler. Urartuların dili de Hurri dilleri gibi Asyanik bir lehçedir. Bu kavim, çok çalışkan, cesur ve atılgan bir kavimdi. 300 küsur sene doğuda yer yer yaşamışlar, medeni şehirler kurmuşlar, birçok eserler bırakmışlardır (9).

(9) Ord. Prof. M. Şemşeddin Günaltay, Yakın Şark II, Anadolu, s. 317 - 328.

MEDLER ZAMANINDA HARPUT

Harput, bir aralık da Med'lerin idaresinde kalmıştır.

Medler, büyük göçlerde Asyadan gelerek evvelâ Hazar denizi ile Urmiye gölü arasındaki bölgeye yerleşen, sonra Kuzey Batı İranın bugünkü Azerbaycan bölgesinde yetişip gelişen ve buradan da Doğu ve Orta Anadoluya yayılan bu kavmin; geldikleri istikamet, Türk ırkının yüksek vasıflarına uygun tarz-ı hareketleri, hükûmet kurmak, savaşmak yolundaki kabiliyet ve enerjileri itibariyle bunlara Ön Turanlılar adının verilmesi muvafık olacağını ve aynı soydan geldiklerini Şemseddin Günaltay söyler (1).

Bunlar, M.Ö. VII nci yüz yıldan başlıyarak (550) yılları arasında Doğuda ve bilhassa İran toprakları üzerinde büyük bir İmparatorluk kurmuşlardı (2).

Medler, ilk defa «Arbak» namında bir kumandanın idaresinde birleşdiler. «Arbak» ın ölümü üzerine Midya devletini esaslı ve bir birlik halinde kuran «Dayako» (M.Ö. 764) namında bir zat ise, Asur devletine karşı cephe alan da IV. üncü Kral «Keyaksar» (M.Ö. 633 - 584) oldu (3).

Diğer milletler gibi bunlar da birçok defa Asurluların taarruzuna uğramış ve Asur kralı «Tiglatpılasar» bunlardan 60.000 esir alarak ülkesine götürmüş ve yerleştirmişti.

Sonra «Keyaksar» ın zamanında Kuzeyden inerek topraklarına karşı taarruz ve tecavüzde bulunan İskitleri bertaraf edince kuvvet kespettiler, kuvvet kespedince de Asurlardan öc almak üzere hazırlığa başladılar.

Bu kral etrafında bulunan küçük beylikleri hükmü altına aldı. Babil ve Suriyenin kuzeyinde bulunan küçük Hitit hükûmetleriyle de ittifaklar yaparak kuvvetli bir ordu kurdu ve Asur ülkesine hücumu kararlaştırınca taarruzunu bütün hudutlarda tatbika başladı. Bu şiddetli hücumlar karşısında Asurlar neye uğradıklarını bilemediler ve her tarafda mağlûp oldular. Nihayet müttefikler, Asurların payitahtı olan (Ninva) yı kuşatınca Asurluların son hükümdarı «Asûr - İtil - İlâni» idi. Zulüm, dehşet ve hunharlıklariyle nam almış olan Asur hükûmetinin mezarını hazırlamak bu hükümdara nasip oldu. Kendisi ve bütün harem mensubini içinde olmak üzere Ninva sarayını yaktı.

---

(1) Ord. Prof. M. Şemseddin Günaltay. İran tarihi. c. I. s. 9.

(2) Faik Reşid Unat. Tarih atlası. Tablo 4. Bak.

(3) Ord. Prof. Şemseddin Günaltay. Yakın Şark II. Anadolu. s. 322.

Ninvanın etrafı 15 metre kalınlığında sur duvarlariyle çevrilmişti. Medler, bu duvarları yıktılar ve o çağda, yer yüzünün cenneti diye vasıflandırılan Ninvadan eser kalmıyacak şekilde tahrip ettiler.

Muazzam Asur devletini devirme bu krala nasip olunca Ninva ve dolaylarını Babillilere bırakarak Kuzey Doğu illerine çekildi, buradan da kuvvet ve muzafferiyetine güvenerek Batıya doğru yürümeğe başladı (4).

«Keyaksar» dan sonra Midya tahtına «Astiyağ» (M.Ö. 585 - 550) oturdu. Bu kral, İran yaylasından Doğu Anadolunun Kızılırmak (Halys) a kadar uzayan geniş topraklara hükmediyordu. Bunu «Herodut» da böyle kaydetmektedir. Medlerin, Anadolunun yerli halkıyla bir menşeden gelmeleri ve İran ordusunun kumanda heyetini teşkil eden Med kumandanlarının Doğu ve Orta Anadolu yaylalarında devletin el koyduğu geniş toprak parçalarından istifade etmeleri ve sonra bu bakımdan esasen yayla halkı bulunmak itibariyle Irak ve Suriyeden ziyade Anadolu yaylasını tercihan buraya yerleşmeleriyle Anadoluya hâkim olmuşlardı (5).

Nihayet Medler, Perslerle de çarpışmağa başladılar, savaşların bu suretle uzun zaman devamı Med ordusunda ihtilâllere sebebiyet verdi. İsyan eden Med askerleri, kumandanlarını ve hükümdarlarını, kendi elleriyle düşmana teslim ettiler. Bu yüzden evvelce Medler nazarında köle diye kullanılan Persler, Efendi olmuş. Asil ve hâkim Medler ise bunların hükmü altına girmiş ve yavaş yavaş Persleşmişlerdir (6).

Bu suretle Harput ve dolaylarının uzun zaman bu hudutlar dahilinde evvelâ Medlerin, sonra da Perslerin hükmü ve idaresi altında kaldığını görmekteyiz.

---

(4) Kadri Perk. Cenup ve Doğu Anadolu'nun eski zamanları. s. 114 ve dv.

(5) Ord. Prof. M. Şemseddin Günaltay. Yakın Şark II. Anadolu. s. 194. 362 ve dv.

(6) Aynı muharririn. İran Tarihi. c. I - s. 118 ve dv.

PERSLER ZAMANINDA HARPUT

M.Ö. 700 tarihlerinde Persuvalıların başında «Hakhamaniş» veya «Ahameneş» adlı bir Prens bulunuyordu. Pers Kralları (M.Ö. 700 - 675) Hakhamanişi hanedanlarının atası saydıklarından bu sülâle tarihde bu namla anılmaktadır.

Esasen Asur ve Babil çökmüş, Medlerin ordusunda çıkan isyanlar, Perslerin işine yaramış ve meydanı Persuvalılara bırakmıştı.

Pers hükümdarları arasında cüretli ve meharetli bir kumandan olduğu kadar, geniş görüşlü, enerjik bir devlet adamı olarak, «Kuraş II» (Kurus) başda gelir. Yakın şarkın muzaffer hükümdarlarının tecrübe ve başarılarını örnek alan Kuraş, önce disiplinli bir ordu kurdu. Bu ordu ile her şeyden evel Medleri (M.Ö. 550) mağlûp etti. Bunun üzerine Doğu ve Orta Anadoluyu istilâ ettikten sonra Lidyalılarla savaştı. İki tarafın ordusu Kızılırmak doğusunda karşılaştı, ilk çarpışma neticesiz kaldı, üç aylık bir mütarekeden sonra Boğazköyde (Petrium) başlıyan ikinci çarpışmada Persler büyük zafer kazandılar.

Kral«Krezius», payitahtına kadar takibedildi, 14 günlük bir muhasaradan sonra Gediz sahillerinde bulunan Sardis şehri, Persler tarafından zaptedilerek Lidya devleti ortadan kaldırıldıktan sonra bütün Doğu ve Orta Anadolu Perslerin eline geçti (M.Ö. 546).

Bu suretle tabiidir ki, Harput ve havalisi de Perslerin idaresine geçmiş oldu (1).

Gerçi bunlar, bu muazzam toprakları istilâ ettilerse de müstakil bir hükûmet ve ordu ancak «Keyhusrev II» (Siros - Kiros) zamanında kurabildiler.

Bu hükümdar, ordusuyla hangi tarafa gittiyse o ülkenin halkını, zulüm ve şiddetle değil, bilâkis halka iyi muamele ve adalet dairesinde hareket etmekle bölge halkının sevgi ve itimadını kazanmıştı. Bu yüzden birçok küçük Kralıklar, Prenslikler, kabileler kendiliklerinden Keyhusrevin idare ve himayesine iltica ediyorlardı. Tecrübeli Med kumandanlarının bir çoğunu ordusuna kabul ederek bunların şecaat, tecrübe ve bilgilerinden istifade etmesini de bildi (2).

---

(1) Ord. Prof. Şemseddin Günaltay, Yakın Şark c. IV, s. 5 - 7.

(2) Kadri Perk Cenup doğu Anadolu'nun eski zamanları, s. 117 ve dv.

Batı Anadolu, kâmilen İranilerin idaresine geçmişti. Lidya ve Rum âlemi münkariz olmuş gibiydi. Keyhusrev, kendini bütün hükümdarların varisi bilir ve öyle hareket ederdi.

Keyhusrevden sonra Daranın cülusu, Yunanlılar ve sonra küçük hükûmetler için pek tehlikeli oldu. İranlıların en azametli ve haşmetli devirleri Dara I. in (M.Ö. 521) zamanıdır. Dara tahta oturur oturmaz, mülkünde yeni bir idarî taksimat, yani (Satraplıklar) ihdas ederek işe başladı. Doğu, Orta ve Batı Anadolu bu hükümdarın idaresine geçti. Harput ve havalisi, Van Satraplığına bağlanmıştı. Bu sırada ülkesi Hindistandan Ege ve Trakya topraklarına, Kafkaslardan Mısır, Trablus, Habeşistan dahil Afrika ortalarına kadar genişlemişti.

Bu hükümdarlar Kiyaniyan sülâlesinden geldikleri için kendilerine de Kiyaniyan denildi.

Fakat saltanatının son yıllarında Batıdan küçük Rum hükûmetlerinin, Güneyde Samilerle ittifak akt etmeleriyle her iki ateş arasında kalan ordusu mağlûp olmuş ve İrana çekilmeğe mecbur kalmıştır (3).

Ardaşir III. (Artaxurx) (M.Ö. 358-338) zamanında ise Harput ve havalisinin manen İran hükümdarlığı camiasına dahil ve fakat bir Ermeni beyliği tarafından idare edildiğini görmekteyiz.

Şimdi tam bu sıralarda İranla Makedonya Kralı Büyük İskenderi karşı karşıya buluyoruz.

İskender, küçük ve fakat iyi talim ve terbiye görmüş ordusunu, Rumeline kadar geçmiş bulunan İran kuvvetleri üzerine sürerek bunları Rumelinden atmış (M.Ö. 334) ve Anadoluda Adana bölgesine kadar sürmüştü. Burada daha büyük İran kuvetleriyle karşılaştı ise de, her nevi emri kumanda ve disiplinden mahrum olan 600.000 kişilik İran kuvvetleri, İskenderin tecrübeli kumandanları idaresindeki ordularına mağlûp oldu. Bu hezimet üzerine İskender, 50.000'e yakın ordusuyla Nusaybin, Musul Erbil yoluyla İran topraklarının ilerisine yürüdü (M.Ö. 331). Baharında Dicle ile Büyük Zap suları arasında bekliyen 2. nci İran ordusuyla karşı karşıya geldi, birgün aksama kadar çetin savaslar oldu. Neticede yine İranlılar mağlûp oldu. Şimdi Doğuda bulunan bütün beylikler, krallıklar, birer birer mecburî olarak İskenderin tabiiyetini kabul ediyorlardı.

Bu sırada Harput ve havalisi de bir Ermeni beyinin idaresi altında İskenderin eline geçmiş bulunuyordu (4).

---

(3) Ş. Texier, Küçük Asya. Çeviren Ali Suat, c. 3, s. 125.

(4) Kadri Perk Cenup Doğu Anadolu'nun eski zamanları, s. 129 ve dv.

PARTLAR DEVRİNDE HARPUT

Partlar, Türkistandan büyük bir suvari çoğunluğu halinde İskenderin Doğuya akınını müteakip Hazer denizi kıyılarına «Arsak» namında bir reisin kumandasında olarak inmişler ve Esterâbat (Zardakarta) şehrini merkez yapmışlardı.

Partlar (M.Ö. 250) yılından başlamak üzere (M.S. 226) ya kadar 476 yıl birçok savaşlar vererek, zaferler kazanarak hüküm sürmüşler, bütün İranı ve Doğu Anadoluyu ellerinde tutmuşlardır.

Bunlardan «Mihirdat» ismindeki hükümdardan evvel (M.Ö. 164) Partlar memleketi Fırattan Sünt vâdisine kadar tevsi, Elcezire, Malatya, Harput ve havalisini Selefküslerden zaptetmişler ve bölgeyi hudut beyleriyle idareye başladıktan sonra Harput illerine hâkim olan Ermenileri de kendilerine tâbi tutmuşlardı. Fakat bu hal çok devam etmedi. İranda taht kavgaları yüzünden isyanlar başlayınca çok zayıf düştüler. Bunu fırsat bilen Ermeniler, tekrar başkaldırdılar (M.Ö. 100) de harekete geçerek Harput ve havalisini işgalleri altına aldılar. O zaman Ermeniler bir az kuvvetlenmişlerdi, bu kuvvetlerini Batıda Romalılara karşı kullanmağa yeltendiler. (M.Ö. 70) Romalılar, bu saldırışı büyük kuvvetlerle karşıladılar. Çetin savaşlardan sonra Ermeniler mağlûp oldu ve beyleri «Tikran» (Dikran) kuzeye doğru kaçtı.

Bu sıralarda Harput ve havalisinin, partların idaresinde mi, Yoksa Romalıların nüfuzu altında mı kaldığı meçhuldur.

Bunlardan III üncü Kral «Abrakat» (M.Ö. 37) pek hunhar olduğundan milleti kendisini sevmiyordu, Ermeniler bundan istifade ederek Part topraklarına yine hücuma başladılar, bu hücumlarda Harput ve havalisi elden ele geçerken (M.Ö. 28) Part ülkesinde büyük isyanlar çıktı, Kral «Abrakat» kaçarak İskitlere sığındı. Fakat Romalılar, böyle cesur ve kuvvetli olan bir milletin kralını Doğuda elde tutmak için kendisine yardım ettiler ve aynı zamanda Kral «Oğüst» «Abrakat»a güzel bir kız gönderdi ve bu kızla evlendi ise de ömrü vefa etmedi, (M.Ö. 2) de öldü.

Milâdın XI inci yılında Part krallığına «Erdoğan» gelince, bu asker ruhlu kral, yine bir ordu kurdu ve eski topraklarına sahip olmaya başladı. Ermeniler, tekrar bu kralın tabiiyetini kabule mecbur kalmışlardı.

51 inci yılda hükümdar olan «Olgaş I» (M.S. 54 - 61) yıllarında ecdadının intikamlarını almak için Ermenilerin üzerine büyük baskınlar yaparak bunları tedip etti.

Bu sıralarda Roma İmparatoru «Trayan» Doğuda vukuagelen ve yerlerinde bir türlü duramıyan Part — Ermeni kavgalarına son vermek maksadiyle büyük bir ordu ile Antakyaya kadar geldi. İki taraflı rol oynamakta olan ve daima zayıf tarafa durmayıp saldıran Ermeni kralını nezdine celp ile öldürttü.

Bundan sonra Part ülkesine yürüdü. O zaman Kral bulunan Husrev (M.S. 111-121) altın tahtını bırakarak kaçtı (1). Bunun üzerine Doğu illeri tamamen Romalıların eline geçmiştir (116).

«Trayana» Romaya döndükten sonra Part Kralı Husrev, tekrar kuvvetlerini topladı, ülkesine döndü. Bunun üzerine «Trayana» nın yerine geçen İmparator «Hadriyan» Husrevle sulha razı oldu (138 - 150).

Partlarla Romalılar bu suretle anlaştıktan sonra, bu iki mühim kuvvet karşısında Doğuda kimse artık kımıldanamadı, bu sebeple bölge de uzun zaman sükûn içerisinde yaşadı.

Kral «Erdoğan IV» (208 - 226) zamanında bölgenin mühim yerlerini ellerinde tutan Romalıları bölgeden çıkartmak için çok uğraştı ise de muvaffak olamadı. Romalıların yanlarında yer alan Ermenilerin tahrik ve teşvikiyle Part ülkesinde isyanlar ve ayaklanmalar çoğalmaya başladı.

Bu sırada Pers asıllı «Ardişir» namındaki bir kumandan hükümdarlığını ilân ederek (Nisan 226) tarihinde «Erdoğan IV» ü mağlûp ederek Part toprakların da (Sâsâni) Krallığını kurdu (2).

---

(1) Bu altın tahtın, Urartu kralларından intikal ettiği ve Kral Trayana tarafından mal-i ganaim olarak Romaya gönderildiği söylenir.

(2) Kadri Perk, Cenup Doğu Anadolu'nun eski zamanları, s. 137 ve dv.

SÂSÂNİLER DEVRİNDE HARPUT

Sâsâniler devrinde de Harput ve havalisi birçok eller değiştirdi.

Partların son kralı «Erdoğan IV» ile yaptığı çetin bir muharebede galip gelen ve Partların merkezi olan Medayin (Selefkiye) şehrini zaptederek yeni bir hükûmet kuran «Erdeşir» in büyük babasının adı Sâsâni olduğundan bu yeni devlete de Sâsâni adı verildi.

272 tarihinden 309 tarihine kadar altı kral değiştiren Sâsâniler zamanında Harput ve havalisini çok defa Romalıların elinde görmekteyiz.

Kral Şapur II. (309 - 379) zamanında Sâsâniler, Romalılarla sulh yoluyla anlaşmışlarsa da Ermeni Kralı «Arşak» İran himayesini kabul etmediğinden ve daima Romalıları tutmak suretiyle bu iki büyük devleti mütemadiyen çarpıştırmakta menfaat gördüğünden Şapur, Ermeni krallığını ortadan kaldırmağa karar vermişti. Ermenileri şaşırtmak için Romalıların toprağı olan (Arzan — Erzen) (1) bölgesinden büyük süvari kuvvetleri geçirerek Ermenileri arkadan vurdu ve Arzan bölgesine baskın şeklinde daldı ve Garzan, Amit, Eğil, Harput bölgesini Dersime kadar tahrip ve işgal etti. Amid bölgesinden 40.000 aileyi esir aldı. Eğil kalesinde eski Sup krallarının mezarlarını açtılar ve içlerine gömülü olan hazineleri yağma ettiler.

Bu yüzden Romalılarla olan sulh da bozulmuştu.

Ermenilerin feryadı üzerine Roma orduları harekete geçerek Sâsânilerin merkezi olan Medayin civarına kadar geldilerse de burada vukua gelen büyük bir meydan muharebesinde Roma ordusu kâmilen mağlûp ve İmparator «Joya» esir düştü ve öldürüldü.

Romalılar intikam için yeni İmparator «Valans» zamanında tekrar Doğuya mühim kuvvetler gönderdiler. 379 yıllarında vukua gelen muharebelerde galip gelince Şapur sulha mecbur kaldı ve sulh muahedeleri gereğince Roma hudutları Meliten (Malatya) dan Amid (Diyarbekir) e kadar uzatıldı ki Harput ve havalisi yine Romalıların eline geçmiş bulunuyordu

Kral «Behram IV.» (388 - 399) zamanında Sâsânilerle Romalıları birbirleriyle uyusmuş olarak görüyoruz.

Tarih, bu hükümdarın zamanında (395) de Akhunların büyük akınlarını kaydetmektedir. Kuzeyden gelen bu Hun akınları Amid üzerinden

---

(1) Eski bir şehirdir, şarkında Siirt, garbinde Silvan (Meyyâfarikîn) olmak üzere bu iki şehir arasındaki yolun tam ortasındadır.

Bakırmadeni, Palu, Cabakçur ülkelerini çiğniyerek Romalıların işgalindeki Harput ve havalisine kadar indi. Harput kalesinde müdafaada bulunan Romalıları kaleden çıkaramadılar, geri döndüler.

İslâmiyetin zuhurunda Batıda Bizans İmparatorluğu, Doğuda ise Sâsâniyan gibi iki büyük ve kuvvetli hükûmet yıllarca birbirleriyle çarpıştılar.

XX nci Padişah «Nuşirevan», Bizanslıları mağlûp ederek Elcezire, Suriye ve Doğu Anadoluyu zaptında. Harput bu hudutlar içinde kalmıştı.

«Nuşirevan» ın oğlu «Hürmüz» zamanı mağlûbiyetle, oğlu «Hüsrev Perviz» zamanı ise (1207 - 604 H.) den başlıyarak (1225 - 622 H) ye kadar bütün Anadolu İstanbulun karşısında Üsküdara kadar Sâsânilerin eline geçti (2). Sonra İmparator «Heroklius» (1225 - 622. H.) ilk baharında harekete geçti, altı sene mütemadî devam eden şiddetli muharebeler neticesinde ve bilhassa Musul civarında vukubulan muharebede İranlılar tamamiyle mağlûp oldular. Bu hezimet üzerine İran Hükümdarı «Husrev Perviz» tahtından indirilerek öldürüldü. Bu suretle evvelce alınan bütün topraklar ki, Harput da bu arada Bizanslılar tarafından geri alındı (3).

(1231 - 629 H.) dan (1253 - 651 H.) tarihine kadar Harputun hangi eller idaresinde kaldığı belli değildir.

Sâsâniler, bu mütemadî savaşlardan ve son zamanlarda vukuagelen taht kavgalarından artık bellerini doğrultacak halde değillerdi. Bütün İran ve Doğu illeri, birçok beylikler ve derebeylikleri tarafından taksime uğratılmış ve feci bir akibete maruz kalmış iken tam bu sıralarda Doğunun her tarafına islâm dininin büyük kudretine dayanan Arapların akınları başlamıştı.

Son İran hükümdarı «Yezd-i Cert» in orduları (1253 - 651 H.) yılında Araplara mağlûp oldu, hükümdar canını kurtarmak için bir değirmene sığındı ise de burada yakalanarak öldürüldü.

Dört asırdan fazla bir zamanda Doğuda birbirleriyle savaşa savaşa hükümdarlık eden dünyanın bu iki büyük devleti Arapların akınına dayanamıyarak birisi Batıya, öteki de Doğuya çekilerek bütün bu ülkeleri İslâmiyet âlemine terk etmişlerdir.

Sâsânilerden sonra Doğu Anadolu, sırasiyle bir zamanlar Arap Müslümanların ve bunu takiben Türk ırkından gelen Artuk Oğulları, Selçu-

---

(2) Ord. Prof. Şemseddin Günaltay, Türk tarihinin anahatları ve Yakın Şark, c. II, Bayezit Umumî kütüphanesi, No. 55386 ve 1887.

(3) A. A. Vasiliev. Çeviren, Arif Müfid Mansel, Bizans İmparatorluğu tarihi, c. I, s. 248 ve dv.

kiler ve Akkoyunluların idaresi altında kalmış ve İran platosu dahilinde eskisi gibi büyük ve kuvvetli hükümdarlıklar teessüs edememişti.

Ancak dokuz asır sonra Şah İsmail (4) birçok maceralardan kurtulduktan sonra (1499 - 904 H.) yılında bütün müritlerini başına toplamış ve bunlardan kuvvetli bir ordu kurarak evvelâ Akkoyunlu devletinin enkazı üzerinde (Safevi) devletini kurmuş, sonra şeyhlikten, şahlığa yükselmiş ve her tarafa akınlar yaparak topraklarını genişletmeğe başlamıştı.

Nihayet gözünü Anadoluya dikti. Burasını devlet ve hâkimiyetinin yayılması için en müsait bir saha farzediyordu. Bu suretle Doğu Anadoludan Harput havalisini ve Malatyayı istilâ ettikten sonra yavaş yavaş İç Anadolu ve Akdeniz kıyılarına inerek Osmanlıları da mağlûp ve onların yerine kaim olarak büyük bir imparatorluk kurmak hülyasına düşmüştü. Bunun için ilk iş olarak Doğu ve Orta Anadoluda büyük bir Şii propagandasına girişti ve bunda muvaffak da oldu.

Bu tehlikeyi, ilk defa gören ve sezen o sıralarda Trabzon valisi bulunan Şehzade Yavuz Selim oldu. Babası II. inci Beyazıde müteaddit defalar bildirdi ise de bir türlü derdini anlatamadı. Tam bu sıralarda Harput ve havalisinde dolaşan ve sonra Çemişgezek'i merkez ittihaz eden Rumyeli Nur Ali (5) ve Osmanlıların şeytan kulu dedikleri Şah kulunun, halkı ayaklandırıp silâhlı muhalefete geçirmeleri bile II. nci Beyazidi uyandırmamıştı.

Şah İsmail, bu gibi halleri fırsat bilerek İç Anadoluya doğru ordusunu tahrik ettiği sırada askerlerinin belli olması için başlarına kırmızı çuhadan taçlar geydirmişti. Anadoludaki bütün tarafdarları da bu taçlardan giydiler, onun için kendilerine (Surh-i ser) yani kızılbaş denildi ve bu isim aradan 400 küsur sene geçtiği halde bugüne kadar sâlikleriyle beraber hâlâ yaşamaktadır.

Nur Ali ve Şahkulunun yardım ve rehberlikleriyle İran ordusu Tokata kadar geldi, zaptettikleri şehirlerde Şah İsmail namına hutbe bile okutuyorlardı. İşte tam bu sıralarda Harput ve havalisi, epeyce zaman bir Şiî devleti idaresi ve tesiri altında kaldı, bu yüzden birçok köylerimiz mezhep değiştirmişler ve halen aynı mezhebin de saliki olarak kalmışlardır.

---

(4) Şah İsmail, 17 Temmuz 1948 tarihinde Hazar denizinin güney batı kıyılarına yakın Erdebil şehrinde doğmuştur. Bu şehir, 235 senedenberi Safvevî tarikatinin merkezi ve Şiâ mezhebine mensup olanların mukaddes şehri sayılırdı. Bu mezhep, Hazret-i Peygamberin kızı Ayşe ve Hazret-i Ali evlâd ve ahfadından (12) imama muhabbet bağlamaktan ibaretti. Esasen Şah İsmail, bu tarikatin son şeyhi Haydarın oğluydu, Haydar ise, ana tarafından Uzun Hasan'ın torunuydu. Resimli Tarih, c. 6, sayı 67, s. 3951.

(5) Bu kitabın Osmanlılar bölümü, Yavuz Selim devrine bak.

Bütün Anadoluyu saran bu bâdirenin ortadan tamamen kaldırılması, yine tehlikeyi önceden gören ve bu yüzden asabî ânlar geçiren Yavuz Selime nasip oldu. Meşhur Çaldıran meydan muharebesindeki muzaferiyet, İranîlerin Orta ve Doğu Anadoludan çekilmelerini temin etti.

Bu tarihten tam bir asır sonra İran hükümdarı Şah Abbas, otuz sene içerisinde evvelce Osmanlılara geçen İran şehirlerinden bazı yerleri muharebe, bazı yerleri düzen ile hep geri almış ve Osmanlı topraklarına musallat olmuştu. En ziyade gözü, Irak ve Bağdatda idi. Bu saldırışı da (1635 - 1044 H.) de Revan ve (1638 - 1048 H.) de Bağdat seferleriyle IV. üncü Sultan Muradın zaferleri karşılamıştı.

Ne garip tesadüftür ki, tam bir asır sonra I. inci Sultan Mahmud devrinde (1732 - 1145 H.) tarihinde yine İran Şahı Nadir Tahmasip Kulu (Nadir Ali Şah), Osmanlı topraklarına ve bilhassa Bağdada hücum ile Bağdadı sarması olmuştur. Bu harekâta karşı Osman Paşa idaresindeki ordu yetişerek İranlıları mağlûp ve Bağdadı muhasaradan kurtardı ve (1736 - 1149 H.) de İstanbulda bir sulh muahedesi imza edildi. Fakat Hindistandan muzafferen dönen Nadir Şah tekrar Irak topraklarına hücuma kalkıştı, mücadele üç dört sene uzadı, nihayet IV. Sultan Murad Ahidnamesi esas tutulmak suretiyle (1747 - 1160 H.) de barış sağlandı ve bu harp son harp olarak mücadeleye bugüne kadar son vermiştir (6).

---

(6) Bu notlar şu eserlerden derlenmiştir:

a — Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, c. II, s. 221 ve dv.

b — Dr. Riza Nur, Türk tarihi, c. III, s. 182.

c — Mithat Sertoğlu, Resimli Tarih, c. VI, sa. 67, s. 3951 ve dv.

d — Sadr-ı esbak Kâmil, Tarih-i siyasî, Devlet-i âliye-i Osmaniye, c. II, s. 142 ve dv.

e — Mehmed Tevfik, Osmanlı tarihi, s. 304 ve dv.

SELEFKÜSLER DEVRİNDE HARPUT

«İskender» in ölümünden ve bu büyük ülkede 27 yıl devam eden savaşlardan sonra ülke, «İskender» in Generalleri arasında dörde taksim edildi. (M.Ö. 301).

Doğu Anadolu, Mezopotamya, Hatay ve Suriyenin kuzeyinden bir parçası General «Selefküs» ün elinde ve idaresinde kaldı ki, Harput ve havalisini bu çerçeve içerisinde, bu idare altında görmekteyiz.

Hükûmet merkezini, Babilden Antakya (Antiyahi) ya naklettiği sıralarda ülkesinin hududu: Bir ucu Hindistanda, bir ucu ise Toroslara dayanmıştı. «Selefküs» (M.Ö. 280) tarihinde Makedonyada öldürülünce yerine oğlu «Antiukhos I» (M.Ö. 280 - 262) geçti. Sefahati yüzünden, babasından kalan bu geniş ülkeyi parça parça kaybetmeğe başladı, idaresinde bulunan birçok beyler, istiklâllerini ilân ettiler, Ermeniler de bunların arasındaydı, Harput ve havalisi bu tarihlerde (M.Ö. 276 - 274) yine Ermenilerin idaresine geçmiş bulunuyordu.

Ancak bu sülâleden «Antiukhos III.» (M.Ö. 223 - 187) azim sahibi, cesur bir kraldı, evvelâ isyan eden kendi generallerinin birer birer başlarını vurdurdu ve yeni baştan ordular kurarak harekete geçti. Önce doğuya büyük bir sefer yaparak krallığını ilân eden Ermeni beyi «Atrabazan» nın üzerine hücum ederek mağlûp etti ve beyliğini ortadan kaldırdı. (M.Ö. 210), bu suretle Harput ve havalisi, şimdi de bu kralın idaresi altına girmiş bulunuyordu.

Bu Kral, bu tarihlerde Doğunun yegâne hâkimi iken Romalılarla rekâbete girişti, aradaki hâdiseleri sulh yoluyla halletmek istediyse de Romalılardan kaçıp kendisine iltica eden meşhur Kartacalı «Anibal» ın iğfalâtına kapılarak harbe girdi, mağlûp olarak 500 kadar maiyetiyle (Artahsia) Ermeni beyliğine iltica etti. (M.Ö. 191) Sonra Anadoluyu Toroslara kadar Romalılara bırakmak ve bir hayli de tazminat vermek suretiyle bir sulh yaptı ve bu tazminatı ma'betlerin kıymetli eşyalarını satmakla ödemeği düşündü ise de halk isyan ederek, bu azametli kralı paramparça etti, bu suretle Selefküsler de tarihe karışmış oldu, topraklarına hemen Romalılar el koydular (1).

---

(1) Kadri Perk, Cenup Doğu Anadolu'nun eski zamanları, s. 133 ve dv.

ERMENİLER DEVRİNDE HARPUT

Her şeyden evvel Ermeni kelimesi üzerinde duralım: Rum tarihçilerine göre (Armeniume) beldesinde «Armeniüs» isminde bir Tesalyalı muhacir (Acilicene ve Abiabene) (1) vilâyetlerinde diğer muhacirlerle birleşerek ismini (Armeni) diye bu memlekete vermesi ile başlamıştır.

Ermeniler, bu ananeye kendi tarihlerinde katiyyen yer vermemişlerdir. Milletlerine, bu toprakları pek eski bir devirde işgal etmiş nazariyle bakarlar.

Ermenilerin ortaya çıkmaları, Türk ırkına mensup Hattilerin doğuya hâkim oldukları zamandan çok sonra takriben (M.Ö. 550) de Medlerin zamanına tesadüf eder. Bu sebeple Ermeniler, bütün ahval ve âdetlerini Medlerden almışlardır. Hattâ kıyafetlerini de... Bunlar umumiyetle yerlere sürünür şekilde uzun etekli elbiseler giyerler ve başlarına da ya düz veya şapka biçiminde bir keçe külâk geçirirlerdi.

Sonra bu topluluğu (M.Ö. 580 - 535) yılları arasında «Ervand» namında bir şahsın idaresinde Aras boylarında küçük bir krallık halinde görmekteyiz.

Tam bu sıralarda Doğuda Asurları yere vuran Medler, Ermenilerin Krallık kurduklarını görünce Med kralı «Astıyağ» üzerlerine askerî harekâtta bulunarak bunları darmadağın etmişti. Bunun üzerine geri kalan bakiyyetüssuyuf, (kılıç artığı) asker ve vergi vermekle Medlerin himayesine girdiler. Bu münasebetle dinlerini de Medlerle birleştirdiler (2).

Ermeniler, bu suretle büyük İran hükümdarı «Keyhusrev» in zamanına kadar Medlerin himayesinde kalmışlar ve «Keyhusrev» in hâkimiyetini hisseden «Ervand» sağlığında oğlu «Tıgranes» i 20.000 piyade ve 4.000 süvari ile «Keyhusrev» in emrine rehine vermek suretiyle bu defa da İranın himayesine girmiş bulunuyordu.

İran istilâ devrinde büyük muvaffakıyetler kazanan «Tigran» a İran hükümdarı Husrev güzel kızını vererek onu damad aldı ve Babil seferi-

---

(1) Diclenin doğusunda yukarı ve aşağı Zap ırmakları arasındaki bölgenin eski adları. Türk Ansiklopedisi, c. I, s. 135.

(2) Medler o zamanki İranîlerin tapınakları mabude Anaidis (Anaidia) âyinini kabullenmişlerdi ki, buna her tarafta bir tanrı gibi tapılırdı. Ermeniler de hıristiyanlıktan evvel aynı şekli kabul etmişlerdi. Bu dinin sayısız vilâyetlerde meşhur mabetleri vardı. Eski Yunanlılar buna hayasızlık sembolü demişlerdir.
Türk Ansk. c. I, s. 420.

ne iştirâk ettirdi. Bu seferden büyük ganimetlerle muzafferen dönünce babası «Ervand» bir fırsatını bularak hükümdardan krallık izni aldı.

«Ervand» ın ölümü üzerine oğlu «Tıgranes» onu istihlâf etti (M.Ö. 535 - 525).

Bu sıralarda Ermeniler, Doğu illerinin muhtelif semtlerine yayılmışlardı, yerleşdikleri bu geniş bölgede ayrı ayrı iki krallık kurdular ki, bunlardan birisi Fırat nehrinin Batı sahillerindeki Kapadokya ve Punt devletleri arasındaki topraklara büyük Ermenistan, hududu Güneyde Toros dağlarına kadar giderdi ve Malatya bu hudut dahilindeydi.

İkinci Küçük Ermenistan ise, Fıratın sol sahilleri üzerindeki bütün memleketleri içine alan topraklardı. Harput da bu küçük Ermenistan hudutları dahilindeydi.

«Dârâ» nın zamanında İran idare ve himayesinde oldukları halde, eyaletlerde çıkan isyanlara bunların da katılmasiyle «Dârâ» nın oğlu «Keyhusrev» kuvvetli bir ordu ile üzerlerine yürüdü, merkezleri ve en büyük kaleleri olan Van kalesini zaptetti ve kaleye bir kitabe dikerek burayı bir vilâyet haline koydu, bu suretle ikinci Ermenistan tamamiyle - Harput ve dolayları dahil - doğrudan doğruya İranîlerin idaresine geçmiş oldu.

«Dârâ» ile İskender arasındaki muharebede Ermeniler, iyi harp etmedikleri gibi bir kısmı «İskender» e iltica edip, bir kısmı da kaçarak dağıldılar ve bu ihanetleriyle «Dârâ» ordusunun mağlûbiyetine sebebiyet verdiler.

Ardaşir III. (Artaxurx) (M.Ö. 358 — 338) zamanında İran ordusunda «Boğos» namında bir kumandan vardı ki, Mısır seferinde büyük hizmet ve yararlıklar göstererek hükümdarın teveccüh ve itimadını kazanmıştı. Ne yazık ki, Mısır seferinden döndükten sonra, İran tahtını yıkmak için teşekkül eden bir Ermeni komitesinin başında yine bu zat bulundu. Boğos, Ardaşiri ve bütün aile efradını zehirliyerek öldürdü ve Ermenilere krallık vadeden «Kodamanus» u Dârâ III. namiyle tahta çıkardı (M.Ö. 338 — 330).

Bu hükümdarın zamanında Ermeniler, yine yerlerinde duramıyorlardı, iki grup halinde, birisi bölgenin Güneyinde Fırat ve Murat nehirleri arasında Harput, Malatya, Maraş bölgelerinde, diğer kuvvetli bir grup

ıse Van gölü Kuzeyinde Ararat ve Aras bölgesinde bulunuyordu. Ermeniler, bu dolaylarda oturmakta olan bütün eski kabileleri İran tahtına karşı isyana sevkediyorlardı.

Ermeniler, ancak İskender ve Selefküslerden sonra «Tıgranes II.» zamanında tutunabilmişlerdir.

Tıgranes, krallığını ilân edince her iki kısmı da hükmü altına aldı ve bir hükûmet tesis etti.

Part krallarından «Ardaşir I.» in nasıl ki, kızını Pontos Kralı «Mitrdat» a verip ittifakını sağlamış ise «Tıgranes II.» de «Mitrdat» ın kızını almakla aynı siyaseti kullanmış ve Pontos krallığının ittifakını temin etmişti.

Bu kral, şiddet kullanarak bölgede bulunan bütün beylikleri ve aşiretleri hükmü altına aldı. Hudutları, Güneyde Nusaybin, Cizre, Doğuda Urmiye gölüne kadar genişledi. Harput tabiatiyle bu hudutlar içerisindeydi.

Fakat rahat durmadı, kayın babası Pontos kralı «Mitrdat» ı teşvik ederek bu defa da Romalılara saldırmaya yeltendi. «Mitrdat» ın kuvvetleri Şarkî Karahisar civarında Roma ordusiyle karşı karşıya geldiği zaman büyük bir hezimete uğradı. Kral, karısı ve oğlu ile damadı «Tigranes II.» nin memleketine iltica etti ise de kayın babasını kabul etmedi. Bu hal «Mitrdat» ın çok gücüne gitti, teessüründen intihar etmek istedi; fakat içtiği zehir tesir etmedi, nihayet muhafız askerlerinden birine mühim miktarda para vererek kendisini öldürttü. (M.Ö. 67).

«Tigranes II.» ise Roma ordusunun muzaffer kumandanı General «Pompeius» i karşıladı, ayaklarına kapandı ve birçok kıymetli hediyeler vererek af isteğinde bulundu. Bunun üzerine Roma İmparatorluğunun himayesini kabul etmek suretiyle istiklâlini kaybetmiş oldu (M.Ö. 65 - 64).

«Tigranes II.» nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu «Artavasdes» gerçi Partlarla birleşerek Roma ordusuna karşı koymak istediyse de mağlûp olarak Mısıra kaçtı ve orada idam edildi. Bundan sonra «Tigranes II.» nin kardeşi «Erşam» idareyi eline almak istediyse de Romalılarla, Partların arasında şaşkına döndü.

Ermeniler, şimdi bütün topraklarını kaybetmişler, bu arada Harput kalesi, Amid, Nusaybin ve civarı tamamen Romalıların eline geçmişti.

Bundan sonra Ermenilerin başına birçok «Abgar» lar geçti. Bunlardan «Abgar V.» (M.Ö. 4 den M.S. 50) ye kadar Urfa ve dolaylarında saltanat sürmüş olmasına rağmen askerî bir kuvvete malik olarak değil de, kendisine bir ruhanî süsü vererek bu sıfatla bir kısım Ermenileri başına toplamış ve saltanat sürmüştür. Kendisinin ilk hristiyan kralı olması

ve hemen İsanın ölümünü takiben hristiyanlığı kabul etmesi ve Abgar efsanesi (3) adiyle maruf hikâyenin de sahibi bulunması dolayısiyle bütün hristiyan âleminde büyük şöhret kazanmıştır.

Ermeniler, Partlar, Sâsânilerle Romalılar arasında uzun yıllar devam eden mücadelede kâh Partların, kâh Romalıların idare ve himayesinde kaldılar. Fakat hiç bir zaman rahat durmadıklarından bu halleri, Roma ile İran arasında bir (Nifak meşalesi) teşkil etmişti, bu iki devlet arasında asırlarca süren mücadeleler neticesinde bu tampon devlet IV. asrın sonunda, bunlar arasında paylaşılmıştı.

Nihayet Bizans İmparatorlarından büyük «Justinian» İran tecavüzlerini tard ile memlekete biraz sükûn ve emniyet verdiğinden (562) ve bunu takip eden birkaç sene içerisinde Ermenistanı da dört vilâyete taksim etmişti.

1 incisi: Yedi meşhur şehirli büyük Ermeniya, Fırat nehrine kadar uzanırdı.

2 ncisi: Beş kasabalı olup Pont hükûmetinden alınan şehirleri muhteviydi.

3 üncüsü: O zamana kadar ikinci Ermenistan namı verilen altı kasabalı topraklardı, (Meliten) buranın merkeziydi.

4 üncüsü: İse Fırat nehrinin doğusundaki muhtelif şehir ve kasabaları içine almıştı. Harput, bu dördüncü eyalet dahilindeydi.

Büyük «Jüstinien», Ermenistanda askerî ve sivil teşkilât vücuda getirmiş ve bazı mahallî âdetleri ortadan kaldırmayı ve Ermenistanı normal bir Bizans vilâyeti şekline sokmayı kendine gaye ittihaz edinmişti.

VII. nci asırda Araplar, Suriyeyi fetih ve İranı mağlûp ettikten sonra Ermenistanı da himayelerine almışlardı. Ermeniler Bizanslılara gizli yardımda bulunduklarından Araplar, VIII. asrın başlangıcında Ermenistanı tamamiyle işgal ettiler.

(3) Bu «Abgar» ile «İsa» nın güya birbirlerine yazmış oldukları mektupların metinleri, bugün hâlâ batı dünyasında uğur getirici bir muska şeklinde kullanılmaktadır. Bu suretle halkın prestijini kazanmış ve o civarda bulunan hıristiyanların çoğu etrafına toplanarak himayesine sığınmışlardı. Fakat ömrü vefa etmemiş... ölümünde Midyat - Savur yolu üzerinde Kelit köyü civarında, kayalıklar arasındaki mağaralarda yaranı tarafından yaptırılan hususi ve muazzam bir mezara gömülmüştür. Burası uzun yıllar bir ziyaretgâh oldu.

Abbasiler devrinde ise, bölgede yine birçok değişiklikler olmuş, Arap hâkimiyetine karşı en büyük ve en tehlikeli kıyam Halife Al--Mütevekkil zamanında olmuştur. Bu zat en mahir kumandanlarından «Koca Boğa» yı kuvvetli bir ordu ile bölgeye gönderdi. Bu Türk kumandanı (851 — 852) yıllarında kanlı ve inatçı muharebeler vererek bölgeyi tamamen istilâ ve bütün reisleri esir almıştı.

Ermeniler üzerine de en şiddetli baskısını yapmış ve bir daha Bizanslıları tercih ve onlara yardım etmeğe tövbe ettirmişti.

(862) de Ermeniye valisi olan Ali bin-Yahya al-Armeni, Ermenilerin isyanlarına mani olmak ve Bizans İmparatorluğuna karşı olan temayüllerini önlemek için Ermeni Reisleri içinde en asîl ve nüfuz sahibi ve aynı zamanda daima islâmları tercih eden ve Arap menfaatlerine hakikî hizmetlerde bulunmuş olan «Aşut» (Achod) a bütün Ermenilerin emirliğini verdi ve tantanalı merasim ile hil'atler giydirdi ve prenslerin prensi unvanını verdi.

«Aşut» un yirmi beş yıl süren idaresi zamanında bölge Bizanslıların eline geçmedi ve geçemedi.

Nihayet Halife al-Mutemed de ona Kral unvanını tevcih etti ve Bağdat'dan ona tac ve hil'atler gönderdi.

Aşut, ülkesini kendi başına idare ediyor, Halifeye vergisini de muntazaman ödüyordu. Diğer Ermeni reisleri de «Aşut» un idaresinde ve hemen müstakil denilebilecek şekilde kendilerini idare ediyorlardı, öyle bir krallık ki, Halifeye bağlı!...

«Aşut» un ölümünden sonra (890) oğulları ve torunları bu kabiliyeti gösteremediklerinden ülke, kendi aralarında elden ele geçerek tahrip edildi.

Torunlarından «Demir Aşut II.» islâmları bırakarak Bizanslılara meyletti ve bunların yardımını teminle Arapları ülkeden çıkarmağa muvaffak oldu.

İşte tam bu sıralar, Harput ve dolayları tekrar Ermenilerin eline geçmiştir.

(977 — 1050) yılları arasında bölgeye «Aşut» un torunları sahip oldularsa da aile poletikaları yüzünden bütün reisler birbirine düştüler ve yer yer zayıf kalınca bu defa da Bizanslıları tercih ederek bunları matbu tanıdılar.

Selçukilerin zuhurundan sonra esasen zayıf düşen Ermenilerin varlık ve mukavemetleri büsbütün kırılarak birer birer memleketi terk etmeğe başladılar.

(1042) de başlıyan ve birbiri ardınca tekerrür ve devam eden Selçuk hücumları, Ermenilerin gözlerini tamamen yıldırmıştı, yerlerinden kımıldanamıyorlardı.

Ancak (1069) da Ermeni asilzadelerinden olup evvelce Bizans İmparatorunu matbu tanıyan General «Flaretos», bu defa da Türk beylerinin ve emirlerinin tabiiyetini kabul ederek bu suretle istilâdan kurtulmağa çalışan şehirlere, bu arada Malatya ve Harput ile dolaylarına da hâkim oldu.

Nihayet Selçukiler, «Alp Arslan» ı yetiştirdiler ki, bu yeni kudret (1064 — 456 H.) de Rey şehrinden kalkıp Aran ve İberiya memleketlerini istilâ ederek Bağrat hanedanının merkezi olan Karsı ve bilhassa Doğu Ermeniyanın müstahkem şehirlerinden ve krallığın resmi merkezi olan Ani (Kemah) şehrini zaptetti ve Ermenileri susturdu.

Selçukilerin Anadoluyu açmalarından sonra bu kıtanın her tarafına olduğu gibi Doğu kısmına da - Sivas, Malatya, Harput - Selçukilerin kendi ırklarından olan Türkmen boy ve oymakları durmadan göç etmeleri yüzünden Türk ve İslâm nüfusunun günden güne çoğaldığı bu sıralarda bölgede bir daha Ermeni prens ve krallığı namiyle bir şey göremiyoruz (4).

---

(4) Kaynaklar:

1 — «Streck» tarafından 1907 de (Leipzig) de yazılan ve Pr. Mükrimin H. tarafından kısmen tadil edilen Ermeniye mad. İslâm ansk. sayı, 32 - 33, s. 317 ve dv.

2 — «Şarl Texier» Küçük Asya, c. 3, s. 96 ve dv.

3 — «A. A. Vasiliev, çeviren Arif Müfid Mansel, Bizans tarihi, s. 396 ve dv.

4 — Türk ansk. c. I, s. 135.

5 — Fikret Işıltan, Diyar Mudar - Osrhoen maddesi, Tez, 1953

6 — Kadri Perk, cenup doğu Anadolunun eski zamanları, s. 130 ve Dv.

7 — Feridun Fazıl Tülbentçi, makale, Vatan - Elâzığ hususî nüsha, 1953

ROMA ve BİZANSLILAR DEVRİNDE HARPUT

M.Ö. VI—V yüzyıllarda Roma İmparatorluğu, Doğu Avrupanın büyük bir kısmına ve Anadoluda ise Ege ve Marmara sahillerine hâkim olduktan sonra siyasetini Şarka çevirmiş ve en nihayet Ege sahillerinden hareket ettirdiği ordularını Uşak, Kütahya, Eskişehir, Ankara, Yozgat, Amasya, Sivas, Malatya, Harput, Diyarbakır, Ninva, Erbil üzerinden yürüyerek Hindistanın kapısı olan Sus'a kadar sürmeğe başlamıştı. Bu yola kıral yolu deniliyordu ve Harput bu yol üzerinde olduğundan büyük bir ehemmiyet kazanıyordu.

Aradan asırlar geçti.

M.Ö. III. üncü yüzyıldan, yani İmparator «Diocletianus» zamanındanberi Harput ve dolaylarının tamamen Roma İmparatorluğuna ilhak edildiği tahmin edilmektedir.

İsadan sonra, Roma İmparatoru «Trayan» ın doğuya hareketi sıralarında askerlerini arkadan vurmamak kaygısiyle Ermeni kralını Antakyaya celp ile öldürttükten sonra 54 — 61 yıllarında Part ülkesine ayrı ayrı hücumlar yaptı. Ve 98 tarihinde ise İranda İşkâniyan hükûmeti ile harp ederek büyük zaferler kazandı. Fütuhatını Fırat ve Diclenin ötesine kadar genişleterek Dağistan ve Gürcistanı zapt etmekle Mezopotamya ve bütün Doğu illeri - Harput ve dolayları da dahil - Romalılara geçti.

Harputun güneyinde ve şehre 6 Km. mesafede bulunan Kesirik köyünde Dağ kilisesi namiyle anılan kilisede bir kitabe vardır. Kitabe, Milâttan 64 yıl sonra Roma İmparatoru «Neron» un zamanında «Corbulo» tarafından bu kiliseye konulduğunu «Lehmann — Haupt» yazmaktadır.

Bunu Nureddin Ardıçoğlu şu şekilde tasrih etmektedir: «İmparator «Neron» zamanında şarkî Anadoluya sefer yapan Roma Generali «Domitius Corbulo» ya ait Kesirik köyünde iki kitabe bulunmuştur. Her iki kitabe de aynı metni ihtiva etmektedir. Birisi halen kaybolmuştur, diğeri ise Mevlüd Hoca (1) nın teşebbüsüyle Elâzığ Halkevine getirilmiştir.

İsadan sonra 64 yılına ait olan bu kitabeden öğrenildiğine göre «Corbulo», üç lejion yani 18.000 kişi ile Harput önlerine gelerek ordugâh kurmuş ve buradan sonra şarka yürüyerek Armenia üzerine ve İrandaki

---

(1) Yazdığı bir makale ile bu kitabın yaratılmasına birinci derecede amil olan rahmetli dostum Mevlüd Özaydın.

Part krallığına karşı seferine devam etmiştir. Corbulo, bu seferinde büyük muvaffakıyetler kazanmış; fakat bilâhare Romaya dönerken Atinada intihar etmiştir. Çünkü Neronun kendisini kıskançlıkla öldüreceğini daha evvelden haber almıştı.

272 — 309 a kadar altı kıral zamanında Harput ve dolayları heo Romalıların elinde kalmış. Roma ordusu şarka doğru harekâtında Sâsâni hükümdarlarından II. nci Şapur zamanında Medayinde vukubulan siddetli bir muharebede Roma ordusu kâmilen mağlûp olmakla beraber İmparator «Joya» esir düşmüş ve öldürülmüştü.

Yeni İmparator «Valans» orduyu yeniden kurarak 379 da tekrar Sâsânilere hücum etti ve Roma hudutlarını Malatyadan Amid'e kadar genişletti. Bu suretle Harput ve dolayları yine Romalıların eline geçmiş bulunuyordu.

BİZANSLILAR DEVRİ

395 den 518 e kadar bu imparatorluğun şark kısmında birçok imparatorlar hüküm sürdü ve bu devirlerde Bizans İmparatorluğu namını alan imparatorluk her şeyden evvel şarkı ele almıştı (4).

Büyük Roma İmparatorluğunun bu suretle ikiye bölünmesinden sonra evvelki İşkâniyan ile Romalıların adaveti yerine şimdi de batıda Bizanslılar, İranda Sâsâniler varis olmuşlardı. Fırat boylarında şiddetli muharebeler oluyordu.

Ancak V. inci asrın ortalarında Romaya karşı bir baskın teşebbüsünde bulunan düşmanlara karşı harbedecek bir ordunun gönderilmesi icap ettiğinden şarkdan ordunun mühim bir kısmının alınması, İmparatorluğun en tehlikeli düşmanı olan İranı harekete geçirebilirdi.

Bu sırada «Justinian», İranda bir hanedan değişikliğinden istifade ederek yeni hükümdar ile 532 de (Ebedî Sulh) akdine muvaffak olmuştu.

---

(4) 476 da garbî Roma İmparatorluğunun sukutundan bahsetmek doğru değildir. Tek İmparator fikri, VI. ncı asırda, «Jüstinian» ın dış siyasetinde tekrar ortaya çıkmıştı. Bu fikir, «Şarlman» ın Romada İmparatorluk tacı giydiği 800 senesinde daha henüz canlıydı; Çünkü o devrin adamları yan yana iki imparatorluğun mevcudiyetini akıllarına sığdıramıyorlardı, İmparatorluk esasında tek idi.

«İmparatorun tek imparatorluk doktrini, tek Allah akidesi üzerine müessesdi. İmparator, ancak Allahın muvakkat bir delegesi sıfatiyle ilâhî otoriteyi yer yüzünde tatbik edebilirdi. Bu sebeple ancak 800 yılından sonra bir şarkî Roma İmparatorluğundan bahsedilebilir.

İmparator «Justinian» ın yapmış olduğu birçok tecavüzî harplerin neticesinde, imparatorluk arazisi iki misli daha genişlemiş, şarkta Fırata kadar uzamıştı. O devirde dünyanın iki büyük devleti olan Bizans ile İran, asırlardanberi Bizansın şark hudutlarında, birbirleriyle yıpratıcı harpler yapıyorlardı. İşte o sıralar, Harput ve dolayları tam harp sahnelerinin içerisinde bulunuyordu.

İranla Bizans arasındaki (Ebedî Sulh) Bizanslılar tarafından ihlâl edilince, mahir ve değerli bir hükümdar olan ve Bizanslıların büyük emeller peşinde koşduklarına vakıf bulunan İran hükümdarı «Anuşirevan Husrev (Nuşirevan-ı Adil) harekete geçmeğe hazırlandı ve tecavüzüne ilk evvelâ Fırat'ı geçmekle Suriyeden başladı.

Her şeyden evvel nüfus, servet ve güzellik itibariyle o zaman şarkın incisi mesabesinde bulunan Antakyayı yakıp yıktı. Muzafferâne ilerleyişiyle Akdeniz sahillerine vardı. «Justinian» birçok emek sarf ettikten sonra başa çıkamadı ve nihayet İranlılara büyük miktarda bir para vermek suretiyle beş senelik bir müdafaa satın almağa muvaffak oldu.

Neticede bu sonsuz mücadeleler İranlıları da yormuş olduğundan 562 de iki büyük hükûmet arasında 50 senelik bir sulh aktedildi. Bu muahedede esas hududu Fırat teşkil ediyordu. Fırat'ın batısında kalan Malatya, Bizanslıların, doğusundaki Harput ve dolayları da İranlıların elinde kalmaktaydı. Bu tarihden sonra «Justinian», Sâsânilere karşı savunma kapısı olan Meliten'i (Malatya) iyiden iyiye tahkim etmeğe başladı.

«Justinian» ın ölümünden sonra İmparatorlukta süratle bir istihale başlamıştı. Şöyle ki 565 ile 610 seneleri arasındaki devir Bizans tarihinin en perişan devirlerinden birini teşkil etmekteydi, anarşi, sefalet ve âfetler tekmil imparatorluğu çok yıpratmıştı.

İran ile aktedilen 50 senelik sulh, aradan 10 sene geçmemişti ki, senevî vergiyi İrana vermekten imtina eden «II. Justinian» (565 — 578) zamanında bozulmuştu. Bu yüzden yine İranlılarla Bizanslılar arasında zaman zaman çarpışmalar olmaktaydı.

«Heraklius» (610 — 641) devri ise Bizans — İran mücadelesinin en çetin devrini teşkil etmektedir (5).

Bu devamlı seferler esnasında Harput ve dolayları, zaman zaman el değiştirerek kâh Bizanslıların, kâh İranlıların elinde kalmıştır.

Mücadelenin sonu, gerçi Bizanslıların lehine tecelli etmesine rağmen, mucip olduğu ağır insan ve para zayiatından dolayı Bizansın askerî kuvvetinin âni olarak zayıflamasına sebep oldu. İmparatorluğun, şiddetle

(5) Bak bu kitapda İran bölümüne. s. 72.

uzun bir sükûn devresine ihtiyacı vardı; fakat buna kavuşamadı; çünkü İran mücadeleleri sonunda büyük bir başka tehlike daha baş gösterdi.

Araplar, Bizans İmparatorluğu ve İran arazilerini istilâ etmekle ve İslâmiyeti yaymakla, tarihde yeni bir devre açmışlardı.

Arapların, Bizans topraklarında yapmış oldukları en mühim fütuhat Halife Ömer zamanında vukubulmuştur ki, Kudüsün fethinden sonra Suriye, Anadolunun bir kısmı, yukarı Mezopotamya — Harput ve dolayları da bu teme dahil — gibi Bizans memleketlerinin bir kısmı arap hâkimiyetinin altına girdi (640) (6).

VII. nci asırda, Bizans İmparatorluğunu şark vilâyetlerinden mahrum eden İran ve sonra da arap fütuhatı, Anadolunun vaziyetini baştan aşağıya değiştirdi.

Feridun Fazıl Tülbentçi, hususî bir makalesinde: «Büyük Roma İmparatorluğunun Anadoluda evvelce kurmuş olduğu eyalet teşkilâtı VII. nci yüzyılda ve «Heraklius» ün halefleri zamanında değiştirilerek idareten 18 kısma ayrılmıştı. Harput, işte bu sıra merkezi Erzincanda bulunan Mezopotamya temine bağlıydı» diye yazmakta ise de, Mezopotamya hudutlarının hiç bir zaman Harputu aşmadığı gözönüne alınacak olursa bu kaydın tetkike muhtaç olduğunu, gerçi bu sıralarda eyalet teşkilâtı değişmiş, eski eyaletler, askerî idare bölgelerine ayrılmış ise de bunlar arasında Mezopotamya temine bağlı Erzincana tesadüf edilememiştir. Fakat Meliten (Malatya) vardır.

Gerçi Bizanslılar, Karasu ile Murad arasına da (Mezopotamie) demişlerse de malûm olduğu üzere Erzincan Karasu (Garbî Fırat) nun sağ sahilindedir ve o zamanki şartlar dahilinde esas hududu teşkil eden büyük bir suyu geçip karşı tarafta eyalet merkezi tesis etmek doğrusu akla uygun görülmüyor.

Harput ve dolaylarında Bizans hâkimiyetinin devamı VII. nci asrın ortalarına kadar uzamaktadır.

İmparator Justinianus I. zamanında Harput IV. üncü Armenia eyaleti dahilinde bulunuyordu.

---

(6) Bu mücadele sırasında İmparator «Heraklius» un, Urfadan kaçıp İstanbula gittiği sırada, yolda evvelce Müslümanların elinde esir iken kurtulan bir Ruma rastlamıştı. Müslümanlar hakkında sorduğu suali, Rum şöyle cevaplandırdı: «Sana onları görüyormuşsun gibi anlatacağım. Bunlar gündüz muharip, gece ise rahipdirler, zimmetlerine hiç bir borç geçirmezler, herşeyi bedeli karşılığı alırlar ve hiçbir yere izinsiz girmezler, dövüşürken hasımlarını mağlûp edinceye kadar sebat ederler» dedi.

Bunun üzerine« Heraklius» dediklerin doğru ise, yakında bu ayaklarımızın altındaki toprakları da elde edeceklerdir» demekten kendini alamamıştı.

X. uncu asır iptidalarında Bizanslılar tarafından islâm âlemine karşı büyük seferler açılmasiyle Harput ve dolayları ve bütün Doğu Anadolu tekrar ikinci bir devre olmak üzere Bizans hâkimiyetine girmiş bulunuyordu.

934 de Bizans imparatorluğunun şark Domestiki olan «Joannis Corcuas» ın Malatyayı ve ondan sonra da Sumaysat (Mamsat) ı zapt etmesi üzerine Elcezire kıtasını tehlikeye düşürmüştü. Bunun üzerine Halife al-Razi Billâh, Musul ile birlikte bütün Elcezire kıtasının valiliğini Hamdan oğlu «Nasır al-Davla» ye verdi. Nasıl al-Davla, hemen gazaya çıkarak Sumaysat'ı geri aldı.

Nureddin Ardıçoğlu, hususî bir makalesinde bu konuya dair yazdığı satırlar arasında: Bu generalin Sumaysatı aldıktan sonra, ihtimal ki, ayni sene içinde Harput kalesini ve diğer civar kaleleri de zaptettiğini; fakat Şimşatı alamadığını yazıyor.

Bu sıralarda Nasır al-Davla, bu illerin idaresini kardeşi Seyf al-Davlaya bırakmıştı. Seyf al-Davla ile Bizans orduları arasında Diyarbekir ve Harput dolaylarında 936 dan 965 a kadar ardı arası kesilmeyen şiddetli muharebeler oldu. Seyf al-Davla 938 de Hısn-ı Ziyad (Harput), Dadım (Tadım) kalelerine karşı bir sefer açmış ise de bunları zapta muvaffak olamamıştır.

Bundan sonra 967 de bizzat Şimşat kalesinin de Bizanslılar tarafından zaptedildiği ihtimal dahilindedir.

Bu devir, Bizans, tarihlerinde Harput dolaylarına (Mezopotamya) denilmektedir.

Daha sonraları burada iki eyalet kurulmuştur: Birisi Asmasata (Arsamasata) eyaleti ki, merkezi de ayni isimle isimlendirilmiştir. Diğeri ise merkezi Harpate olan Harpezikion eyaletidir, bu son eyalet galiba 949 senesinden sonra kaldırılmıştır.

Bizans devrinin bu ikinci devresine ait Harput bölgesinde birçok eserlerin (7) bulunduğunu ve yine bu devre ait birçok meskûkâtın da mevcut olduğunu» Nureddin Ardıçoğlu yazmaktadır.

XI. inci asrın başlangıcı sıralarında Bizans İmparatorluğu yeni bir düşman ile, yani Selçukî Türkleriyle karşı karşıya geldi. Selçukîler Anadoludaki Bizans topraklarını tehdide başladıkları zaman arkalarında esasen kendi akrabaları olan Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar vardı.

İmparator II. nci Basilin (976 — 1025) ölümünden sonra İmparatorlukta bir takım tesadüfî hükümdarların süratle birbirlerini istihlâf etmeleri, Bizans devleti için bir nevi inhitatın başlaması demekti.

---

(7) Bak, bu kitapda Harput ve dolaylarındaki eski eserler bölümü s. 50.

IV. üncü «Romanos Diogene» zamanında (1069) Selçuklu şehzadelerin maiyetinde Anadoluya taarruza memur edilen Türkmen beylerinin doğudan ve güneyden Bizans topraklarına hücum ettikleri sıra Harput ve dolayları da bu akınlara sahne oldu. Bütün bu devrenin devamı müddetince dış düşmanlar, bu hali fırsat bilerek, batıda Normanlar, kuzeyde Peçenekler ve Uzlar, Doğuda ise Selçuki Türklerinin Bizans topraklarına taarruz etmeleriyle Bizans arazisi son derece küçüldü.

Buna rağmen Bizans İmparatoru IV. üncü «Romanos», Türklerin Doğuda artmakta olan kuvvet ve kudretlerini kırmak için 100.000 kişilik kuvvetli bir ordu ile doğuya geldi ve doğunun mühim hudut kalelerinden biri olan Manazkert (Malazkert) i istirdat etti ise de az zaman sonra Alp Arslan» ordusiyle yıldırım gibi buraya yetişti. Ve nihayet 26 Ağustos 1071 tarihinde vukubulan çetin ve tarihçe meşhur olan Malazkert meydan muharebesi neticesinde Bizanslılar kati şekilde mağlûp oldular. Bu hezimet, doğunun mukadderatı üzerinde bir dönüm noktası oldu. Bu muharebede İmparator şahsen dövüştü, atı yaralandı, yaya olarak yine çarpışırken elinden yaralandı ve esir düştü.

İşte bu tarihten sonra, Türk İmparatorluk hâkimiyetinin hakiki kuvvetini teşkil eden Doğu illeri ebedî olarak Türklere intikal etmiş bulunmaktadır (8).

---

(8) Bibliyoğrafya ve Kaynaklar:

1 — Ord. Prof. Şemseddin Günaltay, Yakın Şark II. Anadolu.
2 — Lehmanne - Haupt, Erdkunde X 811 C. Ritter Armenien.
3 — Türk Ansik. Bizans İmparatorluğu, c. 7, Fas. 49 - 50, s. 56, dv.
4 — Mükrimin H. Yınanç, İsl. Ansik. Diyarbekir Mad. Sa. 28, s. 608.
5 — Şarl Texier, Küçük Asya, c. 3, s. 17.
6 — A. A. Vasiliev, çeviren, Arif Müfid Mansel, Bizans İmparatorluğu tarihi, c. I.
7 — Fikret Işıltan, Diyar Mudar - Osrhoens hakkındaki tezi 1953.
8 — Kadri Perk, Cenup Doğu Anadolunun eski zamanları.
9 — Nureddin Ardıçoğlu, Hususî makale.
10 — Feridun Fazıl Tülbentçi, Hususî makale, Vatan - Elâzığ hususî nüsha, 1953.

SUPHANE KRALLIĞI İDARESİNDE HARPUT

Harputun isimlendirilmesi bölümünde Suhane krallığının, bir zamanlar Harput ve dolayları üzerinde hüküm sürdüğünü tebarüz ettirmiştim.

Bu bakımdan M.Ö. III. asırdan itibaren Suphanede hüküm süren bir sülâlenin ve bir kırallığın mevcudiyetini görmekteyiz.

Suphanenin iki mühim şehri vardı. Bunlardan birisi, Harput kalesinin karşısında ve Hüseynik'e giden (Deliktaş) yolunun üst tarafında ve (Kurey) başından (Yerlitepe) ve (Örtmek) e kadar uzanan sahadaki büyük eski şehir ki, bu şehrin geniş ve muazzam binalarının yarım ve bir metre yüksekliğindeki duvar ve temellerini, çocukluğumda (Sugözü) bahçelerine gidip gelirken bizzat görmüştüm.

İkincisi ise; İslâm tarihçileri tarafından (Şimşat) ismi verilen ve harabeleri halen Konakalmaz (1) köyünün güneyinde, Murat nehrinin kenarında ve Yarımca köyünün karsısında bulunan (Herabe) köyü etrafındadır.

Gerçi bu tarihî kayıtlara karşı Dr. Emin Bilgiç, Anadolu'nun yer adları makalesinde birkaç isimle beraber bu ismi (Supa-na) şeklinde göstermekte ve yerlerinin tamamiyle meçhul olduğunu söylemekte ise de birbirini teyid eden bu tarihî vesaik ve yorumlara istinaden (Suphane) yi Harput bölgesinden başka yerlerde aramak müşküldür.

Bu krallık. ilk zamanlar Büyük İskenderin ölümü ile Suriyede kurulan Selefküs'lerin hâkimiyetini tanıyorlardı. İlk kırallardan «Arsames» in Harput'da basılmış sikkelerine de tesadüf edilmektedir. Bunun haleflerinden «Zariadres», M.Ö. 189 — 200 arasında istiklâlini tamamen ilân etmis ve Suphane krallığının hakikî kurucusu olmuştur.

Son kıral «Artames» i Armeniya Kıralı «Tigranes» öldürmüş ve memleketi tamamen zaptetmişti; fakat sonra «Tigranes» in Romalılara mağlûp olması üzerine Suphane, tamamen Romalıların nüfuzu altına girmiştir (2).

---

(1) Konakalmaz, Harput'a 30 Km. mesafede ve Harput'un Güney Doğusunda Mastar dağının eteklerindedir.

(2) Bu Kırallığa ait notlar şu eserlerden derlenmiştir:

(A) H. F. Tozer, Turkish Armenia end Eastern Asia Minor, London 1881. s. 217 - 246. İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü, N. A. III. 83/14.

(B) Dr. Emin Bilgiç, Anadolunun ilk yazılı kaynaklarındaki yer adları, Belleten, sayı. 39, s. 402.

(C) Besim Darkut, İslâm Ansik. Harput mad. Sayı, 42. s. 296.

(D) Nureddin Ardıçoğlu, hususî makale, Elâzığ broşürü, s. 9

İLK İSLÂM HALİFELERİ DEVRİNDE HARPUT

Bu bölümü, Hicret-i Nebeviyi (621 - 1) esas tutarak müslümanlığın Hicazdan başlayıp Suriye ve Mezopotamyaya kadar genişlemesi, Doğu illerine yayılması ve bu suretle bölge halkının müslüman dinini kabullenmeleriyle fetihlere hız verilmesi tarihini mebde olarak aldıktan sonra açıyorum.

VI. ncı asrın ortalarına doğru (639 - 19 H.) yılında Hazreti Ömer Elcezirenin fethine «İyad bin Ganem» i memur etmişti. Burasının tamamiyle fethinden sonra Halife Osman zamanında bölge: Diyar-ı Mudar (1), Diyar-ı Rabia (2), Diyar-ı Bekir (3) adlariyle üç âmilliğe ayrılmıştı.

Bir başka tasnif ile de Suğur bölgeleri diye: Şam, Elcezire ve Ermeniya ucları namiyle üç kısma ayrılmıştı.

Maraş, Adana, Tarsus'a Şam ucu, merkezi Malatya olmak üzere Samsat (Sumaysat) ve etrafındaki şehirlere Elcezire ucu, Harput, Şimşat Ahlat, Erzurum (Kalikala) u içine alan bölgeye de Ermeniya ucu denilirdi (4).

Hazret-i Osman, Elcezireyi ve Suğur bölgelerinden Ermeniya ucunu Şam Valisi «Muaviye» nin emrine vermiş ve ona, Fırat geçerek 4 cü Ermeniya hudutları dahilinde bulunan Harput, Şimşat üzerine asker göndererek buraların zaptını emretmişti.

Bizzat başlarında «Muaviye» nin de bulunduğu Arap kuvetleri bölgeyi istilâya başlayınca karşılarındaki küçük hükûmetler, sulh teklifiyle teslime razı oldular. Bölge bu suretle ve kolaylıkla müslümanların hükmü altına girdi (5).

---

(1) Hazret-i İsmailin 10 uncu batındaki ahfadı arasında «Mudar» sülâlesinden gelen Arapların bir kısmının İslâmiyetten evvel bu bölgeye yerleşmeleri ile buraya Diyar-ı Mudar denildi, ki: Harran, Samsat, Urfa, Süruç, (Saruç) Rakka ve Birecik şehirlerini içine almıştı.

(2) Yine Hazret-i İsmailin torunlarından olan «Rabia» nın evlâtlarından Ebül-Kays oğullarının bu bölgeye yerleştikleri için buraya da Diyar-ı Rabia denildi ki: Re'sül-Ayn, Musul, Mardin, Nusaybin ve dolaylarından ibaretti.

(3) İran Hükümdarlarından «Mihirdat» isminde bir hükümdar (M.Ö. 164) tarihinden evvel Elcezire ve Amid bölgesini zapt ile Âmilliğini, yine Rabianın 77 nci batında evlâdı «Vail» in oğlu «Bekr» e vermekle o tarihten sonra bu bölgeye de Diyar-ı Bekr adı verildi ki: nefsi Diyarbekir, Siverek ve bu şehirlere yakın olan beldeleri içine alıyordu.

Mahmut Esat, İslâm Tarihi, c. I,

(4) Prof. M. H. Yınanç, İslâm Ansiklopedisi, Diyarbakır mad. sayı, 27, s. 608.

(5) Vakidi, Kitabül-Futûh, s. 183.

EMEVİLER DEVRİNDE HARPUT

Emeviler sülâlesinin müessisi «Muaviye bin Ebû Sufyan» dır.

(661 — 41. H) den (744 — 127 H.) sonuna kadar 80 küsûr sene Şam'-da hükümrân olan bir sülâledir. 14 halife gelip geçmiştir (1).

Emeviler devri, müslüman arapların doğuya karşı akınlarında devam etmeleri, her şeyden evvel El Cezire ve Ermeniya ucu denilen bölgeyi (ki, Harput bu topraklar üzerindeydi) idareleri altına almaları ve sonra (690 — 70. H) yılında Halife Abd Al -Melik, Musul, Azerbaycan ve bütün Ermeniya bölgelerini Iraktan ayırıp Harran vilâyetine bağlamak suretiyle El cezire hudutlarını genişletmekle geçmiştir (2).

Bununla beraber Emeviler Türklerle de çarpışmışlardır. Abd al-Melikin kardeşi Armeniya valisi Muhammed bin Mervan, uzun seneler Türklerle harp ede ede cengâverliği onlardan öğrenmişti. Türkler, Kutaybenin ölümünden sonra arap boyunduruğundan kurtulduklarına zahip olmuşlarsa da 3. üncü defa olarak tekrar araplara inkiyad etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Neticede istikbalin hâkimi olacak olan Türklerin Müslümanlığı kabul etmeleri gibi, muazzam bir hâdise meydana gelmiştir. Millî duygularına pek bağlı olarak islâm dinine giren ve fakat araplığı medeniyet olarak benimsemek istemeyen, boyun eğmek bilmez cengâver türklerin islâmiyeti kabullerinden sonradır ki, fetihlerin önü açılmıştır.

---

(1) G. Levi Della Vida, İslâm Ansik. Emeviler Mad. sayı. 32, s. 240, 245, 246.
(2) Prof. Mükrimin Halil Yınanç, İslâm Ansik. Diyarbekir mad. sayı. 27, s. 606.

ABBASİLER DEVRİNDE HARPUT:

Bağdat Abbasileri, Peygamberimizin amcası Âl Abbas B. Abd Al - Muttalib neslinden olup islâmın en büyük ve meşhur hanedanından gelmişlerdir.

Hazret-i Ali ile Hazret-i Hüseyinin şehadetleri üzerine Kûfe taraflarına çekilmiş olan Abbasın ahfadı çoğalmaya, bu illerde ve bilhassa o zaman çok büyük bir ülke sayılan ve Müslümanlığı kabul eden Horasanda birçok tarafdar kazanmağa başlamışlardı (1).

Ebu Müslimin propagandası ile Horasanda isyanlar başlamış ve Horasan valisi bu isyanları önleyemediğinden Mervandan yardım istemişti. İhtilâlciler (747 — 25. Ramazan 129) da harekete geçtiler. Emevileri devirmek, Halifeliği Abbasilere geçirmekle Emevilerden intikam alma fikir ve tasavvurları nihayet tahakkuk etti.

(750 — 11 Cemaziyelâhir 132) tarihinde Zap muharebesinde Mervanın kuvvetleri büyük bir hezimete uğramakla Abbasiler hilâfeti ele aldılar. Bu sıralarda Arabistan hudutları çok genişlemiş El Cezire, Kürdistan, Azerbaycan ve kısmen Asiyay-ı Suğra 3. üncü bir vilâyet halinde Abbasilere intikal etmiş bulunuyordu (2). Tabiatiyle Harput da bu sınırların içindeydi.

(750 — 132. H) den 1258 — 656. H) tarihine kadar hükümranlıkları 500 küsur sene devam eden Abbasiler devri, başlarından 37 Halife geçmek suretiyle kapanmıştır.

3. üncü Halife Al - Mahdi (775 — 158. H) — (785 — 169. H) zamanında bölgenin Güney Doğu taraflarına Maveraünnehir Türkleri yerleştirilmişti. Mehdinin halefleri de bu siyaseti kabul ve destekleyince 10 uncu halife Mutavakkil (847 - 232 H.) (861 - 247 H.) zamanında Suğûr bölgeleri (Harput da dahil) tamamiyle müslüman Türklerin idareleri altında Abbasi Hanedanının hükümranlığını kabullenmişlerdi (3).

Bölgenin bu kısmına yerleşen Türkler, zahiren Halifeye tâbi idilerse de bunlar müstakil sayılırlardı. Mücahid reisleri, toplanarak içlerinden birini baş buğluğa seçer, tastik edilmek üzere Halifeye bildirirlerdi. Bunlar bir nevi askerî cumhuriyet idiler. Bu beyler, kendi adlarına para da bastırırlar, ya Emir, ya Melik ve hattâ Sultan unvanını bile taşırlardı (4).

---

(1) K. V. Zettersteen, İslâm Ansik. Abbasiler maddesi, sayı. 1, s. 18.
(2) Seyit Emir Ali, Tarih-i İslâm, c. 1, s. 172, 180. 188.
(3) K. V. Zettersteen, İslâm Ansik. Abbasiler Mad. sayı 1, s. 19.
(4) Prof. Mukrimin Halil Yınanç, Anadolunun Fethi namındaki eserinden.

13. üncü Halife Al Mutaz (866 — 252 H.) zamanında Eb Al - Fadıl B. İsa ile Abd Al - Rahman B. Saidi Diyarbekirde amil görmekteyiz. Armeniya (Ahlat) bölgesi ucunun mühim kalelerinden biri olan Şımşat (Arsamosata) (5) ahalisi sabık halife Al-Mustain (862 — 248 H.) tarafdarı oldukları için yeni halifeye biat etmemişlerdi.

Halife Al - Mutazın göndermiş olduğu Hatim B. Zurik kumandasındaki kuvetler Şımşatı kuşatarak, oranın kumandanı olan mücahidi, bu kalenin büyüklerinden bir kısmı ile yakalayıp Amid'e gönderdi ve orada öldürttü (6).

---

(5) Yukarıda Harput ve dolaylarındaki eski eserler bölümü s. 50

(6) Prof. M. H. Yınanç, İslâm Ansik. Diyarbekir Mad. sayı. 27, s. 607.

BÖLGEYE TÜRK AKINLARI

Çok eski zamanlardan beri milletimizin adı olan Türk kelimesini bazı ilim adamları güç ve kuvvet mânasına geldiğini ve bu yönden bu sıfatı haiz olanlara Türk denildiğini, bazıları ise yaratılmak, halk edilmek mânasına olan Törümek (Türemek) fiili, veya düzen, nizam, âdet mânasına gelen Türe kelimesi ile münasebeti olduğunu iddia ederler. Halbuki, Eb al-Gazi Bahadır Hanın Çağatay şivesiyle yazdığı ve Dr. Riza Nur'un türkçeye çevirdiği Türk şeceresi nam eserde: Türk, Hazret-i Nuhun oğullarından «Yafes» in sekiz oğlundan birisinin ismidir ve Oğuz Han da aynı sülâlenin 8 inci neslidir.

İşte bu Oğuz ırkına mensup olan türklere (Gök Türkler) denilir ki, bunlar Türkiya Türkleri, Azerbaycan ve Türkistanda yaşıyan Türklerin atalarıdır.

Türkler, bir zamanlar Çin seddinden Ceyhun ırmağına kadar olan tekmil Asya ülükesine şamil olmak üzere büyük bir imparatorluk kurmuşlardır. Çok eski bir Türk tarihinden iktibas edildiği anlaşılan şu satırlar, devletin nasıl kurulduğunu, dahili, harici nizam ve idaresinin aheng ve mânasını ne güzel tasvir etmektedir (1):

---

(1) «Yukarıda mavi gök, aşağıda verimli bir toprak yaratıldıkta, ikisinin arasında yağız insan oğulları türemeğe başladılar. Atalarım, «Bumin ve İsteni» Kağanlar tahta oturarak Türk milletinin ülkesini, türesini idare ve tanzim etmişler. Dört taraf hep düşman imiş. Asker sevk edip dört taraftaki kavimleri hep itaat altına almışlar.. Doğuda (Kadırgan) ormanından, Batıda Demirkapıya kadar olan yurda, başsız, teşkilâtsız olan Gök Türkleri kondurmuşlar ve idare etmişler.. Onlar ve etraflarındaki emir ve memurları akıllı, cesur imişler Beyleri, halkı iyi tutarlarmış. Onun için ülkeyi işte böylece kolaylıkla tutmuşlar. Zaman gelince bunların, ölümleri üzerine Doğudan Batıya kadar şehirlerde, ormanlarda, çöllerde oturan dokuz büyük milletten yüz binlerce kişi cenazelerine, matemcileri ve ağlayıcıları ile katılarak yas tutmuşlar, ağlamışlar. Bunlar bu kadar meşhur Kağanlarmış...»

Gök Türk İmparatorluğunun teşkilâtı ve devletin dayandığı cemiyetin zihniyeti de şöyleydi:

Devletin iktidarını Kağan unvanını taşıyan Hakan (Hükümdar) elinde tutardı. Bu kelime bazan kısaltılarak Kağân yani Han şeklinde de kullanılırdı. Kağanların başlıca vazifeleri: Aç halkı doyurmak, çıplak halkı geydirmek, tabaayı her türlü

Türkler, islâmiyetten evvel ve sonra doğudan kafileler halinde gelerek Irak, Mezopotamya, Doğu ve Güney Anadoluya yerleşmeğe başlamışlardı. Son zamanlarda bilhassa Selçukilerin hükûmet kurduğunu gören uzak yakın her Türk kabilesi ayrı ayrı memleketlerden ve ayrı ayrı yollardan akınlarına devam etmişler ve bu illere Türk lehçesini vermişlerdir. Bu akınlar ilk çağ bölümünde tebarüz ettirildiği gibi M.Ö. ikinci bin sonlarından itibaren Hurriler, Etiler, Urartular devrinden başlamıştır.

Son zamanlarda bu dalgaların en küçükleri Selçukiler ve Osmanlılardı. Osmanlı sülâlesini içinden çıkaran kütle 400 çadır halkından ibaretti, yoksa halk Türk olmasaydı, dört yüz değil, dört bin de olsa acaba onlara nefes aldırır ve hükûmet kurdururlarmıydı? Sonra Anadolu Doğu ve Orta Yaylası da Türklerin Orta Asyadaki yaylalarına ve hayat şartlarına çok uygun geldiğinden bu göçü cazip göstermiş ve kolaylaştırmıştır. Koyun sürüleriyle, Tibetden beri getirdikleri tiftik keçilerini ancak Anadolu yaylalarında barındırabilirlerdi. Onun için Doğu Anadolu, Orta Anadoludan ve Orta Anadolu da Batı ve Güney Anadolu kıyılarından evvel türkleşmişlerdir.

Selçukilerden evvel gelen türkler, birçok iştilâlar sırasında dil, din ve hırsça birçok istihalelelere uğramışlardı. Selçukiler geldiği zaman bunları, hıristiyan ve Bizans hırsı altında görmüşlerdi. Esasen Selçukiler de hıristiyan olarak yola çıkmışlardı. Sonra müslümanlık bu kütleleri hepsini bir araya getirmeğe ve bir idare altında toplamağa kâfi gelmiştir.

Bu mukaddemeden sonra türklerin bölgeye akınlarını sıralıyalım.

(726/727 — 108. H) yılında külli miktarda bir Türk topluluğu, Azerbaycanı istilâ ederek kolaylıkla İrana geçtiler ve sonra Kürdistan valisi «Cerrah» ı öldürüp birçok şehir ve kasabaları çiğniyerek Musula kadar geldiler.

---

dış tehlikeden korumak suretiyle halkı sıkıntıya düşürmeden rahatça yaşamalarının temininden ibaretti.

Gök Türkler nazarında Kağan, aile reisi olan bir babadan başkası değildi. İşte Türklerdeki idare edenle idare edilenler arasındaki bu telâkki ve âhenk asırlar boyunca değişmiyerek zamanımıza kadar gelmiştir. Türk hükümdar ve beylerinin halka karşı olan bu demokratik ve insanî vazife duygusu, türkler islâm olduktan sonra da devam etmiş, hattâ Osmanlı devleti padişahlarında da aynen görülmüştür.

Bilmem farkındamısınız? Bugünkü Cumhuriyet ve demokrasi devrinde bile halk çoğunluğu ve bilhassa köylüler büyüklerine, baba diye hitap ederler.

Halbuki. bu Kağanlar devrindeki birçok milletlerin başında bulunan hükümdarların zihniyeti: Halk, ancak hükümdarın saadet ve şerefi için çalışan bir esir kütlesinden ibaret olduğu telâkkisiyle tam bir tezat teşkil etmekteydi. Dr. Faruk Sümer, Resimli Tarih, H. M., sa. 49, s. 2831 ve Dv.

Bu sırada Emevi halifelerinden «Hişâm» zamanında Mervanın hafidi «Mervan B. Muhammed» Kürdistan valiliğine tâyin edilmekle Hazar Türklerini mağlûp edip Gürcistanı ele geçirmişti.

(799 — 183. H) tarihinde yine bu Hazar Türkleri, Rumlarla uyuşduklarından islâm topraklarına şiddetli bir akın daha yapmışlar ise de muvaffak olamamışlardır. Fakat bu asrın sonlarına doğru Kuzeyden ilk defa Harput bölgesine gelmeğe başlıyanlar da bu Hazar Türkleri olmuştur. Kuzeyden Türklerin gelmesini müteakip Güneyden de İslâm — Arap akınları sıklaşmıştı (2).

(1038 — 430. H) den (1042 — 434. H) ye kadar olan yıllarda «Eb al-Heyca Heddani» nin hâkim olduğu Ermeniya havalisinde bulunan Türkler, Diyarbekir ve El Cezire dolaylarına akınlar yapmağa başlamışlardı.

(1041/2 — 433/4. H) yıllarında Azerbaycan kralı «Vahsuden» ile işbirliği yapmış olan türkmenlerin 30 kadar reislerini, bu kralın öldürmesi üzerine Ermeniyadaki soydaşları ile birleşerek Dicle kollarının suladığı bölgelere kadar geldiler. Bunların bir kısmı «Boğa (Buka)» ve« Aras oğlu» beylerinin maiyyetinde olarak Amid ve El Cezire havalisinde dolaşmağa başladılar.

Ermeni tarihçileri, Musuldan ayrılan türkmenlerin, Murad suyu ile Dicleyi meydana getiren kolların sıraladığı bölgelere (1042/5 - 434/37 H.) yıllarında müthiş akınlar yaptıklarını kaydetmektedirler (3).

Selçuk Sultanı Tuğrul Beyin öncüleri olan bir kısım türkmenler (1042/43 — 434. H) ve (1045/46 — 437.H) yıllarında Diyarbekir bölgesine de şiddetli akınlarda bulundularsa da «Nasır al-Devle» nin onlarla barışması ve Tuğrul Beyin yüksek hâkimiyetini kabul etmesi üzerine burayı bırakarak Bizanslılar üzerine yürüdüler. Tuğrul Bey, bu türkmen

(2) Seyyid Emir Ali, Tarih-i İslâm, c. 1, s. 139. vd.
(3) Prof. Mükrimin Halil Yınanç, Türkiya Tarihi, s. 67.

reislerinden bazılarına Diyarbekir bölgesinde yerleşmek emrini verdiğinden onlar da «Nasır al-Devle» nin müsaadesi ile Amid kapılarına muhafız kuvetler bıraktılar (4).

«Buğa (Buka) ve Aras oğullarının (1044 — 437. H) Nisan ayı içinde diğer türkmenlere yardıma koşmalarına rağmen Musul hâkimi «Cardamen» e mağlûp olmaları ve Tuğrul Beyin islâm ülkelerine değil de, Bizans topraklarına akın etmelerini emir etmesi üzerine «Mansur» ve «Köktaş» reislerle beraber Diclenin kuzeyine ve oradan Murad suyu istikametinde Ermenilerle meskûn şehirlere akınlar yapıldı.

Emir «Yakûti» idaresinde Anadoluya karşı akınlara başlıyan türkmenlerden bir kol da (1058 — 450. H) yılında Harput bölgesine akınlar yaptı ve hattâ Malatyayı da zapta muvaffak oldu.

(1059 — 451. H) yılında türkmenler, Murad suyunu takip ederek Fırata karıştığı yere kadar istilâlarını genişletmişler, sonra Güneye sarkarak Diclenin çıktığı yerdeki memleketleri de almışlardır.

Türkmenler, Dicle ve Fırat havzalarına (1062 — 454. H) tarihinde tekrar bir akın yapmışlardır.

(1066 — 459. H) de Emir «Gümüştekin» maiyyetinde «Al - Afşîn» ve «Ahmet Şah» olduğu halde Murad ve Dicle havzalarındaki şehirlerin bir çoğunu istilâdan sonra El Cezireye doğru harekete geçerken o havalinin Bizans kumandanı toplayabildiği 10.000 kişilik bir kuvvetle türklere saldırdı ise de yenilerek esir düştü.

(4) Prof. Mükrimin Halil Yınanç, İslâm Ansik. Diyarbekir Mad. sayı. 27, s. 611, 612.

(1067 — 460 H.) tarihinde Anadolu içlerine yapılan Türk akınları son haddini bulmuştu. Malatyada toplanan Bizans ordusu, Emir «Al-Afşîn» in hücumlarını görerek Malatya surlarına sığınmağa mecbur kaldıysa da inhizama uğratıldı. Türkler, önlerine toparladıkları Bizanslılara çok zayiat verdirerek Kayseriye kadar takip ettiler. Bu yüzden Bizans kumandanı «Botanyates» azledildi.

(1070 — 463. H) yılı ortalarında Suriyeye doğru sefere çıkan Alp Arslan, Malazgirt muzafferiyetinden sonra Murad suyu ile yukarı Dicle arasındaki sayısız müstahkem mevkileri zapt ettikten sonra Amid bölgesine yönelmişti.

(1072 — 465. H) de Türk emirlerinden «Kapak» Murad suyu havzasında harekât ve faaliyette bulunmuştur(5).

Emir Artuk ile Anadolu fethinde çalışan Emir Çubuk (1083 — 476. H) dan itibaren kendilerine bağlı boy ve oymaklariyle Harput ve dolaylarına yerleşmeğe başlamışlardı.

(1084 — 477. H) yılında Selçuk Sultanı «Melik Şah» Diyarbekirin zaptına «Fahr Al-Davlâ» yı memur etmişti. Maiyyetine de Türk beylerinden Artuk Bey ile Emir Çubuk başta olmak üzere birçok Türk ümerası verilmişti.

(1085 — 478. H) yılında Diyarbekirin işgalinden sonra bu bölgede muhtelif Türkmen emaretleri kuruldu.

Araplar devrinde oldukça ehemmiyetli merkezler halinde beliren Di-

---

(5) Mehazları gösterilmeyen yukarıdaki notlar şu eserlerden alınmıştır:
Prof. M. H. Yınanç, Türkiya Tarihi, s. 67.
Hüseyin Namık Orgun, Türk Tarihi, c. 3. s. 58

yarbekir bölgesindeki birçok şehirler Türkler zamanında daha ziyade kıymet ve vüsat kazanmış ve bilhassa emaret merkezi olan şehirler çok mamur olmuş ve kültür bakımından hayli ilerlemiştir (6).

Hiç şüphe yoktur ki, bu şehirlerin başlıcalarından birisi de Harput'-dur.

Burada şu ciheti tebarüz ettirmek isterim ki, Harput ve dolaylarına yerleşen Türklerin müslümanlığı kabulleri gerçi Arapların zamanında başlamış ise de bu sıralarda kütleden pek azı müslüman olmuş ve güneyden gelen islâmi dalga durmadan Doğuya doğru hareket halinde Horasan, Türkistan, Buhara, Semerkand, Taşkent, Herat gibi geniş bir sahaya yayılınca orada dal budak salmış ve vücuda gelen bu büyük kuvvetlerin tekrar geriye dönmelerinden sonradır ki, bütün bölge islâmiyeti kabullenmiştir, bu da Selcukilerin devrine tesadüf eder.

(6) Prof. M. H. Yınanç, İslâm Ansk. Diyarbekir Mad. c. 27, s. 611 vd.

HARPUT'DA ÇUBUK EMARETİ

Selçuk Sultanı «Melik Şah» tarafından (1084 — 477. H) yılında Diyarbekir'in fethine memur edilen «Fahr al-Davla Muhammed b. Cuhayr» in maiyyetine «Artuk bey» ile «Emir Çubuk» başta olmak üzere, birçok Türk emirleri verilmişti.

Diyarbakir'in muhasarası uzun sürdü. Bu sırada «Fahr al-Davla» ile «Artuk Bey» in arası açılınca, «Fahr al-Davlâ» maiyetindeki Türk emirlerinin herbirini bir tarafa gönderip civar şehir ve kasabaları kuşattırmıştı.

Harput ve dolayları da, mevki ve tabyası hakkında evveldenberi bilgisi bulunan «Emir Çubuk» un idaresine verildi.

Emir Çubuk, Bizans umerasından «Philaréte» in elinde bulunan Harput havalisini zaptettikten sonra şehri kuşattı, mukavemet ve bilhassa iaşe darlığı bakımından Bizanslılar müşkül duruma düşmüşlerdi, bu yüzden Harput kalesi kolaylıkla zaptedildi.

Bu çalışma ve muvaffakıyetlerine karşılık büyük Selçuk Sultanı «Melik Şah» tarafından «Emir Çubuk» a, Harput kalesi ve bundan başka Eğin, Arapkir, Çimişgezek ve Hanzit (1) dolayları da verilince Çubuk, burada bir emaret kurdu, Harputu da bu emaretin merkezi yaptı.

(1085 — 478. H) tarihinde Amidi ikinci defa kusatan «Fahr al-Davlâ» nin oğlu «Zaim al-Davla Abü-l-Kasım» ın şehri ele geçirmesinden sonra Emir Çubuk, Fahr al-Davlâ tarafından Amid'e istenildi. Emir, Amid'in idaresini oğluna bıraktığı gibi Şahneliğine de Emir Çubuğu tâyin etti.

Bu vazifede yedi sene kadar kaldıktan sonra (1092 — 485. H) yılında Yemenin fethine memur edildi.

İbn al-Esirin bir fıkrasına (2) göre Harput Emirliğine Çubuğun oğlu «Muhammed b. Çubuk al-Türkmânî» geçti.

Bir aralık Selçuk Sultanı «I. inci Kılıç Arslan» ın tabiiyetini kabul ederek Musul seferine iştirâk etti ve (1112 — 506. H) yılında öldü. Yerine ismini bilemediğimiz bir Emir geçti (3).

Şu hale nazaran Harput ve havalisi 25 sene kadar da Çubukların idaresinde kaldı.

---

(1) Palu, Cabakçur ve Genç havalisi.

(2) İbn al-Esir, el-Kâmil al-Tarih, c. 10, s. 296.

(3) Prof. M. H. Yınanç, İslâm Ansk. Diyarbekir Mad. sayı 27, s. 612.

SELÇUKİLER DEVRİNDE HARPUT

Selçukiler de Türkler gibi Uygur sülâlesine mensup olup Oğuzların üç kolundan (Kınık) boyuna bağlı oldukları söylenir.

Uygur Hanın «Yakak» (1) adlı bir su başısı vardı, ölünce yerine oğlu Selçuk (2) Subaşı oldu. Fakat günlerden bir gün Uygur hükümdarı «Buğu» (3) ile arası açıldı. Selçuk, çok kibirli, azametli bir adamdı, aynı zamanda çok itibarı vardı, toplantılarda daima Hanın hatunu ile oğullarının üstünde oturduğundan Hatun, buna çok kızar ve Hana şikâyetlerde bulunurdu. Selçuk, bunu anlamış ve işin fenaya gideceğini kestirmiş olduğundan bir gün, 100 atlı, 1500 deve, 150.000 koyun ile Hanı ve memleketi terk ederek kazak şeklinde Semerkand yolunu tutmuştu. Cünde (4) kadar geldi. Orada, Sâsânilerin valisi bulunan «Muntasır» a müracaatla: (Ben, islâm olmağa geldim, bize bir âlim gönder) dedi. Vali teklifini derhal kabul ederek Selçuka bir âlim gönderdi. Âlimin irşadı üzerine Selçuk ve sonra bütün oba halkı islâmiyeti kabul ederek burada yerleştiler (1004 — 397. H).

O sıra, bu topraklarda birçok putperest türkler yaşıyordu, bunlar, Doğudan gelip te buraya yerleşen kabilelerden haraç almağa alışmışlardı. Selçuk'un obasına da gelerek bundan da haraç istediler. Selçuk, yaman bir adamdı, isteklerini reddedeıek bunları koğdu, israr edince de askerleriyle tepeledi ve bu hareketiyle o yerlerde büyük bir şöhret kazanmış oldu.

Bunun üzerine etrafta olan bu gibi putperest türkler yığın yığın Selçuka dehaletle müslümanlığı kabul ettiler. Bu suretle Selçuğun idaresi altında çok kuvvetli bir islâm oymağı kurulmuş oldu. Reislerinin ismine izafetle bunlara da Selçuk Türkleri denildi. İşte Selçuk devletinin kuruluşu böyle başladı.

Selçuk, 107 yaşında Cünd şehrinde öldü.

Selçuğun ölümünde toprakları üç kardeş arasında taksim edildi. Doğu Anadolu (Harput dahil) Amcaları Arslanın oğlu Kutulmuşa, verilmişti.

---

(1) Yakak: Türkçe ucu ateşli ok demekmiş. Bu, bazan (Bakak) şeklinde de görülür, Doğrusu Yakak'dır.

(2) Selçuk: Bir nevi geyik mânasındadır.

(3) Buğu: Erkek geyik mânasına.

(4) Taşkentin Kuzeyinde büyük bir şehir.

Bu sırada Anadoluyu istilâya koyulmuş olan Kutulmuş, Ani (Kemah) şehrini ve bir az sonra da Sivas, Malatya'yı Bizanslılardan aldı.

Bu devirde, bu topraklar üzerinde bulunan insanlar, o kadar hareket halindeydiler ki, bir Han veya bir Bey ve Sultan etraflarına bir az kuvvet topladılar mı karşılarında bulunanların topraklarına hücum eder, yakar, yıkar, öldürür ve zaptederlerdi. Bunun yerini, bir başkası ayni şekilde gelir alırdı. Bu sebeple Selçukiler, 7—8 sene içinde birçok yer değiştirdiler, bozguna uğradılar, askerleri tamamen dağıldı, öyle zamanlar oldu ki, 900 suvariyle kaldılar; fakat onlardaki iç cevher, birlik ve beraberlik ve yurt kurma kabiliyeti savesinde yine kendilerini topladılar, tutundular, devlet kurdular ve sonra bilhassa Doğu ve Orta Anadoluda mühim izler ve eserler bıraktılar.

Doğuda vukuagelen bu Selçuk istilâsı, bilhassa Bizanslıları çok korkuttu. İmparator «Diyojen» 200.000 kişilik bir ordu ile doğuya gelip, evvelâ önüne gelen yakın vilâyetleri (ki, Harput da dahil) istirdat ettikten sonra kuzeye doğru harekete geçti.

İşte bu sıralarda tarihte büyük nam ve izler bırakmış olan meşhur Malazgirt muharebesi vukua gelmişti (1071).

Daha sonraları Alp Arslanın orduları Bizans topraklarına serbest hareketle Sivas, Kayseri ve Konyaya kadar gittiler ve bu şehirleri de zapt ettiler. Bu suretle içeride kalan ve Bizanslılar namına hareket eden bir Ermeni Beyinin idaresinde bulunan Harput ve dolayları da Selçukilerin idaresine geçti.

Sultan Ebu Şuca lâkabını almış olan I. inci Kılıç Arslan (1092 — 485. H) yılında tahta geçer geçmez Danişmentler elinde bulunan Ankara, Kayseriyi alıp Malatyaya kadar geldi, burayı da zapt ettikten sonra Harput, Diyarbekir, Musul taraflarına kaydı ve bu savaşların hepsinde muzaffer oldu ise de, sonunda Irak seferinde İran Selçukilerinden Sultan Mesudun kuvvetleriyle (Miya Farikin) civarında karşılaştı, vukua gelen muharebede bozularak (Habur) nehrine düştü ve boğularak öldü (1106—500. H). Bu tarihten sonra Harput ve dolaylarının idaresi I. Keykubad devrine kadar Artukoğullarının elinde kalmıştır.

I. inci Alâ al-Din Keykubad (5) (1220 — 617. H) tarihinde Sultan al-Muazzam Eb al-Fetih unvaniyle Konyada tahta geçti.

Alâ al-Din Keykubad, devrinin hükümdarları arasında eşine tesadüf edilmeyen kudrette, Osmanlılarda Sultan Selim ve 4. Muradı andırır şiddet ve kabiliyette yaratılmış, ileri görüşüyle, yüksek siyasî düşünce ve hareketleriyle, hükümlerinde âdil ve riayasına karşı da şefkatli ve merhametli bulunması hasletiyle, devletinin şeref ve nüfuzunu yükseltmiş, hudutlarını genişletmiş ve etrafında bulunanlara, heybeti ve ciddiyeti sayesinde boyun eğdirmis celâdetli bir hükümdardı.

İmar yoluna sokmuş olduğu memleketinin, Moğollar tarafından çiğnenerek harabiye yüz tutacağını evvelden sezmis ve bunlar tarafından: — Memleketine zararımız dokunmasın dersen itaate gel! diye (1226 — 623 H.) tarihinde yaptıkları teklifi kabul ile elcilerini güler yüzle karşılamış, bunlara iyi muamele etmiş, ve Moğol Sultanına kıymetli hediyeler göndermisti. Bu suretle Moğolların bir nevi tabiiyetini kabul ederken (6), diğer taraftan Moğolların kolaylıkla memleketine geçmemeleri için ara hudutlarda hüküm süren «Celâl al-Din Harizem Şah» (7) ile, Erzurum valisi bulunan Amcazadesi Ertuğrul oğlu Rukn al-Din Cihan Şaha dostluk anlaşmaları teklif etmisti.

Celâl al-Din ise, bu teklifi red ile Cihan Şahla birlikte Ahlatı zapt etmişti. (1230 — 627. H). Bunun üzerine Kevkubad üzerlerine harp açtı. Müttefiki bulunan (Eyyubiler) den (8) «Al-Eşraf» maiyetindeki 5.000 süvari ile Sultanın 20.000 kişilik süvarisi Sivasda birleşerek Erzincana ve orada bulunan Halifenin ihtiyat kuvvetlerini de aralarına alarak 40 — 50 bin kişilik bir ordu ile Erzuruma doğru hareket halindeyken, Celâl al-Din, bunu haber aldı.

Celâl Al-Din, Selçuki kuvvetlerini arkadan vurmak üzere başka yollardan Harputa inerken müttefiki Cihan Şaha da Selçukileri karşılamak için emir vermişti.

---

(5) I. Alâ al-Din Keykubad zamanında, iki mühim hâdise meydana gelmiştir ki, bunlardan birisi: Osmanlı sülâlesinin küçük Asyadan Anadoluya geçişleri ve Ertuğrulun malûm savaşda Selçukilere yardımından memnun ve mutahassis kalan Keykubadın bunlara (Sırmalı Çukur) u kışlak olarak vermesi. İkincisi ise, «Mevlâna Celâl al-Din-i Rumi» nin babası «Muhammed Baha al-Din Veled bin Hüseyin-ül-Bikrî» nin Belhden Bağdata ve Bağdattan Hicaza ve Hicazdan Konyaya gelip yerleşmesi (1225 — 622. H). keyfiyetidir.

(6) Buraya kadar olan notlar: Dr. Riza Nur, Türk Tarihi, c. 3, s. 19, vd.

(7) Hârizemler hakkında bak: Zeki Velidi Togan İs. Ansk. sayı, 42, s. 240. Prof. F. Köprülü, s. 275.

(8) Eyyubiler: Mısır, Suriye ve Yemende hüküm sürmüş bir hanedanın adıdır. Doğu Orta Çağın en kuvvetlilerinden biri olan bu hanedanın adına, bu hükûmeti kuran «Salâh al-Dinin» babasının adı «Eyyub b. Şadi» ye izafetle Eyyubiler denilmiştir.

Mevcudu 40.000 e varan Hârzemli ve müttefikinin kuvvetleri Harput ovasında birleşdi, Fıratı geçerek Erzincan yoluyla Sivasa doğru yürürken (9) bunu haber alan Keykubad arkadan sarılacağını düşünerek hemen tersyüzüne dönüp Erzincana ve oradan da Sivasa doğru yol alırken iki ordu Erzincan ovasında (Yassı Çemen) de karşılaştılar. Vukubulan muharebede, Celâl al-Din ve Cihanşahın askerleri büyük bir hezimete uğratıldı. (10 Ağustos 1230 — 29 Ramazan 627) (10).

Selçukilerin genişleme siyasetine karsı Mısır Hükümdarı «Al-Malik al-Kâmil» ile Suriyede bulunan Eyyubiler birleşerek Orta ve Doğu Anadoluyu zapt etmek üzere teşebbüse geçip Maraşın kuzeyinden Anadoluyu istilâya kalktıkları sıra (1234—631 H.), Toros geçitlerinin Selçukiler tarafından tutulduğunu gören müttefik kuvvetleri yerlerinde savarken, tam bu sırada daha önce Keykubadı bırakarak tabiiyetini Mısır hükümdarı Kâmile çeviren Harput Artuklu meliki Nureddin Muhammed, Mısırlılar geri dönerlerse kendisinin uğrayacağı tehlikeyi düşünerek müttefiklere, Orta Anadoluya kolaylıkla girmek için kendi ülkesini gösterdi. Bu teklif, Mısır hükümdarı Kâmilce cazip görülerek kuvvetlerini Besniye çekti ve oradan bir kısmını Malatyaya ve Hama hükümdarı «Melik al-Muzaffer» kumandasında olan 1.500 süvariyi de Harputa gönderdi.

Keykubad, bu haberi alınca, Toros geçitlerinde ihtiyat kuvvetler bırakarak Malatyaya geldi, burada karargâh kurdu ve sonra süratle Harput üzerine yürüdü.

Harputu zaptetmek için, 12.000 kişilik bir kuvvetle evvelâ «Kemâl Al-Din Kâmvar» ve sonra «Mübariz Al-Din Çavlı» ile «Tac Al-Din Pervane» idaresindeki kuvvetleri ve arkasından da 10.000 kişilik bir kuvvetle kendisi Fırat nehri üzerine kurdurduğu köprülerden geçerek Harput ovasında Mısır ve Eyyubî kuvvetleriyle karşılaştı.

Vukubulan muharebe, Selçukilerin galebesiyle sona erdi. Mısırlılar ve Eyyubîler büyük bir hezimete uğradılar. Askerlerinden bir çoğu öldürüldüğü gibi bir kısmı da Fıratın sularına gömüldü. Sağ kalanlar ise, Harput kalesine sığındılar. Ordunun bu muvaffakıyetini karargâhından haber alan Alâ al-Din Keykubad (Harpert) önlerine gelerek kaleyi muhasara ve etrafına 19 mancınık kurdurmak suretiyle sıkıştırınca kaleye sığınan «Melik al-Muzaffer» ile Artuk Meliki kaleyi teslime mecbur oldular. (20 Ağustos 1234 — 23 Zilkade. 631. H).

---

(9) Bu hadîse, yıl mübayeneetiyle beraber diğer tarih kitaplarında şu şekilde yer almaktadır: (1228 — 625. H) yılında (Hartabırt) Hârzem Sultanı Celâl al-Din tarafından muvakkaten zaptedildi. Tarih-i Cihan - Küşa, c. 2, s. 18.

(10) Osman Turan, İs. Ansk. sayı. 63, s. 654.

Bu hâdiseden sonra Artuk melikine (Akşehir) ikta edilerek Harputdan uzaklaştırılmış, Harput ve etrafında bulunan diğer 7 kale Selçukilerin idaresine geçmişti.

Sonra Mısır hükümdarını takip etmek üzere harekete geçildi ise de, onun çoktan nefesi Mısırda aldığı anlaşıldı. Bunun üzerine Keykubad, bir kısım ihtiyat kuvvetler bırakarak kışı geçirmek üzere Antalyaya çekildi. Fakat yine boş durmuyordu, Mısırlılara karşı siyasî ve askerî hazırlanma kasdiyle etrafında bulunan komşu beyliklerle ittifak muahedeleri yapmak için bunlardan elçiler istemişti, elçiler geldiler, bir bayram günü sarayında bu elçilere verdiği muazzam ziyafette, muarızları tarafından zehirlenerek öldürüldü (1237/38 — 635. H).

Zehirlenmesinden az sonra Kayseride bulunan (Kaybubadiva) sarayına nakil edilen büyük hükümdar, bu sarayda öldü. Sonraları cesedi Konyaya nakil edilerek kendisine nisbet edilen Alâ al-Din camiinin yanındaki türbeye defnedildi (11). 18 yıl saltanat sürdü, devri, Selçukilerin en parlak devrini teşkil etmekteydi (12).

Keykubad I. den sonra Selçuk tahtına Giyaseddin Keyhusrev II. geçmişti. Babasının hiç de sevmediği, lâkabı Köpek olan Sadettini yanına alarak bunun sözü ve teşvikiyle harekete başladı. İlk defa Harizemliler üzerine ânî bir hücum yaparak bunların en ileri gelen beylerinden Kayır Hanı yakalayıp (Zamando) kalesine hapsetti. Bundan müteessir olan bütün Harizem beyleri isyan ederek önlerine rasladıkları yerleri yakıp yıktıktan sonra Malatyaya doğru ilerledikleri sırada, bunların tenkili «Kemaleddin Kamyar» memur edilerek maiyetindeki kuvvetlerle Malatyaya vardığı zaman Harizemliler Arapkir yolu ile Fıratı geçmekteydiler.

«Kemaleddin Kamyar» bunları takip etmek için Malatya Subaşısı «Seyf al-Davle Er-Tokuş» ile Harput Subaşısı «Bayram» ı yola çıkardı. Harizemlilerle temaslarında geri dönme teklifini reddetmeleri üzerine, atak ve çok sert olan Bayram Subaşı, kuvvetleriyle Harizemlilerin üzerine atıldı ise de sonunda mağlûp edildi, birçok esir verdikten sonra kendisi de öldürüldü.

Bu muvaffakıyet üzerine Harizemliler, Diyar-ı Mudar üzerine saldırarak birçok mühim şehir ve kasabaları yağma ve tahribe başladılar. Bu hareketten en fazla müteessir olan Halep Hükûmeti, Sultana şikâyette ve yardım talebinde bulunduğu için Selçuk Sultanı, Malatya Subaşısı «Za-

---

(11) Bazı tarihciler, I. Keykubadın, oğlu Giyas al-Din Keyhusrev tarafından hal edilerek Sivasa gönderildiğini kayıt ederlerse de doğru değildir.

(12) Osman Turan, İs. Ansk. sayı. 63. s. 656 - 657.

hir al-Din Mansut» ve Harput Subaşısı «Sinan al-Din Yakut» un (13) kuvvetleriyle, Maraş ve Elbistan Subaşılarının kuvvetlerinden mürekkep mühim bir askerî birliği Harizemliler üzerine göndererek bunları mağlûp ve buralarını tahliye ettirdi (14).

(1257 — 655. H) yılında «İz al-Din Keykâvus II» kardeşi «Rükn al-Din Kılıç Aslan IV» ün «Baycu Noyan» ile daima beraber bulunmasından şüphelenerek Kürtler, Türkmenler ve Araplardan asker tedarik etmek için kölesi «Tagarbela» yı Doğu illerine göndermişti.

Bu köle, Hakkâriden «Şeref al-Din Ahmet bin Şeca al-Din Balas» ile Musuldan «Şeref al-Din Muhammed bin Şeyh Âdi» adlı iki kürt beyini celp etti. Bunlar kuvvetleriyle Halifeye yardıma geleceklerini söz verince, birincisine Malatyayı, ikincisine de Harputu ikta etti.

«Şeraf al-Din Muhammed» Harputa yerleşdikten sonra, Sultan ile görüşmek üzere yola çıktığında arkasından yetişen Moğol kumandanlarından «Enkörik Noyan» tarafından yakalanarak hemen öldürüldü (15).

«Giyas al-Din Keyhusrev III. Anadolu Selçuki Hükümdarlarından «Rükn al-Din Kılıç Aslan IV» ün oğlu ve halefi olup altı yaşında iken Sinop Emiri «Muin al-Din Süleyman Pervane» tarafından Konyaya götürülüp tahta oturtulmuştur (1264/65 — 663. H) den (1282/83 — 681. H) e kadar 18 yıl saltanat sürmüştür.

Harputdaki Alaca Mescit (Arap Baba), bu Sultanın zamanında ve (678. H) tarihinde yapılmıştır. Kitabesi mevcuttur (16).

Nihayet bu Sultan, İlhanlılar tarafından Altun Ordu Hanlariyle gizli münasebetinden dolayı suçlu gösterilerek «Argun Han» tarafından 24 yaşında iken idam edildi (17).

(1280 — 679. H) yılında «İz al-Din Keykâvus II» nin oğlu «Giyas al-Din Mesut II», Kastamonuda hapiste bulunan kardeşi «Rükn al-Din Keyomros» u, Kastamonu beyi «Muzaffer al-Din Buluk Aslan» dan istedi, o da serbest bıraktı ve yine onların isteğile Âta beyi oldu. Bundan sonra

---

(13) Harput'da Bayram Subaşından sonra Kale Subaşısı olarak «Sinan al-Din Yakut» u görmekteyiz ki, bu Subaşı kuvvetleriyle Selçukilerin Âmidi kuşatmalarına yardım ve iştirâk etmiştir.

(14) Osman Turan, İslâm Ansik. Keyhusrev Mad. sa. 62, s. 622.

(15) Eb al-Ferac ibn Ebri. Tarih-i muhtasar-ü Düvel s .30.

(16) Bak, aşağıda cami ve mescitler bölümüne,

(17) Dr. Riza Nur. Türk Tarihi, c. 3, s. 104 ve dv.

iki kardeş, «Abaka Han» a müracaat ederek Âmid, Harput, Malatya, Sivas ve çevrelerinin kendilerine verilmesini istediler. Abaka, bu isteklerini kabul ile bu şehirleri ve dolaylarını bunlara verdi (18).

«Alâ al-Din Keykubad III», (1297 — 697. H) de tahta geçti. Bu sıralarda ikinci Suriye seferinden perişan bir halde dönen «Gazan Han» ı Keykubadın Diyarbekirde, dost ve sadık bir tabi gibi karşılayışı, Mogol hükümdarını fevkalâde memnun bırakmış ve Hanın aşırı iltifatlarına mazhar olmuştu. Bunun üzerine Han, Erzurum sınırlarından Antalya kıyılarına, Diyarbekir hudutlarından Sinop sahillerine kadar olan memleketleri «Alâ al-Din» in idaresine verdi.

İşte bu suretle elinde yeni bir saltanat fermanı olduğu halde, Resül-Ayn'den memleketine dönen Alâ al-Din Harput'a da uğramıştı. Fakat bu uğrayışında, maiyetinde bulunan «Şeraf al-Din Hamze» ile diğer hak tanımayan zalim ümerası tarafından Harput'da fazileti ile tanınmış ve devrin sayılı hadis ve tefsir âlimlerinden Kadı «Mecd al-Din» e işkence yapmalarına, servetini aralarında paylaşmak için onu fena halde dövmelerine seyirci kaldı.

«Keykubad III.» ve maiyyeti bu zulüm ve itisaflarını yol boyunca Malatya, Divriki, Sivas, Tokat ve dolaylarında da tatbik ve devam ettirmişlerdi (19).

Harputla ilgili Selçukiler devrini, Kadı Mecd al-Din faciasiyle kapatıyorum.

---

(18) Müneccimbaşı, Camiüddüvel, Anadolu Selçukileri kısmı tercemesi. Hasan Fehmi Turgal, s. 45.

(19) İbrahim Kafesoğlu, İslâm Ansik. sa. 63, s. 662 ve dv.

ARTUKOĞULLARI DEVRİNDE HARPUT

Artuk oğulları, «Artuk bin Eksük» adlı bir Türkmen beyinin neslinden geldikleri için bunlara Artuklular veya Artuk oğulları denildi. Sikkelerinin üzerinde Oğuzların Kayı boyuna ait damgalarına tesadüf edildiğinden bunlar da Osman Oğulları gibi 24. üncü Oğuz boyunun en mühimlerinden sayılan Kayı boyuna mensupturlar.

Artuk Bey, Selçuk hükümlarlarından «Melik Şah» ın ömürünün sonuna kadar Selçuklular hesabına mühim ve büyük hizmetlerde bulunan ve (1084 — 477. H) de Amid muharebesine iştirâk eden kumandanlardan birisidir. (1091 — 484. H) de ölünce oğulları Sekman ve İl-Gazi ona halef oldular.

Esasen Artuk sülâlesi sonraları üç kola ayrıldı. İlk şubesine: Artuk Beyin oğlu Sökmen ismine nisbetle (Sekmani) ler (1101 — 495. H) — (1231 — 628. H) tarihine kadar 133 sene Hısn-ı Keyfa (1) ve Amid'de, ikinci oğlu İlgaziye nisbetle (İlgazi) ler (1108 — 502. H) den (1408 — 811. H) e kadar 309 sene Mardin'de, ve üçüncü kol ise yine Sökmen sülâlesinden «Imaded al-Din ebu Bekir» idaresinde (1185 — 581. H) den (1233 — 631. H) ye kadar 50 sene Harput'da hükümdarlık etmişler ve para bastırmışlardır (2).

Artuk emirlerinden BELEK devri:

Bunlardan Emir Belek, Artukluların Dersim, Genç, Harput ve Halep emiri bulunan «Behram bin Artuk» Beyin oğlu ve İlgazinin yeğenidir.

Sultan «Melik Şah» ın 1092 — 485 H.) tarihinde ölümünden sonra vukua gelen fıtrat ve anarşi sıralarında dahilî savaşlara karışan ve bu arada kendi nam ve hesabına bir emaret tesisine çalışan ve Haçlılara karşı parlak zaferler kazanan İslâm emirlerinden biridir.

---

(1) Hısn - Keyfa, Dicle nehrinin sağ tarafında Diyarbekir ile Cezire arasında düz hat ile bu iki şehirden birincisine 110, ikincisine 85 Km. mesafededir. Eski ve bilhassa Orta Çağın mühim şehirlerinden birisi ise de şimdi Mardin vilâyetine bağlı bin nüfuslu bir nahiye merkezidir. Adı, Hasan Keyfe çevrilmiştir.

(2) Prof. M. F. Köprülü, İslâm Ansik. Artuk oğulları Mad. sayı: 8, s. 617.

(1094 — 487. H) de Suriye hükümdarı «Tutuş» Diyar-ı Mudar (Osrhoene) ı, zapt ettikten sonra, bu toprakları maiyetindeki emirlere taksim ederken (Sürûç) u da «Sökmen» e ikta eylemiş, Sökmen de Sürûc'u Belek'e vermişti. Artuk oğullarının Antakya önündeki hezimetlerini müteakip Belek de Sürûc'u kaybetti. (1098/99 — 492. H)

Belek, bundan sonra birçok macera ve sergüzeştlerden, hattâ düşmanları tarafından ayaklarına zincirler vurularak kalelerde haps edildikten sonra bunların hepsini bertaraf ederek (1112 — 506. H) de Çubuk oğlu Mehmet Beyin ölümünü duyunca başına toplayabildiği Türkmenlerden mühim bir kuvvetle El-Cezireden hareket ederek, Harput hariç olmak üzere diğer bütün şehir ve kasabaları ele geçirmiş ve Paluyı emaret merkezi yapmıştı.

(1114 — 508. H) de Çubuk Mehammedin halefi olan Harput emiri hastalandığı zaman ülkesini Selçuk sultanı I. inci Kılıç Arslanın oğlu Malatya Emiri Tuğrula vasiyet etmişti. Emir Belek, Âtabek sıfatıyla Malatya kuvvetlerinin başında olarak Harput'a gidip şehri teslim aldı ise de, o sıra Haçlılar ile harp etmek üzere yola çıkmış olan büyük Selçuk Sultanı Muhammedin bir kısım kuvvetlerinin Malatyaya yaklaştığını haber alınca Harput'u terk ile Malatyaya döndü; fakat bir sene sonra tekrar harekete geçerek (1115 — 509. H)tarihinde Harput'u işgal ve emaret merkezi yaptı.

(1122 — 516. H) de amcası İlgazinin arzusu üzerine Belek, mühim bir kuvvetle ona yardım etmek üzere bizzat Halebe giderek muharebelere iştirakla amcasının zaferini temin etmiş ve amcasının tam bu sıralarda hastalanarak Mardine dönmesi üzerine firenklere karşı devam eden harplerin idaresini üzerine almıştı.

Yine bu yılın eylülünde Urfa Kontu «Joscelin'de Courtenay» ile kardeşi Birecik Senyörü «Galéran'de Puist» i Sürûç yakınında mağlûp ve esir etti. Urfanın teslimi karşılığı kendilerini serbest bırakmak isteyen Belekin tekliflerini kabul etmeyen Kont ile arkadaşını Harput'a gönderip zincire vurdurarak iç kaleye haps ettirdiği gibi, diğer 25 firenk şövalyesini de Palu kalesinde haps ettirmişti.

Emirt Belek, bu muvaffakıyetinden sonra, kendisi de Harput'a dönmüştü.

Yine bu yıl kasımın iptidalarında amcası I. inci İlgazinin ölmesi ve Ülkelerinin varisleri arasında taksimi yüzünden Belek'in kuvvet ve kudreti oldukça sarsılmıştı; fakat buna; rağmen Belek, Gerger kalesi sahibi Ermeni «Mihail» i kendisine itaate mecbur ve kaleyi muhasara ettiği sırada «Mihail» Kudüs Kralı II. inci «Baudouin» den yardım istedi ve bu kralın büyük bir kuvvetle Fıratın Batı sahillerini takip ile ilerle-

diğini haber alan Emir Belek yıldırım süratiyle yetişerek bu kuvvetleri karşıladı. Şiddetli bir muhabere neticesinde Belek mühim bir muzafferiyet kazandı (1122 — 9 Safer 516).

Kral ve yeğeni başda olmak üzere, ölümden kurtulanlar kâmilen esir edildiler. Bu muharebe, kralın esaretiyle bittiği için Belek (Nûr al-Davle) namiyle anıldı ve Haçlılara karşı olan muharebelerde amcası İl-Gazinin izinden yürüdü.

Belek, kral «Baudouin» i de zincire vurarak Harput'a gönderdi ve Urfa kontunun bulunduğu kale zindanlarına haps ettirdi.

Bu muvaffakıyet üzerine Selçuk Sultanı «Mahmud», Beleke Halep emaretinin menşurunu göndermiş ve Firenklere karşı çarpışan ordularına da serdar yapmıştı. Harran, Halep düşmandan temizlenmişti.

İbn ül-Esire göre, Belek buralarda meşgul iken Harput kalesinde mahpus bulunan Kudüs kralı, Urfa kontu ve Birecik Sinyörü ile, kalede mahpus bulunan diğer şövalyeleri hapisten kurtarmak için bir kısmı rahip, bir kısmı dilenci ve bir kısmı ise tacir kıyafetinde Harput'a kadar gelip hile ile şehre giren 50 kadar Besnili Ermeni fedaisi, kale muhafızlarının azlığını görerek burasını almayı aralarında kararlaştırmışlardı. Bunlar, gizlice iç kaleye girdiler, gerek şehrin Ermeni unsurunun, gerekse içerideki Ermeni işçilerinin yardımlarını da temin ederek (7 Ağustos 1123 — 517. H) günü isyan ile kalenin burc-u barularına hâkim oldular. Bu teşebbüsten sonra mahpusda bulunanları çıkararak Emirin hususî ikametgâhına gönderdiler ve aynı zamanda şehirdeki Ermenilerden bir kısmını çağırarak, şehirli islâmlar tarafından kuşatılan kaleyi müdafaaya hazırlandılar. İslâmlar, kaleyi o derece şiddetli muhasara etmişlerdi ki, Kudüs kralı, muhasara hattını yarıp çıkmanın mümkün olmadığını görünce, kont «Joscelin» i Kudüs'e gönderip kendisini kurtarmak üzere kuvvet getirmeğe memur etti.

O sıra Belek, Halebi zaptetmiş bulunuyordu, bu hâdiseyi haber alınca Halepten ayrılmış ve bir kartal süratiyle birdenbire Harput önlerinde belirmiş ve mücahitlerin yükünü hafifletmişti. Belek, şiddetli hücumlarla ve hisarın altında açtırılan bir lâğım üzerine büyük bir burcun yıkılmasından istifade ederek kaleye girmiş ve kale zaptedilmişti.

Belek, kral ve sinyörlerden başka, kalede ne kadar şövalye ve Ermeni fedaisi varsa hepsini öldürttü. (16 Eylül 1123 — 23 Recep 517).

Bundan sonra Belek, kral ve sinyörleri Harput'da bırakmayı muva-

fık görmediğinden ayaklarını zincirleyerek Harrana gönderip hapsettirdi (3).

Belek, bu muvaffakıyetten sonra doğduğu Türk ve Müslümanlarla Haçlılar arasındaki mücadelede Başkumandanlık vazifesini üzerine aldı, büyük işler gördü ve muvaffakıyetler kazandı. Nihayet Suriyede (Sûr) kalesinin muhasarasında (6 Mayıs 1124 — 518. H) Salı günü bir okla şehit edildi.

Mezarı Halepde Makam-ı İbrahim civarındaydı, üzerine mükellef bir türbe yapılmıştı, son zamanlarda türbe ve mezar tahrip edilmiş, güzel bir Kûfi yazı ile süslü olan mezar taşı ise Şam müzesine kaldırılmıştır (4)

«Belek» in ölümünden sonra mülkünden Halep, Harran: Mardin kolu hükümdarlarından «İlgazi» nin oğlu Husam al-din Timurtaş'a, Harput ve dolayları: Şems al-Davla Süleymana, Palu, Çimişgezek, Dersim ise: Belekin amcazadesi Hısn-ı Keyfa sahibi Davud bin Sökmene ait olmak üzere taksime uğradı.

Aynı yıl içinde Şems al-Davle Süleymanın ölümü üzerine Harput ve dolayları, Davud bin Sökmene ve sonra (1144 — 539. H) da oğlu Fahr al-Din Kara Aslan'a, ondan sonra da Kara Aslanın oğlu Nur al-Din Muhammede ve Nur al-Din Muhammedin (1185 — 581. H) de ölümiyle kardeşi İmad al-Din ebu Bekir'e geçmiştir ki, bu zat Harput şubesini kurmuştur (5). Harput şubesi kurulmadan evvel, Harputa hâkim olan Fahr al-Din Kara Aslan (1156 — 551. H) tarihinde Ulu Camiyi yaptırmıştır (6).

(1163 — 558. H) de de Amid'i muhasara ettiği sırada Amid Emiri Mahmud ve veziri Cemal al-Davla, Danişmend oğlu «Yağı Basan» dan yardım istemişlerdi. Bu teklifi kabul eden «Yağı Basan» Harput üzerine yürüyerek bir takım şehir ve kasabaları yağma ettiğinin haberini alan

---

(3) İngiliz Seyyahı «H. F. Tozer» Harput'a ayırdığı makalesinde: «Kale enteresandı; çünkü burası birinci Haçlı seferini takip eden zaman zarfında sonu trajedi ile biten acayip vakalara sahne oldu» diye Belek hakkında söze başlar ve yukarıdaki bütün tafsilâtı aynen verdikten sonra fazla olarak da şu parçayı: «Joscelin'in vücuduna yüzülmüş bir deve derisi sarılarak dikildiğini, deri zamanla üzerinde kuruyup kol ve bacaklarını kımıldatamıyacak derecede vücudunu sıkıştırmak suretiyle kendisine işkence edildiğini» ilâve etmekte ve Harput'la ilgili buna benzer olaylara ilk dikkat eden bir insan olmak üzere «Mr. Taylor» ı ve onun İbn ül-Esir, c. 10, s. 419 dan iktibas ederek (Dcographical Societe de Journal) c. 35, s. 34 yazdığı yazıları da kaynak olarak göstermektedir.

(4) Prof. M. H. Yınanç, İsl. Ansik. Belek Mad. Sayı 16. s. 468 ve dv.

(5) Prof. Fuat Köprülü, İslâm Ansik. Artuklular Mad. sayı. 8, s. 617 ve dv.

(6) Bu kitapda camiler bölümüne bak.

Fahr al-Din, Amid muhasarasını bırakarak Harputa yürümüş ve Harputu istilâdan kurtarmış Hısnıkeyfa'ya dönmüştü (7).

Fahr al-Din Kara Aslan (1163 — 12 Cemaziyelâhir 559) Çarşamba günü Mardin kalesine giderek Melık Necm al-Din Alp ile görüştü, Harputtan sonra Malatya, Sivas'a doğru istilâlarını genişletmek üzere sözleştiler, Kara Aslan Hısnıkeyfadan, Necm al-Din Mardinden kuvvetlerini alarak Harputa geldiler, Malatyaya geçtiler, Sivas üzerine yürüyorlardı; bu sırada Ehl-i salip haberi geldi, bu haber üzerine Harput'a geri döndüler, diğer şehirlerde bulunan Artuk meliklerine haber gönderildi, Beyler, kuvvetleriyle Harputta toplandılar, Kurultay halinde büyük müzakerelerde bulundular ve Haçlılara karşı koymak üzere harekete geçtiler, kuvvetlerinin bir ucu Şam topraklarına kadar ilerlemişti. nihayet (Harım) (8) kalesi önünde Haçlıları 8 bin zayiatla mağlûp ederek kaleyi zaptettiler. Kara Aslan, külliyetli harp ganaimi ile Harputa geldi, dört beş ay istirahatten sonra Hısnıkeyfaya döndü.

Kara Aslan (1165/66 — 561. H) de tekrar Harputa geldi. Bu senenin Recep ayının birinci çarşamba günü halkın çoğunluğu sabah namazında iken dehşetli bir yer sarsıntısı vukua geldi, halk camilerden, evlerinden sokaklara döküldüler, heyecan günlerce devam etti.

Fahr al-Din Kara Aslan (1167 — 18 Ramazan 562) de Harputta öldü ve nâşı merasimle Hısnıkeyfaya nakledildi ve yerine oğlu Nur al-Din Muhammed geçti (9).

Nur al-Din Muhammed, Harput Emiri iken, küçük kardeşi İmad al-Din Ebu Bekir de Palu Beyi bulunuyordu. (10).

---

(7) Prof. M. H. Yınanç, İslâm Ansik. Diyarbekir Mad. sayı. 27, s. 615.

(8) Halep vilâyeti dahilinde ve Halebin (60) Km. Batısında kaza merkezi bir kasaba olup 2000 nüfusu, bir camii şerifi, ehl-i salip muharebelerinde şöhret bulmuş olan bir eski kalesi, 30 dükkânı vardır, ahalisi kâmilen müslümandır.

(9) Nur al-Din Muhammed, Selçuk hükümdarlarından Kılıç Aslanın kızı Selçuk Hatunla evlenmişti, bu sıralarda bir çengi kadına gönül vererek Selçuk Hatunu ihmal etti, halbuki, Selçuk Hatun zamanının en nadide, güzel ve faziletli kadınlarından biriydi, Selçuk Sultanı, bunu işitince müteessir oldu ve Salâh al-Dini Eyyubîye bir elçi göndererek bu kadınla alâkasının kestirilmesini rica etti, Salâh al-Dini Eyyubinin delâletiyle, Nur al-Din çengi kadını bir sene sonra terk etti.

Nur al-Dinin ölümü üzerine Selçuk Hatunu, Bağdat halifesi istedi, muazzam düğün alayları ile Selçuk Hatun Bağdad'a gelin gitti; Fakat çok yaşamadı, (1188 — 584. H) de ölümü, Halifeyi de, bütün Bağdadlıları da hazin bir mateme soktu, Halife aylarca döğünüp durdu ve yas tuttu. Bağdadlılar ise umumiyetle bu yasa iştirâk ettiler.

İbrahim Artuk, Mardin Artuk Oğulları tarihi, Bayezit U. Kütüphane, n. 38471, s. 88 ve dv.

(10) Nureddin Ardıçoğlu, hususî makale.

(1182 — 578 H.) de Salâh al-Din Eyyubi tarafından zaptedilen Amid, bu savaşda kıymetli yardımlarından dolayı Nured al-Din Muhammede hediye edildi (11).

«Salâh al-Dini Eyyubi» (1185 — 581 H.) de Musul seferi için Nur al-Din Muhammedden yardım istemişti. Nur al-Din, hastaydı, kardeşi İmad al-Din Ebu Bekiri vekil olarak gönderdi. Bu sefer esnasında Nur al-Dinin ölüm haberi gelince İmad al-Din, Hısnıkeyfa tahtını ele geçirmek maksadiyle hemen harekete geçmis ve Salâh al-Dinden izin alarak yola koyulmuş ise de kardeşi Nur al-Din Muhammedin oğlu II. nci Sökmenin kendinden daha evvel Hısnıkeyfayı ele geçirdiğini ve Salâh al-Din tarafından da hükümdarlığının tanındığını öğrenince bütün kuvvetlerini Harput üzerine sürmüş, Harputu zapt etmiş ve bu hanedanın ayrı bir kolunu kurmuştur (12). İstiklâlinin alâmeti olarak da namına para bastırdı (13).

Bu suretle Artukoğullarının Harput ve dolaylarına şâmil Harput kolu teşekkül etmiş bulunuyordu.

İmad al-Din Ebu Bekirin 1203 — 599. H) yılında ölümü üzerine yerine oğlu Nızam al-Din İbrahim geçti.

Harput kalesinde büyük ölçüde tamirat yaptıran ve «Nizam-ü-Dünya veddin İbrahim bini Ebu Bekir) diye kitabe bırakan bu zattır.

Bu sıralarda Konya Selçukilerinin büyük ve kuvvetli bir devlet mahiyetinde harekete geçmeleriyle Nizam al-Din İbrahim, bunların tabiiyetine girmeğe mecbur kalmıştı. Fakat Nureddin Muhammedin ikinci oğlu ve Hısn-ı Keyfa - Amid şubesinin hâkimi bulunan Nasr al-Din Mahmudîun (1205 — 601. H) yılında Harput'u zapt etmek üzere şehrin önlerine kadar gelmiş olması Selçuk hükümdarını harekete geçirmişti. Giyas al-Din Keyhusrev, Samsat hâkimi Melik al-Efdal ile birlikte 6.000 süvari ile Nizam al-Din İbrahime yardım için Malatyadan hareket ettiklerini haber alan Mahmud, Harput muhasarasını bırakarak şehrin güneyindeki (Ulu Ova) ya çekilmiş ve oradan (Masdar) a tırmanarak (Gölcük) deki Harput hükümdarına ait bir kaleyi zapt etmişti (14).

Nizam al-Din İbrahimden sonra gelen Harput kolu hükümdarları hakkında bazı ihtilâflar göze çarpmaktadır. Şöyle ki, Mufarric al-Kulub fi ahbar-ı beni Eyyup adlı tarihin 80. inci sahifesinde: Harput alındıktan sonra oranın hükümdarı bulunan Artuklardan «İz al-Din Ahmed bin İbrahim» e Keykubad tarafından bir takım iktalar verildiğini ve yine ay-

(11) İbnülesir, c. II, s. 222. 223.

(12) İbn-ül Esir, Tarih-ül Kâmil, c. 11, s. 339.

(13) Galip İbrahim, Meskûkât-ı Türkmaniye kataloğu, s. 20.

(14) Bu kale hakkında yukarıda Harput ve dolaylarındaki eski eserler bölümüne bak. s. 50 ve dv.

nı kayıtlara göre Hızırın oğlu Nureddin Ebül-Fadıl Artuk Şahın, İz al-Din Ahmedin torunu olduğu ve bunun, ecdadının şehri olan Harput'da hükûmet sürdüğü kaydedilmekte, Halbuki, Sayın Prof. Fuad Köprülü, İslâm Ansiklopedisindeki Artuk oğulları mad. S. 620 de, Nizam al-Din İbrahimin İz al-Din Ahmed ve Hızır namlarında iki oğlu olduğunu, bunlardan birincisinin, yani İz al-Din Ahmedin, babasının sağlığında (1286 — 685. H) de öldüğünü ve babalarının ölümünden sonra yerine, Parisdeki Blacas koleksiyonundaki Bronz aynada adı geçen ikinci oğlu Hızırın (15) geçtiğini ve bunun ise belli olmayan bir zamanda ve belli olmayan bir yerde hükûmet sürmüş olan Nureddin Ebül - Fadıl Artuk Şah adlı biri oğlu bulunduğunu yazmaktadır.

Harput, bu son hükümdar Nureddin Artuk Şah zamanında (1232/33 — 630. H) yılında Mülûk-i Eyyubiyeden Hama hükümdarı «Melik al-Muzaffer» tarafından istilâ edildiğine raslamaktayız (16).

Esasen (1220 — 617. H) yılından sonra Artuk oğullarının askerî, hukukî ve siyasî hiçbir kıymetleri kalmadığı, çünkü memleketleri yer yer Selçukiler tarafından istilâya uğradığı ve bu meyanda Harput ve dolaylarının da (1233/34 — 631. H) tarihinde Anadolu Selçuk Sultanı I. Alâ al-Din Keykubad tarafından zaptedilmekle, son hükümdar Nur al-Din Artukun bir müddet Selçukilerin hâkimiyeti altına geçerek bu tarihe kadar hüküm sürdüğü ve nihayet onun da diğerleri gibi isminin kaybolması dolayısiyle bu sülâlenin de tarihe mal edildiğine şahit olmaktayız.

Kaydedilen şu tarihî notlardan anlaşıldığına göre, Harput ve dolayları, Belekten başlıyarak en son hükümdar Nureddin Artuk Şaha kadar (70) yıl Artuk oğullarının elinde ve idaresinde kalmıştır.

---

15) Harput'da Kaya başındaki Alacalı cami ile yanındaki medresenin bu hükümdar zamanında yapıldığı çok eski kayıtlardan öğrenilmiştir.

(16) Bu kayıt, 1325 tarihli bir Mamuret ül-Âziz Salnamesinde, İbn ül-Esir kaynak gösterilerek zikr edilmektedir.

BÖLGEYE MOĞOL AKINLARI

Bu akınlar, bütün tarih kitaplarında gâh Moğol, veya Cengiz, gâh İlhanlılar veya Helâgû şeklinde görülür.

X. uncu asır iptidalarında Çinde (ONON) veya (ONAN) ırmağının sağ kıyısında kâin (Bülün Boldak) şehrinde - Avcının içinde bir hayli kan pıhtısı (1) olarak dünyaya geldiği söylenen ve (1227 — 624. H) de ölen Cihan Fatihi Cengiz Han, sülâlesinden gelen kavimlere Mogol (2), bütün Çin ve Orta Asya memleketlerini büyük bir hükümdarlık olarak uzun zaman idare eden Moğollardan, Ön Asyaya ilk akınlar yapıp (1213 — 615. H) den (1221 — 618.H) tarihine kadar yalnız İran topraklarının Kuzeyine ve sonra Horasan ve dolaylarına yönelip bu toprakları idareleri altına alanlara da (İlhanlılar) denildi ve ömürleri 7. ve 8. inci asırdan 13 — 14 üncü asra kadar devam etti (3).

(1241 — 639. H) yılında «Bayco Noyan» kumandasında bir Moğol ordusunun Doğu Anadolu hudutlarına doğru hareketi suretiyle Moğolların baskısı şiddetlenmişti. Bunu önlemek üzere Abbasi Halifesinin tavassutu ile Selçuki ve Harzemliler arasında bir sulh akdedildi. Buna göre Selçuk Sultanı matbu tanınacak, Harput ve havalisi Harzemlilere terk edilecekti (4).

«Cormagan Noyan» kumandasında başka bir Moğol ordusunun (1242 — 640. H) yılı temmuz ayı içinde Malatyaya kadar geldiğini «İbn al-Ebri» nin tarih-i muhtasar al-Düvel adlı kitabından öğreniyoruz ki, herhalde bu ordu da Harputdan geçmiştir.

Yine «İbn al-Ebri» nin anlattığına göre Şam dönüşünde «Yesaver Noyan» namında bir Moğol kumandanı Malatyayı almış, şehri yıkmış, ahaliyi soymuştu; fakat kendisi bağırsaklarından hastalanınca, o sırada Malatyada bulunan İb al-Ebrinin babası «Ahron» onu Harputa götürerek orada tedavi etmiş ve hasta tamamen iyi olunca tekrar Malatyaya dönmüşlerdi.

(1248 — 646. H) yılında bu bölgeye «İlçik Tay» adlı bir noyan daha

---

(1) Güya bu işaret, Cengizin ve bunun neslinden gelen hükümdarların çok zalim, yıkıcı ve kan dökücü olduklarına delâlet edermiş.

(2) W. Barthold, İs. Ansik. Cengiz Mad. sayı. 22, s. 91.

(3) W Barthold, İs. Ansik. İlhanlılar Mad. sayı. 50, s. 967.

(4) Osman Turan, İsl. Ansk sayı 62, s. 624.

gönderilmiş, onun da bu bölgede yapmadığı zulüm ve hakaret kalmamıştır (5).

Bunu müteakip Helagû Han, takriben (1253/55 — 651/653. H) de 100 binden fazla bir kuvvetle harekete geçerek önüne gelen kaleleri yıkmış, insanları öldürmüş, İranı, Doğu ve Güney Anadoluyu, Bağdadı ve bütün Mezopotamyayı zaptetmişti.

Bu çetin akınların sonunda İlhanlıların kıta hududu: Suriye, Filistin, Mısır Memlüklerinin elinde kalmak üzere Fırat vâdisinin Batı kıyısına kadar uzadı. Bu hududun Doğu ve Kuzeyindeki topraklar kâmilen Helâkû'nun eline geçti, bunların arasında Küçük Ermenistan ve Selçukilerin Anadolusu da vardı. Hiç şüphesiz Harput şimdi de Helâkûnun idaresine geçmiş ve yine ezilmişti.

İlhanlıların bu topraklara müdahalesinden sonra büyük hükûmetler, peyk devletler seviyesine düşmüşlerdi (6).

(1258 — 656. H) de Bağdadı zaptetmiş olan Helâkû, bir yıl sonra El-Cezireye yürüyerek buraları zaptettikten sonra, biri Harput yakınlarında olmak üzere üç muazzam köprü kurdurarak Fıratı geçmiş ve tekrar Suriye üzerine yürümüştü (7).

(1289 — 688. H) yılında Selçukilerin yurtları Helâkû tarafından taksime uğrayınca Harput ve havalisi ile Doğusundaki topraklar Gazvinliye verilmişti. Gazvinli yanındaki «İrinçin» adlı bir Moğol beyi ile uyuşarak bu bölgeyi iki yıl kadar zulmü ve yıkıcılığıyle inletti durdu. Bu yüzden Anadolunun her tarafında isyanlar başladı. (1298 — 698. H). Bunların en büyüğü «Sülemiş» Türk isyanı oldu ki, bu en ziyade Malatya, Harput ve Diyarbekir bölgeleri halkını çok sarstı. Birçok halk dağlara çekildi. Bir ara Şam'a kaçan «Sülemiş» bir fırsatını bularak tekrar Anadoluya döndü ise de Gazan Han tarafından yakalanark öldürüldü (8).

İşte Moğollar, bu zulüm ve dehşetleriyle arkalarında öyle bir diyar bıraktılar ki, bütün şehir ve kaleler çökmüş, kasaba ve köyler harap olmuş, taş taş üstüne kalmamış, kuş uçmaz, kervan geçmez şeklinde âdeta ıssız bir çöle döndürülmüştü.

---

(5) Ebül-Ferac bin al-Ebri, Tarih-i Muhtasar-ü-ddüvel. Tercemesi. O. Prof. Şerafeddin Yaltkaya, s. 21 - 222.

(6) Berthold Spuler, İs. Ansk. İlhanlı, mad. sayı 50. s. 967.

(7) Prof. M. H. Yınanç, İs. Ansk. Diyarbekir mad. sayı 27, s. 618.

(8) Müneccimbaşı, cami al-Düvel. Anadolu Selçukileri kısmı, tercemesi, Hasan Fehmi Turgal, s. 46, 49.

DULKADİR OĞULLARI DEVRİNDE HARPUT

Selçukiler devrinin son yıllarında memleketin her tarafında Germiyan, Karaman, Aydın, Karası, Menteş, İsfendiyar, Saruhan, Ramazan, Dulkadir ve Osman oğulları gibi bir takım beylikler meydana gelmiş ve bunlar zaman zaman bazan Selçuk ve Moğol hükümdarlarının tabiiyetini kabul ve bazan da fırsat düştükçe istiklâllerini ilân ederlerdi. Bunlar hep Türkmendiler (1). Bunlardan Harput topraklarına hemhudut olan ve bir hayli zaman da Harputun idaresini ellerinde tutan Dulkadir oğulları, XIV. üncü asırda teşekkül edip Maraş ve Elbistan havalisinde iki asra yakın hükûmet sürmüş olup, ilk emirleri «Zeyn al-Din Karaca» Bey namında birisiydi. Bu zat, bir az kuvvetlenince Kahireye gidip Mısır meliki «Sultan al-Malik al-Nasır Muhammed»den Elbistan naipliğinin menşurunu alarak memlekete dönünce Dulkadir oğulları emaretini kurdu (1337 — 738. H).

Bunun oğlu Halil Bey, (1360/61 — 762. H) yılında Malatya emiri Ömer Beyin ölümünü fırsat bilerek Malatyayı Eratnalıların (2) elinden almaya hazırlanmış ise de Malatyalılar, bir türkmen reisinin emrine girmektense, şehirlerini Mısırlılara teslim etmeği daha uygun bularak şehri Mısırlılara teslim ettiler. Bunun üzerine Halil Bey, Malatyayı bırakarak Harputu muhasara etti. Bu şehrin hâkimi Alâ al-Din Ali al-Melikşahi mukavemet edemiyerek teslim oldu. Diğer bir rivayete göre Halil bey, Harput'u bu emirden para mukabilinde satın aldı

Hudutları, bu suretle genişleyen Dulkadirli Halil Beyin Harputa yerleşip Malatyayı tehdide başlaması, Mısırlıları telâşa düşürmüştü. Mısır Sultanı «Malik al-Aşraf Şaban» nin emriyle Halep valisi «Seyf al-Din Cerci» (Carcı) (Mayıs 1366 — Ramazan 767) yılında Harputda Halil Beyi muhasara etti ise de, şehri alamıyarak geri döndü. Bunun üzerine neticeden korkan Halil Bey, Mısır Sultanından af istemek üzere Mısıra gitti, Hil'at ve teşrifi alarak ülkesine döndü; fakat Halil Beyin Harput'u,

---

(1) Dr. Rıza Nur, Türk Tarihi, c. 3, s. 110 vd.

(2) Eratna, İlhanlılara tâbi bir emirdi, kız kardeşini, uzun müddet Anadolu valiliği yapmış olan Emir Çobanın oğlu Demirtaş'a vermişti, Emir Çobanın öldürülmesinden ve oğlu Demirtaş'ın Mısıra kaçmasından sonra Eratna, vekâleten Anadolunun idaresini eline almıştı, müslümanlığı çoktan kabul ile âdil ve iyi huylu bir emir olduğundan kendisine (Köse Peygamber) denmiş ve ismine izafetle bir hükûmet kurmuştu.

Mısırlılara teslim etmemesi üzerine Mısır kuvvetleri, «Ay-demir al-Şayhi» ile «Esen-Demir al-Yahya» nin kumandaları altında ayni senenin Ekim ayında Harputu tekrar kuşattılar. Bu sefer, Halil Bey, teslime mecbur oldu ise de Mısır Sultanı yine Halil Beyi Elbistan emaretinde bıraktı.

Halil Bey, yerinde duracak hilkatte yaratılmış bir insan olmadığından hareketine devam etmiş ve bu arada Harputu tekrar ele geçirmişti. Bu hal Mısırlıları çok kızdırmış ve Mısır Âtabeyi «Barkuk», onun yerine ümeradan «Mübarek Şah al-Tazi» yi Elbistan emaretine tâyin etmişti.

(1378/79 — 780. H) Temmuzunda Mübarek Şah Halep askeriyle Elbistan üzerine yürüdü ise de yenildi ve öldürüldü. Bu vakadan sonra Dulkadirliler Malatyayı tazyika ve Halep havalisini de yağmaya başladılar. Bu yüzden Dulkadirlilerle Mısır ve tabileri Suriye valileri arasında zaman zaman vukubulan muharebeler sonunda (1381 — 783. H) Dülkadirliler mağlûp olarak memleketleri olan Maraş ve Elbistan dolaylarından atılınca Harput'a çekildiler.

Halil Bey, yine duramıyor, Harputdan Malatyaya sık sık akınlar yapıyordu. Mısır ordusu, Fırat önlerine kadar geldi ise de Fıratı geçmeğe cesaret edemedi. Bu sırada Halil Bey ve kardeşleri Suriye valilerine mektuplar gönderip itaat edeceklerini bildirince Mısır ordusu geri döndü; fakat Dulkadirliler, yine bildiklerini yapmaktan geri kalmadılar, ve nihayet kardeşler Halil, Sûli, Sarim al-Din ve Osman Beyler bir araya gelerek kuvvetlerini topladılar. (1384 — 786. H) iptidalarında Elbistan ve Maraşı almağa muvaffak oldular; fakat Haill Beyin (1385 — 787. H) de kardeşi Sûli ve bir yıl sonra da diğer kardeşleri ile arası açıldı. Korkularından bu iki kardeş Van'a kaçmışlardı, bir aralık Vandan Mısır Sultanı «Barkuk» a iltica ederek Mısıra gittiler ve mühim vazifelere tâyin edildiler.

Mısır Sultanı, bu kardeşler arasında en fazla Halil Beyi çok tehlikeli görmekteydi. Halepte bulunan Türkmen beylerinden Umuroğlu İbrahim Beyi, onu öldürmeğe memur etti, Umuroğlu, Halepten ayrılarak Halil Beyin bulunduğu mahalle yaklaşınca, hususi bir görüşme yapmak için Halil Beye adam saldı, Halil Bey, bunu Hüsn-i niyetle kabul etti ve atına binerek tek başına Umuroğlunun bulunduğu mahalle gitti. Umuroğlu ile konuşurken, evvelce pusularda hazırlanmış olan Umuroğlunun adamları, bir hamlede Halil Beyin üzerine hücum ederek onu öldürdüler ve başını Mısıra gönderdiler.

(1435 — 839. H) yılında Akkoyunlu Kara Yülük Osmanın ölümü üzerine ülkesinde taht mücadeleleri başlamıştı, bundan faydalanan Dülkadir oğullarından Halil Beyin oğlu Nasır al-Din Muhammed, Harput'u tekrar geri aldı.

Sonra Harput, Süleymanın (3) oğlu Melik Arslanın idaresinde iken (1465 — 870 H.) sıralarında Akkoyunlularla, Dulkadir oğulları arasında bir kaç defa el değiştirdi.

Bir aralık İran Şahı da Dulkadir oğullarını tutmak istedi. (1502 — 913 H.) de Dulkadirlilerin son emirlerinden «Alâ al-Davle Bozkurt» un kızı «Beğlu» Hatunu kendisine zevce olarak istediği halde verilmediği gibi Akkoyunluların sükûtundan sonra «Alâ al-Davle» tarafından Diyarbekirin zapt edilmesi yüzünden araları açılan İran Şahı İsmail, «Alâ al-Davle» nin ülkesine hücumla, onu büyük bir mağlûbiyete uğratarak Diyarbekir ve Harput'u zaptetmişti (4).

(1514 — 920. H) de Yavuz Sultan Selim İran seferine giderken, Dülkadirlilerin emiri kebir dedikleri Alâ al-Davla ile oğlu Süleyman, Yavuza yardım etmedikleri cihetle bundan müteessir ve muğber olan Yavuz, İrandan muzafferen döndüğü sıra, Süleyman Beyin amcazadesi ve Dülkadirlilerin en son hükümdarı Ali Beye (1515 — 1522) Kayseriyi vermiş ve Süleyman Beye ait olan memleketlerin zaptını da emretmişti. Yavuzdan bu emri alan Ali Bey, mühim kuvvetlerle Süleyman Beyin (Boz Ok) kalesine ansızın hücum ve kaleyi zaptederek amcazadesi Süleyman Beyi öldürmüş ve kellesini Yavuz Selime göndermişti.

(1515 — 921. H) de ise, Şah İsmail tarafdarı olduğu anlaşılan Süleymanın babası Alâ al-Davle hakkında da Yavuz, tasavvurlarını şu suretle tatbik ettirdi: Sadr-ı âzam Sinan Paşanın kumandasında - Şehsivaroğlu Ali Beyin kuvvetleriyle birlikte - 10.000 Yeniçeri sevk ettiği gibi, bizzat kendisi de bu harekete iştirâk etti. Yavuzun kuvvetleri Elbistana ulaştığı zaman Alâ al-Davle, Turna dağının tepesine çekilerek aşireti olan Türkmenlerle müdafaaya hazırlanmış ise de, Sinan Paşa, Göksu ovasını geçip Turna dağını her taraftan kuşatınca Alâ al-Davle kuvvetleriyle dağdan inmeğe mecbur kalmıştı. Vukubulan muharebede Türkmenler bozulup kaçtılar, Alâ al-Davle ise dört oğlu ile birlikte öldürüldü ve kelleleri padişaha gönderildi. Bunun üzerine bütün feth edilen yerler, Şehsüvaroğlu Ali Beyin idaresine verildi (5).

---

(3) Süleyman, Nasır al-Din Muhammedin oğlu ve Osmanlı padişahlarından Fatih Sultan Muhammedin kayınbabasıdır, kızı Sitti hatunu Fatihe vermişti.

(4) J. H. Mordtmann, ve Prof. M. H. Yınanc, İslâm Ansiklopedi, Dulkadirliler mad., dayı 28, s. 654 vd.

(5) Sadr-ı âzam Kâmil Paşa, Tarih-i siyasî, c. I, s. 149 vd.

AKKOYUNLULAR DEVRİNDE HARPUT

Anadolunun doğusunda bir oymak ve bu oymaktan bir emaret ve bir ulus meydana getirerek nihayet bir İmparatorluk kuran Akkoyunluların ananevî şeceresini «Ebû Bekr-i Tahrânî el İsfahânî» (1) «Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriye» (2) adlı eserinde: Akkoyunluların ilk padişahları olan «Kara Yülük Osman» beyin soyu (3) (52) nci babada Oğuz Hana çıktığı ve bunların Oğuz, yani Türkmen ilinin Bayındır ulusundan bir oymağa mensup oldukları, Uzun Hasanın ise (39) uncu ceddi «Bîsût» (Basat) (4) Han olduğu, bayraklarında koyun remzi bulundurmaları ve mezar taşlarına koyun heykelleri (5) kazıttıkları dolayısıyla bunların eskidenberi koyun totemine bağlı oldukları ve Müslüman olduktan sonra da bu tote-

---

(1) Ebû Bekr-i Tahrânî, evvelâ 12/Mart/1447 yılı sıralarında Karakoyunlu hükümdarı «Cihanşah» ın ve oğlu Muhammed Mirzanın maiyetinde «Kadı-i leşker» lik ettiği ve kendisinin münşi ve 1457 yıllarında ise haylı yaşlı bulunduğu ve Cihanşahın mağlûbiyet ve katlinden sonra da 11 Kasım 1467 de Uzun Hasanın maiyetine girerek ona da hizmet ettiğini, Âlim, fadıl olup müderrislik de yaptığını ve bu eserini Uzun Hasana ithafen mufassal bir Akkoyunlu tarihi şeklinde yazmağa başladığını ve Uzun Hasanın emriyle de (1471 - 875 H.) de bitirdiğini bu eserinde yazmaktadır.

(2) Bu eser, evvelâ Iraklı tarihçi «Abbâs Azzâvî» tarafından Basra'da avukat «Muhammed Ahmet» Beyin kütüphanesinde yazma (421) sahife olarak bulunmuştur. Abbâs Azzâvî, bu nüshadan daktilo ile iki kopye yaptırmış, bunlardan birisini Ord. Prof. M. Ş. Günaltaya, diğerini ise Prof. M. H. Yınanç'a göndermek suretiyle Türk tarihçilerinin istifadesine sunmak iyiliğini göstermiştir. Akkoyunlu ve Karakoyunlu tarihi hakkında araştırmalar diye Belleten. C. 18. Sa. 70. s. 179 - 182 de yazdığı çok değerli ve faydalı makale sahibi sayın Adnan Sadık Erzi ise Mükrimin Halil Bey nezdindeki nüshadan iki nüsha daha teksir ettirmiştir. Bunlardan birisi makale sahibinde, diğeri de Prof. Dr. W. Hinz'in elinde bulunmaktadır.

(3) Kara Yülük Osman beyin anası Trabzon İmparatorluk ailesine mensup «Mari Komnen» namında bir kadındır. Kendisi de İmparator «Alexis» in kızlarından birini almıştır.

(4) Bîsût Han, yüz yirmi yıl saltanat sürdü, Mogol askeri, babasının evine hücum ettiği vakit annesi ona hamileydi, kaçarken doğurdu ve onu yolun üstüne atarak savuştu. İhtiyar bir kadın onu kaldırdı, ihtimamla saklayıp büyüttü, yürümeğe başladı, kadın onu dört ay inek sütiyle besledi, babası «Uruz Koca» tekrar ülkesine döndüğü zaman oğlunun hayatta olduğunu öğrendi, araştırdı, buldu ve kadından geri alarak adını «Bîsût (Bî-süt) koydu.

Bu hikâye, Kitâb-ı Dede Korkut'da da hemen aynı olarak bahsedilmektedir.

(5) Bu koyun heykelli mezar taşlarından bir kısmını, aradan beş yüz sene geçtiği halde, hâlâ üzerinde taşıyan ve uzaktan bakılınca kıvrıklı bir koyundan hiç de

mi terketmediklerinden kendilerine Akkoyunlu (6) denildiği şeklinde kaydetmiştir.

Akkokunlular, Tur Ali (7) ve oğlu Fahreddin Kutlu Beyler idaresinde XIII. üncü asır sonlarına doğru Doğu Anadoluda, Kuzeyde Bayburt, Güneyde Urfa — Mardin olmak üzere Fırat ile Diclenin muhtelif kollarının suladığı bölgelerde kışlak ve yaylak yaparak dolaşdıkları, bu sıralarda ülkenin geçirdiği büyük ânarşi içinde bir çok kargaşalıklara, savaşlara katılarak öteye beriye akınlar yapmışlar ve en nihayet XIV üncü asır iptidalarında, Fahreddin Kutlunun dört oğlundan Kara Yülük Osman (8) Bey, Urfa'yı Döger boyundan, Kemah'ı Timurun muhafızı Şemseddinden, Erzincan ve havalisini Mutahhartenin torunu Yar Aliden, Çemişgezeg'i Pir Hüseyinden, Harputîu Dülkadir oğullarından, Erzurumu Karakoyunluların valisi Pir Ahmed Beyden, Mardini Karakoyunluların muhafızı Emir Nâsırdan alarak Akkoyunlu hükûmetini (1402 — 1435) de kurmağa muvaffak olmuştur.

---

farkı olmayan beyaz mermer taşlı bir mezarlığın, evvelce Tunç ilinin Çarsancak kazasına bağlı iken bugün Pertek kazasına bağlı bulunan «Vasgert» nahiyesinin «Vasgert» köyünde mevcut olduğu tesbit edilmiştir. Hiç şüphe yoktur ki, bu mezarlık, uzun zaman bu bölgeyi ellerinde bulunduran Akkoyunlulara aittir. Esasen bu köy, ilk ve orta çağ dekoruna bağlı yüksek ve hâkim bir tepe üzerinde kurulmuş ve üzerinde harabeler halinde birçok bina izlerine de tesadüf edilmiştir.

Bundan başka Harput'un batısında ve Harput'a (25) km. mesafede (Sün) köyünde mermer oyma bir koyun heykeline tesadüf edilmiştir, köy halkı buna (Koç Baba) derler ve mukaddes tanırlar. Koc Baba, bir aralık ortadan kaybolmus. Köylüler, bunu köyleri icin bir felâketin geleceğine hamlederek korkmuş ve matem tutmuşlardır. Aradan haylı zaman sonra, bir sabah bakmışlar ki, Koç Baba yerli yerinde duruyor, bu defa da sevinmişler ve Koç Baba'nın köylerine tekrar gelişini uğur sayarak kurban kesmişlerdir.

Halbuki iş öyle değildir, ihtimal bir açık gözlü bunu meraklısına satmak için kaldırmış ve sonra emeline muvaffak olamayınca tekrar getirmiş olacaktır.

Bu heykelin Akkoyunlular devrinden kalma bir koyun heykeli olduğuna hiç şüphe yoktur.

Bak, aşağıda Yavuz Selim bölümüne.

(6) Karakoyunlular ise, yine Türkmenlerden «Baranlı» aşiretine mensup oldukları gibi bunlardan (4) ve Akkoyunlulardan (13) hükümdar gelmiştir.

(7) 1348 yılında komşu diğer beylerin de iştirakiyle Trabzon topraklarına ilk defa hücum eden bu zattır. Trabzon İmparatoru III üncü «Aleksios», yegâne kurtuluş çaresini şöyle bir tedbir ile karşılamak istedi, kız kardeşi güzel Prenses Mariayı Tur Ali Beyin oğlu Kutlu Bey ile evlendirmek ve iki taraf arasındaki bu akrabalık bağları sayesinde tahtını korumaktı. Bu Maria'ya bilâhare «Despina» hatun denilmiştir. Bak. Belleten C. 18. Sayı. 70. s. 189.

(8) Abû Bekr-i Tahrânî'nin dediği gibi Kara Yülük Osman Bey, 309 kadar harbe iştirak etmiş, yalnız o asrın değil, bütün tarihin en seci ve en muharip adamlarından biri olmuştur.

Ancak bu hanedan arasında bizi yakından ilgilendiren V. inci hükümdar Uzun Hasandır. Uzun Hasan, evvelce Akkoyunlu hükümdarı, kardeşi Cihangirin hizmetinde bulunuyordu, bununla harp eden amcasının üzerine yürümeğe memur edilmiş, vukua gelen muharebede galip gelmiş ve oğlu ile birlikte öldürülmüştü. Sonra Amid (Diyarbekir) de hükûmet Reisi olan kardeşi Cihangirin elinden saltanatı almak için tepdili kıyafetle şehre girmiş ve Cihangirin sarayına ansızın hücum etmiş ise de bunu daha evvelden haber alan Cihangir, sarayını bırakarak firara mecbur kalmıştı. Bu sıralarda Uzun Hasan, henüz hükümdar değildi, yalnız Âmid'i zaptetmişti. Nihayet kardeşlerini kendisi ile barışa ve kendine tâbi olmağa mecbur ederek «Nasraddin ebû Nâsır» unvaniyle (1453 — 857. H) yılında Akkoyunlu hükûmetini kurdu.

Uzun Hasan birçok fütuhatta bulunduktan sonra (1465 — 869. H) de Harput'u Dulkadir oğlu Aslan Beyin elinden alarak, onu mağlûp ve «Elbistan» a kadar takip ederek sulha mecbur etmiş ve kalenin anahtarlarını teslim almıştı.

Uzun Hasan, Harput kalesine hâkim olduktan sonra kalede birçok tamirat yaptırdığını ve kitabe bıraktığını, Fatih Ahmet türbesinin önlerinde ve Kureyin üstündeki tepelerde yaptırdığı muazzam bir köşkte, Anası Sara hatunla karısının (9) oturduklarını Nureddin Ardıçoğlu hususî bir makalesinde yazmaktadır.

Fatih Sultan Mehmed, (1451) de Trabzon üzerine yürümüştü. O zaman Uzun Hasan, Fatihe karşı çok mütevazı ve uysal davranmıştı. On sene sonra (1461) de ikinci seferinde Uzun Hasan, yakın akrabası olan Trabzon İmparatoru «David Komnen» i, bu badireden kurtarmak için Fatihi meşgul etmek üzere Erzurum — İstanbul yolu üzerinde ve Tokatın Doğusunda bulunan (Kaçunlu Hisar) ı, mutasarrıfı Hüseyin beyden gasben almış bulunuyordu. Fatihin bu kaleyi geri alması ve Trabzon üzerine katî hareketi Uzun Hasanı telâşa düşürmüş, hattâ sulh istemek üzere anasını (10) Fatihin yolu üzerindeki Erzincan'a göndermiş, Fatihle İmpa-

---

(9) Uzun Hasan'ın karısı, Trabzon İmparatoru David Komen'in kardeşinin kızıydı.

(10) Uzun Hasan'ın anasının adı, Sara hatundu, bunun hakkında yarım asır evvel Harput büyükleri arasında şöyle bir tarihî hikâye söylenir dururdu.

«Uzun Hasan'ın Harput'da bulunan anası Sara Hatun Fatih'in yolunu Erzincan'da kesti, ve Fatih'le oğlu arasında dostluklar tesisine çalıştı ise de, Fatih, bu hanımı bir hükümdar anasına lâyık hürmetle kabul etti ve yanına alarak ordusu ile birlikte Trabzon'a götürdü.

Bu hâdise şöyle hikâye edilirdi:

Fatih, Erzincan ovasında otağını kurup askerine ve etrafındaki ümerasına nihayet 24 saatlik bir dinlenme fırsatı verdiği sırada, çadırı önüne yağız bir at üze-

rator arasında vukubulacak muharebede tamamen tarafsız kalacağını temin ile (1463 — 867. H) de Fatihle aralarında bir muahede imza edilmişti.

Fatih Trabzon'a gitmiş, denizden ve karadan şehri sıkıştırınca İmparator, boyun eğmeğe mecbur kalmış ve şehrin anahtarlarını teslim ile ailesi ve kendisi İstanbula nakledilmişlerdi.

Uzun Hasan, bundan sonra en büyük düşmanı Kara Koyunlu hükümdarı meşhur Cihan Şahı (1467) de ve sonra Teymurlardan Ebu Said Hanı da (1469) da Aras muharebesinde mağlûp ve esir ederek her ikisini de öldürtmüştü. İşte bu Galebelerden cüret ve cesaret alarak üç dört sene gibi az bir zaman içerisinde kuvvetleriyle daima harekette bulunarak ülkesini Horasandan Acemistanın yarısını içine almak suretiyle Karamana kadar genişletmişti. Sonra Osmanlılardan kaçan Karaman ve Candar oğullarının teşvikiyle (1472) de Osmanlı hududunu geçti ve Tokatı yakıp yıktıktan sonra Karaman illerine kadar sokuldu.

Fatihe gönderdiği bir mektupda: Âdap dışına çıkarak âdeta meydan okur gibi bir lisan kullanıyor. (Kapadokyayı ve Trabzon İmparatorunun damadı olduğundan bir de Trabzonu istiyordu. Fatih, bu mektubu: (— Badema ilçimiz ok, lâfımız kılıçtır.) diye ilk baharda görüşeceğini ima ile cevaplandırdı. Fatih, o günden itibaren hazırlığa başladı. Rumeli ve Anadolu askerleriyle mevcudu 100.000 den ibaret ordusuyla (Şevval 877 — Mart 1473) de Üsküdardan hareket ederek Yenişehir'e gitti, orada ordusunu gözden geçirerek hareket emri verdi. Sivas — Erzincan'a vardı.

---

rinde ve etrafında beş on muhafızı ile bir kadın iniyor, işte bu kadın, Uzun Hasanın anası Sara hatundu.

Fatih, Sara Hatunun huzuruna girmesini ferman buyurunca, Sara Hatun, bir kumandan veya bir emîr gibi serbestçe Fatih'in çadırına giriyor ve o zamanın ananesine göre el ve etek öptükten sonra, ben Uzun Hasan'ın anasıyım deyince, Fatih, kendisinin rakibi olan bir hükümdar anasının korkmıyarak bu şekilde fütursuzca otağına kadar gelmesini, Hatunun kahramanlığına ve cesaretine bir delil sayarak ona yer gösteriyor... Sohbet başlayınca, Sara Hatunun aklı başında, sözü sohbeti yerinde ve aynı zamanda dindar ve bilgili bir hanım olduğunu gören Fatih, iltifat-ı şahanede bulunuyor.

Sara Hatun, oğlunun af edilerek aralarında sulh yapılmasını ve aynı zamanda Harput'da ismine izafetle bir cami yaptırmak emelinde olduğundan iradelerini Fatih'ten rica ediyor. Fatih, Sara Hatunun bu iki dileğini de kabul ederek yukarıda sözü geçen tarafsızlık muahedesi imza ediliyor ve Trabzon'dan dönüşünde de camiyi yaptırıyor ve ismine izafetle bu camiye Sara Hatun camii deniliyor.

Aradan beş yüz yıl geçtiği halde bugün Harput harabelerinin üzerinde mevcudiyetini hâlâ muhafaza eden bu cami, Sara Hatun ismiyle anılmaktadır.

O sırada Uzun Hasan da 70.000 kişilik bir kuvvetle Tebrizden ilerliyerek Tercan'a kadar gelmiş ve garbî Fırat kıyılarını tutmuştu.

Fatihin öncü akıncılarının kumandanı olan Mihal oğlu Ali Bey, bu hali görünce korkusundan düşmanla temasdan çekinerek geriye döndü. Arkadan bir fırka hafif süvari ile ilerlemiş olan Has Murat Paşa ise, şecaatine güvenerek Vezir Mahmut Paşanın sözünü dinlemeyip Fıratı geçti. Uzun Hasanın oğlu Uğurlu Mehmet Bey iyi bir tabya kullandı, bu kuvveti içeri çekerek tarümar etti. Has Murad Paşanın birlikleri tamamen mağlûp ve perişan oldu, kendisi de Fıratta boğuldu.

Fatihin en cesur bir birliğinin bu suretle mahvedilmesi Uzun Hasanı büyük ümitlere düşürdü. Aldığı mühim miktardaki esirleri önüne katarak ordusuyla tedrici surette daha gerilerde emin müdafaa hattı kurmak üzere Bayburt'a doğru çekilirken Fatih arkasından yıldırım süratiyle, Erzincan — Erzurum — Bayburt üçkeninin arasında bulunan (Otluk Beli) nam mahalde Uzun Hasana yetişti.

Muharebe (16 Rebiül - Evvel 878 — 11 Ağustos 1473 Çarşamba günü başladı. Bizzat Uzun Hasanın idare ettiği merkez kuvvetlerine karşı Fatihin hücumu ve bu sırada Uzun Hasanın oğlu Zeynelin maktul düşmesi karşı tarafın mağlûbiyetine sebebiyet verdi. Uzun Hasan, az bir maiyetle kaçabildi.

Fatih, bu muvaffakıyetten pek ziyade memnun kaldı, esir aldığı 40 bin kişiyi serbest bıraktı ve üç gün ordugâhta kaldıktan sonra, Padişahın ve ordu erkânının arzuları hilâfına Vezir Mahmud Paşa (11) nın israriyle Uzun Hasanın takibinden vazgeçildi. Bunun üzerine Fatih, Uzun Hasanın sayılı ümerasından beş kişiyi Amasyaya gönderdikten sonra kendisi de arkalarından İstanbula döndü.

Bu muharebeden sonra, topraklarından büyük bir kısmını ve birçok mühim kalelerini ve kuvetlerini kaybeden Uzun Hasan, yeni kuvvetleriyle Gürcistan'da bazı faaliyetlerde bulunmuş ise de artık belini doğrulamamış ve nihayet (1478 — 883. H) yılı başında Tebriz'de ölmüştür (12).

Uzun Hasanın yedi evlâdı, yedi de torunu vardı. Payitahtını Âmid' den Tebrize nakil etmişti, Tebriz'de muhteşem bir saray teşkilâtı kuran,

---

(11) Bu yüzden Fatih, İstanbul'a gelir gelmez Vezir Mahmut Paşayı öldürttü. İstanbul'da Mahmut Paşa semti ve pazarı bu zatın ismine izafe edilmiştir. Yine bu semtte büyük bir camii vardır, türbesi de bu camiin yanındadır.

(12) Gerçi halk arasında Uzun Hasan'ın mezarının Çemişgezek'te olduğu ve türbesinin üstünde büyük bir dergâh bulunduğu söylenmekte ise de, bu doğru değildir.

Bu türbe, hükümetini Erzincan'dan Çemişgezek'e nakleden Alâ al-Din Davud Şahın oğlu Çemişgezek Emîri Şeyh Hasan'a aittir.

âlimleri, şairleri etrafına toplayan ve gayr-i medenî bir halde olan ulusunu medeniyete intibak ettirmeğe çalışan, birçok dinî ve ilmî ve hayre matuf müesseseler kurmak, devletini tanzim ve teşkilâtlandırmak için kanunlar ve nizamlar yapan, ve başka dillerden türkçeye eserler tercüme ettiren ve hattâ Kur'anı Kerimi bile Türk diline çevirterek bunu huzurunda okutan Uzun Hasan, muhakkak ki, XV nci asrın en büyük ve en şayan-ı dikkat bir türk hükümdarıydı; fakat saltanat veraset işini - bütün Türk devletlerinde olduğu gibi - bir kanun veya bir örfe bağlıyamadığından ve yaptığı teşkilâtın merkezi olmaması yüzünden ulusuna bağlı boy ve oymak beylerinin münferiden hareketleri ve birbirleriyle mücadeleleri yüzünden pek az bir zaman içersinde yıkılıp gitmiştir.

Uzun Hasanın arazi teşkilâtı ve tımarlı Sipahiler hakkındaki kanunları (Hasan Padişah Kanunları) namiyle meşhur olup bu kanunlardan (Harput Livası Kanunnamesi (13) nin hükmü Doğuda Yavuz Sultan Selim devrinde bile tatbik ediliyordu.

---

(13) 1 — Tafsil-i Kanunname-i Liva-yı Herburt:

Bermuceb-i kanun-ı osmani mahsulât-ı kurâ ma'a şehir ve bac ve tamga' ve sair cihat hâki der şehr-i mezkûre'est bermuceb-i kanun Hasan Padişah nehade şüde bimarifet-i mir-i miran ve bikadı-i Âmid biihtiyar Riayây-ı Vilâyet-i mezbûre.

2 — Evvel kura da vaki olan riayâki müslümanlardır anunkim çift ola her çift başına resm-i çift deyu ellişer osmani akçaların alalar ve anlarun kim çift olmaya veya bir hanede tekrar müzevviç ola anlardan dahi on ikişer akça resm-i bennaki alalar ve bunlardan ziraat eden kimesne olsa ziraatine göre hesap edüp her iki dönümüne birer akça alalar ve anlar kim mücerred olalar atalarına hizmet eder olmayup ki alâhazihi kendu öz kârlarında olalar anların gibiden altışar akça resm-i cebabennâk alalar.

Ve kefere tayifesinden bu zikr olan rüsumyat alınmayup haman her haraçgüzar nefer başına yirmi beşer akça İspençe alalar.

Bu zikrolunan hususların alınmasının mevsimi evvel bahar evâil-i marttadır. Andan mukaddem almayalar.

3 — Ve ziraatlarından eğer müslüman ve ger kefereden hums üzre alalar amma müslümanlarun penbelerinden ve bostanından ve bağ ve meyvelerinden yedide bir alalar ve geru keferesinden hums üzre alalar.

4 — Ve resm-i Arûsiye her arûsiyeden altmış akça alalar ol kim kız oğlan ol nikâhı ne yerde vâki olursa olsun atası ne yerde mukayyet ise anda alalar amma dul avret her ne yerde nikâh olsa anda alalar.

5 — Ve resm-i asel hasıl olan baldan öşür üzre alalar.

6 — Ve resm-i âsiyâb her birine ayda beş akça hesap edüp alalar ki yıllığı altmış akça olur.

7 — Ve adet-i ağnam her iki koyuna bir akça alalar ve resm-i Yaylak her yaylakcı olan kimesnelerden ki Çihar-pâ-sı ola anların her hanesinden bir nükü yağ alalar ki iki yüz dirhem ola.

8 — Ve ceraim-i hayvanat içün dahi ya at veya sığır ekine girüp ziyanlık eylese her sığır veya at başına beşer akça cürmün alalar ve beşer akça dahi uralar

Uzun Hasanın Âmid, Tebriz gibi şehirleri hükûmet merkezi yaptığını yukarıda kaydetmiştim. Bu arada Harputun da merkez olduğu söylenirdi, halbuki, tetkik ettiğim birçok kaynaklarda Harputun merkez olduğu hakkında ufak bir kayda dahi tesadüf edemedim; muhakkak olan birşey

---

ziyanlık eden hayvanat sahibine ziyanlığın dahi ödedeler ve bu hususda maktu akça almayalar.

9 — Ve tamğa hususu dahi kanun-ı kadim üzere bac-ı harir gelse gelen ipeği batmana urup dahi her müdd-i (tartı ölçüsü) Herberdi ki bin sekizyüz dirhem olur. Doksan kırca akça bac alurlar imiş ki hesapda otuz üç osmani akçası olur ve batmanında dörder akça tamğay-ı siyah içün dahi alurlarmış.

10 — Ve diyar-ı rumdan Pastav (Macarcadan alınmış bir kelimedir. Top top satılan yaldızlı bir nevi kumaş). ile çuha gelse anı dahi vezne vurup her müdde kırk beşer kırca akça bac alurlar imiş ki on beş osmani akçası olur.

11 — Ve kara tamğa dedükleri dahi her metadan ki şehre gelüp satılsa her neden olursa yüzde beş tamğa alınurimiş ve geçüp gider olsa keten yükünden bir Şamîeşrefi alurlar imiş ki kırk osmani akçası olur. Ve sair kısmından geçüp gitse bir altun alırlar imiş ve bunlardan eğer Hınna (Kına) ve ğer sabun ve ğer demürdür ve bunlara nisbet nekim vardur ubûr etse her yükü neyse nim batmanından kıymeti bac alurlar imiş.

12 — Ve şehre gelüp boğazlanan koyundan beş kırca akça alurlar imiş ki hesapda bir buçuk osman akçası olur ve sığır boğazlansa on iki kırca akça alurlar imiş her başdan ki dört osmani akçası olur.

13 — Ve arsaya gelen Gallevâttan (mahsul - zahire) ki Herberd Müddünden sekiz İstanbul kilesidir Çeyrek-i İstanbuli alurlar imiş ve Mazu (mazı) yükünden yirmide iki alurlar imiş Birin arsada ve birin damğay-i siyahda ve tuzdan yirmide-bir arsacı alurlar imiş.

14 — Ve tabakhane içün dahi her posttan birer miktar-ı cüzi nesne alurlar imiş.

15 — Ve kirişhane içün dahi şehirde boğazlanan koyunun ve keçinin bağırsağın alup kiriş ederler imiş amma dükkânının icaresi vakf imiş ol vakfe kayt olupdur.

16 — Ve Ebu Tahirden gelen yaş üzüm yükünden her yüküne iki kırca akça damğa alunur imiş. Şehr-i Herbert üzümü satılsa nesne alınmaz imiş ve sebzevattan dahi bir mıktar nesne alurlar imiş evvel geldiği üzere.

17 — Ve penbe ve iplik bazan gelüp satılsa her nügüsünden rübü kırca akça damğa alunur imiş ki altı nügüye bir osmani düşer ve dokunup pazara satılmağa gelen penbe bezinden her topu ki yirmi arşundur damğa edüp dahi bir Hasan beyi alunur imiş ki iki osmanlı akçası olur ve Trabzon keteni gelüp satılsa andan yüzde beş alınmaz imiş hemen her topunda iki buçuk osmani akçası alunur imiş ve Nefs-i şehirde dokunan çıhargezi kuşağı dahi damğalayup rübü kırca akça damğa alurlar imiş ve Mumhane içün dahi amil olan ham mumu alup düzedüp birin bir ..... satar imiş.

18 — Ve ihtisap hususu dahi balda ve yağda ve kuru üzümde ve sair buna nisbet hususunda yükte iki nügü alınur imiş ve bakkal dükkânlarından dahi avda birer akça alurlar imiş ve etmekci ve aşcıdan dahi ayda haline göre üçer dörder akça alurlar imiş ve bunlardan gayri eksüklerin bulsalar dirhem başına bir akça cürmün alurlar imiş. (1518 - 924 H.)

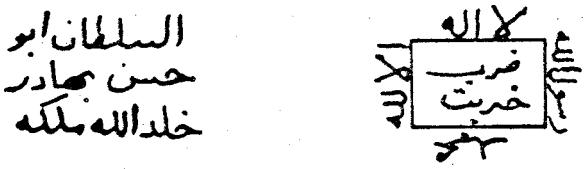
Başvekâlet arşivi. Tapu defteri. No. 64, s. 313.

Resim: 29 — Harput Livası Kanunnamesi

varsa, Uzun Hasan, Fırat vâdisinin gerisindeki topraklarını emniyet içerisinde bulundurmak için Harput'u müstahkem bir mevki olarak, savaşlara hazırlığını bu merkezde yapmak ve kuvvetlerini burada toplamak ve zaman zaman Murad ve Fırat kıyılarının tahkimatını buradan idare etmek suretiyle Harput'u askerî bir merkez olarak kullanmış ve aynı zamanda burada para da bastırmıştır.

Uzun Hasan'ın Harput'da para bastırması, ailesinin ikameti için köşkler ve bahçeler yaptırması ve sonra neslinden gelme kadın - erkek birçok kimselerin Harput'da yaşamış olan bazı aile kayıtlarının izlerinde görülmesi, Harput'un merkez olarak kullanıldığına delil teşkil edecek mahiyette olaylardır.

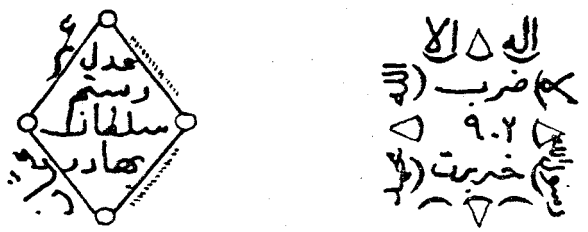

Resim: 30 — Uzun Hasan sikkesi

Akkoyunlulara ait Harputda basılan paralardan elimizde iki nümune vardır. İkisi de gümüştür.

Bunlardan birisi V. inci hükümdar Hasan Padişaha (1453 — 1478), İkincisi ise IX. uncu Padişah Sultan Rüsteme (1452 — 1497) aittir.

Birincisinin bir yüzünde (Essultan Ebu Hasan Bahadır Halladallâh-ü Mülkehû), ikinci yüzünün dört bir tarafında kelime-i tavhid ve ortasında ise (Darabe Herbet) yazılıdır, tarih yoktur. Vezni 8 dirhem, kutru 13 mm. dir.

Resim: 31 — Sultan Rüstem sikkesi

İkincisinin bir yüzünde main (Eş kenar dörtgen) şeklinde olan çizgilerin her birinde Cihar-ı Yar-ı Güzin Hazretlerinin isimleri yazılı ise de «Abu Bekir» ile «Ali» silinmiştir. «Ömer — Osman» barizdir. Çizgilerin ortasında (Adl-i Rüstem Sultan Bahadır), ikinci yüzünün üç tarafında yine kelime-i tavhid ve ortasında ise (Darabe 902 Herbert) yazılıdır. Vezni 9,5 dirhem, Kutru 15 mm dir (14).

---

(14) Bibliyografya:

A — Sadr-ı Âzam Kâmil Paşa, Tarih-i Siyasi, Devlet-i Âliye-i Osmaniye, c. I, s. 93, 100 ve dv.

B — Dr. Rıza Nur, Türk Tarihi, c. 3, s. 182.

C — Mehmed Tevfik, Osmanlı Tarihi, s. 113. Sarahatunun Fatihe elçi olarak gittiğini teyit eder.

D — Prof. Mükrimin Halil Yınanç, İslâm Ansiklopedisi, Akkoyunlular mad. c. I, sayı 4, s. 251 - 270.

E — Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. 2, s. 95 ve dv.

F — Adnan Sadık Erzi, Akkoyunlu ve Karakoyunlu tarihi hakkında araştırmalar, Hususi makale, Belleten c. 18, sayı 70, s. 179 - 184.

G — Ahmed Tavhid, Meskûkât-ı İslâmiye Kataloğu, s. 472 - 519.

OSMANLILAR DEVRİNDE HARPUT

Osmanlılar devrindeki vak'aları nakle başlarken her şeyden evvel, Osmanlıların menşeini aramak ve bu yolda az buçuk bir bilgi vermek isterdim, fakat bu hususta bütün tarih ve hattâ mektep kitapları bile kâfi malûmatı vermiş olduğundan bunları artık burada tekrarlamağa lüzum görmüyorum.

Ancak şimdiye kadar bilinmeyen ve yakın senelerin tetkik ve çalışmaları neticesinde meydana çıkarılan bazı vesikalar bu hususta bizlere bilmediğimiz mühim bilgiler vermektedir.

Bunlardan birisi, yegâne nüshası Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesinde (N. 1612) bulunan «Ebül - Hayr-i Rûmî'nin Saltuk (Saltıh) name denilen eseridir. Bu eserde, Osmanlıların menşei ile «Dede Korkut» arasında yakın bir münasebet bulunduğu, aynı zamanda Osmanoğullarının Oğuzlardan olup Cengizin korkusundan Bilâd-ı Ruma gelmiş oldukları, «İbrahim Aleyhimüsselâm» ın oğlu «İshak» Peygamberin oğlu «Ays» neslinden geldikleri için bunlara (Beni İshak Oğulları) denildiği ve Oymak Beylerinin adı «Süleyman Şah» olup, bunun Fırat sularında boğulduğu, oğullarından !Bay Sungur Tekin» in geri aceme dönüp Merve ve Mahana Bey olduğu, diğer ikincisi «Gündüz» olup Erzincan Ovasına, üçüncü küçük kardeşleri «Ertuğrul» un ise bildiğimiz gibi Sırmalı Çukura yerleştiği yazılmaktadır (1).

Batıda (22 Sefer 699 — Ekim 1299) tarihinde Osmanlı devletinin kuruluşundan I. inci Sultan Muradın (1360 — 761 H.) tahta çıkışı günlerine kadar Harputu da içine alan doğu Anadoluyu bilhassa (Sülemiş) isyanı ve Moğol tazyiki kasıp kavurmuştu. I. inci Sultan Murad devrinde Harput Dülkadirlilerin elinde bulunuyordu.

Yıldırım Beyazit (1389 — 1402) zamanında Kadı Burhaneddinin isyanı üzerine Teymur Taş Paşa kumandasındaki kuvvetler Sivas, Çankırı, Darende, Besni, Malatya ve Kemah gibi şehirleri zapt etmiş ise de Har-

(1) Bu vesikaların asıllarını, Adnan Sadık Erzi, Akkoyunlu ve Karakoyunlu tarihi araştırmaları hakkındaki makalesinde yayınlamıştır. Bak: Belleten C. 18, sayı: 70, s. 193 - 197.

put, büyük nehirlerin arasına sıkışmış olduğundan buraya kadar gidilememiş ve yine Moğolların elinde can çekiştirmekte devam etmiştir.

Bu yetmiyormuş gibi geçen bu isyan ve Moğol mezaliminin arkasından namının âvazesi bütün dünyaya yayılan Timur çıkmıştı.

Timur ile Yıldırım Beyazit arasındaki çatışma sıralarında (20 Temmuz 1402) Harputun dört bir tarafı, (Malatya, Besni, Antep, Mardin, Erzincan, Kemah, Timur tarafından zaptedildiği halde Amid (Diyarbekir) Akkayounluların, Harput ise Dülkadirlilerin elinde bulunuyordu. Yıldırım Beyazidin esaretinden sekiz ay sonra Akşehirde, oğlu Mehmet Sultanın da ordugâhta ölüm haberleri Timur üzerinde büyük acı ve ruh sarsıntıları husule getirdiğinden buralarda artık fazla tutunamadan geri dönmüş ve yolda Harputu Dülkadirlilerden alarak bazı şehirlerle beraber Akkoyunlu Kara Yülük Osmana vererek bir emaret kurmasına müsaade etmişti.

YAVUZ SULTAN SELİM İDARESİNDE HARPUT

Yavuz Sultan Selim Devri (1512 — 1520) Harput ve dolayları için pek yümünlü ve hayırlı geçmiştir. Binlerce yıl savaş ve istilâ korku ve heyecaniyle elden ele geçerek ölüm ve açlık kâbusunun altında inleyen ve Doğu camiası içinde benliğini, mevcudiyetini kaybederek âdeta bir harabeye çevrilen Harput ve dolayları, Sultan Selim gibi cihangir ve aynı zamanda şu nefis kıtasiyle:

Milletimde ihtilâf-ü tafrika endişesi
Koşe-i kabrimda hattâ bikarar eyler beni,
İttihatken savlet-i adayı def'a çaremiz
İttihat etmezse millet dağıdar eyler beni.

milletine ihtilâftan sakınılmasını tavsiye eden büyük insan ve büyük kumandan bir padişahın zamanında Osmanlıların eline geçmiş, ebedi huzur ve sükûna kavuşmuş bulunmasıdır.

Şöyle ki, İran Şahı İsmail 14 senedenberi Doğuda, elindeki mühim kuvvetlerle harekete geçerek Şirvan, Mazanderan, Dülkadir, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Özbekler gibi çok kuvvetli hükümdarlarla bunların etrafındaki yedi sekiz de küçük hükümdarlığı çiğneyerek hudutlarını genişletmiş ve bu zaferlerine güvenerek Osmanlı topraklarına da saldırmak tasavvurunda bulunmuştu. Bunu iyiden iyiye anlayan Sultan Selim, lâzım gelen tedbirlerini vaktinde almış ve hazırlanmıştı.

Öte tarafta Şah İsmail ise, zapt ettiği bölgelerde emniyeti temin için kendi tebaasından olan (Dinbilli) aşiretini tedibe girişince etrafında bulunan bütün Irak kürtleri korkularından Batıya doğru kaçmağa başlamışlar ve gelip Van, Bitlis, Diyarbekir, Harput gibi vilâyetlerin dağlık bölgelerine yayılmışlar ve bunlardan bir kısmı bilhassa sarp dağlara ve vahşî meşe ormanlarına sahip ve aynı zamanda yol uğrağı da olmayan Dersimi bir yurd olarak seçmişler ve buraya yerleşmişlerdi.

Şah İsmail bir takım behanelerle Tokata kadar gelmiş ve Yavuz tarafından gereken ihtarı alınca, yüzünü Elbistana çevirerek Dülkadiroğlu Alâ al - Davlenin üzerine hücum etmiş, memleketini yakıp yıkmış ve buradan dönüşünde Harput ve dolaylarını da zaptetmişti. Eline geçen bu yerlerin mühim merkezlerinde oturan Anadolu Türkleri arasına Ahunt-

lar göndererek şiiliği (Kızıl başlığı) yaymağa ve mensuplarından gizli gizli yardımlar istemeğe başlamıştı.

Bu cümleden olarak Rumyeli «Nur Ali» Halife namında bir kızılbaş şeyhini de Çemişkezeğe göndermişti. O zaman Çemişkezek emiri bulunan «Hacı Rüstem» (1) «Nur Ali» (2) yi memlekete sokmıyacağı ve karşı koyacağı yerde, bilâkis şehri bu halifeye terk ile savuşup Şah İsmailin yanına gitmişti. Şah İsmail, kendisine kıymetli hediyeler verdi, ve Irakta bir yurt beyliğine tayin ederek, bir daha Çemişkezeğe ayak basmamak suretiyle yurdundan uzaklaştırdı.

«Nur Ali» uzun zaman Çemişkezekte kaldı, Çemişkezek ve Dersimde durmadan çalışarak şiiliği halka aşıladı, bu tohumlar, yerli halk ile, Dersime yerleşen Irak kürtleri arasında bir mezhep farkı ve dolayısıyla çetin bir düşmanlık meydana getirdi, ardı arası kesilmeyen Dersim isyanları (3) işte bu tarihten sonra başlamıştır ki, binlerce Türk ve Müslüman kanının dökülmesine ve devletin zararlarına sebebiyet vermiştir.

---

(1) (1473-879 H.) yılından evvel hükümetini Erzincandan Çemişgezeke nakleden Alâ al-Din Davud Şahın oğlu Emir Şeyh Hasan, hâkimiyet çerçevesini Çemişgezek merkez olmak üzere Hozat, Kemah, Ovacık, Kemaliyeye kadar genişletmiş, hattâ Akkoyunlu Uzun Hazan ile harp ederek onu mağlûp etmiş ve namına Çemişgezekte para da bastırmıştı. Bu zatın mezarı, Çemişgezekin Tekye mahallîsinde, Harput yolu üzerinde büyük bir türbenin içindedir. Vücudu çürümemiş, kemikleri sapsarı ve boyu 2,5 m. uzunluğundadır. Halk boyunun uzunluğu dolayısiyle buna Uzun Hasan derlerse de bu doğru değildir. Çünkü Uzun Hasan (1478) de Tebrizde ölmüştür. Emir Şeyh Hasandan sonra, yerine oğlu Zohrab ve sonra da torunu işte bu Hacı Rüstem geçmişti.

(2)Nur Ali halife, bir aralık Anadolu içlerine kadar dalmış, Koyulhisara kadar gelmiş ve o taraf alevilerinden üç dört bin süvariyi başına toplıyarak Tokatı zaptetmiş ve hattâ burada şah İsmail adına hutbe de okutmuştur. Harputun Kuzova bölgesinde ismine izafetle tesis edilen bir köy vardır ki, adı hâlâ (Nurali) dir ve zannedersem köy halkı da hâlâ aynı mezhebin salikidirler.

«Nur Ali» nin Harput yakınlarında şii tohumlarını ekdiği daha bir çok köyleı vardır, bunlardan bir tanesi de (Sün) köyüdür. Bu köyün halkı tamamen kızılbaştır, yaşları biraz ilerledi mi hepsi sakal bırakır, bu yüzden köyde sakalsız bir erkeğe tesadüf edilemezdi. Dedelerini kendi aralarından seçerler, Dede buyrultusu namında bir de kitapları vardır, bu kitabı yabancılara göstermezler. Bundan başka Akkoyunlular bölümünde bahsettiğim Koç babayı mukaddes tanırlar ve uğur getirir diye her sabah bir evin kapısı önüne naklederler.

Köyün toprakları münbit ve mahsuldar, halkı da çalışkan olduğundan köylüler umumiyetle zengindirler, hele şeker pancarı çok meşhur olduğundan bu yüzden köye çok para girer, halk bu pancara (Dib) derler ve kazanlarla suda haşlanıp tatlı tatlı yenilir.

Bak, yukarıda Akkoyunlular devrine, s. 122.

(3) Dersim isyanları, emin ve resmî kaynaklara dayanılarak doğru ve bitaraf yazılacak olursa ortaya mühim ve ibret verici bir eser meydana geleceğine şüphe yoktur.

İşte Sultan Selim, en ziyade içten vurulmamak için Anadoluda şii mezhebine mensup ne kadar tebaa varsa hepsinin miktarını evvelden gizli olarak tesbit ettirip, bunları bertaraf ettikten sonra ordusunu (20 Nisan 1514 — 24 Sefer 920) Perşembe günü İstanbuldan Şah İsmail üzerine yürütmüştü.

Yavuz, bu seferinde Amasyada çok kaldı, bu kalışı siyasiydi (4).

Sultan Selim, Sivasda topladığı 180.000 kişilik ordusundan 40.000 ini ihtiyat olarak Sivasla Kayseri arasında bıraktı. 140.000 mevcutlu ordusundan kısmı küllisinin başında bulunmak üzere Erzincan, Erzurum; bir kısmını da Malatya, Harput, Diyarbekir üzerinden (5) iki kol halinde hareket ettirerek Şah İsmailin üzerine yürüdü ve Şah İsmaili ordusuyla (Çaldıran) (6) ovasında yakaladı. Hemen bir harp meclisi kurdu. (23 Ağustos 1514 — 2 Recep 920). Baş Defterdar Pirî Mehmed Çelebinin fikr-ü reyiyle, harbe 24 saat değil de ertesi sabah şafakla başlanması karargir oldu ve ertesi Çarşamba günü sabahı taarruz emri verildi. Muharebe çok çetin oldu. Anadolu beylerbeyi Sinan Paşanın fenn-i harp üzere yaptığı bir manevra ile ve 500 topun birden bire cehennemî ateşi karşısında düşman ordusu bozularak muharebe kazanıldı.

Şah İsmail, bütün hazinesini, harem dairelerini ve hattâ karısı «Taçlı» hanımı da bırakarak güç hal yakasını kurtarabilmişti. Evvelâ Tebrize gitti, tutunamıyarak oradan da Dergüzine doğru kaçıp kurtuldu. Bu savaştan sonra yeni feth edilen Bayburt, Beyazit kalelerinin anahtarları da Erzurumda Yavuza teslim edildi.

Yavuz tarafından propaganda için evvelce Kürdistana gönderilen İdris-i Bitlisi ile Azerbaycan valiliğinden Kürdistan valiliğine getirilen Bıyıklı Mehmet Paşanın himmet, cesaret ve fedakârlığıyla Diyarbekir sulhan

---

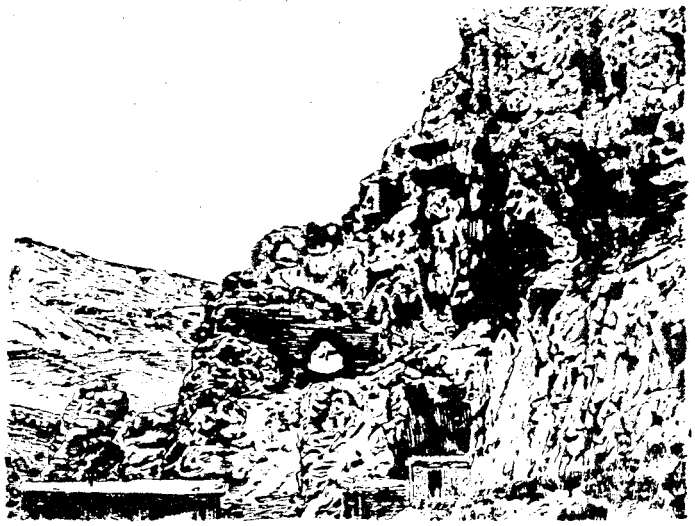
(4) Bunlardan birisi, iç Anadoluyu şiilerden tamamen temizlemek olmuştu, Şah İsmail tarafdarı 40.000 kişiden bir kısmı hapis, bir kısmı ise idam edildi. İkincisi de, Şah İsmailin elde ettiği memleketlerde isyanlar çıkarmak üzere oralara ekipler gönderildi.

(5) Güneyden sevkedilen bu kol hakkında müsbet bir kayda tesadüf edilememiş ise de kulaktan kulağa büyüklerimize kadar gelip onların ağzından işittiğimize göre Yavuz ordusunun bir kısmı, Harputtan geçmiştir; çünkü Yavuz gibi, bilhassa askerî sevk ve idarede dünyaya ün salmış bir kumandanın, o zamanın mühim yollarından sayılan Harput - Malatya geçidini ve Diyarbekir ovasını boş bırakarak sağ kanadını ve arkasını kuvvetli bir düşmana karşı emniyete almadan ordusunu yalnız bir taraftan hareket ettirmesi akıl ve mantığa uyacak şey değildir. Ordunun bir kısmı, Malatya - Harput geçidinden Diyarbekire ve oradan da kuzeye çıkarak kısmı külli ile birleşmiştir.

(6) Van gölünün doğusunda ve İran Azerbaycanı dahilinde bulunan Bâkû'nun güneyinde ve bu şehir ile Hoy ve Çors şehirleri arasında geniş bir ovanın ismidir.

zaptedildiği gibi dokuz kabile reisine tabiiyet kabul ettirilmiş ve bunların karşı taraf aleyhine ayaklanmaları temin edilerek Kürdistanın diğer 16 beyi de itaat altına alınmıştı. Bunun neticesi olarak Mardin, Bitlis, Siirt, Hısn-ı Keyfa, Kerkük, Musul ve Erdebil gibi doğumunun mühim merkezleri tamamen Osmanlı idaresine geçti.

Yavuz, kışı Amasyada geçirerek baharda Kemah üzerine yürüdü ve (20 Mayıs 1515 — 5 Rabiülâhır 921) de Kemah kalesini de zaptetti.

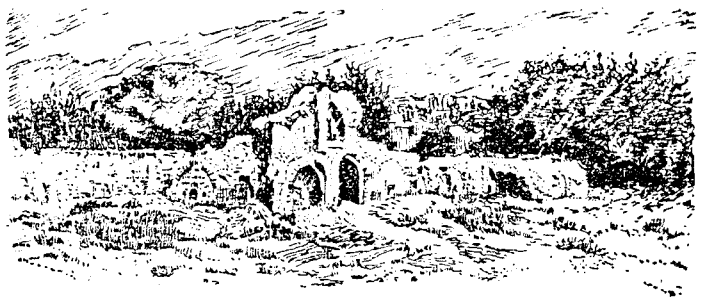

Resim: 32 — Tarihî Kemah kalesi

Yine bu yıl içerisinde Harput ve dolayları da zaptedilerek Osmanlı idaresine geçti. Harputun zaptı söyle olmuştur:

Harput yolu ile Diyarbekir üzerine hareket eden Yavuz kuvvetlerinden Karaman valisi Husrev Paşanın maiyetindeki Hasan Bey, bir sene evvel Harput kalesini muhasara ve dolaylarındaki şehir ve kasabaları zaptetmiş ise de kaleyi elde edememişti. Yavuz, Kemahda iken ve bir kısım kuvvetleri de Harput üzerinden Diyarbekire geçmekte iken bunlardan bir yeniçeri kolu ile mutabık kalan Kemah hâkimi Karaçinzade Ahmet Bey, üç gün muhasaradan sonra kaleyi de aldı. İşte bu tarihten sonradır ki, Harput ve dolayları bir daha el değiştirmeksizin huzur ve sükûn içinde imar ve kültürel ilerlemeleriyle zamanımıza kadar gelmiştir. Bu hususta (1301 H.) tarihli bir Mamuretülâziz salnamesinde bu ciheti teyid eden şu satırlara tesadüf etmekteyiz:

«Salatin-i benam-ı osmaniyeden cennetmekân Yavuz Sultan Selim Han Hazretlerinin, Şah İsmail üzerine nuhdat (7) ve vukuı muzafferiyetleriyle avdet-i humayunlarında İdris-i Bitlisî vasıtasiyle umera ve ekrad arz-ı mutavaat etmiş olmalarından dolayı muahharan İraniler tarafından asker irsaliyle muhasaraya alınan (Âmid)· kalesinin tahlisi için sevk olunan asakir-i fevz-measirin memerrigâhı Harput ve Ergani tariki olup ve ol vakta kadar bu havali İranilerin eyadi-i zaptında bulunmasiyle Karaman valisi Husrev Paşa maiyetinde bulunan Hasan bey, Harput kalesini muhasara, vilâyet ve tevabiini tashir etmiş ise de, yalnız kalenin fethi müyessir olmadığı halde mevsim-i baharda pişigâh-ı hisardan geçen yeniçeri takımı, Kemah hâkimi Karaçin zade Ahmed beyin ittifakiyle üç gün bilmuhasara hısn-ı mezkûrun dahi teysir-i fethile (1515—921) tarihinde memalik-i şahaneye iltihak eylediği, tarih-i mezkûrda Malatya dahi Mıs-

Resim: 33 — Eski Malatya. Şehre giriş kapıları

rıler yedinde olup Sultan Selimin burayı da zaptetmek için vukubulan teşebbüsü üzerine Mısır Sultanı «Gori» nin kuvvetleri münhezim olmuş ve şehr-i mezkûr dahi (1516 — 922 H.) tarihinde zamime-i memalik-i mahruse olmuştur.) (8).

---

(7) Hareket ve ayaklanma mânasına.

(8) Bu notlar şu eserlerden derlenmiştir:

a — Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı. Osmanlı Tarihi. C. 2, s. 246.

b — Sadr-ı asbak Kâmil Paşa. Tarih-i Siyasi. C. I, s. 142 ve dv.

c — Mehmet Tevfik. Osmanlı Tarihi, s. 120.

d — 12999 H. tarihli Mamuretül-Aziz Salnamesi. Üniversite Kütüphanesi. No. 89442.

e — 1325 H. tarihli Mamuretül-Aziz Salnamesi. Belediye Kütüp. No. 24/8.

Bu yazılar (HARPUT YOLLARINDA) adlı eserin c. I ve s. 134 «Yavuz Sultan Selim» idaresinde Harput bölümünün sonuna eklenecektir.

Harputun Yavuz Sultan Selim tarafından zaptı evvelce 1883 (1301.H) tarihli Mamuretül-Aziz salnamesinin verdiği bilgiye dayanılarak tesbit ve ifade edilmişti. Bil'ahere şehrin zaptı hakkında daha esaslı ve yerli bir vesikaya tesadüf ettiğimden bu vesikanın da örneği alınmış ve sayın okuyucularıma sunulmaktadır.

Sultan Selime ve Harputa ait mühim bir olayı te'yit ve tevsik eden Harput kütüphanesinde, Harputlu MASAT Ağa oğlu Hüseyin Çelebi tarafından 1705 (1117. H) tarihinde te'lif edilmiş olan (DESTAN-I HAZRET-İ SULTAN SELİM) isimli el yazması bir eser varmış. Ben 1960 yılı Eylül - Ekim aylarında Elâzığ'ı ziyaretimde bu kitabı, bu günkü Şehir kütüphanesinde bulamayınca, İstanbul'a dönüşümde hemen Süleymaniye kütüphanesine koştum; belki Elâzığdan buraya nakledilen (454) kitap arasında bulurum diye.. Maelesef bulamadım. Vesikanın ehemmiyetine binaen örneği, çok kıymetli Nazmi Sevgenin yayınladığı (ANADOLU KALELERİ) eserinden alıyor ve Harput tarihine ekliyorum. Her halde sayın muharrir, bu vesikanın tam yerini bulduğunu takdir ederek beni mazur görürler. Esasen Salnamenin verdiği bilgi de bunun aynıdır; fakat asıl önemi: (DESTAN-I HAZRET-İ SULTAN SELİM) namındaki eseri bir Harputlunun yazmasıdır ki, bu suretle Harput kültür tarihine bir eser daha kazandırmış olan kıymetli Nazmi Sevgine teşekkürlerimi sunarken, ben de memnun ve müftahirim.

Vesikanın aslı:

«Çün Mahruse-i Âmid tarafından âmed-şüde (1), Harput ve Argınıdan ubure (2) maksur idi. Ve ol kaleler, henüz mazbut-ı Kızılbaş ile mahsur idi. Tashiri, lâzime-i kişver-kiri (3) olmağın Harput kalesini Çerkes Hasan bey, muhasara edüp eğerçi vilâyet ve tevabiini tashir eyledi amma, kale henüz fetih olunmamıştı. Mevsim-i rabi'de (4) Barigâh-i refi

(1) Gelme.
(2) Geçme.
(3) Belde tutucu ve dolayısiyle Padişah-ı ferman ferma.
(4) Bahar mevsimi.

(5). tarafından irsal buyurulan Yeniçeri Dilâverleri, pişikâh-ı hisardan güzer (6) ettiklerinde kalenin tasrihi, ukde-tahir (7) düşdüğün göricek Kemah Hakimi Karaçin oğlu Ahmet bey ittifakı ile Kal'a-i mezbure fethini iltizam ettiler ve üç gün barû-şikenlik (8) ve düşmen-efgenlik (9) edüp darbe-i tüfenk ve dilirâne cenk ile yevm-i salisde kale fetih oldu. Bürc-ü barûları rayet-i fetihle (10) doldu» (11)

Bu kıymetli vesikada Masat Ağa oğlu, Harput kalesinin Türkler tarafından üç gün içinde kanlı ve şanlı bir muhasara ve dövüşme sonunda zaptedildiğini kısa ve veciz bir ifadeyle bizlere anlatmaktadır.

---

(5) Padişah.
(6) Kalenin yakınından geçtikleri sıra.
(7) Düğümlü ve zor.
(8) Duvarları ve kale hisarını yıkma.
(9) Düşmanı mağlûp etmek.
10) Zafer bayraklariyle şehri donatma.
11) Nazmi Sevgen, Anadolu Kaleleri, c. I.

ASKERÎ DURUM

(Bu sahifeler, c. I — s. 243)
(Askerî Durumun sonuna eklenecektir.)

Bu kitabın I. inci cildindeki askerî bölüme ait notlarımdan bir kısmı, matbaaya verdiğim müsveddeler arasında kaybolmuş, maalesef bu bölüme alınamamıştı. Bilâhare bulunduğundan bunların da esas yerlerini alması gerekmekte olduğundan bu sahifelerin de aynı cildin, aynı bölümüne ekelnmesini sayın okuyucularımdan özür dileyerek rica eylerim. Şimdi bunları sıralıyorum.

1 — Bunlardan en mühimi Padişah IV. üncü Mehmet zamanında (1) sınırlara yakın eyaletlerin geliri umumiyetle az ve buralarda daima fazla asker, kalelerde ise muhafızlar bulundurulduğundan bu eyaletlerin masrafları büyük bir yekûn tutmaktaydı. Buraların erzak, mühimmat ve para ihtiyaçları Sivas, Harput, Diyarbekir gibi orta Eyaletlerden temin edildiği gibi bilhassa Harput şehri ile köylerinin emvalı, Van kullarının ocaklığıydi, bu emvaldan bir kısmı Van kalesi askerlerinin mevacibine, (Aylıklarına) bir kısmı ise zahire satın alınmasına tahsis edilmişti.

1656 (1067. H) yılında Diyarbekir Beylerbeyine gönderilen bir fermanda Harput sancağı mahsul ve avarızından (136.299) akça noksanlarının ikmali için emir verilmişti. Bu tarihten bir sene sonra da Harput mukateasından (485) kile (2) buğdayın Van kalesi muhafızlarına gönderilmesi ferman iktizasındandı. 1681 (1902. H) yılında ise yine Van kalesi mevacipleri için Harput ve köyleri gayr-i müslimlerinin cizyesinden (400.000) kuruşun Van'a tahsis edildiği, bundan başka da 24.000 kuruşluk buğday ve arpa gönderildiği görülmüştür.

---

(1) Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtında Anadoludaki Eyaletlerin hudutları pek genişti, bir Eyalet bir kaç Sancaktan teşekkül etmekteydi. Eyalet idarecilerine (Eyalet Beyler beyi) denildiği gibi, Sancaklardaki en büyük idare âmirine de (Sancak Beyi) denilirdi. Bil'ahare Eyaletlere Vilâyet ve başında bulunanlara Vali denildiği gibi, Sancak beylerine de Mutasarrıf adı verilmiştr. Osmanlılarda Mutasarrıf kelimesi pek şümullü olarak Askerî, Mülki, Adlî teşkilâtta ve Evkaf sicillerinde de kullanılmıştır.

(2) 60 okka buğday bir kile sayılırdı. Şu halde (485) kile buğday 29.100 okka ve 37.248 kilo tutar.

2 — Yine bu devirlerde Yeniçerilerin zabt-ü rabıtları bozulmuş, bunlar söz anlamaz, ferman dinlemez olmuşlardı. İstanbul'da sık sık kazanlar kaldırıldığı gibi Eyaletlerde de Leventler, Sarıcalar her tarafı kasıp kavuruyorlardı.

1767 (1181. H) de III. Mustafa devrinde Harputtaki Yeniçeriler de diğerleri gibi fena yollara sapmışlar ve halk üzerinde haddinden fazla zulme başlamışlardı. Harput halkı, bu zulme tahammül edemiyerek Mahzarlar (3) yaparak İstanbulda Padişaha şikâyette bulunmuşlardı. Bunun üzerine tahkik heyeti olarak Tornacıbaşı Hasan Âğa, Mataracıbaşı Abdullah Âğa, İstanbuldan, Diyarbekir Valisi Hacı Ali Paşa Diyarbekirden, Maden emini Hacı Hasan Âğa Kebandan Harputa gönderilmişlerdi. O zaman Harputta 8. inci, 29. uncu, 52. nci, 67. nci dört orta (Bölük) vardı. Bu heyet Harputa gelince Valinin huzurunda ve Kadının muvacehesinde bir toplantı yapıldı. Bu toplantıya bütün Harput Âlimleri, İmamları, Hatipleri, Salihleri, Eşrafı, A'yanı da davet edildi. Harput yine tarihî günlerinden bir gün yaşıyordu. Evvelâ İstanbuldan gelen ferman okundu, hazır bulunanalr fermanı ayakta dinlediler. Fermanın metni Yeniçerilera anlatıldı, nihayet taraflar arasında şu esaslar dairesinde anlaşma oldu:

a) Bundan böyle Yeniçeri Âğaları, Âlemdarları, İhtiyarları ve sairesi kasabanın a'yan ve eşrafının işlerine müdahale etmiyeceklerdir.

b) Eyalet askerleriyle Yeniçeriler arasında ihtilâflı bir iş olursa önce kendi zabitleriyle görüşülecek, halledilmediği takdirde Kadıya başvurulacaktır. Ancak Kadıya müracaat toplu halde değil, münferiden ve şahsen yapılacağı gibi davacının arkadaşları mahkemeye gitmiyeceklerdir.

c) Bir ortanın yoldaşlarına (Askerlerine) diğer ortalar sahip çıkamıyacaklardır.

d) Bu dört orta, evvelce de olduğu gibi birbirlerinin işlerine karışmıyacaklardır.

e) Her ortanın yoldaşı, kendi kâr-ü kisbi ile uğraşacak, diğerlerine müdahale etmiyecektir.

f) Ortalar arasında bir ihtilâf olursa, bu anlaşmazlık iki orta âğası arasında halledilecektir. Şayet aralarında kavga çıkarsa diğer ortalar karışmıyacaktır.

g) Bu şartlara riayet etmeyenlerden 29. 52. 67 ortalardan beşer bin, 8 inci ortadan ise iki bin kuruş nezr-i seri (4) alınacaktır. Bu şer'i huccet Harput Naibi Seyyit Bilâl huzurunda tanzim edilmiştir. (5)

---

(3) Şikâyet babında yazılıp bir çok mühür veya imzayı havi olmak üzere resmî makamlara sunulan umumî istida.

(4) Hadise ânında tahsil edilecek ceza.

(5) Faiz Demiroğlu, Geçmişde Harput, Elâzığ - Harput sesi günlük gazete,

3 — Ordulara kur'a ile asker alınması hakkındadır :

Sultan Mecit devri, 1839 - 1861. Resmî kayıtlardan anlaşıldığına göre bu usulün yer yer ve tedrici surette yapıldığı, evvelâ batı vilâyetlerinde, sonra doğu illerinde tatbik edildiğidir. Bu arada Harput kur'ası da vardır. Hükûmet tarafından verilen ve aşağıda örneği kayıtlı (6) 24/Cemaziyelevvel/1264 tarihli tezkere üzerine irade-i seniyesi çıkmış ise de tebliğ ve tatbika ancak beş ay sonra geçilmiştir. Bu kayıtlara göre Harput Eyaleti kazalarının kur'a-i Şer'iyye-i Askeriyyesinin suret-i icrasına Kaymakam (Yarbay) Fütüvvetlu Mehmet bey namında bir zat memur edilmişti. İrade-i seniyye, Harput Eyaletine bu memurla birlikte ulaşınca Harput Valisi, Defterdarı, Naip (Kadı) ve Müftüsü, Ulema ve Meşayih ve ileri gelen ahali, bil'umum İmam ve Muhtarlar hazır oldukları halde yapılan fevkal'ade merasimde alenen kıraetle suret-i irade-i seniyye her kesin gûş ve hûşuna (7) ilka ve telkin ve ömr-ü padişahiye dualar edilerek işe başlanmıştı.

Bundan sonra kur'a efradı takım takım gelerek muayene ve kur'aya ithali lâzımgelenler ayrılarak defterleri tanzim edilip Anadolu Orduy i humayun Müşirliğine gönderilmeğe başlanmıştır. Ancak bu usule bazı taraflarda muhalefet edildiğinden bu gibi ahvalde müteşebbislerinin göz-

---

(6) «Saye-i muvaffakiyetvaye-i hazret-i mülukânede nefs-i Harputda dahi kur'a-i şer'iye usul-i âdilesinin icrasına tevecciihle şuru ve mübaşeret olunduğuna ve nefarat-ı cedidenin sühûlet-i ahzine ve bu sırada emval-ı miriyye-i müterakimenin istihsalına medar olmak üzere bazı kazalara Anadolu Orduy-i humayunu erkânından Miriliva (Paşa) izzetlu Veli Paşa ile Miralay Mustafa beyin lüzumu miktar cünûd-ı nizamiyye-i şahane ve basıbozuk askeri ile tayin ve iz amı Orduy-ı Hümayûn-ı mezkûr Müşiri Devletlû Paşa hazretlerine yazıldığına dair Harput valisi Utufetlu Mustafa Sabri Paşa hazretlerinin bab-ı âliye ve oradan canib-i seraskeriye gelüp Devletlû Serasker Paşa hazretleri tarafından ba-tezkere irsal olunan iki kıt'a tahriratı usul-ı hasene-i mezkûrenin Amasyada dahi ne suretle icrasına iptidar olunduğu ifadesiyle Amasya meclisi canibinden vurud eden bir kıt'a mazbata ile beraber manzur-ı şevket-mevfûr-ı hazret-i şehinşahi buyurulmak üzere sûb-ı vâlâlarına gönderilmiş olduğu ve işbu kur'a usul-i mehasin şümûlunun oralarda iptiday-ı icrası olduğu halde böyle sühûletle ve sızıltısızca hüsn-i icrası bi-lütfihi teâlâ yaver-i tali-i saadet metalı-i cenab-ı cihandari âsar-ı celilesiyle her şeyde meşhud-i dide-i cihan olan hüsn-i muvaffakiyyet mekârim-i menkabet-i hazret-i padişâhi semere-i bediasından olmasile deavat-i hayriyyet âyât-ı cenab-ı veliyyünnimet âverde-i zeban-i musadakat kılınmakta bulunduğu ve muvafık-ı irade-i seniyye-i hazret-i tâcidari buyurulur ise sub-i aciziden ve serasker-i müşarünileyh hazretleri canibinden münasibi veçhile cevapnameler yazılacağı beyanile tezkere-i senaveri terkim kılındı efendim. 24 Cemaziyelevvel 264.

Bu tezkere mufadı mucibince hareket edilmesine irade-i seniyye şeref sadri olmuştur. 28 Cemaziyelevvel 264.»

Başvekâlet arşivi dahiliye No. 8987/9995.

(7) Kulaklarına, akıl ve şuurlarına.

lerinin korkutulmasında ve neferat-ı cedidenin ahzinde bir müşkilât çıkmaması için Diyarbekirden Miralay (Albay) Süleyman bey kumandasındaki piyade I. inci alayın III. üncü taburunun Harputa çevrilmiş olduğu ve Malatya kazasına bağlı İzolu, Akçadağ. Hüsn-i mansûr, Argeni, Eğil ve Palu havalisine de asker gönderilmesi nakkında emirler verilmiştir.

4 — İkinci Abdülhamit devri :

1880 (1296. R) tarihleri sırasında Erzincan Ordu Müşiriyet merkezi iken Müşir Abdülkerim Paşa imiş. Ferik Veli Paşanın yerine de Ferik Hafız Paşa tayin edilmişti. Bunlardan başka Memuretül-Aziz vilâyetinde bulunan Nizamiye Fırkalarının başlarında da tarih sırasiyle şu zevat bulunuyordu.

Or. IV. Nizamiye VII. Fırka kumandanı Ferik Fazlı Paşa (8)
Or. IV. Nizamiye VII. Fırka XIII. Liva k. Mirliva Mustafa Naim Paşa (9)
Or. IV. Nizamiye VII. Fırka XIV. Liva kumandanı Mirliva Naci Paşa.
Or. IV. Nizamiye VII. Fırka XIV. Liva Âlay kumandanı Ali Şefik Bey.

1883 (1299. R) tarihinde :

Or. IV. Nizamiye VII. Fırka kumandanı Ferik Hacı Hüseyin Paşa (10).

1890 (1306. R) de :

Vilâyet zaptiye alâyı, alây beyi. Binbaşı Hasan bey
Vilâyet zaptiye alâyı, Yüzbaşı Tahir Ef. (İspirzade)
Vilâyet zaptiye alâyı, Yüzbaşı Asaf ağa
Vilâyet zaptiye alâyı Yüzbaşı Derviş Ef. (Harput bölük kum. (11).

1892 (1308. R) de :

Mamuretül-Aziz Fırka kumandanı Mustafa Cavit Paşa
XIV. üncü Liva kumandanı Mustafa Naim Paşa
XIII. üncü Liva kumandanı Salih Zeki Paşa
Redif Fırka kumandanı Ali Hamdi Paşa
Redif Liva kumandanı Ahmet Şemseddin Paşa
Redif Alây kumandanı Abdüllâtif bey (12).

1907 (1323. R) yılında :

Redif XXXIV. üncü Fırka kumandanı Ferik Salih Zeki Paşa.
Nizamiye XIV. üncü Liva kumandanı Mirliva Mustafa Naim Paşa (13)
Nizamiye XIX. uncu Fırka kumandan vekili XXXVII. Liva kumandanı Mustafa Naim Paşa

(8) 1928. H. tarihli Mamuretül-Aziz salnamesi, İst. Belediye kütüphanesi. N. 4862/24.
(9) Aşağıda biyografiler kısmına bak. s. 1.
(10) 1301. H tarhli Mamuretül-Aziz salnamesi, Üniversite Küt. 89442.
(11) 1308. H tarihli Mamuretül-Aziz salnamesi, Belediye Küt. No. 24/6.
(12) 1310. H tarihli Mamuretyl-Aziz salnamesi, Belediye Küt. N. 24/7.
(13) 1325. H tarihli Mamuretül-Aziz salnamesi, Belediye N. 24/8.

Redif XXV. Liva kumandanı Neş'et Paşa
Fırka Erkân-ı harbiyesine mülhak Mülâzim-i evvel Ahmet Cemil (Cemil Hadi) (14)
Fırka Erkân-i harbiyesine mülhak Mülâzim-i evvel Ferit bey. (İspirzade) (15).

5 — Osmanlı Padişahları devrinde askerliğin muayyen bir müddeti olmadığını gösteren ve bilâhare elime geçen mühim bir vesikayı da neşrediyorum. «Konyada bulunan piyade topcu asakir-i muntazamasinin uzun zaman silâh altında bulundukları Dersaadette ve memleketlerinde bulunan evlât ve ayalları tarafından şikâyet edilmesine ve bu yüzden bir çok ailenin sefil ve mağdur bir halde bulundukları bildirilmesine binaen Harpirutta bulunan asakir-i muntazamanın Konyaya ufak Cerha toplariyle birlikte i'zamı ve esnay-ı rahda tanzimat-ı hayriye usul-i madelet şumuli vechile lâzımgelen me'kûlâtın verilmesi ve hayvanlarının hiç kimseye bar edilmemesi ve bu askerin Konyaya vurudunda diğerlerinin hemen tarhisi hakkında irade-i seniye»dir. (16)

6 — Türk askeri, bir Fransız kralı tarafından nasıl övülmüştür: Fransa kralı XIV. üncü Lui, tahsilini ikmal etmiş olan oğlunu, Avrupanın bütün memleketlerinde seyahat ettirdikten ve seyahatten döndükten sonra huzuruna alarak şu sözleri söylemiştir.

— Oğlum! Bütün Avrupa memleketlerini gezdin ve bir çok şeyler öğrendin. Şimdi seni Türkiyeye göndereceğim. Orada iki şey daha öğreneceksin. Birincisi, kale. tabye işleri. İkincisi de, centilmenlik nasıl olur, yiğit, terbiyeli ve mert insanlar nasıl hareket eder?

Göğüslerimizi kabartacak olan şu Fransız hikâyesiyle bu bölüme de son veriyorum.

(14) Bu kitabın II. nci cildi, s. 466.
(15) Bu kitabın II. nci cildi, s. 476.
(16) Başvekâlet arşivi, Dahiliye, İrade-i seniy. 16/Şubat/1256.

KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN İDARESİNDE HARPUT

On altıncı asrın ortalarına doğru, Doğuda idarî, hukukî, iktisadî, ilmî, içtimaî teşkilât bakımından mühim inkişaflar olmuş, eski devir derebeyliklerine mümkün mertebe son verilmişti. İşte bu devir bilhassa Kanunî Sultan Süleyman (1520 — 926 H., 1566 — 974 H.) devrine tesadüf etmektedir. Bununla beraber İran Şahı, İsmailin Türk topraklarına taarruzu ve bu topraklar halkı üzerinde huzursuzluğu yaratan sünnî ve şii mücadeleleri ve bu yüzden çıkan isyanlar böige halkı üzerinde derin tesirler göstermekteydi.

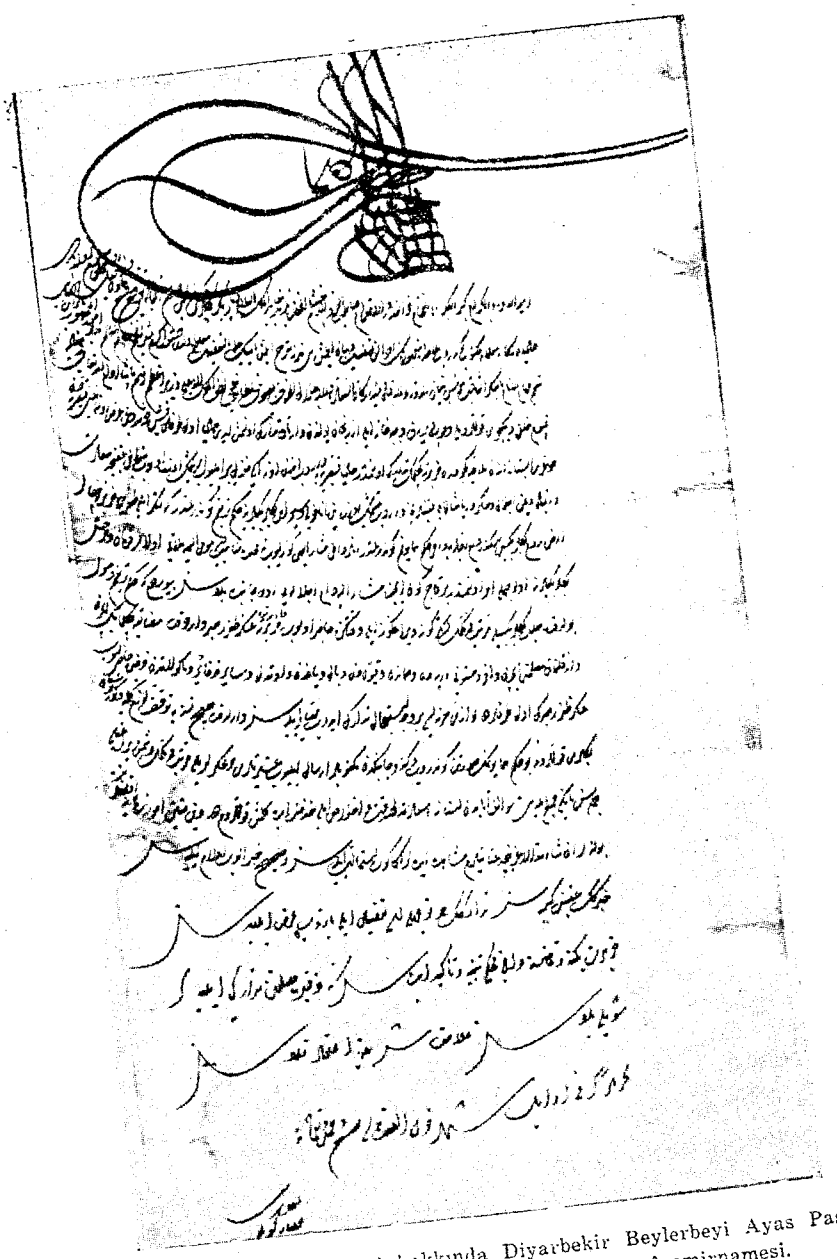
Şah İsmail Çaldıranda gerçi Yavuzun kuvvetli bir sillesine maruz kalmış ise de uslanmamıştı. Anadolu kızılbaşlariyle manevî rabıtasını kesmiyor ve fırsat düştükçe, alevileri el altından ayaklandırmaktan geri kalmıyordu. Şah İsmail (1524 — 930 H.) de ölmüş ise de yerine geçen oğlu «Tahmasip» zamanında da aynı münaferet devam edip gidiyordu. Bu sebeple Kanunî, Doğu hudutlarını emniyete almak için İran meselesini kökünden halle karar vermişti. Saltanatı zamanında İran üzerine dört defa sefer açılmış, dördünde de muvaffak olarak dönülmüştü.

Şimdi bizi yakından ilgilendiren Kanunînin üçüncü seferidir. Kanunî ve ordusunun (1549 — 956 H.) da İstanbula dönmesini fırsat sayan Şah Tahmasip, müteakip seneler tekrar harekete geçerek Erciş, Adilcevaz, Bargiri ve Ahlat kalelerini elde etmeğe çalışırken oğlu İsmail Mirza da Erzurum taraflarında bazı muvaffakıyetler elde etmeğe çalışıyordu.

Bunu haber alan Kanunî, (1552 — 959 H.) de İran üzerine üçüncü seferini kararlaştırdığı haberini alan Şah Tahmasip, sulh teklifinde bulundu ise de teklifi reddedildi. Kanunî İstanbuldan hareketle yeni şehir yoluyla Ereğli (Konya Ereğlisi) ye vardı ve Hisar köyden Diyarbekir beylerbeyi Ayas Paşaya şu emri verdi (1).

---

(1) «Emirül-Ümerail-Kiram, Kebirül-Küberail-Fiham, Zül-Kadr-i vel-İkdam, Sahibül-İzz-i vel-İhtisam el-muhtass-i bi-mezidi inayetil-Melik ül-Allâm, Diyarbekir beylerbeğisi Ayas, Edame ikbalehu, Tevki'i refi'i humayunum vasıl olicak malûm ola ki, haliya dergâh-ı muallâma mektup gönderüp mülâhide-i makhurenin ahvalin tafsil ve beyan eylemişsin, her ne şerh eylemiş isen alettafsil malum oldu. Düstur-i ekrem müşir-i afham nizamül-Âlem müdebbir-i umûrül-Cumhur-i birreyissahibi mütemmim-i mehamül-Enam bilfikrissakibi müessis-i bünyanüddavle vel-İkbal meşid-i erkânüssaadeti vel-İclâl El-Mahfuf-i bi sunuf-i letâif-i avatıf ül-Melik-

Resim: 34 — İran seferi hakkında Diyarbekir Beylerbeyi Ayas Paşa vasıtasiyle Eyalet Kadılarına yazılan Kanunî emirnamesi.

tül-Âlâ, vezir-i âzamım Rüstem Paşa edam allâhi teâlâ maalihi, Kapum halkı ve yeniçeri kullarumla ve top yerak ve Cebehane ile Erzincan yolundan varmak tedarik olunmuşidi. Haliya ol taraflar kış olduğu arz olunmağın Kayseriyeden doğru Elbis-

Zil-kade 959 tarihini taşıyan bu emirnameye göre ordunun yine Kayseri, Sivas ve Erzincan yolunu takibe evvelce karar verilmiş ise de, Padişah, kışın o taraflarda çok şiddetli olduğunu haber almış ve bu emirle yolu şu şekilde değiştirmiştir.

Kayseri, Elbistan yolu ile Malatya geçidinden Harputa geçilmesi ve orada toplanması, bununla beraber bütün kuvvetleriyle Harputtaki kısm-ı küllî ile birleşmeleri için de Anadolu, Sivas ve Halep beylerbeyliğine emirnameler yazıldığı bildirilmektedir.

Bu emirname gereğince her taraftan Harputa gelen kuvvetler Harput ovasında birleşmiş ve günlerce ordunun noksanları burada ikmal edilerek Diyarbekire doğru hareket ettirilmiş ve bu suretle Harput, tarihî günlerinden birisini daha yaşamıştır.

Kışın şiddetli bastırmasından dolayı Kanunî, ordusunu takip edemiyerek Halebe gitti. Gerçi yukarıdaki vesikada (Ben dahi saadet-i ikbal ve yümn-i iclâl ve asakir-i derya - misal ile akıplarınca varup yetişmek üzreyim) demesiyle padişah aynı yolu takip ettiği zihabı belirmekte ise de itimat edilir kaynaklarda Kanunî, kışı geçirmek üzere Halebe gitmiş-

---

tana andan Malatiye geçüdünden Herberte geçilmek tedarik olunmuştur. Haliya Kayseriye varup andan öte iki menzil bir eyleyüp irişmek üzre olup ben dahi akibince saadet-i ikbal ve yümn-i iclâl ve asakir-i derya misal ile akiplerince varup yetişmek üzereyim. Anadolu ve Sivas beylerbeylerine hükm-i şerifim gönderilmişdir ki, leşker ile doğru Herberte çıkalar, Erz-i rum beylerbeyi İskender dame ikbalühuya dahi hükm-i humayunum gönderilmiştir. Anlar dahi müşarünileyhi gözleyüp ne mahalde münasip ise mumaileyhe mülâki olalar. Karaman ve Maraş beylerbeylerine olvechile emir olunmuştur, bir kaç gün içinde müşarünileyh dame iclâlühuyı ol canipde bilesiz. Buyurdum ki, hükm-i şerifim vusul buldukda Halep beylerbeyisile murattep ve mükemmel leşker-i gürz ve yerağunuz ile vaktınıza hazır olup Herberte vuruldukta asker-i zafer rehbere muzayaka çekilmemek için ve azıklanmak maslahatı için vafir ve müstavfi arpadan ve samandan ve koyundan ve bal-ü yağdan ve undan ve sair zehair ve mekûlâttan zahire hazırlayup asker-i zafer rehberin ol taraflarda levazimi her ne ise berveçhi isti'cal tedarik edüp müheyya eyleyesün, varıldıkta hiç nesneye tavakkuf lâzim gelmiye ve Kürdistan beyleri kullarıma bu hükm-ü humayunumun suretini gönderüp ve Kendu canib'inden mektuplar irsal eyleyüp aşiretleri ve askerleriyle müretteb ve mükemmel düşmen yerağiyle cümlesin yanına cemeyleyesin. Sevalif-i eyyamdan âsitane-i saadetime sadakat ve ihlas ile hizmet edegelmiş kullarımdır, din-i metin uğurunda yüz aklıklarında bulunalar, inşaallâhül-iz niçe inayetlerim müşahede edeler, ana göre istimal eyleyesün ve sahih haber alup ilâm eyleyesün, haberinin akebini kesmeyesün, tedarükün her ne vechile ise tafsil ile yazup arz eyleyesün, Herbert bekine ve kadısına dahi muhkem tenbih ve te'kit edesün, zahire maslahatın tedarik eyleyesün, şöyle bilesün, âlâmet-i şerife itimat kılasun. Tahriren fi evail-i şehr-i zil-Kade sene tis'a ve hamsin ve tis'a mia. Yurt, Hisar köy»

Ali Emiri, Kanunî, (Başvekâlet Arşivi, defter N. 131)

tir. İlk bahara kadar burada kaldı, sonra (Nisan 1553 — 960 H.) de hareketle Diyarbekir üzerinden İran hudut boylarına çıktı, Kanunînin bu seferinde yirmi kale zaptedilerek Osmanlı topraklarına ilhak edildi.

Kanunî, bu zaferini müteakip ordusu ile Diyarbekire ve oradan da Harputa geldiğini de şu vesikadan öğrenmiş bulunuyoruz.

(Kanunî cennetmekân Sultan Süleyman Hazretlerinin, İran seferinden sonra Diyarbekiri teşriflerinde mûkib-i humayun-ı zafer makrun, Harput ovasına kadar saadet bahşay-i vurud olmuş olduğu da asar-ı tarihiyede münderiçdir) deniliyor ve mahaz gösterilmiyor (2)

Padişah, Erzurumda iken Şah Tahmasip, bir elçi göndererek mütareke istedi, bu suretle iki taraf arasında muhasamata son verilerek ordu geri döndü. Ve padişah Amasyada iken de (29 Mayıs 1557 — 8 Recep 962) tarihinde Amasya muahedesi imzalandı. Bu muahede hükümleri 25 sene devam etti (3).

---

(2) 1301 tarihli Mamuretül-Aziz salnamesi, İst. Üniversite kütüphanesi, No. 89442.

(3) Bu notlar, şu eserlerden derlendi.

a — Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. 2, s. 296 vd.

b — Sadr-ı asbak Kâmil Paşa, Tarih-i Siyasi, C. I, s. 190 vd.

c — Mehmet Tevfik, Osmanlı Tarihi, s. 139 vd.

IV. SULTAN MURAD DEVRİNDE HARPUT

IV. Sultan Murad devri Harput ve havalisi için pek hareketli ve aynı zamanda eski devirlere nazaran istikrarlı geçmiştir. Devlet idaresi kurulmuş, hak ve adaleti temin eden islâmî kanunların hükmü altında halk kütleleri, eski Emirlerin ve derebeylerin şiddetli zulüm ve istipdadından bir dereceye kadar kurtulmuş, nisbî bir huzura kavuşmuş bulunuyordu. Ancak Doğuda, eskisi gibi Osmanlı ve İran mücadelesi bütün hızıyla devam ediyor ve devam ettikçe de bir çok şehir ve kasabalar taraflar arasında el değiştirmekle halk bundan çok muztarip bulunuyordu.

Tam bu sıralarda Bağdatta Bekir Subaşı, Erzurumda Abaza Paşa, iç hâdiseleri, Osmanlı hükûmetinin siyasî ve askerî kuvvetini sarsmıştı. Bunu fırsat bilen İran Şahı, yüzünü Bağdata çevirince Osmanlı ordusunun bir ayağı Bağdatda, bir ayağı Erzurumda kalarak uğraşıyordu.

İşte birbirini takip eden bu hâdiseler yüzünden Doğu illeri ve bu arada Harput ve dolayları halkı da huzur ve sükûn göremiyor ve ağır mükellefiyetler altında kıvranıp duruyordu.

Bunlar yetişmiyormuş gibi bir de (1629 — 1038 H.) yılında tufan âsâ yağmurların uzun zaman devam etmesiyle Fırat — Murad nehirleri haddinden fazla kabarmış, Ulu ova ve Kuz ovayı kâmilen sular istilâ ederek âdeta bir derya haline sokmuş ve bu yüzden bütün mezruat hasara, çift hayvanları ziyaa uğramış ve halk çok çetin bir yoksuzluk içerisinde kalmıştı.

On iki sene devam eden dahilî, haricî huzursuzluğu bertaraf ederek, Yeniçerileri islâhdan sonra Padişah ilk defa İran işini ele almış ve sefere karar vermişti.

(Revan seferi) demekle maruf bu sefer, Harputla ve Harput tarihiyle yakından ilgili olduğundan bunlara ait şimdiye kadar neşredilmemiş bazı vesaik ile, ağızdan ağıza zamanımıza kadar gelen tarihî, âta hikâyelerini sırasiyle kaydetmeyi faydalı buldum.

Bunlardan birincisi, Revan seferinden evvel, padişah henüz İstanbulda iken sefere hazırlık hakkında, Harput Kadısı Mevlânâ Ramazana (1634 — Cemaziyel-ahir 1044) de yazılan şu emirnamedir (1).

---

(1) «Mefahirül-Ümerail-İkram, Meraci ül-Küberail-Fiham, zül-Kadri vel-İhtiram, El-Mahtasun bimezid-i inayetil-Melikül-Allâm. Âsitane-i seadetimden Bolu ve Kangırı (Çankırı) ve Amasya ve Sivas ve Tokat ve Malatya ve Diyarbekire varınca yol üzerinde olan Sancak Beyleri Dame İzzühüm ve mefahirül-Kuzzat vel-Hukkâm, meadinül-Fazaili vel-Kelâm zikrolunan sancaklarda vaki olan Kadılar,

Resim: 35 — IV. üncü Muradın sefere hazırlık hakkında Harput Kadısı Mevlâna Ramazana gönderdiği emirname.

Resim: 36 — IV. üncü Muradın, askerin nehirlerden geçişinde kelek yapılması için tulum tedariki hakkındaki emirnamesi.

Zide fadlühüm, tevki'i refi'i humayun vasıl olıcak, malum olaki, aduy-i din ve düşmen-ı cihar-ı yar-ı güzin olan Kızılbaş-ı bed-âyin ve revafız-ı duzah-karinden ahz-i intikam, aksay-ı murad-ı humayunum olmağın inşaa-Allâhül-Melikül-Gaffar, evvel bahar-ı hüceste (uğurlu) âsarda, bizzat cenab-ı celâl meâbım, Rumili ve Bosna

İkinci vesika ::

Ordu kuvvetlerinin önüne çıkan nehirleri geçmek için yapılacak keleklere (2) lüzumu olan tulumların tediriki hakkındaki emr-i padişahinin

---

askerler ve umumen kapunı kulları ile mah-ı ramazen-lmübarekin evasıtında Üsküdara geçüp andan dahi meks-ü âram etmeyüp müstainen billâh ve mütevekkilen Âlall-âh teveccüh ve azimetim mukarrer ve muhakkak olmağın Eyalet Beylerbeyileri ve sancak beyleri mükemmel kapuları ve müsalleh adamları ve yarar tüvana (güçlü kuvvetli) yeğitleri ve tüfenk - endaz adamları ve Alây beyleri ve Çeri başları ve Çeri sürücüleri ve Zuama ve erbab-ı tiymar ve Anadolu eyaletinde olan müteferrika ve Çavuş ve Divan-ı Âlişânım ve Defter-i Hakanî Kâtipleri ve şakirtleri ve bu cümlenin oğulları, birden bine ve binden yüz bine varıncaya derliği tasarruf edeler. Umumen kapum kulları alayda ceng-ü cidal ve edevat-ı harb-ü kital ve kanun üzre Cebeluları (Harp levazımı) ile hazır ve âmâde olunup, yollarda gelüp karşılayup Orduy-i humayunuma dahil olup ve rikâb-ı humayunumda mevcut bulunmaları babında hatt-ı humayun-ı saadet makrunumla ferman-ı âlişanım sadir olmuştur. Buyurdum ki, hükm-i şerifimle dergâh-ı muallâm çavuşlarından Kidvet ül-Emasıl vel-Akran Osman Çavuş ve Dergâh-ı muallâm kapucılarından Muhammet Zide kadrühüma vusul buldukta bu bapda hatt-ı humayunumla sadir olan ferman-ı âlişanım mucibince amel edüp dahi her biriniz taht-i hükûmetinizde vaki olan kasabat ve kura ve mecma-i nas olan yerlerde muhkam tenbih ve ilân ve tefhim ve ilâm eyleyesin ki, cümle hazır ve âmâde olup ve siz ki, eyalete mutasarrif olan beylerbeyiler ve sancak beyleri siz muratlep kapularunuz ile ve musallah ademlerünüz ve yarar ve tüvana yeğitlerünüz ile tüfenk-endaz sekbanlarunuz ile hazır ve âmâde olup ve çavuş ve mütefarrika ve kâtip ve zuama ve erbab-ı tiymar ve çeribaşıları ve çeri sürücüleri ve kanun üzre cebeluları ve edevat-ı ceng-u darp ve âlât-ı fenn-i harp ve bayraklarıyle maen gelüp münasip olan mahalde karşulayup Orduy-ı humayunuma dahil olup hidemat-ı humayunumda mevcut bulunalar, aslâ âmân zaman verilmeyüp evlerinin kapuları önlerinde salp olunup emval ve erzakları miri için ahz-ü kabz olunmak mukarrerdir. Ana göre bu emr-i şerifi sair evamire kıyas eylemeyüp her biriniz sefer-i humayunuma hazır ve cenab-ı celâdet-meâbım Üsküdardan hareket ettüğü gibi tayin olunan mahalde Orduy-ı Humayunuma mülâki olmağa mütarakkip ve nazır olalar ve bu emrim ne günde varup siclolunup ve ne vechile tenbih ve nida olunduğun her biriniz yazup Âsitane-i saadetime arz eyleyesüz, şöyle bilesüz, alâmete itimat kılasüz. Tahriran fi evail-i şehr-i cemaziyel-Ahir, sene erbea erbain ve elf.»

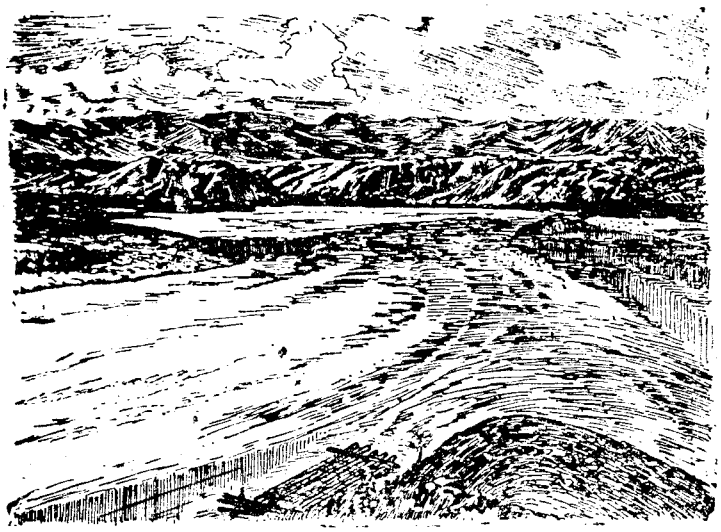
Elmahrusei
Kostanteniye

Elimde mevcut bir şerî mahkeme tescil defteri, s. 128

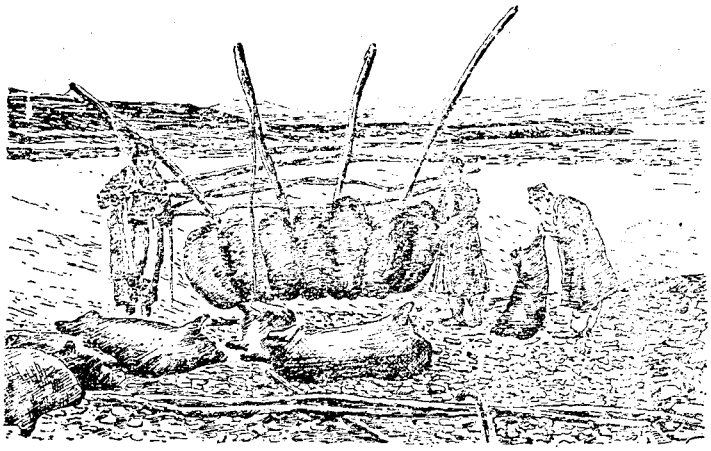
(2) Kelek: Eski zamanlarda büyük nehirleri karşıdan karşıya geçmek için kullanılan iptidaî bir nakil vasıtası. Bunlar 10 veya 20 adet şişirilmiş tulumun sıkı ve muhkem birbirine bağlanarak suyun sathına indirilmesi ve bu tulumların üzerine 10 - 15 s. kutrundaki ağaçların birbirine mıhlanarak döşeme haline konulmasından ve tulumların ağızlarının her taraftan üstteki ağaç kısmına yine sımsıkı bağlanmasından ibarettir. Bu döşemenin üstü yaş ve yapraklı ağaç dallarıyla maskelenir. Keleklerde, yolcu adediyle tulumların adedi arasında daima bir beraberlik aranır-

tamim suretiyle Harput kadılığına tebliği: (3)

Aşağıdaki vesikalar ise doğrudan doğruya Harput Kadılığına yazılmıştır:

Resim: 37 — Fırat nehri üzerinde bir kelek (İzolu önlerinde)

Resim: 38 — Bir keleğin yapılışı ve tulumların şişirilmesi.

dı. Meselâ küçük bir kelekte 10 tulum varsa keleğe 10 müşteri, 15 - 20 tulumlu keleklere ise yine 15 - 20 yolcu alınırdı. Kelekleri, iki kişi idare eder, birisinin elinde uzun bir sırık vardır, bu sırık icabında dümen, icabında kürek yerine kullanılır. Yolcular, bu döşemenin üstüne geçerler, kimisi oturur, kimisi ayakta... At, katır,

3. üncü vesika:

Ordu ihtiyacı için Harar ve Torba ihzarı hakkında (1634 — 27 Cemaziyel-âhir 1044) tarihli emir (4).

4. üncü vesika:

Kelek tulumları için Harput Kadısı tarafından fazla olarak tahsil edilen paraların sahiplerine red ve iadesi hakkında (5).

5. inci vesika:

Ordu ihtiyacı için (Kığı) da nal kestirilmesi hakkında (1634 — 13 Recep 1044) tarihli emir (6).

6. ncı vesika:

Ordu için lüzumu olan yapağının tedarik ve sevki hakkında (1635 — Şaban 1044) tarihli emir (7).

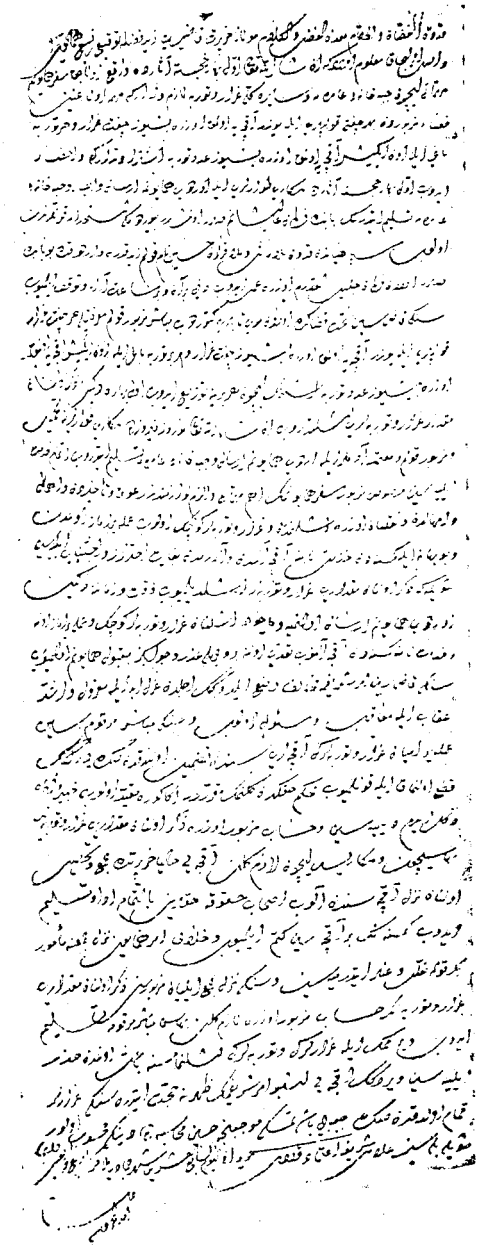
Resim: 39 — Tulumların tecrübesi.

Nihayet Sultan Murad (11 Mart 1635 — 22 Ramazan 1044) günü Üsküdardan İrana müteveccihen hareket etti. Aynı günde ordusuyla birlikte Halepte bulunan Sadr-ı âzam Mehmed Paşa da maiyetindeki ordu ile Urfa, Siverek yoluyla Diyarbekire hareket etmiş bulunuyordu. Sultan Murad, bu seferinde Bolu, Ankara, Kayseri, Sivas, Malatya, Harput yollarını takip edecek, Diyarbekirde Sadr-ı âzam ve ordusuyla birleşecekti.

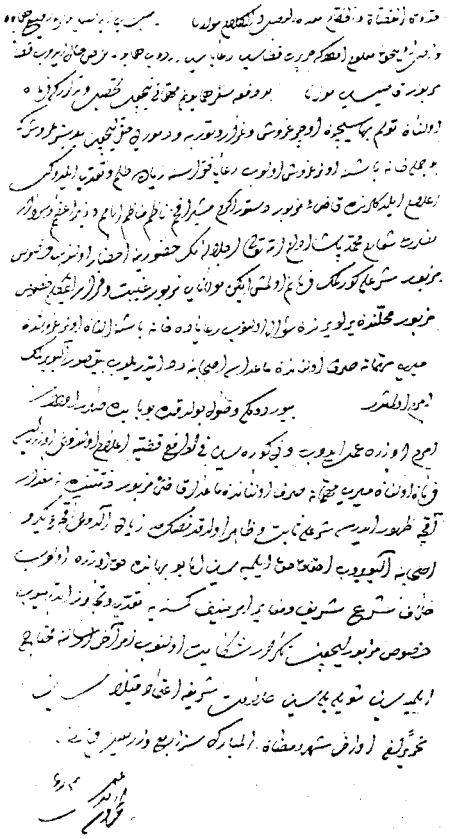
---

merkep gibi hayvanların takımları keleğin üzerine alınarak bunların yularları gemicilerde olmak üzere yüzdürülürler. Gemiciler, her şeyden evvel ellerindeki uzun sırıkla keleği sahilden ayırmağa ve hayvanları tamamiyle suya sokmaya çalışırlar. Hayvanların ayakları yerden kesilince yüzmeğe başlarlar, gemiciler, bu hayvanları idare eder, onlar da keleği suyun üzerinde kaydırarak karşı tarafa atar.

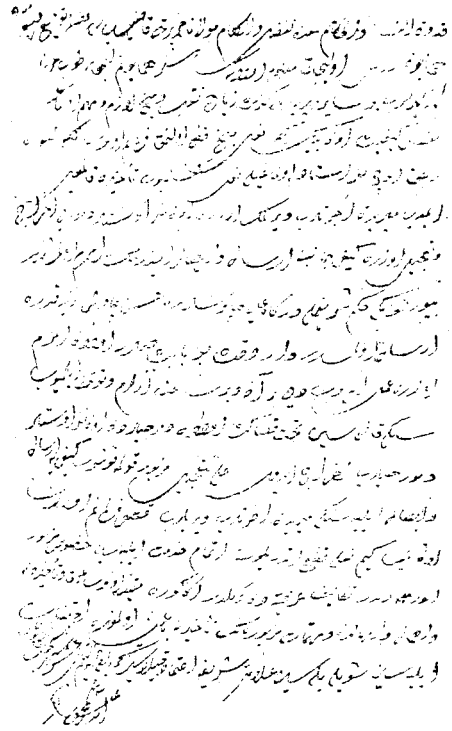
(3) Elimde mevcut bir şerî mahkeme tescil defteri, s. 142.
(4) Elimde mevcut bir şerî mahkeme tescil defteri, s. 147.
(5) Elimde mevcut bir şerî mahkeme tescil defteri, s. 116.
(6) Elimde mevcut bir şerî mahkeme tescil defteri, s. 133.
(7) Elimde mevcut bir şerî mahkeme tescil defteri, s. 118.

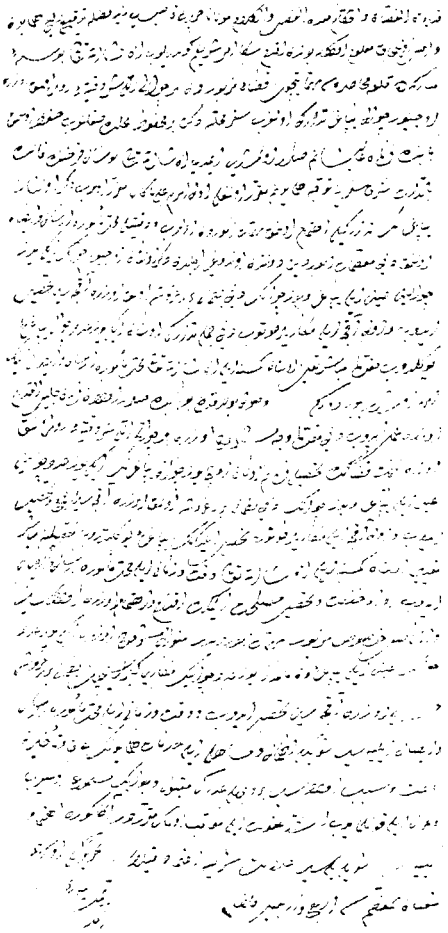
Resim: 40 — IV. üncü Muradın, ordu hayvanatı için torba ve harar tedariki hakkında emirnamesi.

Resim: 41 — Fazla alındığı şikâyet edilen tulum paralarının iadesi hakkında Murad'ın emirnamesi.

Rlsim: 42 — IV. ünçü Murad'ın, ordu hayvanlarının ihtiyacı için Kiğıda nal kestirilmesi hakkındaki emirnamesi.

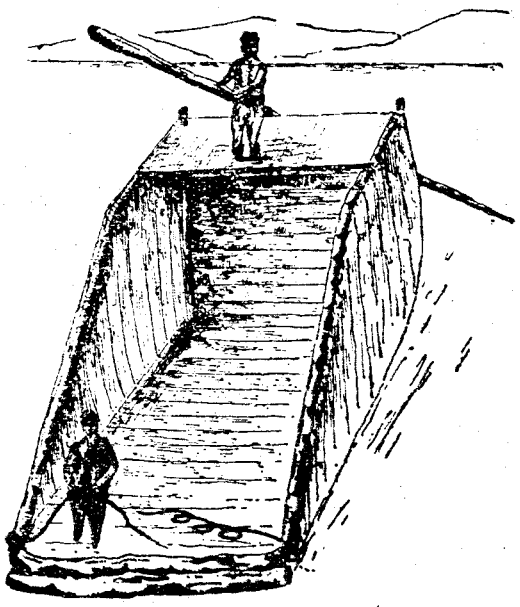
Resim: 43 — Yine Murad'ın, orduya alınacak yapağılar hakkındaki emirnamesi.

Malatyaya kadar hep karadan yürümüş ve yolu üzerindeki nehirleri, yine kendisinin yaptırdığı köprüler üzerinden geçmiş, Fırat kıyılarına kadar gelmişti.

Fırat kıyılarına kadar gelmiş olan Sultan Murad hakkında yarım asır evvel Harputda söylenen ve ağızdan ağıza bizlere kadar gelmiş olan bazı enteresan âta hikâyelerine geçiyorum:

O zaman Fırat üzerinde köprü yoktu. Bir taraftan diğer tarafa iptidaî

şekilde tahtadan yapılmış kayıklar (8) ile geçilirdi. Padişah, bu kayığa canını teslim edemiyor ve çok korkuyordu, gemiye bindirildi; fakat korkusundan titriyordu, karşısında elpençe divan duran vezirlerinden birisi, niçin korktuğunu sorunca: Padişah, nasıl korkmayayım ki, ölümle aramızda bir tek tahta var, demesi üzerine, bilgili vezir, Padişahın maneviyatını kuvvetlendirmek için: Padişahım! karada o tahta da yok deyince padişah, ferahlıyor ve esasen gemi de karşı tarafa geçmiş bulunuyordu.

Resim: 44 — Fırat nehri üzerinde bir kayık.

---

(8) Kayık: Şurada klişesini gördüğünüz ağaçtan yapılmış büyük bir tekne, buna Gemi de denilirdi. Takribî olarak uzunluğu 6 - 7 m. genişliği ise 3,5 - 4 m. arasında kalın ağaçlarla çatılmış ve yine 2 - 3 s. kalınlığındaki tahtalarla da döşemesi yapılmıştır. Geminin ön tarafı sahile yanaşarak yolcuları, araba ve hayvanları buradan alır ve boşaltır. Arkasında ise kaptan köşküne benzeyen yüksek bir kısmı, bir küpeştesi vardır. Gemicilerden birisi buraya çıkar, burada oldukça uzun ve kalın düz bir ağaç, geminin arkasına mailen bağlıdır, bunun bir ucu 1 - 1,5 m. kadar küpeştede havada kalır, diğer daha uzun olan ucu da geminin arkasında ve suyun içindedir. Bir gemici küpeştede bu koskoca ağacı, icabında sağa ve sola çevirmek suretiyle geminin seyrini takip eder. Bu bir nevi dümen vazifesini görür, yanlardaki iki tayfanın ellerindeki düz ve uzun birer sırık kürek vazifesini görmektedir. Sahile yanaşmalarda, ve sonra hareket zamanlarında ellerinde bulunan bu sırıklarla gemiyi idare ederler. Geminin ön kısmında sağ ve sol taraflarda bü-

Sultan Murad, Fırat'ı geçtikten sonra, Harputtan ve sonra eyaletin bütün nahiye ve köylerinden gelen çok büyük bir halk kütlesi (on bin kişi söylenirdi) başlarında Harput Kadısı Mevlânâ Ramazan olduğu halde Harput âlimleri, Beyleri, Ağaları hep atlı pusatlı olarak padişahı dört beş saatlik mesafede karşılamışlar, Padişah, bu cemm-i-gafir arasında ordusuyla birlikte (Hoğu) ya kadar gelmiş ve Hoğu ağalarının konaklarında bir hafta misafir kalarak dinlenmiş ve ordusunun noksanlarını ikmal ettirmiştir.

Harputta misafir kaldığı sırada vukua gelen şu hâdise doğrusu kayda değer:

Padişah, Hoğuda bir akşam yemeğinden sonra Ağalar ve Beylerle sohbet ederken, memleketinizde, kendisinden manevî kuvvet alınabilecek bir kimseniz yok mudur? diye sorunca: Onlar da hep birden ve sözbirliğiyle: Molla köyünde oturan Ahmet Peykerci (9) yi söylerler. Sabah olunca Padişah, Çavuş başına şu emri verir:

Maiyetine istediğin kimseleri ve benim esterimi (10) de al, Mollaköyüne git, orada Ahmet Peykerci namında bir zat vardır, selâmlarımla,

---

yücek iki demir halka göze çarpar, bu halkalara uzun halatlar bağlıdır, bunlar, gemiyi sahile yanaştırmakta, hareket halinde gemiyi bulunduğu sahilden yukarılara çekip götürmede ve sahilde durduğu müddetçe de gemiyi muhafazada bu halatların büyük rolleri vardır. Gemi sıkışık vakitlerde bazan üç araba ve bu arabaların dört veya altı atı ile bunların yolcularını kâmilen içine alabilirdi. Araba başına zannedersem bir mecidiye gemi ücreti alınırdı, araba yolcularından başka bir atlı yolcu beş, yayalar ise ikişer kuruş gemi ücreti verirlerdi. Gemi başlarında gemicilerin birer basit kulübesi vardı, gemiciler iş haricinde burada oturur, burada yer, burada yatarlardı. Bu gemiler hükûmete aitti, gelirleri bir nevi vergidir. Bu gemiler, hangi şehre yakın iseler ve hangi şehrin hudutları dahilinde ise oranın hükûmeti, bunları münakasaya çıkarır, en fazla verenin üzerinde kalır ve şartnamesine göre gemiyi bir sene o müteahhit işletirdi.

(9) Aşağıda tekke ve zaviyeler bölümüne bak.

(10) Bu esterin bir hususiyeti vardı, Sultan Muraddan başka hiç kimseyi üzerine bindirmezdi. Padişah, Haydarpaşadan buralara kadar bu esterin üzerinde seyahat etmişti. Hattâ Bağdat seferine de bu estere binerek gitmişti. Üzerine binmek isteyenlere tekmeler savurur, yerinde durmaz, çifteler atardı, bu yüzden hiç kimse cesaret edip de bu estere binemezmiş...

Sultan Murad, Ahmed Peykerciye — tecrübe ve imtihan için — işte bu esteri göndermişti. Buna Çavuş başı ve maiyetindeki ağalar da, işin farkında olmaksızın şaşmışlardı. Vakta ki, Ahmed Peykerci, abdestini alıp evinden çıktığında estere binmek istediği zaman, o azgın ester, değil çifte atmak bir kuzu gibi, hattâ sırt vererek hazretin binmesine yardım etmiştir.

Bu sebeple Padişah, Ahmed Perkerciyi merakla bekliyordu. Oturduğu odanın penceresinden şeyhi, kendi esterinin üzerinde görünce birdenbire yerinden fırlamış, ağalar arkasında, misafir bulunduğu konağın cümle kapısında Ahmet Peykerciyi karşılamıştı.

görüşmek istediğimi kendisine söyler ve esterime bindirerek buraya getirirsiniz.

Çavuşbaşı, emr-ü irade mucibince ertesi sabah Mollaköyünde Ahmet Peykercinin kapısını çalarak kendisine iradeyi tebliğ ettiği sıra Hazret, abdest alıyormuş.. Hiç de istifini bozmadan abdestini tamamlamış, cübbesini giymiş, kavuğunu başına koymuş, evinden çıkarak estere binmiş ve Çavuşbaşının muhafazasında Hoğuya (11) getirilmiş...

Padişah, Ahmet Peykerci ile, o gün ve o gece halvet yaparak uzun müsahabelerde bulunmuş ve bu musahabelerinde, İranda muvaffak olup olamıyacağını Ahmet Peykerciden sormuş ve manevî yardımlarını rica etmiştir. Ahmed Peykerci, Padişaha muzaffer olarak döneceğini müjdelemiş ve ertesi gün, bir çok hediye ve ikramlarla köyüne gönderilmiştir.

Nihayet Temmuz ayı içinde Padişah, Diyarbekirde Sadr-ı âzam ordusuyla birleştikten sonra harekete geçerek Erzurum, Kars yolu ile Erivana varıp şehri muhasara etti ve on bir gün devamlı muharebe neticesinde kalenin kumandanı olan «Emir Gün» kalenin kapılarını açtı, arkasında piyade kumandanı «Tahmasip kulu» ve «Emir Fettah» kılıçları boyunlarına asılmış olduğu halde gelip teslim oldular. Emir Günün bu hizmetine mükâfat olarak bizzat Padişah ismini Yusuf Paşa koydu ve Halep Beylerbeyliğine tâyin etti. Erivanda mevcut ve depo edilmiş bir çok eşya ve erzak orduya teslim edilerek şehir zaptolundu (1636 — 1045 H.)

Erivanın zaptından sonra Padişah, ordusunu Tebriz üzerine yürüttü. Bunu haber alan İran Şahı, Tebrizden beş konak uzakta bir yere firar etti. Tebriz, muharebesiz Sultan Muradın eline geçti. Bu muzafferiyetten sonra Tebrizden hareketle on yedi gün sonra Diyarbekire muvasalat eden Padişah, muzafferen dönüşlerinde yine aynı yolu takip ederek evvelâ Mollaköy ağalarından birisinin konağında bir gece misafir kalmışlar ve Ahmet Peykerciyi ziyaret etmişler ve kendisine bir şükrane olmak üzere Mollaköyünde ismine izafetle bir cami yaptırmıştı.

Ertesi gün Mollaköyünden ayrılarak Hüseynik ile Mezria arasındaki eski depo ile Devegölünün bulunduğu geniş sahaya kurulmuş olan Karagâha gelmişler üç - dört gün istirahatları esnasında, bütün civar şehir ve kasabaların ileri gelenlerini huzuruna celp ile bunlarla görüşmüş ve kendilerinden aynı bayrak altında muttahid olmalarını ve reayaya zulüm edilmemesini emr-ü ferman buyurmuşlardır.

Yine bugünlerde Harput büyükleri, Sultan Muradı Harputa dâvet etmişler, bu daveti kabul eden Padişah, maiyetinde bir kısım yakınları, hü-

---

(11) Hoğu ile Mollaköy arası, takribî 5 km. kadardır.

kûmet adamları ve birçok köy ağaları bulunduğu halde Harputa çıkmış ve binlerce Harputlu, muzaffer padişahlarını karşılamışlardır. Büyük bir sevgi ve heyecanla karşılanan misafirler, konaklara taksim edilerek izaz-ü ikram edilmişler, Cuma namazı Ulu camide kılındıktan sonra Padişah, şehri ve kaleyi gezmiştir. Acemistandan mal-ı ganaim olarak beraberinde getirdikleri Abanoz (12) ağacından mamûl oymalı ve çok kıymetli bir minber ile yine çok değerli büyük bir acem halısını bu camiye hediye etmişlerdi (13).

Öğleden sonra Ciritler meydanında şerefine cirit oyunları tertiplenmiş, belli başlı oyunculardan yüz atlı oyuna iştirâk ettirilmiş, Padişah, bu oyunun seyrinden çok memnun kalmış ve bu oyun esnasında binicilerden herhangi bir suretle kaza neticesi ölen kimselerin yakınları tarafından ölüm dâvası görülemez ve cezalandırılamaz şeklinde ve mevcut halkın da muvafakatiyle hemen orada bir fermanın yazılmasını irade buyurmuşlardır (14).

Sultan Murad, İstanbula geldikten sonra Bağdatı İranlılardan geri almak üzere hazırlıklar başladı. Ordunun bütün teçhizatı ve topları ikmal edildi ve bunların Bağdada salimen ulaştırılması için, yine bu yıllarda Üsküdardan başlıyarak Ankara — Kayseri — Sivas — Malatya — Harput — Diyarbekir — Musul ve Bağdata kadar devam ettirilen ve bu güne kadar mevcudiyetini muhafaza eden şosenin, ve bu şose üzerinde birçok hanların ve kervansarayların yapılmasını, nehirler üzerinde muazzam köprülerin kurulmasını irade etmiş ve bu iş az zaman içerisinde başarılmıştı.

Bu şosenin ismi, bugün hâlâ İstanbul topraklarında — Bağdat caddesi — olduğu gibi Kayseri — Sivas — Elâzığ — Diyarbakırda da aynı ismi taşır. Bundan kırk sene evvel benim gibi birçok kimseler İstanbula gelip gitmek için yaylı arabalarla bu şoseyi takip ederler, bu hanlarda ve bu kervansaraylarda konaklarlardı.

Elâzığa takribî 35 Km. mesafede ve Malatya sosesi üzerinde Fırat kıyılarında bulunan (Kömür Hanı) işte bu seri dahilinde Sultan Murad hazretlerinin eser-i inşaat-ı şahaneleri olduğunu ve içerisinde bir de mescit bulunduğunu ve üst kısmına birkaç sene evvel bir misafirhane yapılmasıyla Malatya ve Harput arasında birinci konak yeri bulunduğunu 1310 tarihli Mamuretül-Âziz salnamesi kayd etmektedir (15).

---

(12) Abanoz ağacı, Abanozgillerden Diospyros ve Maba cinslerine giren göbek odunları, koyu renkli, sık dokulu, ağır ve aynı zamanda çok sağlam bir ağaçtır. İnce marangozlukta kullanılır ve çok makbuldür. Bu ağaçların en iyisi Hindistan ve Malaya adalarında yetişir, birçok nevileri vardır.

(13) Aşağıda camiler bölümüne bak.

(14) Bu kitabın 3 üncü C. Folklor bölümü, cirit oyunları, bak.

(15) Belediye kütüphanesi. İst. Bayezit. No. 24/7.

Padişah (8 Mayıs 1638 — 23 Zilhicce 1047) tarihinde İstanbuldan hareketle Akşehir — Konya — Adana — Halep — Urfa — Diyarbekir ve Musul yoluyla 195 günde ancak Bağdata varabilmişti (1638 — 8 Recep 1048). Muhasara 14 gün sürdü, ve sonra şehir zapt edildi. Onun için Sultan Murada (Bağdat Fatihi) denildi.

Padişah, ocak ayı ortalarında yeni Sadr-ı âzam Kapdan-ı Derya Mustafa Paşayı Bağdatta bırakarak kendisi Musul — Diyarbekir — Harput — Malatya — Sivas — Ankara yoluyla İstanbula gitmek üzere seyahatına devam ederken üçüncü defa tekrar Harputtan geçti. Harputa muvasalatında ilk defa âlim ve mutasavvıf Ahmet Peykerciyi sordu, ölümünü duyunca çok müteessir oldu. Mollaköyünde camiin yanındaki mezarını ziyaret etti ve ruhaniyetini tekrimen merhumun ismine izafetle bir medrese ve yolculardan fıkara olanların barınmaları ve yiyip içmeleri için de bir zaviye ile mezarının üstüne bir türbenin yapılmasını ferman buyurdular (16).

Bunu müteakip yola çıktı, Fırattan geçmek için Padişahı yine korku almıştı. Halbuki, o sene kışın şiddetinden Murad ve Fırat nehirleri donmuş, bütün geçişler buzların üzerinden yapılıyordu. Padişah, etrafındakilere: Fırata geldik mi diye sık sık soruyordu, halbuki, Padişah farkında olmaksızın Fırat geçilmişti. Vezirlerinden birisine tekrar sordu: Fıratı ne zaman geçeceğiz?.. Zeki ve bilgin vezir, Padişaha şu mısralariyle cevap verdi: :

İnayet eyledi Âllâh-ü hadi
Gümüş köprüyle geçtik Muradı

Padişah, Malatya, Sivas, Ankara tarıkıyle İzmite ve oradan da deniz yolu ile İstanbula gelmiş, kemal-i debdebe ve dârât ile tertip olunan mûkib-i mehabet-nümada esb-süvar ve önünde 22 İranlı han zincir-bend olarak yürümekte olduğu halde saraya inmişlerdir. (11 Haziran 1639 — 8 sefer 1049 (17).

---

(16) Bugün aradan 300 küsûr sene geçtiği halde bu ziyaretgâh, Mollaköyüne giden birçok misafirler ve oradan geçen yolcular tarafından ziyaret edilmekte ve kurbanlar kesilerek fıkaraya dağıtılmaktadır.

(17) Bu notlar, şu eserlerin başından sonuna kadar okunması ve tetkik edilmesiyle elde edilmiş ve bunlara yarım asır evvelki hâtıralarımın da eklenmesi suretiyle meydana gelmiştir.

a — Sadr-ı âzam Kâmil Paşanın tarih-i siyasisi, c. 2.

b — Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Mehmet Tevfikin Osmanlı tarihleri ve Dr. Rıza Nur'un Türk Tarihi, c. 3.

c — Resimli Tarih Mecmuası, Be-se rumuziyle yazılan makale, c. 47, s. 2714 vd.

d — Elimde mevcut 1044 H. tarihli bir şerî mahkeme tescil kayıt defteri.

İKİ BUÇUK ASIRLIK PERDELİ BİR DEVİRDE HARPUT

IV. Sultan Murad (1639 — 1049 H.) ın ölümünden II. Abdül-Hamid (1876 — 1293 H.) in cülûsuna kadar iki buçuk asır gibi uzun bir zaman içerisinde Osmanlıların başından 16 Padişah geçtiği halde, Doğu illerinin ve bu arada Harputun tarihiyle ilgili mühim hâdiseler maalesef yakından tetkik ve tesbit edilememiş, buna rağmen Batıda ve bilhassa payitahtlarda olup biten en küçük hâdiseler teferruatiyle ve hattâ şehzadelerin sünnet düğünlerine kadar tarihe geçmiştir. Tarihi, tarafsız olarak yazabilecek bir kimse, ne Batıdan Doğuya gidip de oradaki hâdiseleri yakından takip ederek bir bilgi vermiş, ne de Harputda yetişen yüzlerce âlim, şair ve edipler arasından biri çıkıp da bu hususta tek kelime yazmış değillerdi. Bu yüzden Doğuda iki buçuk asra yakın uzun bir devirde cereyan eden birçok tarihi hâdiseler, iz bırakmadan silinip gitmiştir. Esasen Doğuya ait birçok umumî hâdiseler arasından az bir kısmını da Arap, Ermeni, Musevi kaynaklarından ve sonra ecnebi seyyah ve arkeologların yazılarından öğrenmiş bulunuyoruz.

Bu sıralarda vukua gelen bazı tarihi hâdiseler arasında Harputu yakından ilgilendiren mühim olayları gözden geçirelim.

Türkler, Doğuda İranla uğraşırken karşılarına ondan daha kuvvetli, daha haris Ruslar çıktılar, bunların zaman zaman Osmanlı topraklarına saldırmaları devam edip giderken, II. nci Mahmud-ı Adlî devrinde Rusların tekrar harp açmalariyle Rumelide ve Doğu Anadoluda Osmanlı ordusunun mağlûbiyeti üzerine Doğu illeri ve bu arada Harput ve dolayları halkı da bu çetin harbin zarar ve acısından hisselerini almışlardır. Bu yetmiyormuş gibi (1819 — 1234 H.) de Anadoluda başgösteren yeniçeri isyanlarının Harputa kadar sirayet etmesi (1) ve sonra Mısır valisi Mehmet Ali Paşanın isyaniyle oğlu İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır ordusunun Anadolu içlerine kadar yayılması ve Doğuya sarkması ve bu suretle devletin haricî ve dahilî siyasetinin sarsıldığını fırsat sayan Kürdistan halkının büyük çapda isyanları, bölgede yine huzursuzluk ve anarşi yaratmıştı. (1833/34 — 1249 H.) de bu isyanı bastırmaya, Mısırdan esa-

---

(1) Bu isyanları takiben devletin başına belâ olan bu teşkilâtın (1825/26 1241 H.) de lâğviyle kökünden halledilmesi II. nci Mahmud gibi çok kıymetli bir padişaha müyesser oldu.

retten dönen eski Sadr-ı âzam Reşit Mehmet Paşa memur edilmiş ve maiyetinde (40) tabur askerle evvelâ Sivasa, sonra Malatya, Harput ve Diyarbakıra kadar gitmiş ve bu arada ele geçirilen birçok eşkiya reislerini idam ve kellelerini şehir, kasaba ve köylerde teşhir ettirmek suretiyle umumî efkârda korku, dehşet ve heyecan uyandırmış ve dönüşünde Harputu ordu merkezi yapmıştı. Uzun zaman Harputta kalarak Kürdistan (2) isyanının bastırılmasını buradan takip etmiş ve âsayişi temine muvaffak olmuştur (3). Gerçi Kürdistan isyanı bastırıldı; fakat beri tarafta Mısır Osmanlı orduları Kütahya muahedesindenberi karşı karşıya her an çarpışmaya hazır, fırsat bekliyorlardı.

Osmanlılar, Konya mağlûbiyetinin intikamını almak, Mısırlıları Süveyş kanalının ötesine atmak... Mısırlılar ise, ellerinde bulunan topraklardan başka Urfa, Antep, Malatya, Harput ve Diyarbakır gibi şehirleri de elde ederek Doğuda bir hegemonya kurmak sevdasına düşmüşlerdi. Nihayet tarihde meşhur Nizip muharebesi vukua geldi.

(1838/39 — 1254 H.) Ağustos ayı içinde Osmanlı ordusunun kısm-ı küllisi Malatya civarında ve diğer ihtiyat kısımları da Harput ovasında ve Paluda bulunuyordu. Hafız Paşa, Harputda, Kurt İsmail Paşa ise, Paludaki kuvvetlerin başındaydı (4). Bu ordular, Hafız Paşanın kumandasında ekim ayı içinde Bireciğe doğru sevk edildi, kısın çok şiddetli ve vaktinden evvel bastırmasından dolayı bir iş görülemedi, ordu tekrar Malatya ve Harputa alındı, bu ileri ve geri harekât, ordunun maddî manevî varlığından büyük bir kısmını kaybettirmişti (5). Ertesi yılın ilk baharında Hafız Paşa, ordusuna hareket emri verdiği zaman, bu ordunun Erkân-ı harbiyesine, Purusyadan getirilmiş olan meşhur «Moltke» (6) ile diğer

---

(2) Kürdistan, Harput Diyarbakır hududunun kuzey doğusunda bulunan Diyarbakır, Siirt, Muş, Bitlis, Van, Genç ve Erzurum gibi şehirleri içine almaktaydı.

(3) Bak, aşağıda idarî bölüm, s.

(4) Bu devir, Palu'da meşhur Nakşibendî Şeyhlerinden «Aliyüssepti'nin zamanına tesadüf eder. Kurt İsmail Paşa, Palu'da bulunduğu zaman Şeyh Ali Ef. ile tanışmış ve çok samimî bir dost olmuştur.

(5) Ordunun tekrar Malatya'ya (Eski Şehir) dönmesi üzerine bütün evler, hanlar, camiler asker tarafından işgal edilince Malatya halkı, yazdan yaza taşındıkları İspozi (Azbuzu) — bugünkü Malatya — deki bağ evlerinde kışlamışlar ve burada barınmak için kış odaları ve evleri yapmışlar ve ertesi sene artık eski şehre dönmemişlerdir; işte bugünkü Malatya bu suretle kurulmuştur.

(6) Moltke, Harputa da gelmiştir. Harputda Hafız Paşayı ziyaret ettikten sonra Askerî kışlayı gezmiş ve hâtıratında, Hafız Paşa ve selefi tarafından yaptırılan ve şehrin yakınında bulunan büyük kışlayı gezdiğini, kışlada 6000 askerin ferah ferah barındığını söylemektedir.

Moltke'nin Türkiye hâtıraları, Resimli Tarih. sayı 48, s. 2813.

iki Alman zabiti orduya katılmışlardı. «Moltke», orduyu yeni usullerle talim ve tensika ve kendi sistemini tatbike çalışmak isterken, Hafız Paşa ile bu yeni usulün tatbiki yüzünden uyuşamadı, bunun üzerine Moltke, gücendi ve sustu, bu yüzden de Nizip muharebesi kaybedildi. Gerçi Hafız Paşa, bizzat kılıcını çekerek harp meydanından kaçanları ikiye bölüyor ve ordunun dağılmamasına gayret sarf ediyorduysa da, Paşanın bu hamaseti fayda vermedi, birçok malzeme bırakılarak ordu dağıldı ve Hafız Paşa da esir düştü.

Zamanındaki harplerde, ordusunun mağlûp olması ve bilhassa asî bir valinin askerine mukavemet edilememesi yüzünden, esasen onör sahibi bulunan Sultan Mahmud, bu hallerden çok müteessir olmuş, bu teessür ve tehevvürü, hastalığına sebep olarak (3 Haziran 1839 — 19 Rebiül-evvel 1255) tarihinde ölmüş ve yerine Abdül-Mecid (1839 — 1861) geçmişti.

24 Haziran 1839 da vukubulan muharebede galip gelen İbrahim Paşa, ertesi gün ordusunu, Birecik üzerinden Urfaya sevk edip Urfayı zaptettikten sonra Malatyaya döndü; tam bu sırada İngiliz ve Fransızların müdahalesiyle İbrahim Paşa, kuvvetlerini(İncesu) da durdurdu. Müttefiklerin büyük çapta müdahalesiyle Güneyde Mısır kuvvetleri, Kuzeyde Rusya mağlûp edilerek, bu suretle Malatya, Harput, Diyarbakır, bu badire ve çiğnenmeden gerçi kurtuldu; fakat bu ağır harpler ve isyanlar yüzünden halk, korku ve heyecan içerisinde uzun yıllar iztirap çekmiş ve birçok ağır harp mükellefiyetleri ile maddî manevî varlıklarından büyük bir kısmını kaybetmiş olduklarını görmekteyiz.

ABDÜL—HAMİD II. DEVRİNDE HARPUT

Ruslar, (24 Nisan 1876 — 1293 H.) tarihinde Osmanlılar üzerine harp açarak Doğudan ve Batıdan taarruza geçmişler ve Osmanlı topraklarını istilâya başlamışlardı. Taraflar arasında çok şiddetli çarpışmalar devam edip gidiyordu. Ruslar bu muharebelerde büyük çevirme hareketleriyle Türk Ordu birliklerini tüm halinde esir ederek içerlere sürüyorlardı (1). İşte bu muharebelerin şiddet ve tesirleri, Harput ve dolaylarında yakından hissedilmiş, memlekette çok derin ve acı izler bırakmıştır.

Aradan 17 sene geçmişti, bu defa da Ruslar, Doğu illerimizde bir Ermenistan va'dile Ermenileri teşvik ve bunlara bir ihtilâl hazırlatmak gayesiyle (1893 — 1311 R.) yıllarında teşebbüse geçmiş ve Rusyadan birçok Ermeni komitacılarını yurda sokmağa, Erzurum, Van, Bitlis, Muş, Tatvan gibi Rus hududuna yakın vilâyetlerimizde yer yer ihtilâl çıkarmaya muvaffak olmuşlardı. Hükûmet, gerçi bu ihtilâli ve bu huzursuzluğu kendi askeri kuvvetleriyle ortadan kaldırmağa muktedirdi; fakat hariç devletlerin müdahalesinden çekiniyordu. Bu suretle Abdül-Hamid, kendine has siyasetiyle meseleyi memleketin lehine olarak halle karar vermişti. O devirde Padişahın emriyle Doğu illerinde kurulmuş bir takım Hamidiye Alayları (2) vardı. Bunlara gizli emirler verilmekle ve yine bu kanaldan bir takım Kürt aşiretleri tahrik ve ayaklandırılmak suretiyle Doğu illerimizde içten içe kaynayan Ermenilere karşı mukabil bir hareket hazırlatarak bu teşekkülleri Ermenilerin üzerine musallat ettirmişti.

Bu hareket, Harput ve dolaylarına da sirayet etmiş, bazı Aşiret ve Kürt köyleri halkından müteşekkil gruplar, evvelâ Ermeni köylerine ve sonra da nefs-i Harput şehrine hücum etmiş ve yağmada bulunmuşlar-

(1) Babam da, Erzurum cephesinde zalim düşmanla çarpışırken esir düşmüş, evvelâ Tiflis'e sonra içerlere sürülmüş, esirler kampından kaçarak hudut yakınlarına kadar gelebilmiş ve sonra ticaret için Harput'dan Rusyaya şarap götüren bildik Iğıkili Ermenilerin yardımıyla memlekete dönebilmişti.

(2) Başıbozuk, bir nevi milis ve kargılı süvari alayları... Bunların kumandanları, ya aşiret beyleri ve yahut kıyafetlerini bunlara uydurmuş Harbiye mezunu genç süvari zabitleriydi.

dı (3). Bu hâdise Ermenilere muvakkat bir zaman için ders oldu ise de onlar, hiç bir zaman Ermenistan nekaratını maalesef dillerinden düşürmediler (4).

Sultan Hamid devrinin mühim hâdiselerinden birisi de Osmanlı — Yunan harbidir. Bu harpte başkumandan Müşir Gazi Ethem Paşanın ma-

(3) Ben, bu hâdiseyi çocuk olmama rağmen çok iyi hatırlıyorum. (Ermeni İğtişası) denilen bu hareketin, Harputda da her an patlak vereceği Ermenileri de, Türkleri de korku ve heyecan içerisinde bırakmıştı.

Halk, ne olup biteceğinden habersizdi. Her dakika bir haber çıkıyor, gâh Kürtlerin hücum edecekleri, gâh Ermenilerin taarruziyle Türkleri kesecekleri haberleri, Harput havası üzerinde derin ve fena akislerle huzursuzluk yaratıyordu. Bu yüzden günlerce, haftalarca evlerin kapıları açılmadığı gibi — Ekmekçiler ve birkaç bakkal müstesna — bütün çarşı pazar kapalı kaldı.

Şehirde gerçi az miktarda ve ara sıra devriye gezmekte olan bir kısım zaptiye varsa da bunlar, herhangi bir baskın ve mücadelede şehri ve halkı koruyacak durumda değildi.

Bu sırada babam bir bölük askerle Hüseynikdeki silâh deposu muhafız kumandanıydı, bu kargaşalıkta vazifesi başından bir an ayrılamıyordu, biz, evimizde yalnızdık, çok korkuyorduk, geceleri, gözlerimize uyku girmiyordu. Bereket versin kiracımız rahmetli Heğulu Mustafa Ağa, (Hacı Hayri Beyin kayın biraderi ve bugün Bakırköy Emraz-ı Akliye ve Asabiye Hastanesi mütehassıs doktorlarından Cihat Atasev'in büyük babası) namında bir zat, kalın ve lâcivert bir kordonla omuzlarından asılı eğri ve büyük bir kılıç üzerinde olduğu halde evimizin etrafında geceli gündüzlü dolaştığını gördükçe kendimizi emniyette hissederdik. Allahın rahmeti üzerine olsun!

Nihayet bir gün evimizin Dağ Kapısına nazır pencerelerinden bakarken (Tilkiler Taşı) tarafından ve Kayalıklar arkasından mevcudu takribi 100 - 150 kadar bir kürt kafilesi bellerindeki kılıçları çekerek, Allah Allah sadalarıyla şehre hücum ettiler, Dağ Kapısı, bu gayrı muntazam kalabalıkla bir anda doldu, başlarında bir de Ağaları vardı, burada hareketsiz epeyce durdular ve sonra Efendigillerin bahçe duvarlarını siper alarak ellerindeki çakmaklı tüfeklerle Şehroz Ermeni mahallesine doğru silâh atmağa başladılar, mukabele göremeyince Şehroz'a hücum ettiler.

Bu patırtı, akşama kadar devam etti, bir kolun da Hüseynik üzerinden Kale Meydanına çıktığını ve o semtteki Ermeni mahallelerine dağıldıklarını sonradan haber aldık. Birçok Ermeni evleri yağma edildi, beş on kişi ya öldürüldü, ya öldürülmedi, ertesi günü Vilâyet Merkezinden gelen bir tabur asker, bu çapulcuları, arkalarından kuru sıkı toplar atmak suretiyle şehirden uzaklaştırdı; fakat yine korku ve heyecan devam edip gidiyordu. Birçok Ermeni aileleri; İslâm komşuları, dostları tarafından evlerine alınmakla muhafaza edilmişti. İyi hatırlıyorum, dayım Hacı Kerim Ef. nin konağına sığınan dost Ermeni ailelerinden yüze yakın insan günlerce yedirildi, içirildi, ve muhafaza edildiler. Sonra sükûn avdet edince evlerine döndüler, herkes işine gücüne başladı.

(4) Aşağıda ekalliyetler bölümüne bak.

iyetindeki Türk ordusu (Dömeke) meydan muharebesini kazanmakla, Türklerin muzafferiyeti dünyaya ilân edildi. Yunanlılar büyük bir hezimete uğramışlardı.

Resim: 45 — Domeke meydan muharebesi böyle kazanılmıştı. (5)

Zafer haberleri, her gün Mamuretül-Aziz matbaasında bastırılan «İlâveler» le halka bildiriliyordu. Gerek vilâyet, gerekse halk birlikleri tarafından Gazi Ethem Paşaya, bu zaferi tebrik için Hacı Hayri tarafından kaleme alınan şu telgraf çekilmişti (6)

Türk ordusu, bütün Yunanistanı işgal edecek kudrette idi. Atinaya

---

(5) Hiçbir tarih kitap ve mecmuasında eşi bulunmayan bu nefis tarihî tablo malzeme yokluğundan maalesef renkli olarak bastırılamamıştır.

(6) «Lillâh-il hamd-ü vel-minne (Domeke) muharebesinde dahi şimşir-i şecaatlerinden şâşâa-paş olan barika-i zafer, anzar-ı müvahhidini envar-ı meserretle şulever eyledi; Gazve-i Bedrin kulûb-ı islâmiyede nakabil-i zeval olan hiss-i mübahatı bu gazay-ı mübarekle tecedüt etti. Nice etmesinki, Gazve-i Bedir intişar-ı din-i mübine mukaddime-i futuhat idi, bu gaza dahi kıyam-ı haşre kadar devam ve istikrarına hatime-i muvaffakiyet oldu, Fetebarekâllâk!

Zat-ı vâlây-ı hayderanelerine ne suretle ifay-ı teşekkürat edebiliriz ki, bilâ sebep mülkümüzü pamal-i taarruzat eylemek isteyen düşmen-i mağruru kahr-ü tedmir içün sine-i besaleti siper, metanet-i dindarane ile cihad-ı ekber eylediniz, tarih-i islâma âli bir muvaffakıyet daha ilâve buyurdunuz, Heyyakümüllâh!

Hakk-ı ahakk-i müşirilerindeki saday-ı aferin elsine-i müslimin ile mele-i âlâya, deay-ı muvaffakiyyetiniz zemzeme-i tevhid ve tehlil ile dergeh-i kibriyaya isal ediliyor.

girmeğe ramak kalmış iken maalesef Rusya çarının bizzat Sultan Abdül-Hamide müracaatla harbe son verilmesini rica etmesi üzerine (20 Mayıs 1897 — 1313 R.) günü harekât durduruldu ve sulh yapıldı.

Harputa kilometrelerce uzak olan bu savaşa da Harput delikanlılarının, redîflerinin iştirâk ettiklerine bizzat şahidim. Bunlardan bir kısmı memlekete dönemediler. Fakat harp zaferle neticelendiğinden acısı tez unutulup geçmiştir.

(1905 — 1321 R.) yılı içersindeyiz. Akşam karanlıkları basınca Harput kayalıklarının arasından yine baykuş sesleri işitilmekte ve bu meş'um sesler, Harputluların bir felâkete maruz kalacaklarını haber vermekteydi, hakikaten öyle oldu, birkaç gün sonra Harputlu, Türk mezarı olan Yemen çöllerine sefere hazırlık emrini aldı. Redifler yine toplandı, biri nefs-i Harputdan, diğeri Elâzığdan olmak üzere iki redif taburu hareket ettirilecekti. Birçok aksaçlı ana baba oğullarını, nice tazeler üç günlük nişanlı veya eşlerini gözyaşlarıyle bu sefere hazırlıyorlardı. Bu acıklı, heyecanlı sahne günlerce devam etti, nihayet hareket günü geldi çattı. Dağkapısı, bir ana baba günü imiş gibi eski tarihî günlerinden birisini daha yaşıyordu. Bütün gözler yaşlı, içler kan ağlıyordu. Tabur kumandanı, hareket emrini verince bir vaveylâdır koptu. Yemen çöllerine gömülecek olan bu Harputlu babayiğitler, Dağkapısından aşağı dolamaçları inerlerken içlerinde güzel ve gür sesliler Harput mayaları söylüyorlar, kütleyi daha fazla ağlatıyorlardı. Bu gür sesler, Harputun yalçın kayalıklarına çarparak yankılar yaratıyor ve bu yankılar uğurlıyanların kalbine zehirli oklar gibi saplanıyordu.

Ertesi gün de Elâzığ taburu hareket edecekti (7) Sabahın erken saatlerinde redifler, kışlanın önünde toplanmışlardı, Kışla meydanı, mahşerî bir kalabalık içersindeydi, aynı heyecan, aynı gözyaşları arasında bu tabur da hareket ettirilmişti (8).

Hazret-i nasır-ı hakikinin iâne-i maneviyye-i ilâhiyesile ruhaniyet-i mukaddese-i nebeviye her yerde kafilenize rehber, teveccühat-ı celile-i cenab-ı hilâfetpenahi kulûb-ı umûmiye gibi sizinle beraberdir. Badema da gayret ve himmet buyurulsun ki, yerde ehl-i islâm, gökde melâike-i kiram, seyf-i celadetlerinin temadi-i işrakatına kemal-ı iştiyak ile muntazırdır, Yansurkümüllâh!»

(7) Babam, bu taburun ağırlık kolu kumandanıydı, uğurlamak için Mezriaya inmiştim, o geceyi hazırlık için Redif dairesinde geçirdik, sabaha kadar gözlerimize uyku girmemişti.

(8) İşte meşhur Yemen Türküsü, bilmem, Harput'un meçhul şairleri tarafından mı, yoksa civar şehirlerden, kuşların kanadına bağlı olarak mı geldi? Bu kafilelerin arkasından hazin hazin söylenip çağrıldı ve hâlâ da söylenmektedir.

İşte Yemen'e giden bu kafilelerden sağ kalarak memlekete dönenler, gidenlerin ancak %20 sini geçmiyordu (9).

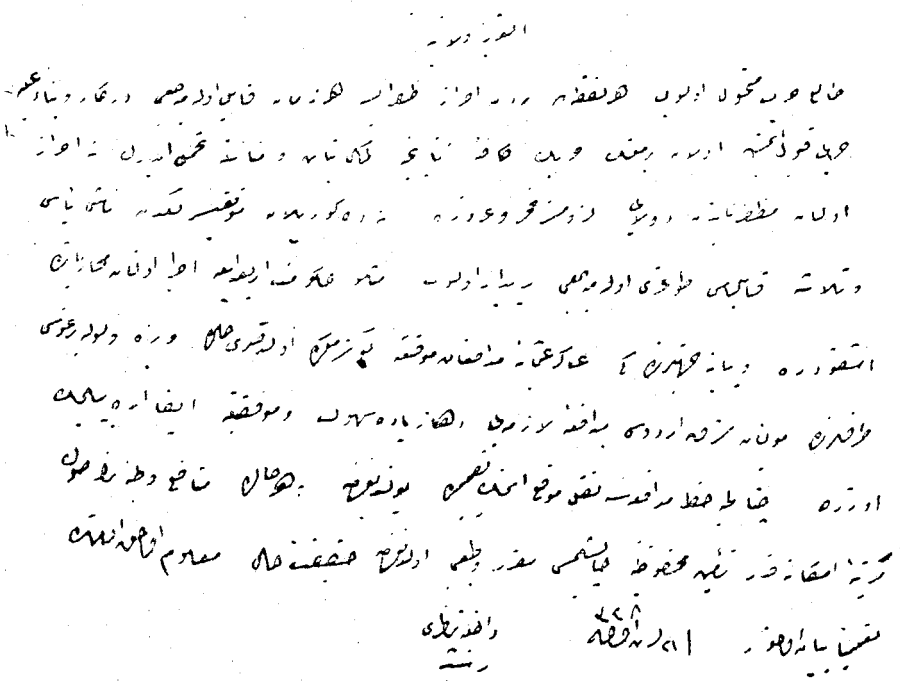
Bunlardan başka memleketin huzur ve emniyetini sarsan ve ardı arası kesilmeyen Dersim isyanlarını da burada zikretmek yerinde olur. Sırası geldikçe bu kitabın muhtelif bölümlerinde tebarüz ettirdiğim gibi bu isyanlar yüzünden Harputlu çok çekmiş ve hattâ bu yolda birçok kıymetli evlâtlarını da feda etmiştir.

Bununla beraber doğrusunu söylemek lâzımgelirse Sultan Hamid devrinde Doğu halkı, uzun zaman huzur ve sükûn içerisinde yaşamıştır, memlekette iktisadî hayat fonu yükselmiş, köyler âdeta cennete döndürülmüştü, bu terakki ve inkişaf dolayısiyle köylü ve şehirli refah içerisindeydi. Bir taraftan yollar, şoseler yapılırken, diğer taraftan kültür hareketleri de hayli ilerlemiş, birçok mektepler açılmış kıymetli ve bilgili zabitler yetiştirilmek suretiyle ordunun islâhına da çalışılmıştır.

(9) Bu şehitlerin arasında babam da vardır, o meşum topraklara gömüldü.

V. SULTAN MEHMED REŞAD DEVRİNDE HARPUT

Bu devir, yalnız Harput ve Harputlular için değil, bütün Türk ülkeleri ve halkı için mesûm geçmiştir. Sultan Reşadın tahta çıkışının 2 nci senesi (1911 — 1327 R.) de İtalya, Trablus'u Garp ve Bingaziyi, bunlar yetişmiyormuş gibi bir de on iki adayı işgal etmiş, bunu müteakip de (1912 — 8 Ekim 1328) de Sırp, Bulgar, Karadağ ve Yunanlıların ittifakiyle Balkan harbi başlamış ve bu savaşda ordumuz Çatalca müdafaa hattına güçhal çekilebilmişti. Bu yüzden sulh istemek mecburiyetinde kalınmıştı. Bu mağlûbiyeti, zamanın Dahiliye Nazırı, tamim suretiyle şu şekilde vilâyetlere bildiriyordu (1).

Resim: 46 — Balkan harbi mağlûbiyeti hakkında Dahiliye Nezaretinin bir tamimi.

---

(1) Elâziz Vilâyetine:

Tali-i harp mutahavvil olup her noktada birden ihraz-ı zafer ise her zaman kabil olamıyacağı derkâr ve binaenaleyh harbi kabul etmiş olan bir milletin harbin

Harputda Seferberlik ilânı:

Bu ilân, (21 Temmuz 1914 — 1330) Pazartesi gününe tesadüf etmişti. Ramazan dolayısiyle halk oruçluydu. O sabah yataklarından kalkıp da iş ve güçlerine koşanlar, her köşe başında duvarlara yapıştırılmış birçok sarı kâğıtlar gördüler, bunlar birer ilândı, bu ilânlarda 20 yaşından 45 yaşına kadar, muinli muinsiz bütün esnan erbabı silâh altına çağırılıyordu. Her tarafda davullar çalınıyor, tellâllar bağırıyordu. Her köşebaşında, her dükkânda, her cadde ve han kapıları önünde küme küme insan yığınları arasında seferberlikten, harpten bahsolunuyordu. Şehirde görülmemiş bir faaliyettir başlamıştı. Zavallı halk heyecan içerisinde ne olduğundan, ne olacağından habersizdi.

Doğrusunu söylemek lâzımgelirse Harputun çöküşü, işte böyle geleceği meçhul bir harbe sürüklemenin başlangıç tarihi olan o meşum günden başlar.

Vilâyet merkezinde büyük bir talimgâha bağlı depo alayları kuruldu. Hükûmete ve askeri şubelere müracaat edenler, bu alaylara sevk ediliyor, don gömlekle bunlara mütemadi talim gösteriliyordu.

Harput — Elâziz, rahmetli Galip Paşanın kumandası altında XI. inci kolordu merkeziydi. Erkân-ı Harbiye Reisi Kurbay Albay Şevket Bey namında bir zattı (2). Bu kolorduya bağlı 18. inci fırka karargâhı, Hüseynik önünde ve silâh deposunun bulunduğu düzlükte kurulmuştu. Fırka kumandanı Albay Rauf Beydi. Bu fırkanın 53 ve 102 nci alayları Hüseynikte, 98 inci alayı ise Hozat ve Çemişkezekte bulunuyordu.

Fırka Erzuruma hareket emrini alınca karargâhı 3 Eylül 1914 — 1330 da, maiyetindeki 3 üncü tabur 14 Eylül, 2 nci tabur 17 Eylül ve Harputlu Katırcızade Yüzbaşı rahmetli Veli Ef. nin kumandasındaki I. inci tabur da 18 Eylülde Erzuruma hareket ettirilmişti. Taburlardan bir kısmı Palu — Çabakçur, bir kısmı da Dersim — Erzincan üzerinden Erzuruma gitmişlerdir.

---

kâffe-i netayicine kemal-i sebat ve metanetle tahammül ederek ne ihraz olunan muzafferiyyetten dolayı lüzumsuz fahr-ü gurura, ne de görülen muvaffakiyetsizlikten naşi ye's-ü telâşa kapılması doğru olamıyacağı bedidar olup, meselâ hükûmet-i erbaa ile icra olunan muharebatta İşkodra ve Yanya cihetlerindeki asakir-i Osmaniye müdafaat-ı müvakkate göstermekte oldukları halde Vize ve Lüleburgaz taraflarında bulunan Şark Ordusu, müdafaa-i lâzimeyi daha ziyade sühulet ve muvaffakiyetle ifa edebilmek üzere Çatalca hatt-i müdafaasına nakl-i mevki etmek tashihinde bulunduğundan ve her halde menafi-i vataniyenin son mertebe-i imkâna kadar temin-i mahfuziyetine çalışılması mukarrer ve tabii olduğundan hakikat-ı hal malûm olmak üzere tamimen beyan olunur.

21 Ekim 1328. Dahiliye Nazırı Reşit.

(2) O sıralarda Dersimde baş gösteren isyanı, işte bu Şevket Bey idaresindeki birlikler hemen harekete geçerek az bir zaman içerisinde bastırmıştı.

Kolordu kumandanı Galip Paşanın hareketi ise Harputlular için çok hazin olmuştu. Paşa, Erkânı harbiye ve muhafız kıtasiyle Dersim üzerinden Erzincan yoluyla Erzurum'a gidecekti. 6 Eylül 1914 — 1330 Cumartesi gününü iyi hatırlıyorum. Paşa, maiyetiyle birlikte Harputa çıktı, binlerce halk tarafından Dağkapısında karşılandı, doğru Sarahatun camiine gidildi. İkindi namazı kılındıktan sonra camiin önündeki büyük meydana çıkılınca, meydan hıncahınç insanla dolmuştu.

Harputun meşhur vaiiz ve âlimi Hacı Mehmed Sait Ef. tarafından bir hitabe ve müessir bir dua edildi. Galip Paşa, bu hitabeye ve dolayısiyle bütün Harputlulara açık bir lisanla ve samimî bir ifade ile mukabelede bulundu. Kardeşlerini, oğullarını, akraba ve dostlarını bu kumandana teslim eden ve meydanı dolduran binlerce halk, bu hitabeden müteessir olarak hüngür hüngür ağlıyor, muzafferiyetle, sağlıkla dönmelerine dualar ediyorlardı. Paşa, herkesle sarıldı, öpüştü, helâllık diledi ve atına binip (Meteris) e doğru çıkmaya başlayınca, bu azametli insan dalgası, Paşayı takip ediyor ve her ağızdan gözyaşlarıyle karışık dualar işitiliyordu. İşte Harput, bu suretle tarihi günlerinden birisini daha yaşamış oluyordu.

Ortada henüz harp yoktu, Erzurum cephesinde toplanan efrad, Erzuruma kadar don gömlekleriyle gidiyor, burada birliklere dağıtılıyor ve giydiriliyorlardı.

Bu cephede IX. X. XI. inci kolordularla bazı suvari fırkalarından müteşekkil 3 üncü ordu Ruslara karşı cephe almıştı ki, mevcudu 100.000 kişiden fazlaydı. Bölüklerin mevcudu 280, taburların 1100, Alayların 3500, Fırkaların 11.000, Kolorduların 35.000 kişiden ibaretti. Bu kuvvetlerden başka bazı Kürt aşiret alayları cepheye sevk edildiği gibi, yine aşiretlerden ve evvelce askerlik etmiş yerli sivillerden müteşekkil bazı birlikler de çeteler halinde ve ittihatçı zabitlerin idaresinde cepheye sevk ediliyorlardı. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşaydı.

XI. inci Kolordu karargâhı ve alayları Erzuruma yetişmişti. 17 Ekim de Veli Ef. nin taburunun iki bölüğü Erzurum'a iki saat mesafede (Yarımca) da, iki bölüğü de (Arşuni) köyünde bulunuyordu.

Bu sırada Kürt Hüseyin Paşa, çoğu atlı, bir kısmı piyade olmak üzere 12.000 kişilik bir kuvvetle Erzuruma gelmişti (3). Sonra XI. inci Kolor-

---

(3) Bu alaylar hakkında Albay Şerif Köprülü aynen şöyle yazar: «Bu alaylar, askerî terbiye ve techizat noksanlığı yüzünden maalesef hiçbir faydalı iş görememişlerdir; çünkü Kürtler hem zeki, hem cesur olmakla beraber, iyi techiz edilmiş Rus kazak alayları emrine verilmiş olan Ermeni çetelerinin topları ve mitralyözleri karşısında palakılıçla iş göremiyeceklerini iyiden iyiye anlamışlar ve atla-

dunun 18 ve 34. üncü fırkaları Hasankalenin Doğu ve Batısındaki Pasinlerde, 33. üncü fırka da ihtiyat olarak Tokatda bulunuyordu.

Köprüköy Muharebesi: (4)

(19 Ekim 1914 — 1330 R.) tarihli ve 15 numaralı Ordu emrinin dördüncü maddesinde: «XI. inci Kolordu beklemeksizin Hüyükler mevziine çekilecek ve bu mevkiin Doğu ve Batısında birleşecektir. 18 inci Fırka, tahkimata devam edecek, 33. üncü Fırka hemen hareket ederek Karayazı — Palandöken — Erzurum istikametinde ilerliyecektir. Kolordu karargâhı (Nebiköyü) ne gelecektir» diye yukarıdan emirler verilirken 24 Ekimde «Baratof» kumandasındaki Rus kuvvetleri Arasın kuzeyinde üç koldan ilerliyerek Köprüköy istikametine indi ve Köprüköyü zaptetti.

25 Ekim sabahın erken saatlerinde Ruslar Köprüköyden Batıya hareket ederken, 3 üncü Ordu Kumandanlığı da, birgün evvel başlıyan muharebede ezilmiş olan XI. inci Kolordunun iki yorgun ve acemi efratla ikmal edilmiş 18 — 34. üncü Fırkalarını Doğuya sürüyordu. Bu fırkalar, aynı gün öğleden sonra Badicivan doğusundaki sırtlarda bulunan düşmana taarruz için açıldılarsa da Ruslar, bir buçuk piyade alayı ile Badicivan üzerine, iki kol ile de Hasankale üzerine gelirken 18 inci Fırka, Rusların yandan şiddetli ve ani ateşine maruz kalınca bozuldu ve bu bozgun, cepheye ilerliyen 34. üncü Fırkaya da sirayet ederek her iki fırka da geri çekildi.

Nefer yorgun, zabit uykusuz, Kumandanlar bitap iken bu mühim harekâta memur edilen fırkalara gece yürüyüşü, pek pahalıya mal olmuş, şiddetli yağmur altında balçık tarlalardan, sarp eteklerden ilerliyen birlikler, gecenin zifiri karanlıkları içinde, bir yandan da düşmanın müthiş şarapnel ve mitralyöz yağmuruna tutularak şaşkına dönmüş, şehit ve esirlerden başka kısm-ı külli, ertesi gün Hasankalenin Doğu kenarındaki kale harabelerinin eteklerindeki geniş sahada ancak nefes alabilmişti. Bu vaziyet karşısında maneviyat sarsılmış ve hattâ Ordu karargâhının tekrar Erzurum'a çekilmesi fikri bile belirmişti; fakat XI. inci Kolordu Kumandanı Galip Paşanın teminatı üzerine, mevzilerde kalmağa karar ve-

---

rının başlarını hemen geriye çevirmişler, yollarda bizim yaralı ve hasta olan askerlerimizi yakalıyarak, ayaklarından çizmelerini, sırtlarından kaputlarını cebren aldıktan sonra atlarını köylerine doğru sürerek muharebe meydanından çekilip gitmişlerdir.

(4) Ben bu harpler esnasında en ziyade Harput'u ilgilendiren XI. nci Kolorduyu takip edeceğim.

rildi. Bunun üzerine bizzat Galip Paşa, dağılan birlikleri tekrar toplattırdı ve ertesi sabah 18 nci Fırkayı Ruslara taarruz edebilecek bir duruma soktuktan sonra muharebeye girdi ve süngü hücumlariyle Rusları Badicivandan atmağa muvaffak oldu.

Ruslar, Köprüköy ilerisindeki mevzilerde tutunamayınca Teftekirin Kuzeyine çekildiler, 1905 rakımlı tepeyi zaptetmiştik, bunun üzerine Ruslar, Tiflisden imdat istediler. Rusların 2. nci Türkistan kolordusunun 14—15 inci alayları trenle Sarıkamış'a gelince 27 Ekim gecesi hazırlık yapılarek Karaköseyi zaptettiler. Bu taarruza karşı 28 Ekimde hazırlık yapılarak dört grup vücuda getirildi ve 20 Ekim, şafakla kesif bir sis himayesinde mukabil taarruzumuz başladı. 1 Kasım akşamına kadar devam etti; fakat bir taraftan idaresizlik, bir taraftn tereddüt yüzünden hiç bir netice elde edilemedi (5).

Azap Muharebesi:

Ruslar, Elimi - Azap hattına çekilmişlerdi.

3 Kasımda XI. inci Kolordu Köprüköy — Azap hattı güneyinden, IX. uncu kolordu ise bu hattın Kuzeyinden topçu himayesiyle düşmanın Kuzey cenahını kavrıyarak ilerlemeye başladılar.

4 Kasımda ise bu taarruz iki cenahtan devam etti. XI. inci kolordu, Arasın kuzeyinde düşman mevzilerinden 3 Km. lik bir kısmına hücum

---

(5) Bu muharebelerin iç yüzünü ve idaresizliğini bütün fecayı ile bizlere anlatan şu mektup, Bağdatdan doğu cephesine yardım için getirtilen 37 nci fırkanın kumandanı Harputlu albay Yusuf Ziya bey tarafından bir arkadaşına yazılmıştı.

«Fırka sebükbar bir halde talim meydanına çıkar gibi noksanını, ihtiyacını ikmal etmeden meydan-ı harbe sürüldü, gün geçtikçe bu ihtiyaç arttı eksilmedi. Bir tarafdan açlık, diğer tarafdan çıplaklık... başlarımızda kardan, yağmurdan ıslanıp yüzümüze gözümüze yapışıp kalmış olan kefiyeler, bizleri, konağınızın kapısında durup, bizi karşılıyan siz, karnı toklara sail (fakir) şeklinde gösterdi. Hakikaten ne zabitimiz zabit, ne neferimiz nefere benziyor, lâkin kalplerimiz, emin olunuz nur-i iman ve hamasetle dolu... hiç bir yılgınlık getirmeyecek kadar sertleşmişti.

16 gün hiç bir yerden yiyecek namiyle bir habbe almadık, yalnız bu müddet içinde 33 üncü fırka idaresinden Gündegot köyünde tese'ül (dilenmek) suretiyle on çuval un alabildik.

Köprüköyünden Tutak'a hareketimizde fırkanın iaşesini Mescitli Anbarı temin edecekti. Anbar memuruna erzak ve yem için müracaat ettiğimiz zaman, kendisinin geceyi açlıkla geçirdiği cevabiyle karşılaşdık. Bununla beraber Köprüköy muharebesinde, bu ölü fırka fedakârlık göstermiş ve (1905) rakımlı tepenin zaptında büyük rol oynamıştır. Hürmetlerimle...»

ederek Azap doğu kuzey sırtlarını düşmandan geri alarak (Zeki Bey) tepesine Türk bayrağını dikti; fakat bu taarruz açık arazide cereyan ettiğinden çok kanlı oldu.

Bir hafta şiddetli devam eden bu taarruz ve çarpışmalar neticesinde Türk ordusu perişan bir hale düştüğü gibi (6) Ruslar da panik halinde

---

(6) Bu muharebelerin hakiki ve heyecanlı safhalarını canlandıran ve yine Harputluların hamaset destanlarını bizlere fısıldıyan bir mektubu daha neşrediyorum ki, bu mektup da Harputlu Katırcı zade Yüzbaşı Veli Ef. tarafından 15 Aralık. da Erzurumdan bana yazılmıştı. Aynen:

«Erzurumdan Hasankaleye hareket emrini alır almaz, iki günde Hasankalesine, oradan da 18 inci fırkanın karargâhı olan Miyadın kariyesine gittik, taburumuzu orada nizamiye alaylarına taksim ettiler, 1 nci bölük 53 üncü, 2 nci bölük 102 nci, 3 - 4 üncü bölükler de zabıtaniyle beraber 98 inci alaya verildi ve hemen ertesi günü düşmana taarruz emri geldi.

Bölüğüm, alayın piştarı bulunuyordu, Azap muharebesine girdik, düşmanla temasımız şöyle oldu. Düşman, karşımızdaki tepeleri kâmilen tutmuştu, biz bir ovaya inmiştik, topçumuz düşman mevzilerini döğmeye başlayınca biz, bu ateş altında her ân düşmana yaklaşıyorduk, arkamızda iki alay da bizi takip ediyordu, o sırada hücum emri alınca bölüğümle düşmana saldırdım. Düşman, bu ciddi taarruza dayanamıyarak 1 inci tepeyi bırakarak 2 nciye geçti. Biz 2 nciye giderken düşman geriden kuvvet alarak tekrar karşımıza çıktı ve şiddetli bir çarpışmadan sonra evvelce aldığımız tepeyi bırakmaya mecbur kaldık.

Bu çarpışmalarda bölüğümün mevcudu yarıya düşmüştü, bir çoğu şehit, bir kısmı ise yaralı olarak düşmana esir oldular. Düşman bizi takip ediyordu, birde baktım ki, yanımda yalnız dört nefer kalmış... Bunlar, Harputlu Hasan ve Hidayet ile Çarşancaklı Aslan ve Çulçapurlu Bakırdı. Bu dört fedakâr ve cesur erlerim, üzerimize hücum eden düşman kuvvetlerinden büyük bir kısmını attıkları isabetli kurşunlarla yere sererek mevkiimizi muhafazaya çalışıyorlardı. Hele bunların içinde Çarşancaklı Aslanın cesaret ve nişancılıktaki mehareti cidden harikulâdeydi; fakat maalesef az sonra şehit düştü. Bakır da iki kaşının ortasından yaralandığı halde hâlâ ayakta duruyor ve silâhını kullanıyordu. Geriye çekilmesi için emir verdiğim halde seni burada bırakamam yüzbaşım diyordu.

Bu şehit ve yaralıya sarılarak alınlarından öpmek isterken ben de sağ bacağımdan yaralandım ve bulunduğum yerde kaldım. İki dakika sonra rusların başımın ucuna kadar gelerek bulunduğumuz tepeyi kâmilen işgal ettiklerini gördüm. Fırsat buldukça kendimi ölülerin arasına atıyor, kendime bir ölü pozu vererek yatıyordum. Düşman kuvvetleri tepeyi boş bırakarak ileriye geçtiler. İki gün, iki gece, aç susuz bu ölülerin arasında kaldım, bir tarafdan yaramın fena halde sızlaması, bir taraftan soğuğun şiddeti beni tir tir titretiyordu, donmak üzereydim; Fakat ne yapabilirdim ki...

Bizim tarafdan atılan top mermileri, etrafımıza düşdükçe derin çukurlar meydana getiriyor ve ölülerin kol ve bacaklarını havalara fırlatıyordu. Ben artık hayattan tamamiyle ümidimi kesmiş, bu ölülerin arasına sokularak orada uyumuşum.

Tiflis'e doğru kaçmaktaydılar. Bu halden bîhaber 3 üncü Ordu Kumandanı da, bu kış kıyamette askeri bütün cephelerden geriye çekiyordu.

Şark cephesinin durumu Başkumandanlıkça iyi karşılanmadığından Enver Paşa, Erkân-ı Harbiye 2 nci Reisi Miralay Hafız Hakkı Beyi, Mecidiye Kruvazörüyle 12. Kasımda Trabzona gönderdi. Hafız Hakkı Bey, cepheye gelerek 20 Kasımda Köprüköyünde vaziyeti tetkik etti. Bir Kolordu ile cepheden, iki Kolordu ile yanlardan çevirme suretiyle Ruslara, taarruz imkânı bulunduğunu ve ordunun cephane noksanlığından dolayı geri çekildiğini Enver Paşaya bildirince, Paşa, 29 Kasımda Erzuruma geldi, her şeyden evvel III. üncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşayı kumandanlıktan aldı ve Ordu Kumandanlığını bizzat kendisi deruhte etti ve Hafız Hakkı Paşayı da Mirlivalığa terfi ettirerek X. uncu Kolordu Kumandanlığı vazifesine verdi.

Sarıkamış Harekâtı:

Enver Paşa, Sarıkamış harekâtını hazırlarken, Rus Çarı da Kafkaslara inmiş, Ordusunu dolaşmış, nutuklar vererek maneviyatı yükseltmeğe çalışmıştı (7).

9 Aralıkta Sarıkamış ihatasına başlandı. Erzurum gibi kışı pek şiddetli bir bölgede böyle bir taarruza geçmenin ne kadar tehlikeli ve zararlı olduğu bütün kumandanlar ve zabitanca bilindiği halde çılgın bir emr-i kumanda tatbika konuldu. Taarruz, kar fırtınaları içinde sabahın erken saatlerinde başladı ve beş gün muannidane devam etti.

Gündüz ne olup bittiğinden haberim olmamış.. gözümü açtığım zaman etrafı tekrar karanlıklar basmıştı. Bu sırada etrafdan bazı sesler geliyordu, kulak kabardınca, bu seslerin bizim Mehmetciklerin sesleri olduğunu anladım, bir az sonra sesler çoğaldıkça ümit ve cesaretim de artıyordu, bulunduğum yerden, ölülerin arasından sürüne sürüne ses gelen tarafa gidebildim ve bağırmaya başladım. O sıra bir çavuşla iki nefer yanıma geldiler beni görünce hemen sırtlarına alarak kumandanlarının bulunduğu yere götürdüler, kumandan derhal vesait temin ederek beni geriye gönderdi, Erzuruma kadar geldim, şimdi Erzurumda hastaneye çevrilmiş olan rus sefarethanesinde yatıyorum, gözlerinden öper havadisli mektuplarını beklerim.»

(7) Ne tuhaf zihniyet ve ne garip tecellidir ki, Hafız Hakkı Paşanın, muvazzaf subaylar idaresinde ileriye gönderdiği çetelerden bir grup, Çarın geçtiği yollara hâkim ormanlar arasında gizlenmişlerdi, Çar önlerinden resm-i geçit yapar gibi geçiyor, bunu gördükleri halde - Emir olmadığından - tüfek atmıyor, Çar ise büyük bir ölüm tehlikesinden kurtulmuş oluyor.

Bilhassa gece muharebelerinde emir zabitleri, karargâh heyetleri yollarını şaşırıyor, düşmanın kucağına düşüyorlardı (8).

Bu taarruzlar sırasında Enver Paşanın itimadını kazanmış olan Ordu Erkân-ı Harbiye I. inci Ş. Müd. Harputlu Tahir Beyin 15 Aralıkta rütbesi Yarbaylığa yükseltilerek 17. nci Fırka Kumandanlığına tayinini müteakip Fırkasının başına geçtikten sonra düşmanın üstün durumu hakkında Enver Paşaya gönderdiği raporu, Enver Paşa kabul etmemiş ve buna inanmamıştı (9).

XI. inci Kolordu, bu badirede çok iş görmüş ve yararlıklar göstermişti. Bu Kolordunun Erkân-ı Harbiye Reisi Şevket Bey, 33. üncü Fırka Kumandanlığına tayin edilince bir avuç Fırkasiyle Rusların sağ cenahına o kadar sıkı yapıştı ki, düşman bu tazyikten ancak tüfeklerini, mitralyözlerini, at ve arabalarını bırakmak suretiyle kurtulabildi ve aynı zamanda birçok da esir bıraktı. Sonra Ruslar, Tiflisle muhabere temin ederek yardım istemeleri üzerine vaziyet büsbütün fenalaştı ve Sarıkamış birkaç defa el değiştirdi.

Bu muharebelerin sonunda III. üncü Ordu birliklerinin feci durumları, şöyle tesbit edilmişti: Bardiz taraflarında bulunan X. uncu Kolordunun 32. nci fırkasının mevcudu takriben 500'e düşmüş, 28 inci Fırka, yalnız 82. nci alayiyle kalmış, 17 nci Fırkanın ise kumandanı şehit olmuş 49. uncu alayı ile 2-3 top ve iki mitralyözden ve Fırkanın hayatta kalan 30 subayından ibaret olan grubun kumandanlığına Erzincanlı Gani bey (10) tâyin edilmiştir ki, sonunda bu da bacağından yaralanmıştı. Divikde karargâh kurmuş olan IX. uncu Kolordunun ise, 17. nci Fırkası 110, 29. uncu Fırkası 190 nefere düşmüş, 28 inci fırkasının kumandanı yaralanarak ölmüş, yerine Harputlu Topçu Binbaşısı Ahmet Şakir Bey (11) tayin

---

(8) Bunlardan, 29 uncu Fırka alaylarına gece yarısı emir yetiştirmeğe memur edilen Harputlu Mülâzım Rıfat Ef. (Amcamın torunudur, sonra yine bu muharebelerde şehit oldu) maiyetindeki iki çavuşla kar fırtınalariyle mücadele ede ede sabahleyin kendilerini Rus siperlerinin önünde görünce, dizginlerini kırarak güçhal yakalarını kurtarabilmişlerdi.

(9) Bu savaşlarda Tahir Beyle 28 inci Fırka kumandanı Ethem bey yaralanmışlardı, geriye nakil edilirlerken Ruslara esir düşerek Tiflis'e gönderilliler. Tiflis hastanesinde tedavide iken her ikisi de tifüsden öldüler.

(10) Gani bey, sonraları emekliye ayrılarak Elâziz İttihat - Terakki murahhaslığına tayin edildi ve uzun zaman Elâzizde kaldı, aile dostumuzdu, sonraları İstanbula yerleşti, ticaretle meşguldü, 18/Ekim/1957 tarihinde öldü.

(11) Ahmet Şakir bey, Halamın oğludur, sonra Yarbaylığa terfi etmiş, harp sonu emekliye ayrılmıştı, 1943 yılında Çerkes'e 16 km. mesafede Kurşunlu istasyonunda kalb sektesinden ölmüştür. Mevlâ her ikisini de gani gani rahmet eyleye.

edilmiş ve 86. ncı alayı ile mevcudu 700 kişiden ibaret kalmıştı. Geriye kalan bu birlikler, düşmanı oyalamağa çalışırken Enver Paşa, XI. inci Kolorduyu 18 — 34. üncü Fırkalariyle 24 aralıkta cepheden Ruslara karşı taarruz ettirdiyse de bu taarruz da muvaffak olamadı. Bunun üzerine Enver Paşa, aynı günde Hedikde bulunan XI. inci Kolordu karargâhına geldiği zaman, IX. uncu Kolordunun Ruslar tarafından sarıldığını ve 106 subayın Kolordu kumandaniyle birlikte esir edildiklerini ve Hafız Hakkı Paşanın kaçarak kurtulduğunu ve aynı zamanda Rusların cepheden XI. inci Kolordu üzerine taarruz ettiklerini görünce Erkân-ı Harbiyesiyle birlikte Hedikten hemen Köprüköye ve oradan da Erzurum'a hareketle İstanbulun yolunu tutmuştu, işte bu kaçış, Sarıkamış ihatası denilen çılgınca bir hareketin sonunu teşkil ediyordu. (30 Aralık 1914 — 1330).

Üç dört aylık çetin bir mücadelenin bilânçosunda: XI. inci Kolordunun mevcudunu teşkil eden Harput ve dolayları halkının nasıl bir şecaat ve fedakârlıkla yurt savunmasında hayatlarını hiçe sayarak bir çoklarının şehit düştüklerini ve donduklarını, bir kısmının da yaralı ve sakat kaldıklarını görmekteyiz ki, bu Harputluların atalardan kalma hasletlerinin bir misalini teşkil etmektedir.

Hezimetten sonra dört ay patırtısız geçti; Fakat Ruslar, 28 Nisan 1915 de taarruza geçerek bir taraftan Türkleri Tortumda sıkıştırıyor, diğer taraftan da Van bölgesinde Ermenileri üzerimize kışkırtıyorlardı. 15 Nisan da Van dolaylarında ve 18. Nisanda ise Bitlisde Ermenilerin ayaklanmasına şahit olduk. Bu ayaklanma şöyle başlamıştır. İlk defa Van Ermeni İhtilâl Cemiyeti, içlerinden bir kaç fedai seçerek, murahhas sıfatiyle 29 Nisan günü Van valisi Cevdet Beye bönderip şifre miftahını istemeleri üzerine kopmuştur. Vali, bu küstahça teklif karşısında deliye dönerek bunlardan bir ikisini tabancasiyle öldürmesinden birkaç saat sonra Ruslar tarafından makineli tüfek ve hattâ toplarla teçhiz edilmiş Ermeni taburları, Vanın içine hücum ederek hükûmet konağını, Postahaneyi, Banka ve Düyun-ı Umumiye binalarını bombalarla tahrip ve berhava etmekle Ermeni ayaklanması başlamış bulunuyordu. Bu isyana karşı Vali Cevdet Bey, hariçten kuvvet celp ile Ermenilerin hakkından gelirken Rus kuvvetlerinin, Vanın etrafını sardığını haber alınca ister istemez şehri terketti. Ruslar 3 Mayıs 1915 de Vanı işgal ettiler. 40 gemi dolusu muhacir Tatvan'a sevk olundu. Bu sırada Ermeniler, birçok müslümanı öldürerek Van'ı kana boyadılar.

İşte bu faciadan sonradır ki, hükûmet Ermeni tehcirine karar vermiştir. Bunun üzerine diğer Doğu vilâyetlerindeki bütün Ermenilerin

tehcire tâbi tutulmaları hakkındaki hükûmet kararını Dahiliye Nazırı Talât Bey, bizzat maddî manevî mesuliyeti üzerine alarak vilâyetlere emir ve tebliğ etti (12). Bu karar ve emir gereğince 11 Mayıs Pazartesi günü Harput — Elâzizde de bazı tevkifler yapıldı. Bu mevkuflar arasında «Edvart» isminde bir eczası, Harput Ermeni İhtilâl Cemiyeti ve bu Cemiyetin Reis ve âzalarının isimleri ile bu cemiyete kimlerin mensup olduğunu, 22 Mayıs günü, Cuma namazında bütün camilere hücum edilmek suretiyle harekâta başlanacağını, Ermeni Maşatlığında (Mezarlık) 150 kadar bombanın gömülü olduğunu, kimlerin evinde silâh ve bomba bulunduğunu bütün teferruatiyle ilgili Emniyet memurlarına söylemesi ve 23 Haziran Habusu köyünde bir jandarmamızın Ermeniler tarafından öldürülmesi üzerine Harput — Elâzizde de tehcir bilfiil başlamış bulunuyordu. Bu tehcir sırasında gerek şehirlerden, gerek köylerden birçok Ermeni Dersim'e kaçmağa muvaffak olmuş ve oradan da Ruslara iltihak etmişler, bir kısım zararsız Ermeniler de tehcirden hariç bırakılarak yerlerinde kalmışlardı.

Harbin ikinci senesinde III. üncü Ordu kumandanlığına Mahmut Kâmil ve IX. uncu Kolordu kumandanlığına da Abdülkerim Paşalar getirildi.

Bu yıl da Rusların taarruzu devam ederek Doğu illerimizden Hasankale, Erzurum, Hınıs, İspir, Muş, Bitlis, Mamahatun gibi şehir ve kasabalar istilâya uğradı.

Ruslar, Of — Bayburt — Mamahatun hattına askerlerini sürerek ileride yapacakları taarruz hazırlığı için düzgün bir cephe vücuda getirmek istiyorlardı. Artçı kumandanı Kerim Paşa ise 25 Şubatta karargâhını Mamahatında kurmuştu. Bu sırada Mahmat Kâmil Paşanın yerine Vehip Paşa tâyin edilerek 6 Mart 1916 da cepheye gelmişti. Ruslar, evvelâ Mamahatun'a ve Bayburt'un doğusundaki Çoruh cephesine taarruz ettiler. 15 Martta Mamahatun'u aldılar. Bunun üzerine birlikler geri çekilmeğe başladı. IX. uncu kolordu Höbek dağı, X. uncu Kolordu Cibicede, XI. inci kolordu ise Fırat gerisinde yer almışlardı. Bu geri harekâtta Kerim Paşa, attan düşerek omuz kemiği kırıldığından geriye gönderildi, yerine Galatalı Şevket Bey, artçı tâyin edildi.

(12) Ermeniler, bunu iyice anlamış olduklarından, Ermeni fedaileri, Talât Paşayı adım adım takip ederek en nihayet Berlinde yakaladılar ve öldürerek intikamlarını bu suretle almış oldular.

Ruslar, taarruzlarına devam ediyorlardı. 5 Nisanda Trabzon düştü. Trabzon işgal edilirken Ruslar, bir taraftan da Kop üzerinden Bayburt'u zorluyorlardı. 60 ıncı alayımız Kopda düşmanın karşısına çıkarak, Rus kuvvetlerini durdurdu ve bir çok telefat verdirdi.

Türk ordusu, bu şekilde kuvvetli bir düşmanla geniş cephelerde mücadele ve Türk erleri, bir karış toprak için hayatlarını feda eder, binbir ihtiyaç ve sefalet içersinde kıvranırken, Dersimliler, yine mutâd isyanlariyle ortaya çıktılar.

Bu hâdise şöyle oldu: Mart 1916, Ruslar Mamahatun'a ilerledikleri sırada Ermenileri ve firarî Mustafa namındaki bir casusu haylı silâhla Dersime gönderip Balabanlı, Kureyşanlı, Koçuşağı aşiretlerine dağıttırarak, bunları isyana teşvik etmişlerdi. Bunun neticesi olarak Nazımiye, kürtler tarafından zapt, Hozat muhasara, Mazgirt, Pertek, Çarşancak kasabaları yağma edildi. Bilhassa Mazgirt'de hükûmet dairesinde ve askerlik şubesinde ne kadar para varsa yağma edilip resmî evrak ve defterleri yakmak ve şube yazıcılarından iki eri esir almak suretiyle cinayetlerini günden güne artırıyorlardı. Mazgirt hâdisesinde şube reisi, güçhal yakayı kurtarabilmiş ve yaya olarak Çarsancağa kadar gelebilmişti.

Ordu kumandanı Vehip Paşa Dersim Ağalarını Erzincan'a dâvet ve para ile ikna ederek kısmen yola getirdiyse de şarkî Dersim isyana devam etti. Eşkiya kolları Harput civarına kadar inerek tecavüzlerini artırdılar. Esasen Dersimliler, tarih boyunca en zayıf zamanımızı seçerek isyan etmelerini âdet haline koymuşlardı.

Herşeyden evvel, bu isyanı bastırmak ve Ruslara Dersimin kapılarını açık bırakmamak gayesiyle 12. nci suvari bölüğü ile, üç makineli bölük ve iki bataryadan ibaret olan 2.700 kişilik bir kuvvet Galatalı Şevket beyin emrinde şimalden Dersim üzerine gönderildiği gibi, Sivastan Harput'a gelen 13 üncü fırkadan 7 tabur da aşağıdan hareketle Nazimiye civarında asileri çenber içine alarak vukubulan çarpışmalar neticesinde Dersimliler, 6 Mayıs 1916 da şiddetle tedip edildikten sonra bu kuvvetler, Rusların Dersimle olan bağlarını kesmek için cephenin sağ yanına alındılar.

İkinci Ordu :

Türk harp plânına göre Çanakkale ve Trakyadan alınan birlikler, 2 nci Ordu namiyle 1. inci Ferik Ahmet İzzet Paşanın kumandası altında teşekkül etmiş ve trenle Halep — Resülayinden Diyarbekir'e, buradan da Bitlis, Muş bölgesine, bir kısmı da Kayseri, Şarkışla Sivas, Malatyadan

Harput'a ve buradan da Palu, Çapakçur ve Genç istikametine sevk edilmişti ki, bu birlikler, Erzincan'a kadar ilerlemiş olan Rusların sol yanlarına taarruz ederek arkalarına geçecekti. Bunu haber alan Ruslar, Güneyden Van, Bitlis, Muş hattı ile Kiği, Çapakçur üzerine yüklenmiş olmalarından ve bu arada Ermenilerin Türk, Kürt demeden önlerine gelen binlerce çoluk çocuk ve kadınları vahşiyane öldürmelerinden dolayı bu bölgeden Diyarbekir, Harput taraflarına umumî bir muhaceret başlamıştı. Bu sırada bir taraftan Rusların Paluya kadar geldikleri şayiası, diğer taraftan Dersimlilerin isyan ederek Harput — Elâziz üzerine saldırmaları korkusu ve buna inzimam eden muhacir kafilelerinin çıplak, perişan ve aç durumları ve yine cephelerden yaralı ve tifüslü binlerce hasta askerin, kışlaların önlerinde topraklar üzerinde gece gündüz yatıp ölümlerini beklemeleri Harput — Elâziz halkının manevivatını son derece bozmuştu. Bu yüzden bazı zengin aileler, istilâ korkusuyla evlerini, mallarını, mağazalarını bırakarak Malatya, Antep gibi şehirlere göç etmeğe başladılar, buna rağmen çoğunluk tevekkül ile mükadderata intizaren bir tarafa kımıldamadı.

Muhacir kafileleri, köylere, şehirlere dağıldıklarında öyle feci sahneler meydana geldi ki, tarif ve tavsifi mümkün değildir. Ayakkabıları, günlerce yaya yürümekten parça parça olmuş parmaklar, tırnaklar yara bere içinde, bir veya birkaç çocuğunu günlerce, haftalarca sırtlarında taşımakla omuzları çökmüş, renkleri sapsarı kesilmiş yüzlerce ana.. üzerlerindeki elbiseler, lime lime parçalanmış, aç ve yarı çıplak bu insan sürülerinin insana benzer tarafları kalmamıştı. Sırtlarında taşıdıkları ölüm halindeki çocukları kucaklarında can verirken göz yaşları kuruyan bu analar, aç - susuz sokaklarda sürünüyor, dağlarda, tarlalarda ot toplayıp yiyorlardı. Halk, bunlara gerçi ellerinden gelen her yardımı yapıyor, evlerine alıyor, karınlarını doyuruyordu, fakat gelen kafileyi arkadan ikincisi ve bir üçüncüsü takip ediyordu. O zaman maalesef bu kafileleri bağrına basacak, yaralarını saracak hayır müesseseleri de yoktu ve en hazini, bunların başlarında tek erkek olmadığı gibi, erkek çocuklar da yoktu; Çünkü bu gibiler Ruslar ve Ermeniler tarafından sarf edilmişti. Bu hazin ve heyecanlı günler aylarca devam etti.

Bu sıralarda, Çanakkale zaferinden sonra Edirnede Mustafa Kemal Paşanın emri kumandasındaki 16 ıncı Kolordunun, Rus taarruz yollarının sağ cenahını müdafaa etmek üzere Diyarbekir'e gelip 14 Nisanda Silvanda karargâh kurması ve Van gölünün güneyinde Çapakçur Boğazına kadar

80 Km. lik bir cepheyi müdafaa etmesi haberi ve sonra yine batıdan mükemmel sahra ve cebel toplariyle ve tam teçhizatiyle ikinci ordu birliklerinin birbiri arkasından Harput — Elâziz'e gelip muhtelif karargâhlara yerleştirilmeleri halkın maneviyatını oldukça yerine getirmişti.

İkinci Ordu kumandanı 30 Nisanda Diyarbekir'e, oradaki menzil teşkilâtını tanzim ettirdikten sonra 21 Mayısta Elâziz'e gelmiş ve Beş Kardeşlerde karargâhını kurmuştu. Miralay İsmet bey (İsmet İnönü) bu ordunun Erkân-ı Harbiye Reisi bulunuyordu.

Ahmet İzzet Paşa, 22 Mayısta Kolordu merkezini ve Fırka karargâhını teftişetti, 25 Mayısta da Harput'a çıkarak Harput Alimlerinin ziyaretlerini iade etti.

Harput'a yetişmiş olan 12. Fırka 10 Mayısta Paluya, 53. üncü Fırka Halepten Diyarbekir'e, 14. üncü Fırka Resülayn'e, 13. üncü Fırka ise (7. Tabur) daha evvel Sivasdan Harputa tahrik edilmişlerdi. Dersimde vazifesi biten 13. üncü Fırka Kiği civarında toplanarak Mamahatun'a taarruzla burayı geri aldı.

II. nci Ordunun bu taarruz başlangıcı ile III. üncü Ordu birliklerinin yukarıdan Rusların üzerine atılmaları üzerine, Ruslar, 150.000 kişilik üç Kolordu ile mukabil taarruza geçtiler. Rus kumandanı «Yudeniç» 3 Temmuzda Bayburt'u, 6 Temmuzda Kiği, Tercan'ı (Mamahatun), 9 Temmuzda Kelkit'i, 12 Temmuzda Erzincan'ı zapt ettikten sonra Kemah'ı bombardıman ve Kemah Boğazını zorlamağa başladı.

Ne garip tesadüftür ki, Erzincanın sukutu günü, ikinci Orduya güneyden umumî bir taarruz yaptırmak üzere 24 kişiden ibaret maiyetiyle birlikte Enver Paşa da Sivas üzerinden otomobillerle (13) aynı günde Elâzize geldi ve başta Ordu Kumandanı Ahmet İzzet Paşa ve karargâh erkânı, Vali, mülkî erkân, bütün mektep talebeleri ve kalabalık bir halk kütlesi tarafından merasimle karşılandı. Ahmet İzzet Paşa tarafından Ordu karargâhında misafirlere öğle yemeği verildi ve öğleden sonra Palu istikametinde hareket ettiler. Maiyetinde şu zatlar vardı:

Brunzar Paşa	Erkân-ı harbiye-i umumiye 2 nci reisi
Von Lesuv	General
Miyanofski	«
Human	Kaptan
Von Fledman	Karargâh-ı umumî Erkân-ı harbiye 1 inci harekât Ş. M. Yarbay

(13) Harput ve Elâziz halkı otomobili ilk defa olarak bu kafilenin seyahatlarında gördüler, yani Elâziz'e giren ilk otomobil Enver Paşanın otomobili olmuştur.

Yazbati	Avusturya ateşemiliter muavini Yüzbaşı
Dizer	Emir subayı Mülâzım
Mahmut Bey	Kaymakam
Kâzım Bey	Yaver binbaşı
Tahsin Bey	Binbaşı
Muzaffer Bey	«
Vasfi Bey	«
Refik Bey	Dr. Binbaşı (Başvekil rahmetli Refik Saydam
Yusuf Bey	Kolağası
Tevfik Bey	Yüzbaşı
Rauf Bey	«
Mahmut Bey	«
Hasan Nazmi Bey	Mülâzım evvel
Ali Haydar Bey	« « (Harputlu)
Vamık Bey	Ağırlık kumandanı
Şahabettin Bey	«
Kemal Bey	«
Nihat Bey	Telgraf memuru
Yusuf Ziya Bey	Şifreci Mümeyyiz (14)

Diyarbekir ve dolaylarında yer almış olan Mustafa Kemal Paşanın kumandasındaki 16 ncı Kolordu, Rusların bu bölgeye sarkmalarının önüne geçmiş ve sonra mukabil taarruza geçerek 6/7 Ağustosta Bitlis ve Muşu geri almıştı. Bu haber, harbin başından bugüne kadar devam eden Harput halkının korku ve heyecanını hafifletmiş ve halkı sevindirmişti. II. nci Ordu karargâhı Sekrat'a nakledildi. Bu sırada Kiği birkaç defa el değiştirdi.

Bu muharebelerde Ruslardan alınan 400 esirin 23 Ağustosta Elâzize getirilmesi, halkın maneviyatı üzerinde büyük tesirler bıraktı. Bu esirler, Kolordu merkezinin önüne getirildikleri zaman bir yığın halk, bunları seyre gelmişlerdi. Esirler, bir taraftan yerlerden sigara izmaritlerini toplarken, bir yandan da işaret ve lisan-ı hal ile sigara istiyorlardı, bunlar da sefil ve perişandılar, âdeta kadit haline gelmişlerdi.

Rusların bir plânı da Ermenilerin teşvikiyle Dersim'e sarkmak ve Nazımiye üzerinden Dersimlilerle beraber Harput'a inmekti. Bunu vaktinde haber alan II. Ordu Kumandanlığı hemen 48. inci Fırkayı Harputa

---

(14) Bu isimleri, gençlik merak saikasiyle hatıra defterime yazmıştım. Tam kırk sene sonra bana yardımcı oldu.

çekti ve Zara'da toplanmakta olan 49. uncu Fırkanın da Harputa sevkini III. Ordudan istedi.

II. nci Ordunun tekmil kuvveti: 104 tabur piyade, 23 süvari bölüğü, 38.276 tüfek, 137 toptan ibaretti.

25 Ağustosta yapılan bir taarruzumuz muvaffak oldu ve düşman cephesini yardı. Kumandanlık, Hozatda bulunan III. üncü Süvari Fırkasını cepheye almış, Hozatda ancak iki Jandarma taburu bırakmıştı. Dersimliler, bu fırsattan istifade ederek Rusları dâvet ettiler, bir keşif kolu evvelâ Ovacığa ve sonra 29 Ağustosta Ermeni öncülerin delâletiyle de Çemişkezek'e kadar getirilmişlerdi. Bereket versin, bu Çemişkezek hâdisesini Harput — Elâziz ve dolayları halkına duyurmadılar da büyük bir heyecan ve panikten bu bölge kurtarıldı.

43 inci Fırkadan bir Alay, derhal Çemişkezeke gönderildi ve gelenlerin yüzkeri kaçıp gitmeleri temin edildi.

Ruslar, Erzincanı aldıktan sonra yine Dersim üzerinden Harput'a inmek üzere bir kısım Kazak alaylarını Plümer'e göndermişlerdi, bu Kazaklar, 16 Eylülde Altun Hüseyin'de bulunan Şah Hüseyin Beyzade Mustafa Beyin konağına girerek kadınlara tecavüz ettiklerinden, bu bölgede bulunan Kürtler, Ruslar aleyhine kıyam ettiklerinde, Dersimliler de bunlara iltihak ederek, Ruslara karşı bir cephe açmışlar ve Şeytan Dağında külliyetli miktarda Ermeni çeteleriyle Rus kuvvetlerine karşı harekete geçerek bunları tepelemişlerdi.

Bu sıralarda büyük fedakârlıklar gösteren II. nci Kolordu kumandanı Faik Paşa, 30 Ağustosta vazife başında şehit düştü, cenazesi Elâziz'e getirilerek merasimle defnedildi. Yerine vekâleten İsmet Bey (İsmet İnönü) tayin edildi.

Yukarıdan beri izah ettiğimiz muharebelerde çok yararlıklar gösteren III. üncü Süvari Fırkası, düşmanı cepheden attıktan ve fazla zayiat verdikten sonra kendini toplamaya maddeten imkân bulamamıştı; Çünkü 150 hayvanı telef olmuş ve erat aç, çıplak, perişan bir halde Başköy'e, oradan da 14 Eylülde Sekrat'a gelebilmişlerdi.

Enver Paşa, halâ Sekratda muharebeyi idare ediyordu. Nihayet Süvari Fırkasının bu perişan halini görünce Eylül sonlarında bunları istirahat için İzoluya gönderdi.

Eylül ortalarında cephelerde nisbî bir sükûn başladı. II. nci Ordu karargâhı Gozik de, III üncü Ordu karargâhı ise Suşehrinde bulunuyordu. 20 Eylülde Kiği tekrar istirdat edildi; fakat kış çok şiddetli gelmiş, her iki tarafda da kuvvet kalmamıştı. Her iki taraf orduları kışı müdafaada geçirdiler. Bilhassa II. nci Ordunun iaşe durumu pek fena gidiyordu. Mart 1917 de cepheden gelen ve sözüne her suretle itimat edilen bir arkadaşın ağzından aynen şunları dinlemiştik: «Bölüklerin mevcudu 15'e kadar düştü, efrad aç ve biilâç... ne üstünde var, ne altında.. Hayvan telefatı ise %95 dir. Efrad şurada burada buldukları bu hayvan lâşelerini kasaturalariyle parçalayarak çiğ çiğ yemektedirler.» Bu cümleleri dinlerken, birliklerin Elâziz'e geldikleri zaman teçhizatlarının ve iaşe kollarının mükemmeliyeti ve tam kadrolu nefer ve zabıtanın canlı ve cesur olarak göğüslerinin imanla dolu durumları göz önüne getirilince şark cephesinin yeni bir Türk mezarı olduğu iztirabiyle teessürden gayr-i ihtiyarî ağlamıştık. Muhaceret de aynı minval ve aynı şartlar altında olanca fecayi ile devam ediyordu.

Ruslar, bu kış harekâtında 100.000 zayiat vermişlerdi, bizim ziyaatımız ise 30.000 den bir az fazla, Ruslarınkinden çok azdı.

Bir aralık II. ci Ordu kumandanı Ahmet İzzet Paşa, Sekratda hastalandı ve 16 ncı Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşayı vekil bırakarak mezunen İstanbula gitti.

Mustafa Kemal Paşa Ordu karargâhı olan Sekrat'a gelmiş Ordu Erkânı Harbiye Reisi Miralay İsmet (İsmet İnönü) Beyle karşılaşmış ve vazife arkadaşı olmuştu, bu iki kıymetli kumandanın dostlukları ilk defa işte böyle Anadolunun en ücra bir kasabasında başlamıştı.

---

8 Mart 1917 de Şark Cephesindeki ordu teşkilâtı değiştirilerek ordular, bir kumanda altında (Kafkas Ordular Gurubu) namiyle kurularak Ahmet İzzet Paşanın emrine verildi. II. nci Ordu Kumandanlığına da 13 Mart 1917 de Mustafa Kemal Paşa tayin edildi. III. üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa, Ahmet İzzet Paşanın kumandası altına girmek istemediğinden 18 Martta hastalık bahanesiyle Ordudan ayrıldı. Yerine Fevzi Çakmak vekâlet etmek üzere Suşehrine gitti ve 4 ay bu orduyu idare etti.

9 Mart 1917 de Rusyada ihtilâl başladı.

Ahmet İzzet Paşa, iyileşerek 18 Martta Elâziz'e döndü ve merasimle karşılandı. Bu sırada Sekratdan Diyarbekir'e uçmakta iken motörünün

patlaması yüzünden düşerek parçalanan meşhur tayyareci Ahmet Nurinin 22 Martda cenazesi Elâziz'e getirildi. Ahmet İzzet Paşa, bu cenaze merasiminde bulunduktan sonra Sekrat'a gitti, 30 Nisan tarihine kadar Sekratda kaldı; fakat yine hastalanarak Elâziz'e döndü ve İstanbul'a gitti.

Çanakkale muzafferiyetinden sonra Boğazların kapalı kalması, Rusyayı müttefiklerinden uzaklaştırmış ve Almanların çetin darbeleri, kendilerini müşkül duruma sokmuştu. Rus askeri, artık hiç bir cephede harp istemiyordu, bu hal Erzurum cephesine de sirayet etti. 30 Nisanda Erzincanda bulunan Rus askerlerinin beyaz bayrak çekerek harp etmiyeceklerini III. üncü Ordu Kumandanlığına bildirdikleri, mezkûr kumandanlıktan Elâzizde bulunan Gurup Kumandanı Ahmet İzzet Paşaya gelen şifreli telgrafdan öğrenilince o gün halk, bayram yapmıştı.

Biz yine kendi durumumuza gelelim... Mustafa Kemal Paşa, II. nci Ordu Kumandanlığına tayin edilince, her şeyden evvel Ordunun ve sonra civar vilâyetler halkının iaşe durumunu ele almış ve Mayıs 1917 iptidalarında civar vilâyet ve sancaklardan Diyarbekir'e dâvet ettiği Vali, Mutasarrıf ve İdare Meclisi âzalarından müteşekil bir Kongrede, bu mühim isi isabetli kararlara bağlamıştı (15).

Vehip Paşa, 18 Temmuzda tekrar Suşehrine gelerek III. üncü Ordu Kumandanlığını deruhte etti, o sırada Mustafa Kemal Paşanın VII. nci Ordu ve III. Ordu Kumandanlığı vekâletinde bulunan Fevzi Çakmağın da II. nci Ordu Kumandanlıklarına tayin emirleri gelmişti. Fevzi Çakmak, 27 Temmuzda Diyarbekir'e gelerek işe başladı.

Bu esnada Rusların piyadeleri artık harp etmiyor, yalnız İngiliz Ajanlarının teşvikiyle Ermeniler, Kazaklar ve Rus topçuları halâ sebat ediyorlardı, bir taraftan da Ermeniler, Gürcülerle birleşerek Bitlis, Muş üze-

(15) Elâziz İdare Meclisi Azası sıfatiyle bu toplantıda yer alan Dayım Hacı Kerim Ef. M. Kemal Paşa hakkındaki enteresan ihtisaslarını Diyarbekirden döndükten sonra bizlere anlatmıştı. Bak, bu kitabın c. 2, Âlimler, Şairler bölümü, Hacı Kerim Ef. Biyografisine.

rine saldırıyor, fakat şiddetli ve mukabil taarruzlarla püskürtülüyorlardı. Nihayet Rus ihtilâlinden sonra «Lenin» idaresine geçen Ruslar, 13 Aralıkda Erzincanda mütareke imza ederek cephelerden tamamen çekildiler.

Bu mütareke sırasında 5 Ermeni taburu, Vanda toplanarak, her nasılsa oralarda kalmış olan yerli ahaliye tecavüze başladılar, bunları Ermenilerin mezaliminden kurtarmak için II. nci ve III. üncü Ordulara ilerleme emri verildi. 7 Şubat 1918 de Kelkit istirdat edildi. O sırada II. nci Ordunun Halep'e hareketi emri geldi, bu Ordunun yalnız IV. üncü Kolordudan Bitlis'de bulunan V. inci ve Paluda bulunan XII. nci Fırkalar III. üncü Orduya bağlanarak yerlerinde bırakıldı.

III. üncü Ordu, 12 Şubatta 12.000 kuvvetle Erzincan — Bayburt istikametinde ileri harekete geçerek 13 Şubatta Erzincan'ı, 19 da Bayburt'u, 22 de Mamahatun'u, 24 de Trabzon ve Of'u istirdat etti. Bu harekâtta Rus Ordusunun çekilmesine rağmen, Ordunun önüne küliyetli Ermeni kuvvetleri çıkıyor, Ordunun ilerlemesine mani oluyorlardı.

12 Mart 1918 de Erzurum, 16 da Köprüköy, Tortum, 25 de Yeniköy, Oltu işgal edildi, IV. üncü Kolordu da Adilcevaz, Malazkert ve Vartoyu geri aldı.

V. inci Kafkas Fırkasiyle, I inci Kafkas Kolordusundan müteşekkil yeni tesis edilen ve Harputlu General Yakup Şevkinin emir ve kumandasına verilen gurup ise, 26 Martta Sarıkamış ve Ardahan üzerine tahrik edilerek 3 Nisanda Ardahan'ı zaptetti.

IV. üncü Kolordu ise 8 Nisanda Van'ı Ermenilerden temizledi. Bu sırada İngilizler, Tiflis'de gönüllü yazarak Ermeni kuvvetlerini takviyeye çalışıyordu.

Yakup Şevki Paşa (16) Gurubu ise, «Nazarbekof» kumandasındaki Ermenilerden 25 Nisanda Kars'ı aldı, Karsın işgalinden sonra 20.000 Ermeni doğuya çekildi, Kars, 589 Top, 2525 Tüfek, birkaç tayyare, 2.000 ton erzakiyle Türk idaresine geçti.

Yakup Şevki Paşa, Kars'a aldığı karargâhından ordusuna 1293 hududuna kadar ilerlemelerini emretti, Mayıs içerisinde Arpaçayına kadar bütün bölge, 15 Mayısta Gümrü, 26 da 4.000 Ermeni tarafından elde tutulan Karakilise zaptedildi. Bunun üzerine 31 Mayısda Ermenilerle sulh muahedesi imzalanarak harbe son verilmesine rağmen Dilmanın (17) doğusunda bulunan 4.000 piyade ve 4 toptan mürekkep bir Ermeni kuvveti, Culfa istikametinde Şahtahtı — Tebriz hattımızı yararak «Antıranik» kuvvetleriyle birleşmek ve bu suretle İngilizleri Azerbaycan'a hâkim

(16) Bu kitabın c. 2, Âlimler, Şairler bölümü, Yakup Şevki biyografisine bak.

(17) Van gölünün Güney sahilleri hizasında ve şimdi İran hudutları dahilindedir.

kılmak istiyordu. 15 Haziranda Dilmanın kuzeyinde vukubulan muharebede Ermeniler, bozguna uğratılarak XII. nci Fırka tarafından takip ve Rumyenin kuzeyindeki Kuscu gediğine kadar takip edildiler.

Resim: 47 — Ordu kumandanı Harputlu Yakup Şevki Paşa Kars cephesinde.

Sultan Mehmet Reşat, 5 Temmuz 1918 de, milletin ve memleketin maruz kaldığı felâket sahnelerini görmeden öldü (18).

(18) Bu notlardan bir kısmı şu eserlerden alınmış, bir kısmı da hususi müşahede ve hatıralarımdan ibarettir.

Mareşal Fevzi Çakmak, Şark Cephesi harekâtı, Akademi Konferansları, 1935.

Emekli Yarbay Şerif Köprülü, Sarıkamış, s. 23 ve dv.

MEHMED VAHDEDDİN DEVRİNDE HARPUT

VI. ncı Mehmed Vahdetdin 6 Temmuz 1918 de saltanat makamına geçdiği sırada birinci Cihan Harbi olanca şiddet ve dehşetiyle devam ediyordu. Ruslar, gerçi muharebeden çekilmişlerdi; fakat Şark Cephesindeki Ordumuz, İngilizlerin teşvikiyle o bölgedeki 8.000 Ermeni ve 10.000 Nasturiden mürekkep kuvvetlerle karşılaşmış, mücadele ede ede bunları daha gerilere atabilmişti.

Tam bu sıralarda Amerikanın İtilâf Devletleri yanında harbe girişi, Alman gurubunu müşkül bir duruma sokmuş ve harp programlarını altüst etmişti. Az zaman sonra Bulgarların sıkışarak 29 Eylül 1918 de İtilâf Devletleriyle Selânikte mütareke imzalamaları, diğer taraftan Osmanlı tabiiyetinde bulunan Arapların ihanetiyle Filistin cephesindeki Ordumuzun 19 Eylülde İngilizlere mağlûp olması ve bu yüzden Yemenden Halebe ve Halepden İraka kadar uzayan geniş topraklar üzerinde yaşıyan bütün Arapların İngilizlerle işbirliği yaparak aleyhimize harekete geçmeleri Türkiyenin mensup bulunduğu gurubun mağlûbiyetini tahakkuk ettirmiş bulunuyordu.

Bu sıralarda nazarlarımızı doğuya çevirecek olursak durumu şöyle görebiliyoruz. İran ve Kafkaslar üzerindeki kuvvetlerimizin Mondros mütareke şartları gereğince 24 Ekimden itibaren nihayet altı hafta içerisinde 1293 hududu gerisine çekilmesi ve bütün Orduların silâh ve teçhizatının İtilâf Devletlerine teslim edilerek Ordunun terhis edilmesi İngilizler tarafından isteniyor ve şiddetle takip ediliyordu. Bu durum karşısında Millet ve memleket mukadderatının feci akıbetini evvelden gören ve Millî Mücadeleyi hazırlamak için teşebbüs tohumlarını ilk defa serpen Harputlu bir Kumandan olmuştur ki, bu zat, IX. uncu Ordu Kumandanı General Yakup Şevkidir.

Yakup Şevki, İngilizlerin bu tazyik ve ısrarlarına rağmen İran ve Kafkaslarda bulunan Ordusundan bir kısmını 4 Aralık 1918 de (Arpaçayı — Aras gerisine çekmiş ve geride kalanların bu hatta alınması için iki ay mühlet istemiş, buna muvaffak da olmuştu. Yakup Şevki, bu suretle vakit kazanarak Nisan 1919 tarihine kadar gerek Rusların bıraktığı ve gerekse Türk Ordularının taşımakta olduğu silâh, cephane, erzak, mühimmat gibi bütün ağırlıklarını hudut gerisine çektirmiş, bilâhare Orduya terhis emrini vermişti. Bu terhis emri de çok şümullüydü:

Yakup Şevki, maiyetindeki birliklere mahrem olarak, efradın elbise, silâh ve cephanesiyle birlikte köylerine terhisini emretmiş, koca bir Ordu, bu şekilde terhis edilmiştir ki, sonraları Millî Mücadele için silâh altına çağrılan bu efrat, köylerinden mücehhez olarak gelmişler, mücadeleye katılmışlar ve bu tedbir, muzafferiyet amillerinden birini teşkil etmiştir. Bu hususta rahmetli Fevzi Çakmak, hatıratında:

«Yakup Şevki Paşanın bu yoldaki himmetleri çok büyük olduğundan, İngilizlerin hiddetini celbetmiş ve Maltaya gönderilmesine de bu kıymetli hareketi sebep olmuştur» diye sitayişle bahseder.

Bulgarların ve Osmanlıların bu suretle harp dışı edilmeleri, Almanya ve Avusturyalıların da Amerikalılara mağlûp olması birinci Cihan Harbinin sonunu teşkil eder.

Harplerin, insan topluluklarını nasıl bir felâket ve faciaya sürüklediğini, gelecekteki nesle yetiştirmek gayesiyle şu tabloyu kitabıma almayı faydalı buldum. Hastane kayıtlarına istinaden Doğu Cephesinde III. üncü Ordudan 175.000, II. nci Ordudan ise 65.000 kişi ki, ceman 240.000 ölü, buna çürük, sakatlar da eklenecek olursa hakiki zayiatımız 400.000 kişiye baliğ olmuştur.

Rusların bizim cephedeki zayiatına gelince: 300.000 ölü, çürük ve sakatlar da dahil 500.000 kişidir (1).

Bu badirede Harput ve dolaylarından harbe gidenlerin %85 i dönmedi, dönenler ise insan şekil ve kıyafetinden çıkmış bir yığın kemik külçesi halinde ya sakat veya hastaydılar.

Memleket böyle kararsızlık, perişanlık ve keşmekeş içerisinde yuvarlanırken İtilâf Devletlerinin muvaffakiyetiyle Yunanlılar 15 Mayıs 1919

---

(1) Topyekûn zayiat durumunu tetkik edecek olursak: Bu harp, İtilâf Devletlerinin 38.000.000, İttifak Devletlerinin ise 25.000.000 askeri harbe sokmakla 4 sene ve 94 gün muhtelif cephelerde devam ederek neticede: I. inci grubun 5.548.667. II. nci grubun ise 3.942.000 ki, ceman 9.400.667 ölü ve 19.000.000 yaralı, 10.000.000 harp malûlü, 7.000.000 esir, 9.000.000 öksüz, 5.000.000 dul ve 10.000.000 muhacir bırakmıştır.

Bu felâketin devamı müddetince de muharipler, 10.010.000.000.000 frank para sarf etmişlerdir.

(1335) da İzmir'i işgal etmişti. Bu yoldaki hazin bir hatıramı aşağıya yazıyorum (2).

İzmirin işgali, Türkleri çok müteessir etmiş ve mücadele fikirlerini kuvvetlendirmişti. Bu bakımdan yurdun dört bir tarafında savunma cemiyetleri kuruldu. İlk önce doğuda, büyük bir Ermenistan teşekkülüne karşı Erzurumda ve sonra doğu vilâyetlerinin bir çoğunda (Vilâyet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti), sonra Edirnede (Trakya ve Paşaeli),

---

(2) İzmirin işgalinde İstanbulda bulunuyordum. Halk, bu acı haberi duyunca can evinden vurulmuşa döndü, kendi derdini unuttu, İzmir'i ve İzmirlileri düşünmeğe başladı.

Bununla beraber işgal kuvvetlerinin mevcudiyetine, kuvvetlerine, her nevi zülüm ve işkencelerine rağmen, gizli aşikâr yer yer toplanmalar, görüşmeler, dertleşmeler devam edip gidiyordu.

23. Mayıs. 1919 cuma günü yapılan ve tarihce meşhur olan (Sultan Ahmet mitingi), işte bu haksız istilâ ve işgallere karşı milletin büyük bir galeyanı ve adeta bir isyan bayrağının açılması suretiyle tefsir edilebilir.

Bu mitingden sonradır ki, İstanbulda bulunan binlerce Anadolulu, yurtlarına dönmeğe karar verdiler, bunların arasında ben de bulunuyordum, o günlerde Rusyadan esaretten dönmüş olan Harput'lu mektep arkadaşım Kurmay Yüzbaşı Ali Haydar, yazıhaneme gelmiş, hazırlığımı görünce beni de götürün demişti. Sivil bir nüfus kâğıdı elde ederek bizzat Polis Müdürlüğünde takip ile seyahat vesikalarımızı çıkarmaya muvaffak oldum, bu işler o zaman pek de kolay değildi.

Nihayet 10. Kasım Pazartesi günü Seyr-i Sefain İdaresinin (Şam) vapuruna bindik, vapur tam saatinde demir aldı, bir römorkör, gemiyi Sirkeciden Kızkulesi önüne çekti. O zaman İstanbul limanlarından kalkan her gemi işgal kuvvetleri tarafından muayeneye tabi tululuyordu; Kızkulesi önünde 24 saat çok heyecanlı bir vakit geçirdik; çünkü vapurda bulunanların bir çoğu subaydı ve tüccar eşyası diye yüklenen yüzlerce sandığın içinde ise silâh ve cephane vardı.

Kontrol heyeti tarafından her hangi bir ihbar neticesi, bir sandığın açılması veyahut bir zabitin yakalanmasiyle bütün bir gemi halkının denizin dibine indirilmesi veya Maltaya sürülmelerine kâfi gelebilirdi. Bu yüzden geceyi uykusuz ve heyecanlı geçirdik. Ertesi gün bir İngiliz, bir Fransız, bir İtalyan subayından mürekkep kontrol heyeti gemiye geldi, vapura binerken yolcu kalabalığı haddinden fazlaydı ,şimdi ortada tek kimse yoktu, salon bomboştu. Nihayet kontrol heyetinin müsaadesi ve vapuru terk etmeleri üzerine gemi hareket etti, boğazı yarı ferahlıkla çıktık. Boğazı çıkınca vapurda birdenbire hava değişti, kamaralarına ve geminin muhtelif yerlerine gizlenen yolcuların hepsi hürriyete kavuşmuş gibi salonda yer almışlardı. Bu yolculukta kimler yoktu ki... Fevzi Paşanın idaresinde güya bir tahkik heyeti, Kara Vasıf, dostlarımızdan Amasya mebusu Dr. Asım, hemşehrilerimizden Kurmay Yüzbaşı İshak Avni (Orgeneral İshak Avni Akdağ), Yüzbaşı Ali Haydar, mülâzım Vasıf ve eşi Müfide, tüccardan İçmeli zade Mehmet ve makinist Yunus Efendiler... Salon adeta bir müzakere salonu halini aldı, herkes memleket dâvasında serbest konuşuyor, fikirlerini söyliyebiliyoralrdı. Vapur 4 gün Zonguldakta kömür aldı, İnebolu'da ise boşanır gibi oldu, subay arkadaşların hepsi İneboluya çıktılar, teşkilât bunları ve vapurun hamulesini hususî vasıtalariyle gemiden aldırdı, bizler ise, 20 Kasımda Samsun'a çıktık.

İstanbulda (Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, Trabzonda (Adem-i Merkeziyet), İzmirde (Redd-i İlhak) kurumları teşekkül etmiş bulunuyordu. Gaye, Türk yurdunu istilâdan ve Türk halkını esaretten kurtarmaktı. Gerçi bu cemiyetlerin her birisi ayrı ayrı ve yer yer çalışmakta ve mümkün mertebe birbirleriyle de işbirliği yapmakta idiler; fakat bu kâfi değildi. Türk olan her ferdin bir bayrak altında toplanması lâzımdı. İşte bu bayrağı, 19 Mayıs 1919 da Samsuna ayak basan Mustafa Kemal açtı ve milleti bu bayrak altında birlik ve beraberliğe dâvet etti, millet bu samimî ve yüksek idealistin peşine takıldı, neticede muvaffak olundu.

Mustafa Kemal, 27 Haziran 1919 da Sivasa geldi. 3 Temmuzda Erzuruma ulaştı ve merasimle karşılandı. 23 Temmuzda bir ilkokul binasında Erzurum Kongresini topladı, bu kongre tam bir hafta sürdü. Erzurum Kongresi, Mustafa Kemal Paşaya (Heyet-i Temsiliye) Reisliğini vermişti. Bu salâhiyetle gerek kongrede edindiği intiba, gerekse bütün yurdun muhtelif vilâyet ve muhtelif mevkilerinde bulunan askerî ve sivil kumandan ve âmirlerle yaptığı muhabere, ona daha merkezî bir yerde bu işi ele almayı icap ettirdiğinden 2 Eylülde Sivasa geldi, Sivasa gelir gelmez ikinci bir kongre daha yapmayı tasarlamıştı.

4 Eylülde Lise binasında saat 14 de kongreyi açtı, bu kongreye her vilâyetten iki kişi dâvet edilmişti. Harput ve Elâzizi de Sabık Müftü ve Mebus Beyzade Hacı Mehmed Nuri Ef. ile eski mebus Hacı Ziya Bey temsil ediyordu. Kongre, daha mühim ve daha faydalı kararlar vererek 11 Eylülde dağıldı (3).

---

(3) İstanbulda iken, rum çetelerinin Samsun yolundan geçen yolcuları soydukları ve bunlardan mukavemet edenleri de öldürdükleri haberini duymuştuk. Samsuna çıkar çıkmaz, doğrusu bu haberin tesiri altındaydım, tanıdığım bazı asker arkadaşlarla görüştüm. Onlar bana: Evet! Mustafa Kemal gelmezden evvel bu gibi bir çok hâdiseler oldu; fakat Paşanın Samsuna ayak basmasiyle, bu bölgede bulunan kumandanlarla yaptığı temaslar neticesinde yol, Havzaya kadar askerî kuvvetlerle muhafaza altına alındı. Emin olabilirsin dediler. Hakikaten Samsun - Sivas yolu askerî kordon altına alınmıştı, her adımda mükemmel giydirilmiş silâhlı bir Mehmetciğe tesadüf ediyorduk. göğsümüz kabarıyordu.

İstanbulda işgal dolayısiyle bozulmuş olan maneviyatımız bu intizamlı tedbiri ve bu Mehmetcikleri gördükten sonra düzelmeğe başlamıştı.

Sivasa kadar böyle emniyet ve huzur içinde seyahat ettik, Mustafa Kemal Sivasdaydı, gençlik merakiyle Mustafa Kemali görmek istiyordum, ertesi gün de hareket edecektik. Otelcimiz, merak etme, öğleden sonra görürsün dedi. Hakikaten öğleden sonra otelde bir telâş başladı, herkes geliyor diye birbirlerine haber veriyordu, otelin önüne indik. Mustafa Kemal, üzerinde haki renkte bir sivil elbise, başında aynı renkte bir kalpak... doru güzel bir at üstünde, yanında aynı kıyafette Rauf bey de (Rauf Orbay) atlı olarak önümüzden geçiyorlardı. Arkalarından iki süvari emir çavuşu da bunları takip ediyordu. Meğer Sivasda kaldığı müddetçe, her gün aynı gezintiye çıkar ve bütün şehri bu suretle dolaşırmış...

İstanbulda Padişahı, vükelâ ve vüzerası ve itilâf fırkası ileri gelenleri menfi ve sakat bir siyaset takip ediyor, şaşkınlıktan sık sık kabineler değişip duruyordu. Nihayet kabineyi itilâf fırkasının müfrit liderlerinden Damat Ferit Paşa kurmuş ve Mebusan Meclisi de dağıtılmıştı.

Bu kabine, Anadolu harekâtı aleyhinde ve bilhassa Mustafa Kemalin teşebbüsleri hakkında hatır ve hayale gelmez hareketleriyle bu milli dâvayı baltalamağa çalışırken, Anadoludaki millî harekât ise dalbudak salmakta ve günden güne gelişmekte devam ediyordu.

Bu cümleden olarak Dahiliye Nazırı Adil ve Harbiye Nazırı Süleyman Şefik, müşterek imzalı ve 3 Eylül 1919 tarihli şifreli bir telgrafla Harput valisi Ali Galibe şu mealde bir talimat veriyorlardı: «Erzurumda toplanan aşhas-ı malûmenin kariben Sivasda içtima ederek yine bir kongre aktetmek istediklerinden, her şeyden evvel hükûmetin itimadına mazhar ve hükûmet tarafından yapılacak her nevi tebligatı harfiyyen icraya âzim bir valinin bulunması elzemdir, bu sebeple zatı valâlarına Sivas vali ve kumandanlığı tevcih edilmiştir. İlk vazifeniz, Sivasda aktedilecek kongreye mani olmak ve kongreyi tesis edenleri hemen derdest edip mahfuzen İstanbul'a göndermekten ibarettir. Bu işi yapmak için, oralardaki şayanı itimat kürtlerden bir iki yüz kişinin refakatinizde bulunması ve bu hareketinizi hiç bir ferde söylemeden ve hissettirmeden, Sivasa girinceye kadar yanınızdakilere bile sezdirmeden Sivasa gidecek Vali ve Kumandanlığı ele alarak hemen işe başlıyacaksınız.» Ali Galip, bu emri aldıktan sonra gûya bir posta hırsızını takip bahanesiyle Elâzizden ayrılmış, otomobille Malatyaya gitmişti.

Diğer taraftan Bedirhani ailesinden Celâdet ve Kâmuran ile Diyarbekirli Cemil Paşazade Ekrem namlarında üç şahsın refakatinde Mister «Novil» isminde bir İngiliz binbaşısı ve maiyetlerinde 15 — 20 kadar kürt atlısı olduğu halde Elbistan ve Arga üzerinden Malatyaya gelmişler, Malatya Mutasarrıfı Bedirhanî Halil beye misafir olmuşlardı. Maksatları, Malatya dolaylarında bulunan kürt aşiretlerine (Kürdistan) teşkili vadiyle, bunlardan bir miktar silâhlı kuvvet alarak Ali Galibin kumandasında Sivas'a göndermek, kongreyi dağıtmak ve Mustafa Kemali tutarak İstanbul'a göndermekten ibaretti.

Bu komployu vaktinden evvel haber alan Mustafa Kemal, Diyarbekirde bulunan 13 üncü Kolordu Kumandanı Cevdet beye ve ayrıca Erkânı Harbiye Reisi Halit beye çektiği şifreli telgrafta: «Vali Ali Galip, Mutasarrıf Halil, Celâdet, Kâmuran ve Ekremle birlikte İngiliz binbaşısının behemehal tevkif edilerek Sivas'a gönderilmeleri için Elâzizde bulunan 15 inci Alay kumandanı İlyas beyin bizzat emrinde 60 kadar atlı ve ester süvarinin en geç 9 Eylülde Harputtan Malatyaya süratle hareketine dair

emir verilmesi istenilmiş,» ayrıca Aziziyeden iki süvari bölüğü ile, Siverekten bir bölüğün Malatyaya tahriki, Van valisi Haydar beyin Elâziz valiliğini deruhte etmek üzere Erzuruma hareket emri alması, Kemahda Vali Sabit beyin kardeşi Halet beye de Haydar beyle irtibat tesis ederek Malatyaya gitmesi ve Sivasdan ise Recep Zühtü refakatinde daha başka kimseler olduğu halde 9 Eylülde otomobil ile hareket ettirilerek mukabil mücadeleye geçilmişti.

Ali Galip, Malatyaya gitmiş, oradan «Malatyaya geldiğini, ayın 14 üncü günü Sivas'a hareket edileceğini ve teşebbüslerinde bilavnihi tealâ muvaffak olacaklarını 9 Eylül tarihli gayet müstacel ve mahrem kayıtlı» bir telgrafla Dahiliye Nazırına bildirmiş ve kendinden evvel Malatyaya gelen zevatla ve Malatya mutasarrıfı ile görüşerek plânlarını tatbike koyulmadan, kuvvayı milliyecilerin teşebbüsünü ve bu meyanda Harputtan hareket eden XV. inci Alay kumandanı İlyas bey idaresindeki birliğin Malatyaya yaklaştığını o günün akşamı haber almışlardı. Ali Galip, korku ve heyecan içerisinde geceyi uykusuz olarak hükûmet dairesinde geçirmiş, sabah olunca hempalariyle yine hükûmet dairesinde buluşarak, rotalarını Sivasa değil, aksi istikamete, Kâhtaya çevirmişlerdi. İlk iş olarak sandık emininin odasına girmişler, kasayı açtırarak 6.000 lira sayıp bir kenara koymuşlar ve mukabiline de şöyle bir senet yazmışlardı. Mustafa Kemal ve avenesinin tenkili masrafına karşılık olmak üzere olbapdaki emre tevfikan altı bin lira alınmıştır.

15 Eylül 1335. Vali. Ali Galip. Mutasarrıf Halil Rami

Tam bu sırada mutasarrıfın evinin sarıldığını ve telefon tellerinin kesildiğini, hükûmet dairesinde bulunan mutasarrıfa, eşinin haber göndermesi üzerine korku ve telâş ile her şeyi unutup ayırdıkları parayı ve yazdıkları senedi de orada bırakarak, yanlarında beş on atlı jandarma ve müsellâh kürt olduğu halde evvelden hazırlattıkları atlarına binerek Kâhtaya doğru kaçmışlardır. Bunlar, daha geniş ölçüde bir teşkilâtla takip ettirilmişlerse de ele geçirilememişlerdir.

Vaktinde alınan bu tedbir ve tertip sayesinde, Ali Galibin Dersimlileri, Mutasarrıf Halil beyin Kâhta taraflarındaki aşiretleri ayaklandırarak mevhum bir Kürdistan gayesiyle evvelâ Malatyaya hücum, sonra Dersimlilerin Harput üzerine yürümeleri hakkındaki teşebbüsleri de bu suretle akim kalmıştı. Bu arada Halepteki İngiliz ordusuna mensup Albay rütbesinde «P. Pil» adında bir İngiliz zabiti de 12 Eylülde Malatyaya kadar gelmiş ve vazifesi, mülkiye memurları ve askerî şeflerle görüşmek olduğunu, ve hayatının muhafazası hakkında kendisine müracaat eden Vali Ali Galip beyle görüşmek üzere buraya dâvet edilmesini, o sırada Malatyada bulunan İlyas beye söylenmesi üzerine, bu cihet derhal Sivas-

ta Mustafa Kemal Paşa'ya bildirilmiş ve bu zatın geldiği yere mahfuzen gönderilmesi emrini alan İlyas bey, İngiliz zabitini nezaret altında Elbistan üzerinden hudut harici yapmış, Ali Galip ise evvelâ Urfaya ve oradan da Halebe kaçmıştı.

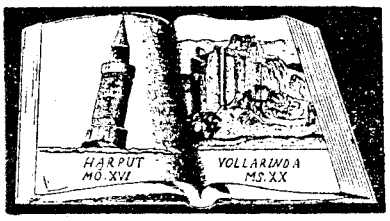
Diğer tarafta 11 Eylülde Sivas kongresi sona ermiş, ertesi gün de açık bir oturum ve merasimle kapanmıştı. Bu kongre Türkiyenin müstakbel hudutları, Devlet ve milletin istiklâli, Ekaliyetlerin hukuku ve saire gibi mühim noktaları ele alarak karar vermiş olduğundan Mustafa Kemal Paşa daha mücehhez olarak Ankaraya gelmişti.

Doğuda Mondros Mütarekesindenberi Ermeniler, hudutlardan içerilere dalarak Türkleri kütle halinde öldürmekten bir an fariğ olmuyorlardı. 1920 son baharında Ermeni mezalimi tahammül edilmez bir hal alınca, bu hale son vermek zamanı gelmişti. 9 Haziranda doğu illerimizin bir kısmında seferberlik ilân edildi. XV. inci Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, bu cepheye Umumî Kumandan tayin edildi. Ermeniler, zayıf ve meşgul zamanlarımızı seçerek Kars ve Sarıkamışı, bundan başka Oltuda kurulmuş olan Türk idaresine karşı hareketle o bölgeyi işgale başlamışlardı. 7 Temmuzda Ermenilere bir ültimatom verildi ise de Ermeniler, aynı şekilde saldırmalarına devam ettiler. Nihayet seferberlikten 3,5 — 4 ay sonra Kötek ve Bardizde toplanan kuvvetlerimize Ermenilerin taarruz etmeleriyle harp başladı.

Ermeniler, 24 Eylül sabahı yaptıkları bir taarruzda muvaffak oldular, bu onlara büyük ümitler verdi, halbuki esas Ordu 28 Eylül sabahı taarruza geçecekti, bunun üzerine Ordu, ertesi günü harekete mecbur kaldı ve ilk adımda Sarıkamış geri alındı. 30 Ekimde Kars, 7 Kasıma kadar Arapçayına kadar olan bölge ve sonra Gümrü işgal edildi. Bunun üzerine Ermeniler, çarpışmaya son vererek sulh istediler, taraflarca kabul edilen mütareke şartları gereğince 2/3 Aralık 1920 gecesi Gümrü Muahedesi imza edildi. Millî Hükûmetin akdettiği bu ilk muahededen sonra Gürcüler de Ardahan, Artvin, Batumu Türklere terk ederek çekildiler.

Bu arada Yunanlıların Batı Anadoluyu boş bularak istilâya kalkışmaları, 10 Ağustos 1920 de imzalanan Sevr Muahedesi, İstiklâl Mücadelesi, 6 Ocak 1921 de başlayıp üç gün, 27 Martta başlayıp 6 gün devam eden birinci ve ikinci İnönü, 23 Ağustosda başlayıp 22 gün ve gece fasılasız devam eden Sakarya muharebelerinde, 26 Ağustos sabahı, Mustafa Kemal Paşanın Kocatepeden bütün ordulara verdiği (Hedefiniz Akdeniz) emriyle başlayıp 14 gün devam eden büyük taarruzla İzmir'in istirdadında, Har-

put ve dolayları halkı, hisselerine düşen bütün yardım ve fedakârlıkları yapmış ve aynı zamanda diğer taraftan yurtlarında Ermenistan ve Kürdistan teşkil teşebbüslerine matuf kanlı hareketlerle istiklâl ve hürriyetlerinin yok edileceği telâş ve endişesiyle evlâtlarını cephelere sürmüş canla başla savaşırken birçok şehit vermiş, yaralı bırakmış, buna misal olarak da yalnız tanıdığım bir aileden iki yaralı ve beş şehit verilmiş olduğunu göstererek bu acı sahifeyi de kapatıyorum (4).

(4) Bu notlar, hülâsaten şu eserlerden alınmıştır:
a — Atatürk maddesi, İslâm Ansik. sayı, 10, S. 725 ve dv.
b — İslâm mecmuası, c. II, s. 438 ve dv.
c — Gazinin nutku, s. 68 ve dv.
d — Be-Se, Atatürk, Resimli tarih mecmuası, sayı 73-83.
e — Mareşal Fevzi Çakmak, Şark cephesi hareketleri, 6 ncı Akademi konferansı, 135.
f — Hususî müşahede ve hatıralarım.

HARPUT — ELÂZIĞ'IN NÜFUSU

Harputun ve eyaletin eski çağlara ait nüfus miktarını tesbite imkân bulamadık. Gerçi Sultan Mecid (1849 — 1265 H.) devrinde bir nüfus tahriri (1) yapılmış ise de bu tahririn, doğu vilâyetlerinde tatbik edilip edilmediği şüpheli görülmektedir.

Ancak (1880 — 1298 H.) tarihinden sonradır ki, elimize geçen ecnebi kaynaklı bâzı umumî istatistikler, salname, resmî ve gayr-i resmî kayıtlardan öğrenebildiğimiz malûmatı, tarih sırasıyla kaydedeceğim.

(1880 — 1298 H.) tarihli bir Mamuretülâziz Salnamesi (2) Harput şehrinin nüfusunu şu şekilde kaydeder.

Yekûn	Müslim	Ermeni	Protestan	Süryani	Lâtin
5967	3896	1567	270	194	40

(1883 — 1301 H.) tarihli ikinci bir salname ise (3):

«Harput kasabasında — Hüseynik ve Saray dahil olmak üzere 8153 nüfus bulunduğu ve bunun 4303 ü, islâm ve 3850 sinin hıristiyan olduğu, ve yine bu salnamede (3297) evin mevcut olduğu gösterilmekte ve Harput evleri, ahalinin eser-i bina ve emaretleri olarak cesim ve ekserisi mamurdur, diye tavsif edilmekte, Hüseynik'de 1 cami, 1 Rüşdiye mektebi, 1 kilise, 3 hamam, 590 evin, Sarayda ise 52 evin mevcut olduğu» ilâve edilmekte ise de ilk nazarda bu ev adediyle nüfus adedi arasında büyük bir muvazenesizlik göze çarpmaktadır.

Ev adedi, belki doğru olabilir; fakat nüfus miktarı çok az gösterilmiştir. Bu hesaba göre ev başına aşağı yukarı 2 nüfus isabet etmektedir. Halbuki, o sıralarda Harputda en az 4 — 5 nüfuslu aileler, çoğunluğu teşkil edermiş... ev başına 4 nüfus kabul edecek olursak nüfus adedinin 13.000'e yükselmesi icabeder.

---

(1) Başvekâlet Arşivi, İrade-i seniye, Dahiliye, N 11754.
(2) Belediye kütüphanesi, N. 4862 - 21/1
(3) Üniversite , N. 89442.

Kamusül-Alâm'da ise :

«Mezria ile beraber Harputun 25.000 ahalisi olup yalnız 2.500'ü Ermeni, kusuru müslimdir. Nefs-i Harputta 10 cami-i şerif, 10 Medrese, 8 Kütüphane, 13 İslâm, 9 Hristiyan mektebi, 8 kilise, 9 hamam, 12 han, 483 dükkân ile 2,675 hane mevcut olduğu» gösterilmekte ise de, bu da yukarı kaydın aksine olarak ev adedi itibariyle tatminkâr değildir. Ev adedinin azlığını, ev başına 9,3 nisbetinde nüfus isabet etmesinden anlıyoruz ki, bu cihet de hatalıdır.

Bunlardan başka «V. CUİNET» adında bir Fransızın 1880 yılında Anadolu vilâyetlerinde bilhassa İstatistik üzerine tetkiklerde bulunup 1890 Ağustosunda İstanbulda yazdığı ve 1892 de yayınladığı (Turquie D'asie) nam eserinde: (4) Harputun nüfusunu şöyle göstermiştir:

Yekûn	İslâm	Ermeni	Protestan	Katolik	Ortodoks	
20.000	12.600	4.850	1.845	252	453	Harput
5.000	2.500	1.050	800	453	197	Mezria
2.910	800	2.010	100	—	—	Hüseynik
27.910	15.900	7.910	2.745	705	650	Yekûn

Harput — Mezria mülhakatiyle beraber merkez sancağının nüfusu da şöyle gösterilmiştir:

Yekûn	Erkek	Kadın	
139.956	64.456	75.500	İslâm
20.950	10.200	10.750	Kürtler
88.800	44.300	44.500	Kızılbaşlar
39.343	19.152	20.191	Ermeni
5.100	2.500	2.600	Protestan
905	440	465	Katolik
650	300	350	Ortodoks
295.704	141.348	154.356	Yekûn

(4) V. CUINET, TURQUİE D'ASİE, c. II, Vilâyet de Mamuret-ül-Aziz(Merkez sandjak de Kharpout - Mezré, s. 316 ve dv.

Alman Arkeoloji Enstitüsü, Taksim Sıraselviler İstanbul.

(1897 — 1315 H.) tarihine ait neşredilen resmî bir nüfus cetvelinden bizzat almış olduğum notlardan da şu hülâsayı çıkardım :

Nefs-i kasaba :

Yekûn	Erkek	Kadın	
8736	4519	4217	İslâm
4402	2361	2041	Ermeni
1069	592	477	» Protestan
78	45	33	» Katolik
618	316	302	Süryani
167	77	90	Lâtin
15.070	**7.910**	**7.160**	**Yekûn**

Merkez nahiyesi köyleri :

Yekûn	Erkek	Kadın	
5499	2901	2598	İslâm
2363	1290	1073	Ermeni
457	236	221	Ermeni protestan
46	22	24	Katolik
8365	**4449**	**3916**	**Yekûn**

Sarını nahiyesi köyleri :

Yekûn	Erkek	Kadın	
7064	3747	3317	İslâm
514	286	228	Ermeni
7578	**4033**	**3545**	**Yekûn**

Yukarıki cetvellerin toplamı :

Yekûn	Erkek	Kadın	İslâm	Hristiyan	
15.070	7.910	7.160	8.736	6.334	Nefs-i Harput
8.365	4.449	3.916	5.499	2.866	Merkez nahiyesi
7.578	4.033	3.545	7.064	514	Sarını nahiyesi
31.013	**16.392**	**14.621**	**21.299**	**9.714**	**Yekûn**

Bu kayıtları, (1907 — 1325 H.) tarihli bir Mamuretül-Aziz Salnamesi (5) şu rakamlarla ve çok az bir farkla teyit etmektedir.

Harput kasabasiyle merkez ve Sarını nahiyeleri :

Yekûn	Erkek	Kadın	
21.683	11.551	10.132	İslâm
6.904	3.514	3.390	Ermeni
1.245	605	640	Protestan
532	244	288	Süryani
162	71	91	Lâtin
113	52	61	Ermeni katolik
30.639	**16.037**	**14.602**	**Yekûn**

(1906 — 1322 R.) tarihinde Harput hakkında yazdığı ufak bir risalede Harput Müddeiumumîsi Yusuf Ziya bey de Harputun nüfus miktarını şu suretle kaydetmiştir:

Kasaba dahilinde :

Yekûn	Erkek	Kadın	
9.222	4.800	4.422	İslâm
6.563	3.466	3.097	Hıristiyan
15.785	**8.266**	**7.519**	**Yekûn**

Nahiyeleriyle birlikte :

Yekûn	Erkek	Kadın	
22.736	11.921	10.815	İslâm
11.169	5.369	5.800	Hristiyan
33.905	**17.290**	**16.615**	**Yekûn**

Şimdi umum vilâyetin nüfusunu ele alalım:
(1090 — 1308 H.), (1892 — 1310 H.) tarihli salnamelerde, nefs-i Har-

(5) Beyazit Belediye kütüphanesi, N. 24/8.

putun nüfusu hakkında gerçi bir kayıt yoksa da Elâziz vilâyetinin umum nüfusu ele alınmış olduğundan bunları da nüfus artımı bakımından aynen görelim. I. inci Salnamede: (1)

Üç sancak (Elâziz — Malatya — Dersim) da 17 kaza, 14 nahiye, 2282 köy ve 12 kasabadan ibaret olan Mamuretül-Aziz vilâyetinde:

96.716 tahrir dahili, 9.500 tahrir harici ki, ceman 106.216 ev mevcut olup bu meskûn yerlerde oturanların nüfus miktarı da şöyle kaydedilmiştir :

Yekûn	İslâm	Ermeni	Protestan	Katolik	Süryani	Rum	Lâtin
457.874	370.818	75.198	6.860	2.382	1.048	912	656

Bu hesaba göre ev başına 4.3 nüfus isabet etmektedir.

II. nci Salnamede ise : (2)

Yekûn	İslâm	Hristiyan
568.721	463.340	105.381

Bu hesaba göre de ev başına 5,3 nüfus isabet etmektedir.

Vilâyetin umumî nüfusu hakkında «V. Guinet» eserinde böyle yazar:

Yekûn	İslâm	Kürt	Kızılbaş	Ermeni	Katol.	Prot.	Or. Rum	Merkezler
295.704	139.956	20.950	88.800	39.343	905	5.100	650	Elâziz
216.890	112.000	22.000	66.080	15.080	770	960	—	Malatya
62.720	15.460	12.000	27.700	7.560	—	—	—	Dersim
575.314	267.416	54.950	182.580	61.983	1.675	6.060	650	Yekûn

Sıraladığım şu resmî ve gayr-i resmî kayıtlara göre Harputun nüfusu otuz sene içerisinde bariz bir şekilde artmıştır. Ancak artış doğumlarla beraber, nüfus kütüklerine kaydedilmeyen gizli nüfus sahiplerinin kanun yoluyla meydana çıkarılmaları ve muhaceretin artması gibi olayların bir neticesi olması lâzımgelir.

Eski zamanlarda şimdiki gibi muntazam surette nüfus sayımları yapılmadığından bir köyün, bir kasabanın veya bir şehrin hakikî nüfus miktarını bilmediğimiz gibi, bütün Türkiyenin nüfus miktarı da doğru olarak tesbit edilememiş ve Cumhuriyet devrine kadar meçhuller arasın-

(6) Mamuretülâziz salnamesi, Bayezit Belediye kütüphanesi, N. 24/6
(7) Mamuretülâziz salnamesi, Bayezit Belediye kütüphanesi, N. 24/7

da kalmıştı. Evvelleri hemen diyebilirim ki, hakikî nüfusun %30 veya 40 ının resmî nüfus kütüklerinde kayıtları bile yoktu, işte bunlara (Nüfus-ı mektume) denilirdi. Ve sonra (1913-1329 R.) senesi içinde Elâziz vilâyetinin 32.900 km². yüzölçümü ve 575.200 de nüfusu olduğunu ve beher km².ye 17 kişi isabet ettiğini bildiren ve bu arada Harput kasabası nüfusunu da 23.000 olarak gösteren bir vesikayı, bu satırları yazmağa başlarken notlarım arasında buldum. Gerek buna, gerekse yukarıda işaret ettiğim gibi 30 seneye yakın bir zamanda 10.000 e yakın bir nüfusun artmasına ve sonra son yılların inkişafına bakarak, bizzat müşahedelerime istinaden birinci cihan harbi başlamadan evvel, Harput kasabasında 5.000 ev, ve islâm, hristiyan 24.000, merkez nahiyesile Sarını nahiyesinde ise 19.443 ki, ceman 43.443 kadar bir nüfusun mevcut olduğuna muhakkak nazariyle bakabiliriz.

I. inci Cihan Harbinden sonra aradan kırk küsur sene geçmiştir. Nüfus sayımlarına istinaden şu resmî istatistiklere bakıyorum ve yukarıda kaydettiğim cetvellerle karşılaştırıyorum, içim burkuluyor.

1913 yılında Mamuretül-Âziz vilâyetinin umum nüfusu 575.314 iken, bu nüfus, 1935 de başda harplerin tesiri, daha sonraları teşkilâtın değiştirilmesi ve bununla beraber bir yığın halkın ve bilhassa köylülerin çift ve çubuklarını bırakarak büyük şehirlere göç etmeleri yüzünden mevcudunun yarısından fazlasını kaybetmekle 256.189 a, 1940 da ise %25 ini kaybetmekle 190.366 ya düşmüş ve ancak 1945 sayımında güç hal şu şekilde ve şu teşkilât dahilinde 8.000 kadar fazlasiyle bir artış kaydedilmiştir.

1945 Sayımı :

Yekûn	Erkek	Kadın	Şehirler
72.452	36.673	35.779	Elâzığ merkez, nahiye ve köyleri
16.111	8.158	7.953	Baskil kazası
17.595	8.757	8.838	Karakoçan kazası
13.796	6.444	7.352	Keban kazası
21.110	10.888	10.222	Bakır madeni kazası
43.964	23.840	20.124	Palu kazası
13.058	6.392	6.666	Sivrice kazası
198.086	**101.943**	**96.934**	**Yekûn (8)**

1950 sayımında doğum ve muhaceret sebebiyle aşağıda gösterildiği üzere: 15.000

29.317	Merkez			
15.022	» Bucağı	33	köyü	ile
4.003	Bali bey bucağı	11	»	»
9.274	Hankendi	» 36	»	»
8.781	Harput	» 28	»	»
7.305	İçme	» 17	»	»
6.612	Mollakendi	» 19	»	»
1.926	Sarını	» 9	»	»
82.240	**Yekûn**			

1.012	Karakoçan kaza merkezi			
6.118	Merkez bucağı	32	köyü	
9.903	Carik	» 32	»	
3.589	Lohan	» 23	»	
20.622	**Yekûn**			

5.461	Maden kaza merkezi			
9.779	Merkez bucağı	25	köyü	
8.658	Hazar	» 29	»	
23.898	**Yekûn**			

356	Sivrice kazası			
6.855	18 köyü ile M. Nahiyesi			
5.799	25	»	»	İringil Nah.
13.010	**Yekûn**			

1.244	Baskil kaza merkezi			
6.275	Merkez bucağı	29	köyü	
6.430	İzolu	» 23	»	
4.141	Muşar	» 12	»	
18.090	**Yekûn**			

523	Keban kaza merkezi			
6.671	Merkez bucağı	30	köyü	
7.194	Ağın	» 21	»	
14.388	**Yekûn**			

4.273	Palu kaza merkezi			
16.320	Merkez	59	köyü	
7.100	Gökdere	22	»	
7.030	Karabeğen	25	»	
6.359	Karaçor	34	»	
41.082	**Yekûn**			

82.240	Merkez sancağı	
18.090	Beskil	Kazası
20.622	Karakoçan	»
14.388	Keban	»
23.898	Maden	»
41.082	Palu	»
13.010	Sivrice	»
213.330	**Yekûn (9)**	

(8) Başvekâlet İstatistik Genel Müd. 21 Ekim. 1945 nüfus sayımı, N. 286, c. 65
(9) Başvekâlet İstatistik Genel Müd. 22 Ekim 1950 nüfus sayımı, N. 359

Ve 1955 sayımında ise 27.000 ki ceman 42.000 arttığı halde 1935 nüfusuna yetişememiştir.

Yekûn	Şehirler	Köyler		
99.630	41.915	57.715	Merkez	
7.650	1.681	5.969	Ağın	Kazası
19.041	1.779	17.262	Baskil	»
22.457	1.525	20.932	Karakoçan	»
23.653	6.714	16.639	Maden	»
44.704	4.411	40.293	Palu	»
16.090	491	15.599	Sivrice	»
7.617	1.060	6.557	Keban	»
240.842	**59.576**	**181.266**	**Yekûn (10)**	

1955 Nüfus sayımına göre Harput nahiyesinin nüfusu da şöyledir:

1.943	Harput merkezi ve bahçeler
5.011	20 köyü
6.954	**Yekûn**

Bu miktar 43.443 nüfusun karşılığıdır ve ne acıdır.

Bundan başka Harput nahiyeye tahvil edilirken 41 köyü vardı, bu köy sayısı da kırpılarak maalesef bugün yarıya düşürülmüştür.

İşte bu suretle Elâzığ vilâyeti, yalnız Harput'u değil, maddî, manevî varlığının yarısından fazlasını kaybetmiş bir durumdadır. Her bakımdan diğer illerden daha fazla yardıma, himmete muhtaçtır ve her suretle de kalkınmaya değer bir yurt parçasıdır.

Harputun harabeleri üzerine de hükûmetin yardımıyla bir âbideler ve bir sayfiye sitesi kurulabilir, temennimiz en kısa zamanda bunları görebilmemiz!...

(10) Başvekâlet İstatistik Genel Müd. 1 Kasım 1955 de ilân edilen.

HARPUT - ELÂZIĞ VİLAYETİNİN
İDARÎ CEPHESİ

Harput, Yavuz Sultan Selim zamanında (Çaldıran) muharebesinden bir yıl sonra (1515 — 921 H.) tarihinde zaptedilerek Osmanlı Devleti idaresine geçmişti. Bir hayli zaman, Padişah Fermaniyle mahallî Beylerin idaresinde kaldı, sonra Eyalet merkezi oldu. Alay Beyi ve bir Kadısı vardı (1).

Murad III. (1574 — 1595) devrinde :

(Herbrut) u, Diyarbekir vilâyetine bağlı bir Liva Merkezi olarak görmekteyiz (1582 — 990) tarihinde Mevlâna Mahmud namında bir kadısı vardı.

50 kazası ve nefs-i şehirde 1 Mirliva, 1 Kadı, 4 Ümeray-ı Askeriye, 50 Sipahan, 8 Zuama (2), Çiftlikciyan, 1 Kethüda, 1 Dizdar (3), 40 Müstahfizan (4), 42 Azuban (5), bulunur, ve 3 Cami-i Âzam, 6 Mescid, 3 Medaris, 6 Zevaya, 1 Hamam, 60 Dekâkin (6), 4 Tabakhane ve Sukhane (7), 250 Bağ, ve bahçesi varmış (8).

Murad IV. (1623 — 1640) devrinde :

(1636 — 1044 H.) tarihinde Herpert Kadılığına Mevlânâ Ramazan Bin-i İbrahim namında bir zat tâyin edilmiştir ki, bu zat, Murad III. devrinde Bolu Kadısıydı. Uzun yıllar bu vazifede kalmış ve yararlıklar göstermişti.

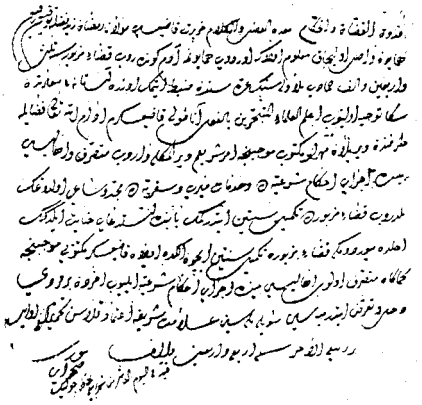
---

(1) Eyalet Kadılarının mevkileri gün geçtikçe ehemmiyet kesbediyordu; çünkü Padişahlar, o devirde Devlet idaresinde en başda Şer'î Kanunların tatbikini istediklerinden Kadıların muktedir, müstakim ve ehliyetlilerini seçerler ve bunlara geniş salâhiyetler verirlerdi, bütün idarî işlerden onlar mesul tutulur, kanun ve emir hilâfına hareket eden Kadıların kelleleri koltuklarına verilirdi.

(2) Büyük Timar sahipleri, sipaha verilen toprak hissesi. (3) Kale muhafızı. (4) İhtiyat asker. (5) Deniz silâhlıları. (6) Dükkânlar. (7) Çarşı pazar.

(8) Başvekâlet arşivi, Tapu defteri, s. 178-192.

Emirnamenin klişesi ve metni aşağıdadır (9).

Resim: 48 — Mevlâna Ramazanın Harput kadılığına tayini hakkında IV. üncü Murad'ın emirnameleri.

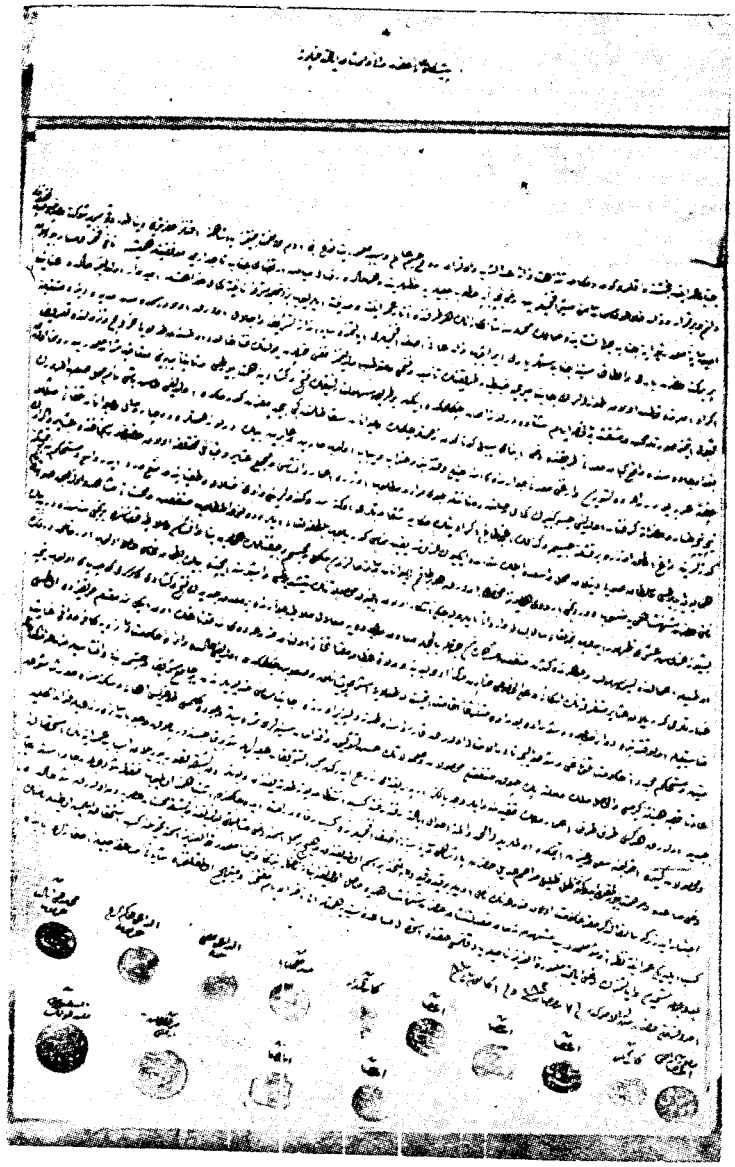
Bu tarihlerde Şer'î bir Meclis vardı ki, idare bakımından büyük rolü vardı. Yine bu yıllarda Vezir-i Âzam ve Serdar-ı Ekrem Mehmed Paşa Diyarbekir muhafızlığında, Hüseyin Bey, Herpert Haslarının Emini, Kars Beylerbeyi İbrahim Paşa Herpert arpalığına memur olduğu gibi Müsellimliği de Ali Ağa namında bir zatın uhdesinde bulunuyor ve sancak şeklinde idare ediliyordu.

Mukataa namiyle: Resm-i Bal, Penbe, Çift, Bennaki, İspence, Bezirhane, Bağât, Bac-ı Ubur, Şirahane-i Herpert, Boyahanei Gölcük ve Resm-i Ağnam denilen vergiler, ya maktuan veya ayrı ayrı, yahut hepsi birden

---

(9) Kıdvetül-Kuzat vel-Hükkâm Madenül-Fadli vel-Kelâm Herpert Kadısı Mevlâna Ramazan zide fadlihi tevki-i refi-i humayunum vasıl olicak malum ola ki orduy-ı humayunuma adem gönderüp kazay-ı mezbur sene selâse ve arbain ve elf cemziyel-Ulâsının gurresinden zaptetmek üzre Âsitane-i Saadetten sana tevcih olunup Âlimül-Ulema-il-Mütebahhirin bilfiil Anadolu Kazaskerim Edamallâh-i Teâlâ Fedailehû tarafından verilen mühürlü mektup mucibince emr-i şerifim verilmekle varup mutasarrıf ve ahalisi beyninde icray-ı ahkâm-ı şer'iyede ve hidemat-ı miri ve seferiyede müciddü sai (bir işde çalışan) olduğun bildirüp kazay-ı mezburda tekmil-i seneteyn ettirilmek babında istiday-ı inayet eyledüğün ecelden buyurdum ki kazay-ı mezburda tekmil-i seneteyn içün elinde olan Kazasker mektubu mucibince kemakân mutasarrıf olup ahalisi beyninde icray-ı ahkâm-ı şeriye eyleyüp aherden bir ferdi dahl-ü tarrüz ettirmiyesün şöyle bilesün alâmet-i şerife itimat kılasun. Tahriren fi evail-i şehr-i rabiül-Ahir sene arbea ve arbain ve elf. Sahray-ı Çökik

Elimde mevcut şer'i bir mahkeme tescil defteri, s. 65

Resim: 49 — Harput vilâyet ismi'nin Mamuretül-Àziz'e çevrilmesi hakkında vilâyet idare heyetinin tanzim ettiği mazbata.

atli mahsulât ve mamulâtın hüsn-i teşvik ve ikdamat-ı seniyeleri semeresiyle vucuda gelmesi doğrusu ahali ve sekenemize muris-i (veren husule getiren) şevk-i cedit ola-

(1833 — 1249 H.) yılı sonunda Sivas, Diyarbekir ve Harput valilikleriyle Maden (13) Nezareti uhdesine tevcih edilmek suretiyle ve salâhiyet-i fevkalâde ile Kürdistanın islâhatına memur ve maiyetinde 40 tabur asker olarak Malatyaya gelmiş olan Sadr-ı Esbak Reşit Mehmet Paşa, (14) askeri orada bırakarak kendisi bizzat maiyetiyle birlikte evvelâ Maden'e gitmiş Maden'i teftiş etmiş ve sonra Malatya'ya dönmüştü.

O sıralarda bütün Kürdistanda geniş ölçüde yer yer isyanlar devam ettiği gibi Harput eyaleti dahilinde bulunan bâzı kürt aşiretleri de devlet otoritesi altına girmek istemiyorlardı.

Kebanmadeni kazası dahilinde 500 çadırdan fazla Kesirci ve Vezirci aşiretleri, Argavanda 350 çadırlı Dirican ve Nermigan aşiretleri, Arapkirde 1000 çadıra yakın Atmalı, Şotikân aşiretleri ki, boy bekleri Çıplakoğlu Ahmet ağa namında birisiydi, Akçadağda yine 1000 çadırdan fazla Gözene ve Görecik aşiretleri ki, bunlardan Gözene aşireti sünnî. Görecik aşireti ise şiî idiler, bu sebeple eskidenberi aralarındaki düşmanlık çok şiddetli ve ölüm hâdiseleriyle dolu olmasına rağmen vergi ve sair tekâlifin devlet tarafından istenilmesi halinde derhal birbirleriyle ittifak eder ve vergi de vermezlermiş. Hısn-ı Mansûr (Adıyaman) da geniş bir nüfuza sahip Çalkan ve Levent aşiretleri, Besni kazası dahilinde Hödi ve Hortlu aşiretleriyle Rışvan aşireti, Malatyaya bağlı Balaban kazası ahalisi de Kürt ve aşiret halindeydi. Reisleri Hasan ağa namında birisiydi. Bir de etrafa ün salmış Gazi Kıranlı aşireti vardı,

Kâhta ve Pütürge (Şiro) kazaları halkı da kâmilen Kürt ve aşiret halinde yaşarlardı, bunlardan birincisinin reisi Ebuzer ağa, ikincisinin ise Han beydi, İzolu kazası halkı da aynen bunlar gibiydiler.

İşte Harput eyalet merkezinin dört bir tarafı bu suretle Dersim ve

---

(13) Gümüş Madeni - Keban Madeni.

(14) Reşit Mehmet Paşa, aslen gürcüdür, yiğitlik ve cengâverliğiyle meşhurdur. Evvelâ Karahisar-ı Sahip mutasarrıflığında, Kütahya Vali Kaymakamlığında ve sonra sırasıyla Konya, Rumeli Valiliklerindebulunmuş ve Arnavut isyanına karşı Arnavutlukta esaslı ıslâhat yapmış ve Sultan Mahmud II. devrinde sadarete getirilmişti.

(1832 - 1298 H.) de patlıyan Mısır hâdisesinde uhdesine Serdarlık tevcih edilerek Mısırlıları Konyada karşılamış, şecaat ve cesaret göstererek pek ileri sokulmuş ve bu yüzden esir düşmüştü.

Yine aynı yılın ramazanında Mısırdan İstanbul'a gelerek Balta limanındaki yalısında istirahat ettikten, sonra uhdesine bu vazife verilmiş, Harput'a gelmiş, şiddetli hareketlerinden dolayı az zaman içinde ıslâhata muvaffak olmuş ve bir kıt'a Hatt-i Humayunla taltif edilmiş ise de (1836 - 1252 H.) yılında Diyarbekirde ölmüştür.

Palu da dahil kürt aşiretleriyle tamamen çevrilmişti. Bunlar, hükûmete itaat etmedikleri, vergi vermedikleri ve daima âsî oldukları gibi birbirleriyle de çarpışır dururlardı.

Hattâ bunlardan İzolu Kazası dahilinde bulunan aşiret reisleri Reşit Paşanın 40 tabur askerle Malatyaya gelişini haber alınca kendileri için de tehlikeli görmüşler, Fırattan geçirilecek askerler için fena niyetli bir tuzak kurmuşlardı. Nihayet asker Fırat kıyılarına geldi. Harput tarafına geçirilmek istenen bu askeri evvelce hazırladıkları kayıklara aldılar ve kıyıdan ayrılınca alt kısımları ziftlenmiş olan kayıklara ateş vererek yakmağa başladılar. Bu yüzden bir kısım asker, nehre atılarak boğuldu, bir takımı da yüzerek karşı sahile geçebildi.

Bu faciadan sonra Reşit Paşa, evvelâ İzolu Ağalarını yakalayıp kazığa vurdurmuş, bir çoklarını idam ettirmiş, hülâsa aşiretlerinin altını üstüne getirmek suretiyle, Fıratın sularına gömülen zavallı askerlerin intikamını almıştı (15).

Reşit Paşa (1834 — 1250 H.) tarihinde Harputu ordu merkezi yapmış ve Ağa mahallesindeki Palu Beylerinin maruf konaklarında hükûmeti idareye başlamıştı.

Şöyle ki, Reşit Mehmet Paşa fevkalâde selâhiyetle Şarka gelmiş, astığı astık, kestiği kestikti. Bununla beraber zevkine tâbi ve aynı zamanda av meraklısıydı.

Bugünkü Elâzığ merkezi, Uluabad (Uluova) nahiyesine bağlı «Muzafferiye» (16) isimli bir mezria imiş... sonraları, buraya «Ağavat mezriası» da denilmiştir. Bu mezriada Çöteli beylerinin ayrı ayrı çiftlikleri ve çiftlik konakları vardı. Beyler, Paşayı sık sık çiftliklerine ava dâvet ederlermiş, Paşa gündüzleri avlanır, geceleri ise şerefine, mutantan ve müdepdep sofralar kurulur, işret ve saz âlemleri, Lâle devirlerini andırırcasına sabahlara kadar devam edermiş.. Paşa ile beyler arasındaki bu samimiyet ilerledikçe çiftlik konaklarından birisini doğrudan doğruya Paşanın emrine vermişler. Paşa bu konağa yerleşince, Harputta bulunan maiyet erkânını da Mezriaya aldırarak hükûmet umurunu burada tedvire başlamış, bir taraftan büyük kışlalar, resmî binalar, mühimmat depoları yaptırılırken beri taraftan bu imar ve inkişafı gören civar köy

---

(15) Başvekâlet arşivi, İrade-i seniye, Dahili, N. 15314.

(16) Başvekâlet arşivi, Evkaf, Cevdet tasnifi, 1127 H. tarihli ve 32302 sayılı bir berat metnine göre.

ve kasaba halkı yavaş yavaş buraya taşınmağa ve çarşı pazar kurmağa başlamışlardır (17).

İşte Harputun idbarı, bugünden itibaren baş göstermiş, Mezrianın ikbâl yıldızı parladıkça Harputunkisi de sönmeğe başlamıştır. Bu hususda bir Mamuretül - Âziz Salnamesi de aynen şöyle yazar (18):

Mehmed Reşit Paşadan sonra: :

Sadullah Paşa (Asker)	(1836 — 1252 H.)
Zekeriyya Ahmet Paşa Asker	(1837 — 1253 H.)
Vecihi Paşa Mülkiye	(1840 — 1256 H.)
Balaslı İsmail Paşa Mülkiye	(1841 — 1257 H.)

Bu paşalara aynı zamanda hem Diyarbekir, hem Harput valilikleri verilmişti.

Bu tarihten sonra Harput, Diyarbekir'e bağlı bir sancak olarak idare

---

(17) Bu hikâyeyi, yarım asır evvel büyüklerimden bizzat dinlemişdim, hatıralarımı kayda çalışırken 1301 H. tarihli bir salname de beni teyid etmektedir.

«1250 tarihinde Sadr-ı esbak Reşit Pş. merhum Kürdistanın ıslahına memur olarak harben dehil ve bir kaç mah Harput şehrinde bir hanede âram ile islâhat yapdıktan sonra ol vakitta (Ağavat Mezriası) denilen bu günkü Elâziz kasabasında Çöteli zadeler konaklarına naklederek orasını makarr-i müşiriyet ve vilâyet isttihaziyle civarında bir hastane ve Hüseynik karyesile Mezriaya münasebetli cesim bir kışla ve metin cephane bina ettirmiş ise de sonraları IV. üncü orduy-ı hümayun Erzurum'a ve badehu Erzincan'a tahvil-i merkez etmiş olması hasebile Müşiriyet dairesiyle kışla ve hastanelere bakılamıyarak münhedim olup, fakat hükûmet bu mahalde takarrür etmiştir.

Müahheren mezkûr cephaneye muhazi mükemmel bir redif deposu ve üç sene mukaddem Harput'un nizamiye 7 nci redif 34 üncü fırkalar mevkii ittihazı üzerine yine mezkör hastane mahallinde iane-i ahali ve saire ile vasi bir kışla bina ve Müşiriyet dairesinden bakiye olup bir hayli müddettir Telgrafhane edilmiş olan ebniye dahi Askerî Mekteb-i Rüşdiye ittihaz olunmuştur.

Makarr-i vilâyet evailde Keban madeni olup Harput kazasının idaresi de valiler canibinden ümeray-ı mahalliyeye tafviz ve ihale edilirdi.»

(18) O zamanlar, bu gibi şehirler, Valilerin umeray-ı Beldeden tayin ettikleri zevat vasıtasiyle idare edilirmiş' Bununla beraber işbu tayin olunan beylerin haneleri, hanki kariyede ise orası, Merkez-i hükûmet ittihaz olunurdu. Bu meyanda Hoş, Sarını, Hoğu gibi köylerin makarr-ı hükûmet olduğu tevatüren sabittir. Daha sonraları Çöteli Zadeler, beynel-Ümera kesb-i imtiyaz ve iştihar ederek idare-i Kaza müstemirren bu hanedana münhasır kalıp müddet-i medide (Mezria) merkez-i kaza olmuştur.

1301 H. tarihli Mamuretül-Âziz Salnamesi, Üniversite kütüp. N. 89442.

edilmeğe başlamış, mutasarrıflığına, bartütbe-i Mir-i Mirani: Ömer Fevzi Paşa tâyin edilmişti. (1845 — 6 Şevval 1261) (19).

Harput eyaletinin, usul-i idare-i maliye ve mülkiyesi yoluna gireme-yip mutasarrıfı bulunan Ömer Fevzi Paşanın dahi umur-ı memuresinde germi-i gayret ve habişi (20) müşahede olunamadığı cihetle bilâzil yerine:

Husrev Paşa eski Müşirlerden (1845 — 1262 H.) (21).

Kütahyalı Hacı Ali Paşa Sipahi (1846 — 1262 H.) (22).

Bu yıllarda (Herbrut), Diyarbekirden ayrılarak, Besni, Siverek, Çüngüş, Ebutahir, Palu, Kemah, Şiro kazalarını içine alan ayrı ve büyük bir eyalet merkezi olmuştur. Bu valinin zamanına kadar Harputda ne kadar cami, mescit, medrese ve sair vakıf işleri varsa, bunların idaresi Maliye Mektubî odası tarafından idare edildiği halde bu valinin zamanında Evkaf idaresi teşekkül etmiş ve Maliyeden Evkaf işlerini devralmıştır.

Mustafa Sabri Paşa (1848 — 1264 H.)

Bu sırada Diyarbekir ve Harput tanzimata dahil edilerek, birçok kazalara Müdürler tayinine başlanıldığı (23) gibi Dersim de Sancak olarak Kürdistan eyaletine bağlandı.

Gürcü Yusuf Paşa. Eski Maraş valisi (1849 — 1265 H.) (24) zamanında kur'a usulü tatbik edilerek (25) orduya asker alınmaya başlanmış, evvelâ bu usul Harputta, sonra da Diyarbekirde tatbik edildiği gibi, nüfus tahriri de (26) yine bu yılda iradeye iktiran etmiştir. Yusuf Paşa (1850 — 11 Şevval 1266) da Harputta ölmüştür.

Osman Nuri Paşa. Eski Şam valisi (1850 — 23 Şevval 1266) (27).

Devlet, bu tarihlerde Aşar usulünü (28) tatbika (29) başlamıştır. Yine bu tarihlerde Vilâyet ve Kazalarda İdare Meclisleri kurulmasına karar verildi. İdare Meclisleri şu zevattan müteşekkildi:

Valinin riyaseti altında,

Eyalet Muhasebecisi (Defterdar), Hakim (Kadı, Müftü, Nakibül - Eşraf, Müdür-i Mahallât, Tahrirat Kâtibi (Mektupçu), Meclis Kâtibi, Arazi

---

(19) Başvekâlet arşivi, İrade-i seniye, Dah. N. 5561.
(20) İstek.
(21) Başvekâlet arşivi, İrade-i seniye, Dah. N. 6144.
(22) Başvekâlet arşivi, İrade-i Seniye, Dah. No. 6542
(23) « « « « , M. Vâlâ, N. 3368
(24) « « « « , Dah. N. 10913
(25) « « « « , « N. 10369
(26) « « « « , « N. 11754
(27) « « « « , « N. 12916
(28) Topraktan istihsal edilen bütün mahsulâtın 10/1 ni vergi olarak almak.
(29) Başvekâlet arşivi, İrade-i Seniye, Dah. N. 12856

Memuru, Katolik milleti Piskoposu, Ermeni Murahhası, Süryani Metropoliti ile, 3 muntahap İslâm, 2 Ermeni âzadan ibaretti (30).

Dersimin Kürdistana uzaklığı ve Harputa yakınlığı cihetiyle hüsn-i idare ve inzibatı bakımından tekrar Harput eyaletine bağlanmasına (1851 — 8 Ramazan 1267) de İrade-i Seniye çıktı (31).

Ragıp Paşa. İzmir valisi. Uhdesine Vükelâlık verilmesiyle (1851 — 14 Muharrem 1268) Cuma günü İrade-i Seniye ile Mabeyne dâvet edilerek kendisine Harput valiliği verildi (32).

Eğribozlu Ömer Paşa. Mülkiye (1852 — 1268 H.) (33).

Bunun zamanında Ömer Naimi Ef. Harput Müftüsüydü.

Mizancı Zade Ziya Paşa	(1854 — 1270 H.)	(34)
Reşit Paşa Askeriye	(1855 — 1271 H.)	
Maraşlı Süleyman Paşa	(1855 — 1271 H.)	
Osman Nuri Paşa (ikinci defa)	(1855 — 1271 H.)	
Balaslı İsmail Paşa (ikinci defa)	(1855 — 1271 H.)	
Arif Paşa	(1856 — 1272 H.)	(35)

Bu yıllarda Margert, Gerger, Akçadağ, Simsat, İzolu, Balaban gibi kazalar tamamen Harput'a bağlanmıştır. Bundan başka Palu, Gerger kazaları Kürt Aşiretleri ile Siverek kazası dahilindeki Millo ve Karakeçili aşiretleri isyan etmişlerdi.

Arif Paşa, bizzat maiyetine süvari ve piyade (800) asker alarak, itaat altında bulunan diğer aşiret beyleriyle Kaza Müdürleri tarafından toplanan iki bine yakın ki, cem'an (3000) kişilik bir kuvvetle bu kazalara giderek isyanı bastırmış ve asayişi temin ederek dönmüştü. (1855/56 — 26 Cemaziyelevvel 1272) (36). Ve yine bu Valinin zamanında aynı ayın 8 inci Çarşamba günü saat onda Harput ve dolaylarında ve bilhassa Eğin kazasında çok şiddetli bir zelzele olmuş, bir çok camilerin kubbeleri çatlamış, minareler yıkılmış ve bir çok köyler harap olmuştu (37).

Cemal Paşa, Mülkiye (1857 — 1273 H.) (38).

---

(30) Bu Azalar memleketin oldukça münevver ve şeref-ü haysiyeti yerinde olan kimselerin arasından seçilirdi.

(31) Başvekâlet arşivi, İrade-i Seniye, Dah. No. 7106

(32) « « « « « N. 14745

(33) « « « « « N. 16003

(34) « « « « « N. 18257

(35) « « « « « N. 21577/21943

(36) Başvekâlet arşivi, İrade-i Seniye, Dah. No. 15314

(37) « « « « « N. 22262

(38) « « « « « N. 24944

25 Şaban 1273 tarihinde Harput'a gelerek işe başlamıştır. Bu vali Harput ve Siverek Sancaklarında bir takım memurların bazı şirret kimselerle elbirliği yaparak Devlet gelirleriyle ticaret yaptıklarını ve bunlardan bir kısmını da zimmetlerine geçirdiklerini haber alınca haklarında tahkikat açtırmış ve suçlu oldukları tahakkuk edince bu defa da Valinin aleyhinde hakaret ve isnatlara tevessül etmeleri üzerine muztar kalan Vali, becayişini istemesi üzerine ricası kabul ile vazifeden affedilmiştir (39).

Zamanında (1857/58 — 26 Zilkade 1274) Perşembe günü gecesi saat 5.5 sıralarında Harput Sarayının Valilere mahsus kışlık dairesinde yangın çıkmış (40) mühim kısmı yanmış ise de resmî evrak ile defterler, zaptiye kovuşları, zabitan ve Nüfus Nazırı odaları ve mahpushane kurtarılmıştır. (41).

Ali Rıza Paşa. Eski Ankara Valisi (1858/59 — 9 Ramazan 1275) (42)

Halepli Yusuf Paşa, Mülkiye (1858/59 — 1275 H.)

Bu yıl da Çemişkezek, Eğil, Argavan. Çünküş birer kaza olarak Harput'a bağlanmıştır.

Veysi Mehmet Paşa. Rumeli Beylerbeyi (1859/60 — 1276).

Zamanında, Bağdat Telgraf hattının ikinci kolu bu kere Harput'a kadar uzatılmış ve tamamlanmış olduğundan açılması lâzımgelen Telgrafhaneye Dersaadet Telgraf memurlarından Mehmet Ali Ef. nin 1500 kuruş maaşla Müdür ve Kadri Ef. nin dahi 750 kuruşla refakat memuru tâyiniyle, bir nefer başçavuşa 500 ve müvezzilere de (İkişer yüz) kuruş maaş tahsisi (1859/60 — 22 Şaban 1276) tarihli irade-i Seniyeye iktiran ettirilmiştir (43).

Leskofcalı İsmail Paşa Mülkiye (1860/61 — 1277 H.).

Zamanında Kuruçay ve Palu kazaları Harput'a bağlandı.

Vezir Ahmet İzzet Paşa. Trablus Valisi (1863/64 — 25 Sefer 1280) tarihinde Harput ve Diyarbekir Valiliklerine tayin edilmiş (44) bir aralık Konyaya tahvil emri gelmiş ise de sonra Paşanın ilk vazifeye başladığın-

---

(39) « « « « Mec. Mah. N. 610

(40) Vilâyet merkezindeki bu günkü jandarma dairesi.

(41) Başvekâlet arşivi, İrade-i Seniye, Dah. N. 27056

(42) « « « « Mec. Mah. N. 610

(43) « « « « Hariciye, N. 9367

(44) « Neşriyat U. Müd. 18.11.952 gün ve 6429 sayılı tezkere.

danberi, tayin edildiği Eyaletleri iyi idare ettiğinden Konya'ya tahvilinden sarf-ı nazar ve Diyarbekir'e başka bir Vali tayin edilerek yerinde ipkası (1865/66 — 26 Rebiül-Evvel 1282) tarihli irade-i seniye ile tebliğ edilmiştir (45).

İşe başladığı tarihten beş ay sonra Harput ve dolaylarına çok kar yağmış, şiddetli soğuklar olmuş, bunun neticesi olarak bütün mezruat donmuş, bu yüzden açlık ve sefalet bütün muhiti sarmıştı. Bu sebeple binlerce halk evlerini, iş ve güçlerini bırakarak Urfaya hicrete mecbur kalmışlardı. Bu mühacirlere Urfada lâyıkiyle bakılamadığından sefaletleri arttıkça artmış ve içlerinden bir çoğu telef olmuş, bir çoğu da çarşı ve pazarda dilenmek mecburiyetinde kalmışlardı. Bu sefalet sahnesini yakından gören Urfa Mutasarrıfı Tayyip Paşa, bunların zaruretlerinin önlenmesi için ayda (20.000) kuruşun sarfına dair bir İrade-i Seniye almağa muvaffak olmuştur (46).

Ahmet İzzet Paşa, memlekete büyük hizmetlerde bulunmuş, bir camî ve bir çok çeşme ve yol yaptırmıştır. Elâzizde Bağdat (şimdi Gazi) caddesi üzerinde (1865/66 — 1282 H.) tarihinde yaptırdığı cami, bugün Elâzizin en güzide camilerinden biri olup (Hacı İzzet Paşa) camii namiyle maruftur, dış kapısının üzerindeki kitabe, Şair Rahmi-i Harputî tarafından yazılmıştır (47).

Hacı İzzet Paşanın, şahsına munhasır bir takım hususiyetleri ve garabetleri varmış ki, bunlar hakikaten kayda değer, bunlardan birisi:

Yaptırdığı bu camiin mütevelliliğini «Bedros Murahhas» namında bir Ermeniye vermiştir ki, görülmüş ve işitilmiş şey değil!.. Bununla beraber (1866/67 — 1283 H.) yılında Harput Ermeni Murahhas vekili bulunan bu zata Nişan tevcihi için Mabeyne yazmış ve iradesini de almıştır.

Bir diğeri de, başında kirlenip atılması lâzımgelen feslerini, konağında anahtarı daima cebinde bulunan boş bir odanın kapısını açar, fesini başından çıkarır, içeriye attıktan sonra tekrar kapıyı kilitler ve yenisini giyermiş... Başka bir yere tahvilinde de bu fesler, sandıklara istif edilerek oraya götürülür ve yine ayni şekilde bir odaya boşaltılırmış.. Hülâsa ne atmağa, ne satmağa kıyamazmış!...

Üçüncüsü: Paşa, (Teres) kelimesini çok kullanırmış... O halde ki, artık bu kelime medar-ı kelâmı olmuş; meselâ, mülhakattan gelen resmî ve

---

(45) Başvekâlet arşivi, İrade-i Seniye, Dah. N. 37501
(46) « « « « Mec. Vâlâ, N. 22613
(47) Bak, bu kitabın c. 2, Âlimler ve Şairler bölümüne.

gayri resmî yazıları maiyetindeki kâtiplere okuturken, — Oku bakalım teres ne yazmış.. teres ne istiyor.. Yaz terese gibi...

Bu cümleden olarak Paşa, çok alim ve muktedir olan Arapkir Müftüsünü bir kış mevsiminde Harput'a dâvet etmiş, Müftü, yaşlı ve Harput'un kışları da âmansız olduğundan özür dileyerek bu dâvete icabet edemiyeceğini bir mektupla Paşaya bildirmiş, ancak Paşanın huyunu iyiden iyiye bildiğinden imzasının altına: Lûtfen arkaya, diye de bir cümle yazmış...

Paşa bu mektubu alınca açmış, okumuş ve sonunda, teres bizi yine atlattı dedikten sonra, imzanın altındaki şerhe gözü ilişince kâğıdı çevirmiş, orada «Sensin, sensin, sensin...» diyen yazıları okuyunca gülmüş ve bir daha müftü hakkında bu kelimeyi kullanmaz olmuş.

Dördüncüsü ise: Sultan Âzizin yakınlarından bazı zevat, Paşayı sevmezler, fırsat düştükçe de Padişaha çekiştirirlermiş... bu arada koyu mutaassıp olduğunu da söylemişler... Padişah, bunun üzerinde durmuş ve bir gün huzura kabullerinden sonra çıkarlarken, — Paşa! gitme, yemeği beraber yiyelim diye emretmiş... Paşa, bu iradeye: — Baş üstüne diyerek kalmış... Yemek başlar başlamaz, Padişah, sofracı başına: — Paşaya bir şarap getirin, deyince, bir az sonra altın tepside çeşm-i bülbül bardaklar içersinde şarap gelmiş... Paşa, hemen ayağa kalkarak şarap bardağını eline almış, dudaklarına kadar götürerek içer gibi görünmüş, fakat içmemiş.. bunu hisseden Padişah, hiddetle: — Neden içmedin? diye Paşayı müşkül bir duruma düşürünce, Paşa, kemal-ı sükûnetle: — Devletlim bir padişah iç diyor! bir padişah içme diyor!... Bu birbirine zıt emirlerin altında şimdi ezildiğimi, ezidiğimi hissediyor ve içemiyorum! deyince Sultan Âziz, Paşanın bu zekâ oyununa hayran kalarak yakasını bırakıyor (48).

Hacı İzzet Paşa, devrinin en mühim ve tarihî olaylarından birisi de (Harput) isminin (Mamuretül — Âziz) e çevrilmesi olmuştur.

Sultan Azizin tahta çıkışının beşinci yıl dönümündeyiz. Harput vilâyeti İdare Meclisi âzaları, metni ve kılişesi aynen aşağıya alınan bir mazbata tanzim ederek Valiliğe vermişlerdi (49).

Bu mazbata, Vali-i Eyalet Herput Ahmet İzzet mühriyle ve (1866/67

---

(48) Paşaya ait daha enteresan olayları, bu kitabın c. 2, Âlimler ve Şairler bölümü, Hacı Mehmet Ef. Biyografisi ve c. 4 Ramazanlar ve Bayramlar bölümünde bulacaksınız.

(49) Mazbata:

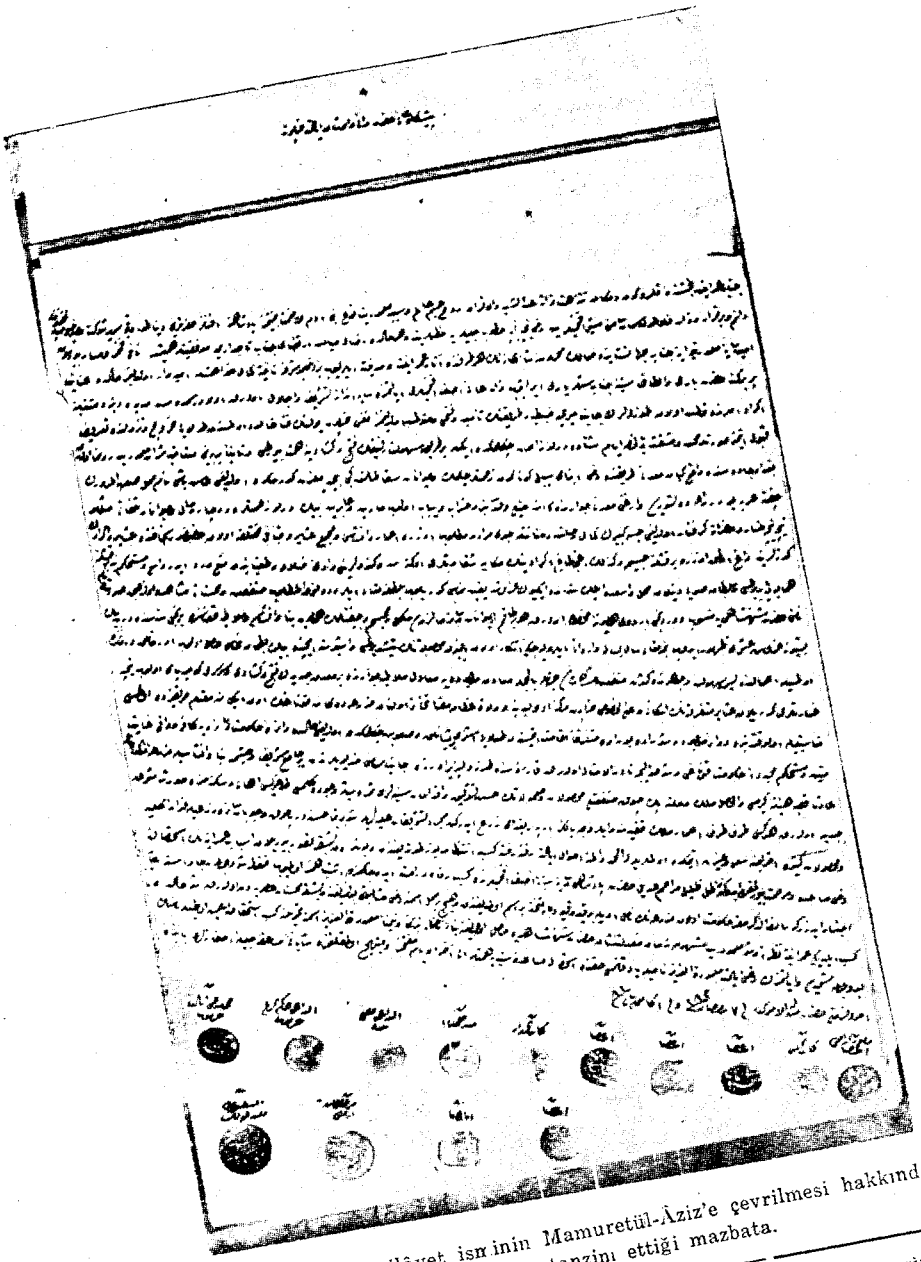
Pişgâh-ı Âli-i Hazret-i Vali-i Vâlşane-i Eyalet-i Herput

Cenab-ı umraniyet bahşende-i kalemrev-i (Bir hükümdarın hükmü altında olmak) kevn-ü mekân tenzihet-i zatühû (Kabahatlerden beri olmak) anişşebih-i vel-

— 10 Ramazan 1283) gün ve 7 sayılı tezkere ile ve tervici ricasiyle doğrudan doğruya sadarete gönderilmişti.

Akran ruh-ı cism-i âlem ve sebeb-i mamûriyet-i nev-ı beni adem veliyyünnimet-i bi minnetimiz Padişahımız Efendimiz Hazretlerini dünya durdukca serir-i şevket-mesir-i hilâfetpenahilerinde daim ve berkarar ve zat-ı eflatun-simat-ı sami-i Müşir-i Efhamilerin dahi niçe niçe hutub-ı (İş, Maslahat) celileye mazhariyet ve her halde rizay-ı meyamin-i irtizay-ı cenab-ı tacidariye muvaffakiyetle hemişe nail-i fahr-ü mesar buyursun Âmin.

Saye-i ma'muriyet vaye-i cenab-ı cihan-sitanide memalik-i mahrusa-i şahanenin her tarafında âsar-ı umraniyet ve medeniyet ilerleyüp biz dahi bu şerefe nailiyete kemal-ı hahişle ümitvar olduğumuz halde inayet-i pür bereket-i hazret-i bari ve eltaf-ı saniye-i cenab-ı şehriyari erişüp zat-ı ali-i âsaf-ı efhamileri eyaletimize saye-endaz-ı teşrif-i iclâl olarak evvelâ Dersimde: muddet-i mededenberi mutagallibe-i ekrad ellerinde kalmış olan davarların canib-i mirice zaptiyle, tarikinin temin ve fethi, ve mutavattın olduğumuz nefs-i Harput yolunun fena halde olmasından dolayı huruç ve nüzulunda tarif kabul etmez suretle mihen-ü maşakkat ve bilhassa eyyam-ı şitada türlü zahmet çekilmekte iken, bir tarik-i sühûlet refikin feth-ü küşadına himmet buyurulması, ve saniyen birbirini müteakip semerat-ı ma'muriyet revnüma olarak Bağdat caddesinde vaki Keban madeni tarikinde dahi ebnay-ı sebil (Yolcular) günagûn zahmetler çekmek ve hayvanat sakatlanmak gibi bihaddin mazarrat görmekte olduğu «Taşbaşı» nam mahall-i Sa'bel - Mürurun, çifte araba yörür raddede tesviyesi, ve Argını madeni civarında kâin hayli vakittanberi harap ve yebap (virane) olup marin-ü abirin bin türlü zahmetlere duçar ve mal ve hayvanat telefatı misillu niçe niçe hasar ve mazarrata giriftar olduğu cisr-i kebir (büyük köprü) in kemal-ı resanet ve metanetle ve matlup üzere imar ve inşası, ve mecma-i aşayir ve kabail-i muhtelife olan Hüsn-ı Mansûr sancağında aşayir ve ekradın gözlerine dağ olmak üzere bir kışla-i cesime, ve kezalik Akçadağ ekradının mükâyede-i (Hile) şekavetleri önüne sed ve kendularını vadi-i dâlâl ve tuğyaniden men ve reddeden vası ve mustahkem yine bir kışla-i humayun yaptırılması, ve Sultan suyu denilen mahall-i vasıde ilk senesinde iki yüz kuruşa yakın nuhas (Bakır) görülüp bilütfihi taâlâ ileride Fevkel-Matlup menfaat ve muhassenatı müşahede olunacak surette nam-ı nami-i hazret-i şehinşahiye mensup dördüncü orduy-ı hamyuna mahsus olarak her bir takım ve hayvanat ve sair malizemesi mükemmel ve mücassem bir çiftlik-i humayun bina ve inşası, ve Malatya kazasında birinci senesinde 4500 kuruş üşur zuhur edüp bimennihi teâlâ sal besal varidatı ileruliyeceği aşikâr olan afyon mahsulâtının yetiştirilmesi, ve işbu sene içinde 1000 batman nuhas hasıl olup ormüşahedesi cihetiyle bilcümle meadin-i mevcudeye muadil Malatya civarında bir manlık derununda olmasiyle imalında yesr-i sühulet ve cevherinde kesret-i menfaat maden-i cedidin feth-ü küşadı, ve serseri köçebe-pay olup niçe hasaretleri görülen aşayir-i müteferrikanin iskânı, ve alel-husus Harput merkez olalidenberi vülât-ı ızama makar ittihaz olunan Mezriada kâin konağın 12 sene mukaddem harikzede olması münasebetiyle ol vakıttanberi devair-i mevcude şurada burada mütafarrikan ikamet etmesinden dolayı eşedd-i perişanlık ve suûbet çekilmekte olduğu halde daire-i hükûmet ve saireye kâfi ve vafi gayet metin ve müstahkem müceddeden hükûmet konağı, ve şu havalice nadirül-emsal olarak karşısında tarz-ı dilpezir üzere canib-i sami-i hıdiv-i efhamilerinden bir cami-i şerif ve çeşme bina ve inşasiyle Mezria'i mezkûrenin adeta kasaba heyetine girmesi velhasıl mülk-ü millete çok menfa-

Resim: 49 — Harput vilâyet ismînin Mamuretül-Âziz'e çevrilmesi hakkında vilâyet idare heyetinin tanzim ettiği mazbata.

atli mahsulât ve mamulâtın hüsn i teşvik ve ikdamat-ı seniyeleri semeresiyle vucuda gelmesi doğrusu ahali ve sekenemize mûris-i (veren husule getiren) şevk-i cedit ola-

Bir ay içerisinde sadaretin, kılişesi ve metni aşağıda yazılı (7 Şevval 1283) tarihli tezkeresi üzerine keyfiyet ertesi gün irade-i seniyyeye iktiran etmiş ve Harput vilâyetinin ismi (Mamuretül — Âziz) e çevrilmiştir.

---

rak her kes taraf taraf imar-ı mülk kaziyesine, ve ileruda yalnız arpa ve buğday zeri ederken mücerret teşvikat-ı aliycleriyle şu bir kaç senedir pamuk ve hububat-ı saire zer'ile fevaid-i külliye ve mahsulât-ı kesire ihracına sa'y-ü gayret etmekte olmalariyle lehül-hamd vel-minne ahval-ı eyalet refte refte kesb-i intizama yüz tuttuğundan, ve bunlardan başka tasavvür buyurulan esbab-ı umraniyenin istihsalına dahi müsaade ve merhamet buyurulmakta edüğünden, zill-ı zalıl-i merahim adil-i hazret-i padişahi, ve saye-i seniye-i âsaf-ı efhamilerinde kesb-i refah ve rahat edeceğimizde iştibahımız olmayup fakat şu vechile rica ve istidaya ictisar ederiz ki, salifüz-zikir makarr-ı dükûmet olan « Mezria » nin namı öyle bir kayd-ı kuyutca muttahaz bir isim olmadığından ve hiç bir mahal ismine dahi müşabeheti bulunmadığından başka, muhassanat-ı asriyeden olarak şu halde kespeylediği umraniyete nazaran ve şu ma'muriyet-i meşhude zaman-ı madelet nişan-ı hazret-i şehinşahide hasıl olduğuna binaen namının teberrüken ve teyemmünen (MAMURETÜL-ÂZİZ) ismine tahviline kesb-i istihkak eylemiş olmasiyle namının bu vecile tesmiyesi ve eyaletimizin dahi eyalet-i (Mamuretül-Âziz) namile yad kılınması hakkında istihsal-i müsaade-i seniyeye himmetle ilâahirül-eyyam müftahir ve mübtehic olmadığımıza şayani-i müsaade-i celile-i âsafaneleri babında emrüferman hazret-i menlehül-emrindir.

7. Ramazan. 1283 - I. Kânun-ı Sani. 1282

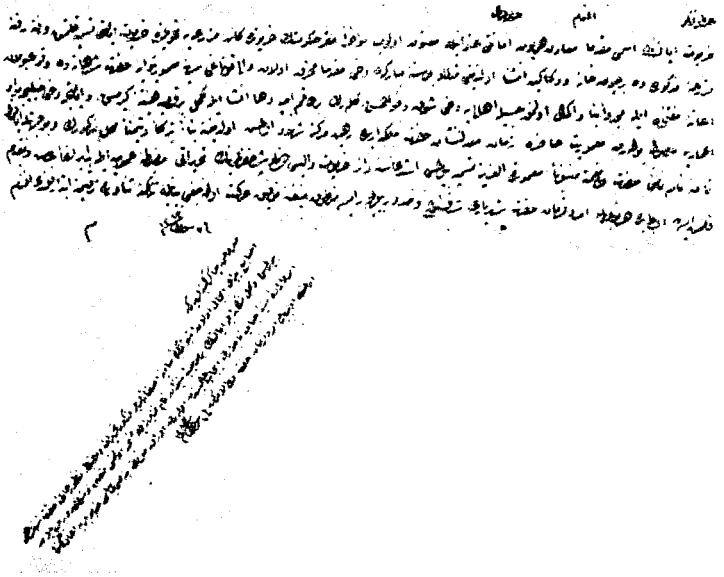
Muhasebe-i Eyalet-i Harput Mehmed Sait	Eddai Hakimüşşeri Harput Fehim	Eddai Müfti-i Belde Ali
Müdir-i Mahallât Mehmed Şeci	Kâtib-i Tahrirat Esseyid M. İzzet	Aza Esseyid A. Rifat
Aza Muharrem	Aza Esseyid Süleyman	Kâtib-i Meclis M. Rüştü
Memur-i Arazi Osman Nuri	Piskopos-ı Millet-i Katolik El-Piskpoos İstepan	Murahhas-ı Millet-i Ermeni Bende-i vacib Bedros Rahib
Aza Artin	Aza Agop	

Atufetlu efendim hazretleri.

Harput eyaletinin mukaddema meadin-i humayun emaneti unvaniyle müanven olup muahheren makarr-i hükûmetin Harputta kâin Mezriaye tahvilinde Harput eyaleti tesmiye kılınmış ve refte refte mezria-i mezkûrede bir çok hane ve dekâkin inşa olunduğu misillu bu sene-i mübarekede dahi mukaddema muhterik olan vali konağı saye-i ma'muriyet vaye-i hazret-i şahanede vukubulan iane-i müftahire ile müceddeden bina ve ikmal olunmak hasebiyle ahaliye dahi şevk-ü hahiş gelerek bir takım ebniye daha inşa ile mükemmel bir kasaba heyetine girmiş ve eyaletce dahi haylice mevadd-i imariye husul bularak ma'muriyet-i hazıre, zaman-ı madeletnişan-ı hazret-i melikdaride rehin-i merkez-i şuhûd olmuş olacağına binaen teberrüken ve

Bu mürekkep kelime, sonraları dile daha kolay gelen (El — Âziz) şeklinde kullanılmaktaydı.

Harputla Elâziz arasındaki şose ile beş altı köprünün, Hacı İzzet Paşa zamanında yapıldığını ve sonra Dersimliler tarafından Harput köylerinin bir çoğundan sürülüp götürülen mühim miktardaki hayvanların, Dersimlilerden geri alınarak sahiplerine verildiğini ve bunlardan başka

Resim: 50 — Bu hususda Sadaretin Mabeyne yazdığı tezkere ile irade-i seniye.

---

teyemmünen mahall-i mezkûrun ve bu cihetle eyaletin namına, nam-ı nami-i hazret-i velinimete mensuben (Mamuretül-Âziz) tesmiye buyurulması istidasına dair Harput valisi devletlu paşa hazretlerinin tahriratı mazbata-i umûmiye ile beraber leffen arz-ü takdim kılınmış ise de her ne vechile emr-ü ferman-ı hazret-i şehr-i yari şerefsunuh ve sudur buyurulur ise mantuk-ı münifine tevfik-i hareket olunacağını beyanla tezkere-i senaveri terkimine iptidar kılındı efendim. 7 Şevval 1283 M.

Maruz-ı çaker-i kemineleridir ki,

Esabi-i piraye-i ibcal olan işbu tezkere-i samiye-i âsafaneleriyle mezkûr tahrirat ve mazbata manzur-ı âli-i hazret-i şehinşahi buyurulmuş ve mahall-i mezkûr ile Eyalatin bermucib-i istizan nam-ı mezbûr ile tesmiye olunması mutaallik ve şerefsudur buyurulan emr-ü irade-i seniye-i cenab-ı tacidari icab-ı âlisinden olarak evrak-ı maruze yine savb-ı sami-i hidivilerine iade kılınmış olmağla olbabda emr-ü ferman hazret-i men lehül-emrindir. 8/Şevval/1283

Başvekâlet arşivi, İrade-i Seniye, dahiliye N. 38901

Eyaletin muhtelif yerlerinde bir çok imar işlerinin de başarıldığını yukarıya kaydettiğim mazbata bize göstermektedir.

Hacı İzzet Paşanın Sivas'a tahvil ettiği yılın sonlarına doğru (Mamuretül-Âziz), Diyarbekir'e bağlı bir mutasarrıflık haline sokulmuştur.

İlk Mutasarrıflığa:

İsmail Paşa. Rumeli Beylerbeyi (1866/67 — 1283 H.) Bu tarih, gerçi salnamelerden alındı ise de doğru olmadığına kaniiz.

Maraşlı Hamit Paşa. Rumeli Beylerbeyi (1869/70 — 1286 H.)

Zamanında idare şeklinde bir çok aksaklıklar meydana geldiğinden Maruretül - Âziz tekrar Diyarbekirden ayrılarak müstakil mutasarrıflığa çevrilmiştir.

İlk müstakil Mutasarrıflığa:

Vezir Hurşit Mehmet Paşa. (1872 - 25 Rebiül-Evvel 289) (50).

Diyarbekirli Sait Paşa. (1873/74 — 1289 H.)

İşkodralı Salih Paşa. Mirül-Ümera (1873/74 — 1290 H.)

Abdülkadir Kemalî Paşa. Mülkiye (1874/75 — 1291 H.)

İşkodralı Hasan Bey. Mülkiye (1875 — 1292 H.)

Adanalı Abdünnafi Ef. Mülkiye (1876 — 1293 H.)

Zamanında, Harputdan Hozat'a telgraf hattı uzatılmış ve işletmeye açılmıştır (51).

Abdünnafi Ef. nin şu irade-i seniye ile:

«Mamüretül-Âziz Mutasarrıfı Abdünnafi Ef. nin Musul Valiliğine tayini dolayısiyle ve mukaddema teşkil kılınan komsiyonca kaleme alınan mazbatada, Mamuretül-Âzizin Vilâyet ittihazı kararlaştırıldığından bu husus ileride mütalea edilmek üzere şimdilik Mutasarrıflık ünvaniyle:

Hakkı Paşa. Canik Mutasarrıfı. (1879 - 9 Zilkade 1296) tarihli İrade-i Seniye (52) ile tayin edilmiş ise de işe başlamadan Sivas'a tahvil ettirilmiştir.

Aziz Paşa. Rumeli Beylerbeyi (1878 — 1296 H.)

Süleymaniyeli Abdullah Musip Paşa. (1880 — 1297 H.)

Zamanında vilâyet, sancak itibariyle ikiye ayrılmıştı. Arapkir, Eğin, Kebanmadeni, Çarsancak kazalarını içine alan merüez sancağiyle, Bakır-

(50) Başvekâlet Neşriyat U. Müd. 18/11/952 gün ve 6429 sayılı tezkere.

(51) Başvekâlet arşivi, İrade-i Seniye, Mec. Mahsus, N. 1430 - 2249

(52) Başvekâlet arşivi, İrade-i Seniye, Mec. Mahsus, N. 30339

madeni, Siverek, Palu kazalarından ibaren olan Argını (Ergani) sancağı (53). Bundan başka (1880/81 — 1298 H.) de Çarsancak kazası merkezden alınarak ve Çemişgezek Nahiyesi, kazaya tahvil edilerek Hozat merkez olmak üzere Dersim, vilâyet haline getirildiği gibi, Mamuretül-Âzize de valiler tayinine başlanmıştır (54), ve yine Ağnam ve Aşar Nezaretleri ihdas edildiği gibi (1881/82 — 1299 H.) yılında Maarif Meclisi teşekkül etmiştir (55).

İlk valiliğe:

Abdünnafi Ef. İkinci defa (1882/83 — 1300 H.)

Bu yıllarda El-Âziz birinci, Harput ise ikinci Belediye Dairesi namiyle ve seçim suretiyle bir Belediye Reisi ve 5 âzadan ibaret bir Belediye Meclisi tarafından uzun yıllar idare edilmiştir.

Mamuretül-Âzizin teşkilâtı yine değişmiş, Bakır madeni Sancağının Diyarbekire ve Malatyanın El-Âzize bağlanmasiyle, Merkez ile Kebanmadeni, Eğin, Arapkir, Kazalarını içine alan Mamuretül-Âziz; Akçadağ, Kahta, Besni, Hüsnümansûr kazalarını muhtevi Malatya namiyle iki sancağa ayrıldı.

Zamanında Vilâyet Erkânı ve İdare Meclisi Âzaları şu zevattan ibaretti: Defterdar Tevfik Bey, Mektupçu Süleyman Faik Bey (Kesirikli), Naip (Kadı) Mahmut Şerif Ef, Müftü Dellâl Zade Mehmet Ef. Alay Beyi Hasan Bey, Maarif Müdürü Murad Bey, Matbaa Müdürü Hacı Ömer Bey (Hüseynikli), Nüfus Nazırı Hurşit Ef. (İspir Zade), Evrak Müdürü Fethi Bey (Saraylı), İdare Meclisi Azaları: İstabl-ı Âmire payelisi Hacı Muharrem Ağa, Kapıcı başı payelisi Ahmet Bey, Demirci oğlu Artin Ef. Agop Ağa, Kâtib-i Evvel, Hacı Hayrullâh Ef. (Şair Hacı Hayri) Kâtib-i Sani. Mustafa Ef. (Baboş) (56).

Hacı Hasan Refik Bey. Mülkiye. (1883/84 — 1301 H.)

Bu tarihde Harputda Belediye Reisi. Hacı Mehmet Ef. Âza. Palulu İbrahim Ağa, Hacı Mustafa Ağa, Halil Ef. Sandık Emini Mahmut Ef. namındaki zatlardı (57).

Yine bu tarihde Dersim ayrıca bir vilâyet olarak Valiliğine Osman Paşa tayin edilmiş, Pah ise Kaymakamlık olmuştur.

---

(53) 1298 tarihli, Mamuretül-Âziz Salnamesi, Belediye kütüp. N. 4862 - 24/1
(54) Başvekâlet Arşivi, İrade-i S. Mec. Mah. N. 3183
(55) « « « « dah. N. 1489
(56) 1301 tarihli Mamuretül-Âziz Salnamesi, Üniversite kütüp. N. 89442.
(57) 1302 tarihli Mamuretül-Âziz Salnamesi, Bel. Küt. N. 24/2

Âli Bey. Mülkiye. (1889 — 12 Temmuz 1305) gün ve 861 sayılı İradei Seniye (58) ile tayin edilmiştir.

(1888 — 1306 R.) Mayıs ayı içinde Dersim Vilâyetinin lağviyle tekrar El-Âzize bağlanması hakkında İrade-i Seniye çıkmış, bu defa El-Âziz, 3 Sancak, 18 kaza ve heyet-i umûmiyesinde 2443 köy bulunan büyük bir Vilâyet haline sokulmuştur (59).

Bu tarihte Harput Belediye Reisi. Abdül-Hamid Ef. (Kanbalak Zade), Âza Abdül-Kerim Ef. (Sungur Zade), Hacı Reşit Ef. Bekir Ağa, Kirkor Ağa, Kaspar Ağa, Belediye Başkâtibi Şevki Ef. (Korukoğlu), Sandık Emini Koruk oğlu Mahmut Ef. Yine bu yıllarda, Hüseynikin günden güne nüfusunun artmasiyle adeta büyük bir Kasaba halini aldığından burada da üçüncü Daire-i Belediye namiyle bir teşkilât yapılmış, Reis. Halil Ef. Âzaları ise Ali bey ve Hacı Memi Ağaydı.

Yine bu yıl içerisinde vilâyet idare meclisi âzalıklarına şu zevat seçilmişlerdi: Hacı Muharrem Paşa, Reşit Ef. Demirciyan Artin ve Kirkor Ef. ler (60).

Doğunun her tarafında ermenilerin yer yer mesele çıkarmalariyle âsayişi bozmaları, diğer taraftan memlekette emniyet ve âsayiş yoktur diye ecnebiler vasıtasiyle şikâyette bulunmaları yüzünden vâki olan ecnebi müdahaleleri üzerine, bu işleri mahallinde tetkik ve tahkik etmek ve ermeni cemaatinin emniyetini sağlamak maksadiyle hükûmet tarafından (Vilâyet-i Şarkiye Müfettişliği) namiyle bir müfettişlik kurulmuş ve bu müfettişliğe de (1889 — 1/Temmuz/1305) tarihinde Şakir Paşa, muavinliğine (1895 — 1311) tarihinde Ticaret ve Nafia nezareti İstatistik Müdürü Fethi Bey ve sonra da (1896 — 24/Mart/1312) gün ve 20 sayılı irade-i seniye ile Şuray-ı Devlet âzasından «Mavrokordato» Ef. tayin edilmişlerdi (61).

Abdül-Halik Nasuhi Bey. Mülkiye. (1890 — 1306 R.)

Ayni tarihde uhdesine rütbe-i bâlâ da tevcih edilmişti. Bu tarihde Harput Belediye Reisi. Mehmet Arif Ağa (Hacı Baloş Zade), Âza. Hacı

---

(58) Bu tarihten sonra Arabi tarih yerine Rumî tarih kullanmağa başlanmıştır.

(59) V.Cuinet, Turquie D'asie Géographi Administrative Statistique c. 2, s. 315 ve dv. Taksim Alman Arkeoloji Enstitüsü N. III 83/14

(60) 1305 tarihli Mamuretül-Âziz Sal. Bel. Küt. N. 24/4

(61) Bu heyet, geniş bir kadro ile İstanbuldan hareketle evvelâ Erzurum, sonra Van, Bitlis, Muş, Diyarbekiri dolaşmış tahkikat yapmış ve en sonra da Harput'a gelmişlerdi.

Harputlu Sofu zade Tevfik Ef. de bu heyete dahildi, Şakir Paşaya bahçelerinde muazzam bir ziyafet vermişti.

Kerim Ef. (Sungur Zade) Ali Bey (Hacı Yunus Zade), Âza. Kirkor Ağa, Âza. Doktor Artin Ef. Sandık emini, Mahmut Ef. (Korukoğlu). Bu heyetten Arif Ağa, Hacı Kerim Ef. ve Doktor Artin Ef. lere (30 Kasım 1306 — 1890) gün ve 1775 sayılı irade-i seniye ile rütbe-i salise tevcih edilmişti.

Nasuhi bey, âlim, fâzıl ve aynı zamanda edip ve şair bir zat imiş.

Rauf Paşa. Mülkiye.

(27 Eylül 1307 - 1891) tarih ve 1363 sayılı irade-i seniye ile. (Zamanında (21 Ocak 1307 — 1891) salı günü hükûmet konağı ve içerisinde bulunan bütün evrak ve defterler kâmilen yanmıştır. Yangından sonra daireler, zaptiye kışlasına nakledilmişlerdi (62).

Abdül-Kadir Kemali Paşa. Mülkiye.

(17 Haziran 1308 — 1892) tarihli ve 805 sayılı irade-i seniye ile.

Enis Paşa. Mülkiye.

(Temmuz 1308 — 1892) tarihli irade-i seniye ile (63).

(Ekim 1309 — 1893) yılında Gerger ve Şiro nahiyeleri birleştirilerek İmirun kaza merkezi olmak üzere Elâziz'e bağlı Petürge namiyle bir kaza teşekkül etmiştir (64).

Enis Paşa ile Harput hocaları, Çarşancak beyleri ve bazı köy Ağaları her nasılsa uyuşamamış, araları açılmış ve (1 Ekim 1309 — 1893) tarihli sureti aşağıda yazılı mazbatada (65) beyan edilen suçlarından dolayı Dahiliye Nezaretine şikâyette bulunmaları üzerine bir sene süren tahkikat sonunda Elâzizden kaldırılmıştır (1898 — 1310 R.)

---

(62) (1310 H.) tarihli Mamuretül-Âziz salnamesi. Belediye kütüphanesi N. 24/7

(63) Başvekâlet arşivi irade-i seniye, dah. N. 11

(64) « « « « « N. 14

(65) Hami-i din-i mübin halife-i resul-i rabbülâlemin efendimiz hazretlerinin canib-i eşref-i şahanelerinden bu vilâyette ahkâm-ı adile-i şer-ı kanunu icraya ve muhafaza-i âdab-ı umumiyeye memur buyurulmuş olduğundan kadr-ü şerefini vikaye için her hususda efkâr-ı diyanet nisar-ı cenab-ı padişahiye tevfik-i hal ve meslek eylemesi lâzımgelen Valimiz Enis Paşanın islâm ve hıristiyan hanelerinde tertip ettirdiği ziyafetlerdeki evza-ı gayr-i lâyikasından başka leyl-ü nehar eyş-ü itraba fart-ı inhimakinden dolayı zimam-ı hükûmeti meclis-i idare azasından olup kendisi irtikâp yüzünden servet-i azime sahibi olmuş ve ba irade-i seniye umûr-ı hükûmette istihdamdan men edildiği halde her nasılsa yine işe sokulmuş olan mürtekib-i şehir ... Ef. ye bırakup o sebeple devlet ve memleketi maddi ve manevi izrar edecek teşebbüsatı ve şu hal-i bikaydi icabından olarak kendi zat ve makamına asla münasip olmıyacak lisan ile halki incitmek ve nauz-ü billâh-i taâlâ mucib-i küfür olacak

Şerif Mehmet Rauf Paşa. Suriye eski Valisi.

(30 Aralık 1310 — 1894) tarihli İrade-i Seniye ile ikinci defa (66) tayin edilmiş ise de (14 Eylül 1311 — 1895) de Erzurum Valiliğine tahvili üzerine yerine:

Rauf Bey. Dedeağaç Mutasarrıfı. (20 Ekim 1311 — 1895) tarihli İrade-i Seniye ile (67).

---

elfaz-ı galize ile sebb-ü şetm eylemek gibi seyyiâtı, havsale-i islâmiyet ve hamiyete sığmıyacak derecelere varmış ve hususa derdest-i inşa bulunan vilâyet konağı namına halkten akçalar toplattırılup Mamuretül-Âziz'e tabi üçyüzü mütecaviz kariyyelerden de cebr-ü kahr ile kereste için fükaranın bahçeleri bilâ semen kırılmakta ve araba ve hayvanat bilâ ücret işletilmekte ve bu türlü tekalif için her bir kariyyeye müteaddit zaptiye irsaliye yem ve yiyecek için dahi ayruca tazyikat icra kılınmakta olup şu muamelât ise daha bir çok sû-i istimalâta meydanı müsait bırakmış olduğundan ve halbuki şehr-i yar-ı faruki şiâr efendimiz hazretlerinin ihyay-i din-i mübin-i islâm ve muhafaza-i refah-i hal-i enam için her gün birer suretle enva-ı müsaadat-ı celile-i mülûkâneleri şayan buyurulmakta bulunduğu müsellem-i cihan olup bu vilâyette ise şafkat ve marhamet-i seniye hilafında cevr-i günagun ile vukua getirilen esaet muhayyir-i ukul olacak bir cür'et ve her vechile sezavar-ı dikkat bulunduğundan hasbetellillâh istiday-i madelet-i hazret-i hilafetpenahiye ictisar eyledik olbapda. 1. Ekim 1309

Eddai müftü-i Mamuretül-Âziz Mehmet	Mütekaidin-i ilmiyeden Abdülhamid
Kaymakam-ı Nakibül-Eşraf Mehmet Emin	Nevaliden Mehmet Sait
Ulemadan Mehmet	Ulemadan Mehmet Faik
Ulemadan Ali	Ulemadan ve Meşayih-i nakşi-bendiyeden Mehmet Tevfik
Ülemadan Mustafa	Müderrisinden Mehmet Kemâleddin
Müderrisinden Ömer Fehmi	Müderrisinden Husrev
Müderrisinden Ebu Bekir	Müderrisinden Mehmet Tayfur
Çarsancaklı Mir-ül-ümera İshak	Çarsancak eşrafından Ali Riza
Çarsancak ağalarından Mehmet Recep	
Çarsancak hanedanından Osman Nafiz	Perçenç Hanedanından Hamit
Perçenç hanedanından Mustafa	Han köy hanedanından Abdullah
Mollaköy hanedanından Ömer Faik	Perçenç Eşrafından Hasan
Harput Ümerasından Mehmet	Harput Eşrafından Mahmut

(66) Başvekâlet Arşivi. İrade-i Seniye, Dah. N. 24

(67) « « « « « N. 53

Rauf Bey, 9 sene Elâziz Valiliğinde kalmış ve Valiler arasındaki memuriyet müddetinde rekor kırmıştır. (20 Ocak 1312 — 1896) gün ve 2193 sayılı bir İrade-i Seniye ile Dersimde Nazımiye Kazaya çevrilmiştir (68).

Zamanı mühim hâdiselerle doludur: 311 Ermeni iğtişası denilen hâdise ile 313 de Türk Yunan muharebesi vukubulmuştu (69).

Yine bu yıl içerisinde Harputda 3 üncü sınıf bir kaymakamlığın teşkili için, halkın teşebbüsü ve vilâyet makamının inhası üzerine irade-i seniyesi çıkmış ise de malî sebeplerden dolayı tehir edilmişti.

(1898 — 1314) yılı yaz aylarında Elâzığ ve dolaylarında Kolera baş göstermiş, bilhassa nüfus kesafetine malik Harput halkının çoğunluğu korku ve heyecanla bahçelere taşınmak ve bir çoğu da evlerinden çıkmamak gibi tedbirler almışlardı.

Hükûmet ise Vilâyet hududunda, bir tahaffuzhane yaptırmak, kordonlar tesis ve bunların intizam ve inzibatına da bir zaptiye yüzbaşısı tayin etmek ve vilâyet merkezinde bulunan bütün Doktorlar, Eczacılar seferber edilmek suretiyle bu müthiş afetin sirayetine mani olunmuştur. Neticede bu yolda çalışanların fedakârlıklarına karşı 4 üncü rütbeden Mecidî nişanlariyle taltif edilmişlerdir.

(1899 — 1315) tarihinde Harputda 3 üncü sınıf bir kaymakamlık teşkiline ikinci defa olarak irade-i seniye çıkmıştır (70).

Sınaî ve ziraî bir sergi açılması hakkında (17 Nisan 1903 — 1319) gün ve 3 sayılı Sadarete yazılan bir tezkere üzerine (19 Mayıs 1903 — 1319) tarihli irade-i seniyesi alınmış ve sergi açılarak büyük rağbet kazanmıştır (71).

Tahvili üzerine yerine:

Şûray-ı Devlet Âzasından Hasan bey. (21 Temmuz 1319 — 1903) gün ve 1028 sayılı İrade-i Seniye ile (72) tayin edilmiş ve Elâzize gelerek idareyi ele almış ise de, az zaman sonra Müftü Beyzade Mehmet Nuri Ef. ile çatışmış, aleyhinde yazarak azlettirmiş ve yerine Faik Ef. yi Müftü tayin ettirmişti. Bunun üzerine Beyzade teşebbüse geçerek Hasan bey aleyhinde bir kampanya açtırmıştı. Şöyle ki, Harput kazası halkı tamamiyle ve Elâziz halkı ise kısmen Beyzade tarafdarı olduğundan dört beş

---

(68) Başvekâlet Arşivi, İrade-i Seniye, Dah, N. 55
(69) Bak. Yukarıda Abdül-Hamid II. devrine. S. 159 ve dv.
(70) Aşağıda Kaymkamlar sırasına bak.
(71) Başvekâlet arşivi, irade-i seniye, dahiliye, N. 1/431.
(72) Başvekâlet arşivi, İrade-i Seniye, Dah. N. 62

gün birbiri üstüne dükkânlar açılmadı, bir yığın halk, Telgrafhane önüne toplanarak gece gündüz dağılmadılar, yukarı makamlara bir çok telgraflar çekildi, nihayet doğrudan doğruya Mabeynle muhabere temin edildi dertlerini bizzat Padişaha (Sultan Hamid) duyurdular ve kabul de ettirdiler.

Zamanında, Vilâyete 3-4 km. mesafede ve Bağdat şosesi üzerinde bulunan (Han Pınarı) namiyle maruf çeşme, tamamiyle yıkılmış olduğundan, bunu gören Hasan Bey, Çeşmenin yeniden ve mükemmelen yaptırılmasını Nafia Dairesine emretmişti. Çeşme az zaman içerisinde yeniden yapılmış ve Üstad Abdül-Hamid Hazmi tarafından da bir kitabe yazılmıştı (73). Nihayet yukarıda zikri geçen teşebbüs ve şikâyetlerin tesiriyle Valilikten alındı.

Fehmi Bey. Mülkiye (1320 — 1904)

(8 Ağustos 1322 — 1906) gün ve 937 sayılı İrade-i Seniye ile (74) Fehmi Beyin Diyarbekir Valisi Nuri Beyle becayişleri icra kılındı.

Nuri Bey.

(15 Ekim 1322 — 1906) gün ve 937 sayılı İrade-i Seniye ile (75) Nuri Beyin Erzuruma ve Diyarbekir Valisi Halit Beyin de Elâzize tahvilleri yapıldı.

Halit Bey.

Zamanı bir yığın sürprizlerle doludur. Başda eşinin genç ve güzel, kendisinin ise ihtiyar olması dolayısiyle konağında olduğu gibi resmî işlerde de Hanımın daima rol oynaması yüzünden, merhum Hacı Hayrinin

«Gitti şehr Âmidin makbule bir Valiçesi»

dediği gibi, Makbule H. Ef. Diyarbekirde olduğu gibi Elâzizde de valiçeydi.

Sonra Meşrutiyetin ilânı da bu Valinin zamanına tesadüf eder, hâdiseler çok enteresandır (76). Vali Halit, 15 Ağustos 1324 tarihinde azledildi, yerine:

Nusret Paşa. (24 Eylül) 1324 — 1908) gün ve 2319 sayılı İrade-i Seniye ile (77).

---

(73) Bak, bu kitabın c. 2, Âlimler ve Şairler bölümüne.
(74) Başvekâlet Arşivi, İrade-i Seniye, Dah. N. 11
(75) « « « « « N. 24
(76) Bak. Bu kitabın c. 3 Cülûs ve Velâdet bölümleri.
(77) Başvekâlet arşivi, İrade-i Seniye, Dah. N. 39

Zamanında Mebus seçimi yapılmış, Memureltül-Âziz Vilâyetinden Osmanlı Meclis-i Mebusanı I. nci devre (6 Ekim 1324 — 1908) den (5 Ocak 1327 — 1911) Mebusluklarına:

Mamuretül-Âzizden:

Beyzade Mehmet Nuri Ef. (Eski Müftü), Çöteli zade Asım Bey, Reşit Ef. zade Hacı Ziya Bey.

Malatyadan:

Keşşaf Ef. (Ulemadan), Ahmet Hamit Bey, 5/8/1911 de ölmümiyle yerine: Mehmet Tevfik Ef.

Dersimden:

Lütfi Fikri Bey seçilmişlerdi (78).

Yine bu Valinin zamanında Elâziz Vilâyet merkezinde yılda bir defa umumî bir Panayır açılmasına İrade-i Seniye ile müsaade edilmiş ise de tatbik edilememiştir. Nusret Beyin tahvili üzerine yerine:

Resim: 51 — Vali Mehmed Ali Ayni bey.

Mehmet Ali Ayni Bey (79).

(20 Temmuz 1325 — 1909) gün ve 41 sayılı İrade-i Seniye ile Vekâleten (80) ve (20 Ocak 1326 — 1910) gün ve 51 sayılı İrade-i Seniye ile (81) de asaleten tayin edilmiş, iki seneden fazla bir zaman Elâzizde kal-

---

(78) B. Millet Meclisi, U. Kâtipliği 16.12.1954 gün ve 2765 sayılı tezkeresi.

(79) (Şubat. 1285 - 1869) tarihinde Serficede doğmuştur. Ecdadı, Konyalıdır kendilerine Aynî Oğulları denilirdi, yirmiden fazla matbu eseri vardır.

(80) Başvekâlet Arşivi, İrade-i Seniye, Dah. N. 961

(81) « « « « « N. 3144

mış, namus ve fazileti ve yüksek bilgisiyle memlekette ve bilhassa Harput âlimleri arasında iyi intibalar bırakarak, Bitlise tahvili dolayısiyle (18 Ekim 1327) tarihinde ayrılmıştır.

Nazım Bey.

(18 Ekim 1327 — 1911) gün ve 25 sayılı İrade-i Seniye ile (82) vekâleten, (26 Şubat 1327 — 1911) gün ve 37 sayılı İrade-i Seniye ile (83) de asaleten tayin edilmiş, 22 Kasım 1327 de işe başlamıştır.

Zamanında 2 nci devre Mebus Seçimi yapılmış, (27 Mart 1328 — 1912) den (23 Temmuz 1328 — 1912) tarihine kadar Mamuretül - Âziz Vilâyeti Mebusluklarına şu zatlar:

Mamuretül — Âziz Sancağı :

Mustafa Saffet Ef. (Baboş namiyle maruf), Mehmet Bey (Baloş Zade), Hacı Osman Bey (Baytar, Eğinli).

Malatyadan :

Mehmet Tevfik Ef., Osman Avni Ef.

Dersimden :

Salim Bey, seçilmişlerdi (84). Nazım Bey 18 Eylül 1328 de azledilerek vazifesinden ayrıldı.

Cemal Bey, İzmit Mutasarrıfı. (4 Eylül 1328 — 1912) gün ve 7 sayılı İrade-i Seniye ile, (85) tâyin edilerek 20 Eylül 1328 de işe başlamış, 26 Mayıs 1328 de azledilmişdi.

Kâzım Müfit Bey (86) (24 Haziran 1329 — 1913) .

Zamanında Elâzizde İdare-i Hususiyenin tatbikine (6 Ekim 329 — 1913) gün ve 32 sayılı İrade-i Seniye ile (87) mezuniyet verilmişti.

Ve yine zamanında (15 Şubat 1329 — 1913) den (21 Aralık 1334 — 1918) tarihine kadar 3 üncü devre Mebus seçimi yapılmış:

Mamuretül - Âzizden :

Beyzade Mehmet Nuri Ef., Hacı Mehmet Sait Ef. (Deli Hacı), Mustafa Saffet Ef. (Babos).

---

(82) Başvekâlet Arşivi, İrade-i Seniye. Dah. N. 2149

(83) « « « « « N. 3087

(84) B. Millet Meclisi U. Kâtipliğinin yukarıda sözü geçen tezkeresi.

(85) Başvekâlet arşivi, İrade-i Seniye, Dah. N. 1646

(86) Ben, bu Valinin zamanında, U. Meclis Encümen Kâtipliğinde bulunuyordum, dürüst, faziletli, muktedir bir idare adamıydı.

(87) Başvekâlet arşivi, İrade-i Seniye, Dah. N. 1987

Malatyadan :

Keşşaf Ef. (Ulemadan), Haşim Bey (Eşraftan).

Dersimden :

Mehmet Bey (Baloş) seçilmişlerdi (88).

Kâzım Bey, azledilerek 16 Temmuz 1330 da vazifesinden ayrıldı.

Resim: Vali Kemahlı Sabit bey.

Sabit Bey (89) Dersim Mutasarrıfı, (17 Temmuz 1330) zamanı, maalesef feci hâdiselerle doludur. Bir kere işe başladığının tam 3 üncü, yani 20 Temmuz 1330 — 1914 günü I. inci Cihan Harbi patlak verince Türkiyede seferberlik başladı ve 14 Ekim 1330 tarihinde ise Türkiye ile İtilâf devletleri arasında harp ilân edildi. Bu hâdise, Harputun mukadderatı üzerinde büyük tesirler göstermiş, bir taraftan binlerce asil evlâtları cephelere sevk edilerek bir daha dönmemişler, bir taraftan Ermenilerin (Ermenistan) ideali uğruna hazırladıkları ihtilâl hareketleri neticesi olarak tehcir başlamış ve bu yüzden Harput ve havalisi, varlığının yarısından fazlasını kaybetmişti.

(Ekim 1916 — 1332 R.) de Talât Paşa, teftiş için Malatyaya kadar gelmiş, Ordu kumandanı Ahmet İzzet Paşa ile Vali Sabit Beyi Malatyaya istemişti. Kumandanla Vali 30 Ekimde Malatyaya gidip Talât Paşa ile görüştükten sonra döndüler.

---

(88) B. Millet Meclisi U. Kâtipliğinin yukarıda sözü geçen tezkeresi.

(89) Sabit Bey, Sağır oğulları denilen tarihi Kemah beylerinden geniş ve asil bir aileye mensuptur. Mensup olduğu faziletli ailesinin hasletlerinden bir çoğunu nefsinde biriktirmiş, bilhassa memleket işlerinde fedakâr, hususiyetinde ise vefalı ve samimî bir aile dostumuzdu, yakın tarihlerde Erzincan Mebusuydu.

Sabit Bey Erzurum Valiliğine tahvil ile 15 Şubatta vazifesinden ayrıldı.

Ahzi Asker kalem Reisi Kurmay Albay Vehbi Bey, Vali vekili oldu

Mithat Bey:

11 Nisan 1917 — 1333 de işe başlamış, 4 Eylülde ayrılmıştır.

Zamanına tesadüf eden ve bilhassa Atatürk Biyoğrafisiyle yakından alâkalı bir hâdise: Mustafa Kemal Paşa, Diyarbekirde II. nci Ordu Kumandanıdır, başta Kolordların, sonra Ordu merkeziyle civar vilâyetler halkının iaşelerinin temini ve garantiye alınması için teşebbüse geçmiş ve bir kongre akdini tasarlamıştı. Bu kongreye, civar Vilâyet Valilerini, Dahiliye Nezaretinden muvafakat alarak Diyarbekir'e davet etmiş ve bu dâvetnamede, Umumî Meclis veya Belediye âzalarından umur görmüş, tecrübeli bir zatın da beraber götürülmesini emretmişlerdi. Bu emri alan Vali Mithat Bey, 30 Nisan Pazartesi günü Umumî Meclis âzası Sunguroğlu Hacı Kerim Ef. yi nezdine alarak Diyarbekir'e gittiler, bu seyahat tam on gün sürmüştü. Kongrede Mustafa Kemal Paşa ile Hacı Kerim Ef. arasında vukua gelen samimî münasebet çok mühim ve çok enteresandır (90).

Rafet Bey: Şûrayı Devlet âzasından.

14 Ekimde işe başlamış, Erzurum'a tahvili ile 6 Nisan 1918 — 1334 de ayrılmıştır. Bu arada Münir Bey namında bir zat Valiliğe tâyin edilmiş ise de, bunun Erzurum'a ve Rafet Beyin yine Elâzizde ipkası kararlaştırılmıştı. Bununla beraber çok geçmeden Rafet Bey, Şam Valiliğine tayin edilerek 29 Haziranda vazifesinden ayrıldı. Bu Vali, Kanunî bilgisiyle idare hususunda geniş kabiliyet ve tecrübe sahibi olduğundan kendisine Kanuncu unvanı verilmişti.

Ali Seydi Bey :

16 Ağustosda işe başlamış, 5 Mayıs 1919 — 1335 de ayrılmıştır. Bir çok tarihî eserleriyle tanılan bu valiye de, Tarihçi Vali denilirdi. Zamanında birinci Cihan Harbi mağlûbiyetimizle sona ermiş, İttihat — Terakki Fırkası düşmüş, yerini İtilâf Fırkasına bırakmıştı. Mütareke devri, yurdumuz için pek feci ve elemli geçmiş, Adana, İzmir, stanbul başta olmak üzere Anadoluda yer yer işgaller başlamış ve bu haksız hareketler Millî Müdafaa Cephesinin kurulmasını meydana getirmişti.

---

(90) Bak, bu kitabın c. 2, Âlimler ve Şairler bölümü Hacı Kerim Ef. Biyografisi

Mazhar Müfid Bey :

10 Mayısda işe başlamış ve 5 Temmuzda ayrılmıştır. Mazhar Müfid, eski Valilerden Kâzım Müfid Beyin küçük kardeşiydi.

Ali Galip Bey :

10 Temmuzda işe başlamış, 14 Ekimde ayrılmıştır. Bu Vali, İti.. ç.. ların ilk valisiydi (91).

Ali Galip, Elâzize gider gitmez her şeyden evvel Millî Müdafaa cephesinin kurulmasına mani olmak için bir tarafdan Amerika Müessesesinin başında bulunan «Mr. Bird» ile iş birliği yapmak ve icabında onlardan yardım istemek diğer tarafdan Kürt Teavün Cemiyetini desteklemek maksadiyle işe başlamıştı. Tam o sıralarda Elâzizde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti subesi açılmış ve memleketin bir kısım münevver gençleri tarafından da (Kırmızı Kalem) namiyle bir komita kurulmuş ve yine bu isimde bir gazete çıkarılması düşünülmüş; fakat buna Valilikçe izin verilmemişti. Bunun üzerine müteşebbisleri tarafından gerek Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini, gerekse bu cemiyetin başına geçen Mustafa Kemali desteklemelerini temin için, Vali Ali Galibe, Diyarbekirde bulunan Cephe Kumandanı Nihat Paşaya ve XI. inci Kolordu Ahzi Asker Kalem Reisi Miralây Vehbi Beye mektuplar yazılarak bu yolda teşebbüse geçmeleri, aksi takdirde vazifelerini hemen terk etmeleri, yoksa lüzumlu harekete (Hayatlarına son vermek) baş vurulacağı hakkında gizli tebliğ ve ihtaratta bulunulmuştu.

O sırada Vali, Dahiliye Nezaretinden aldığı bir emir üzerine Mustafa Kemali yakalamak üzere Sivas Vali ve Kumandanlığına tâyin edilmiş. Elâzizden ayrılmıştı.

Nihat Paşa ise, müteşebbisleri hakkında ölümle tehdit suçundan Adli takibata girilmesini Savcılıktan istemeleri üzerine tahkikat açılmış, neticede Merkez Müddeiumumisi İğıkili Arap Mustafa Bey tarafından yapılan ve İstinaf Mahkemesi Reisi Ata Bey tarafından da desteklenen tahkikat sonunda isimleri aşağıda yazılı (92) kimselerin bu komita ile

---

(91) Ali Galip, tayininden sonra İstanbuldan Elâzize hareke'i sıralarında, her halde bildiklerden birisinin tavsiyesiyle, bir gün Sirkecide Küçük İsmail Paşa Kamındaki yazıhaneme geldi, benden Elâziz hakkında malûmat almak istiyordu, sorduğu suallerden, bu zatın memleketin en nazik bir zamanında Elâziz gibi mühim bir merkezin idaresini ko'ay kolay başaramıyacağını tahmin etmiş ve intibalarımı Elâzizde Hacı Kerim Ef. ye bildirmiştim, aldığım cevapda, fikirlerimin doğru çıktığı bildirildi; çünkü Elâzizde çevirdiği menfi rolleri esasen yukarıda görmüştük.

(92) Rahmetli Dr. Nazmi Aziz Selcan, Dr. Ali Kemal, İhtiyat zabiti İbrahim Ağaoğlu Ahmet, Ankarada Belediye Müfettişi Zeki Berilgen, Ankara Belediyesi yazı işleri müdürü Zeki Çelikten ve saire...

alâka ve münasebetleri tesbit edilemediğinden haklarında adem-i takip kararı verilmişti.

Mümtaz Bey :

20 Ekimde işe başlamış ve 22 Ağustos 1920 — 1336 da ayrılmıştır. Bu zat, dürüst ve ciddî bir idare âmiriydi, aslen Çemişkezeklidir. Zamanında, Ankarada toplanacak olan mebusan meclisine Elâzizden şunlar seçilmişlerdi:

IV. üncü devre: 27 Kasım 1919 — 1335 — 18 Mart 1920.

Çöteli Zade Muhiddin Bey (Eşraftan), Hüseyin Avni Bey (Adliyeci), Mustafa Şükrü Bey (Adliyeci).

Ve sonra Büyük Millet Meclisi için:

I. inci devre: 23 Nisan 1920 — 1336 — 11 Ağustos 1923 mebusluklarına da şu zatlar seçilmişlerdi:

Naci Bey (Emekli Defterdar), Çöteli zade Muhiddin Bey (Eşraftan), Hacı Feyzi Ef. (Keban eşrafından), Tahsin Bey (Eski Elâziz Defterdarı) (11 Aralık 1920 de müstafi sayılmıştır.); Hüseyin Bey (Eski komiserlerden (Deveci namiyle maruf), Rasim Bey (Avukat), Mustafa Şükrü Bey (Adliyeci) (6 Aralık 1920 de müstafi sayılmıştır) (93).

Abdülkadir Bey :

1 Eylül 1920 — 1336 da işe başlamış ve 23 Mayıs 1921 — 1337 de ayrılmıştır. Bu Vali askerdi, aynı zamanda müthiş bir komitacıydı (94). Elâzizde bulunduğu müddetçe kanun hilâfı icraatiyle çoğunluğu memnun edememiş, etrafına topladığı kendini ve icraatını destekliyen mahdût bir zümrenin kuvvetine dayanmıştı. Aleyhinde hükûmet merkezine vaki olan şikâyetler çoğalınca vazifesine son verildi.

Fes ve o zamanın modası olan kalpakla mücadele ederek Keçecilere yaptırdığı yerli siyah keçe külâhı, ilk defa kendi başına koyarak ortaya çıkmış, memurları tamamen ve sonra da halkı, bu keçe külâhı giymeye mecbur tutmuştu.

---

(93) T. B. M. M. Umumî Kâtipliğinin 16 Aralık 1954 gün ve 2765 sayılı tezkeresi.

(94) I inci cihan harbinde Sarıkamış tarruz ve hezimeti sıralarında (31 Aralık 1330) Erzurum cephesinde düşmana karşı müfrezeler halinde çeteler teşekkül ettirilmişti. Vali Abdülkadir o zaman yüzbaşıydı ve bu müfrezelerden birisinin çete reisi bulunuyordu.

Zamanında Trablusgarp Emirlerinden Şeyh Sünûsi, Diyarbekir, Mardin, Siirt, Siverek, Urfa bölgelerinde bulunan Müslüman halkın, istiklâl savaşına katılmalarını ve yardım etmelerini teminen teşvik ve nasihatlerde bulunmak üzere hükûmet tarafından dâvet edilerek bu bölgeye gönderilmişti, 936 yılında Diyarbekire gitmek üzere Elâzizden geçerken köylerden ve kasabalardan gelen binlerce halk tarafından merasimle karşılandı ve birkaç gün Elâzizde misafir kaldı, bu sırada halk misafir kaldığı Bedri Çarsancaklının konağına kafileler halinde gidip Şeyhin elini öperek ziyaret ettiler.

Resim: 53 — Şeyh Sünusinin Elazizde karşılanması.

Sonra Atatürke suikast hâdisesinde medhaldar görüldü, Bulgaristan hudutlarını aşmak üzere iken yakalandı ve idam edildi.

24 Mayıs 1921 de Erzurum Valisi Hamit Bey tayin edilmiş ise de gelmemiş ve iVlâyet umurunu vekâleten Ahziasker Kalem Reisi Miralay Bahaddin Bey deruhte etmişti.

Resim: 54 — Şeyh Sünusi vali Abdülkadir ile arabada. Şehre girerken.

Süleyman Sami Bey: (95) Bitlis Valisi

16 Aralık 1921 — 1337 de işe başlamış, 20 Nisan 1923 — 1339 da tahvil suretiyle ayrılmıştır. Zamanında Vilâyetin idari teşkilâtı değişmiş, Malatya Elâzizden ayrılarak Vilâyet olmuş, Diyarbekire bağlı Bakırmadeni Sancağı kaza halinde Elâzize bağlanmıştır. Bu suretle Elâziz vilâyeti yalnız merkez sancağına inhisar ettirilmek suretiyle küçültülerek Ağın, Baskil, Karakoçan, Keban, Maden, Plu, Sivriceden ibaret 7 kaza, 16 nahiyeye ayrılmıştı, 602 de köyü vardı.

Müdafaai Hukuk Cemiyetine para sağlıyan bir teşekkülün mesul muhasibi ve aynı zamanda Kızılay Cemiyeti Elâziz Şubesi İdare Heyetinde âza bulunmaklığım dolayısiyle bu vali ile sık sık temas ederdim, kendisi ciddî, kibar ve tam mânasiyle bir idare adamıydı.

Hilmi Bey :

30 Nisan 1923 — 1339 da işe başlamış, 25 şubat 1925 — 1341 de ayrılmıştır. Zamanı mühim tarihî hâdiselerle geçmiştir. Başta 29 Ekim 923 — 1339 da Cumhuriyet ilân edildi. Sonra 1925 — 1341 R. tarihinde vu-

---

(95) Süleyman Sami Bey, aslen Çanakkale Eşrafından Cebidelik zade Mehmet Ef. nin oğludur. Kepenek soy adını almıştı. Elâzizden sonra Sivas ve daha sonra İstanbul Valiliklerinde bulunduktan sonra emekliye ayrılmış ve 6 Aralık 1955 Salı günü bir kalp krizi neticesinde İstanbulda ölmüştür.

kubulan Şeyh Said isyanı gerçi Elâzize kadar geldi; fakat 48 saat içersinde Cumhuriyet rejimine bağlı ve bu yolda çok hassas hareket eden bir avuç gencin ve bunları destekliyen büyüklerin teşebbüsiyle isyan burada kırılmış ve asilerden bir kısmı öldürülmüş, bir çoğu da yüzgeri kaçmışlardır.

Bunu tebarüz ettirdikten sonra, isyanın nerede ve nasıl başladığının, idarî hatalar yüzünden nasıl inkişaf ettiğinin tafsilâtına geçiyorum:

Ayaklanma 13 Şubat 1925 — 1341 R. tarihinde Şeyh Saidin maskat-ı re'si olan Piran köyünde patlak vermiş ve sonra süratle genişliyerek Genç, Drahini, Çapakçur, Hani, Lice, Paluda inkişaf etmiştir.

Bu ayaklanma hazırlığını, Mehmet Zeki namında Harputlu bir öğretmen hissetmiş vaktinden çok evvel ikazına ehemmiyet vermemiş, hâdiseyi ber vermiş ise de Vali, bu gencin ikazına ehemmiyet vermemiş, hâdiseyi küçümsemiş ve merkeze malûmat vermeği bile lüzumsuz görmüştür.

Bu yüzden isyanın ilk kurbanı da bu zavallı Harputlu öğretmen olmuş ve asiler tarafından öldürülmüştür.

Bu ufak kıvılcım, az zamanda etrafa sirayet ede ede kuvvetli bir kol Diyarbakıra inmiş, takribî 200 — 250 mevcutlu bir asi gurubu da Drahinili Şeyh Şerifin idaresinde Elâziz ve Harput üzerine yürümüş, 23 Şubat 1925 — 1341 de Elâzize girmişlerdir. Merkezde gerçi ufak bir askerî müfreze vardı ve bu müfreze asileri, şehrin dışında silâhla karşılamışdı da... Fakat evvelce Elâziz dolaylarında eşkıyalık yapan meşhur Yado ve avenesinin asilere katıldıklarını görünce şehri terk ederek İzoluya doğru çekilmeğe mecbur kalmış ve bu sebeple iş ehemmiyet kesbetmişti. Bunun üzerine vali, bir taraftan şehirde örfî idare ilân ederken diğer taraftan da Ahz-i Asker Kalem Reisini ve bir mebusu nezdine alarak vazife başından ayrılmış, Malatyaya kaçmıştı.

Mülkî ve Askerî en büyük idare âmirlerinin böyle mühim bir anda vazifelerini terk ederek kaçmaları, idarî bakımdan memlekette bir boşluk yaratmıştı.

Asilerden çoğu silâhsız olduğundan her şeyden evvel Hüseynik civarındaki cephaneliği yağma ettikten ve silâhlandıktan sonra ellerini kollarını sallıyarak serbest şehre girmişler, ilk iş olarak Hapishanenin kapılarını açmışlar, ne kadar mahkûm ve mahpus varsa hepsini salıvermişlerdir.

Sonra Reisleri Şeyh Şerifi Vilâyet makamına oturttuktan sonra şehre dağılmışlar, her tarafda çapulculuk ve yağmaya başlamışlardır. Bu Hâdise o kadar âni cereyan etmiştir ki, valinin ve kumandanın firarları,

şehre giren asilerin nihayet birkaç yüz kişiden ibaret olduğu ve geride ihtiyatları da bulunmadığı anlaşılınca halk arasındaki korku ve heyecan yavaş yavaş zail olmağa başlmıştı.

Şimdi gelelim Elâziz Türkocağının rolüne:

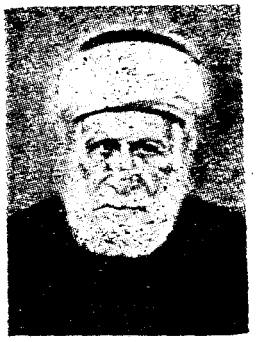
Elâzizde askeri, doktoru, avukatı, tüccarı, hülâsa yerli ve yabancı ne kadar münevveri varsa hepsi ocaklıdırlar. İşgali takip eden birkaç saatın şaşkınlığı geçince bu ocaklılar, sanki bir kumandan tarafından emir almışlar gibi Türk ocağında toplanmışlardır. Hâdiseden çok müteessirdirler, aralarında hemen bir teşkilât kuruyor, teşkilâtın başına da ocak âzasından Harputlu Ahz-i Asker Kalem Mülhakı Binbaşı Rasim Beyi seçiyorlar. Bundan sonra şu kararlar alınıyor:

a) Her şeyden evvel asilerin başında bulunan zatı oyalamak ve aldatmak için, yaşlı ocaklılardan bir heyeti Şeyh Şerife göndermek ve şehrin yağmasına karşı şikâyette bulunmak, bunun önüne geçilmesi için yerli ve silâhlı sivil müfrezelerin teşkiline izin almak.

b) Asilerin yukarı Harputa girmelerine mani olmak üzere Harput Belediye Reisi rahmetli Sunguroğlu Hacı Abdülkadir Beyin hazırladığı silâhlı teşkilâtla temasa geçilmesi ve yine Harputun büyüklerinden Beyzade Hacı Mehmed Nuri Ef. nin yardımlarının sağlanması ve silâhlı bir kuvvetin istenildiği zaman emre hazır bir vaziyete geçirilmesi için Harputa bir murahhas âza gönderilmesi.

Resim: 55 — Binbaşı Rasim bey.

Resim: 56 — Beyzade Hacı Mehmed Nuri Ef.

Resim: 57 — Harput belediye reisi Sunguroğlu Hacı Kadir bey.

c) Ocaklı bir kaç muhabere memuru vasıtasiyle kesilen tellerden başka yol aranılması ve Ankara ile muhaberenin temin edilmesi.

d) Genç ve yaşlı bütün ocaklıların mahallelerde yağmaya mani olmak üzere müfreze halinde dolaşmaları.

e) Bütün emirlerin, Binbaşı Rasim Beyden alınması ve onun talimatı haricine çıkılmaması.

Bu kararlar alınınca Belediye Reisi rahmetli Halil Beyle Alay K. tibi rahmetli Mustafa Ef. Şeyh Şerife gönderilmişlerdir.

Resim: 58 — Alay kâtibi Mustafa Ef.

Resim: 59 — Elâziz belediye reisi Halil bey.

Bunlar Valinin odasına girince: Mustafa Ef. Valinin makamında oturan Şeyh Şerife hitaben: Siz herhangi bir hükûmet dairesinden aldığınız bir bayrağın başına Kur'anı Kerimi bağlıyarak gûya İslâm dinini kurtarmaya çıkmışsınız, İslâmiyette, bir müslümanın bir müslümanı öldürmesi, ve yine müslümanların evlerine tecavüzle mal ve paralarının yağma edilmesi, taşıdığınız Kur'anı Kerimin hangi sahifesinde ve hangi âyetinde yazılı olduğunu bize söyler misiniz? diye söze başlayınca, Şeyh Şerif, şaşkın bir halde hemen ayağa kalkarak ne yapılmak lâzımgeldiğini bunlardan sorunca: Emir veriniz, yerli ahaliden silâhlı müfrezeler çıkaralım, bu gibi yolsuzlukları yapanları yakalıyarak size getirsinler, cezasını veriniz, ancak bu suretle fenalığın önüne geçilir ve âsayiş de muhafaza edilmiş olur, demeleri üzerine, Şeyh Şerif, bu teklifi kabul ederek müfrezelerin teşkilini sizlerden rica ederim deyince, bunlar içten sevinerek Türk Ocağına dönüyor ve ocaklıları vaziyetten haberdar ediyorlar.

Bunun üzerine bir iki saat içinde teşkilât tamamlanınca bütün ocaklılar, silâhlı olarak mahallelere dağılıyor, gizli temaslarla mahalle muhtarlarından da takviye aldıktan sonra işe başlıyorlar. Şehir dahilinde herhangi bir noktada rast geldikleri asilerin hemen ellerini kollarını bağlıyarak Türk Ocağının bodrumuna hapsediyorlar. Şehre dağılmış olan asiler, bu hali görünce ve duyunca şehri yavaş yavaş terk ederek gruplar halin-

de evvelce karargâh kurdukları MustafaPaşa mahallesindeki kırmızı konağa sığındıklarını gören halk ve bilhassa gençler daha fazla cesaretlenerek tam, bir toplulukla, Binbaşı Rasim Beyin kumandasında bu yerlere taarruz hareketi hazırlanıyor. Nihayet işgalden 48 saat sonra 3 - 5 saat süren şiddetli bir müsademeden sonra asilerden bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı da kaçmışlardır.

Bu harekât esnasında birkaç şehit veren hemşehrilerin ve bütün Elâziz gençliğinin himmetiyle şehir, asilerden tamamen temizlenmiş, sükûn avdet etmişti. Binbaşı Rasim Bey, hemen şehre dönmüş, şimdi telgrafhanede makine başında Doğrudan doğruya Ankarada Mustafa Kemal Paşa ile muhabere imkânını bulmuş, umumî durumu, asilerin memleketten sürüldüğünü, Vali ve Kumandanın tarz-ı hareket ve hatalarını bizzat anlatmış ve emirlerini beklediğini bildirmiş, az sonra şu emri almıştır:

Makine başında Binbaşı Rasim Beye:

Elâzizin Vali ve Kumandanlığı uhdenize verilmiştir, hükûmet kuvvetleri gelinceye kadar vazifeye, olduğu gibi devam ediniz. Bunun üzerine Rasim Bey, şu cevabî istirhamda bulunmuştur. Vali Vekâletinin, bu hususda kendilerine maddî manevî müzaheretlerini esirgemeyen Beyzade Hacı Mehmed Nuri Efendiye verilmesini, kendisinin ise, onun emrinde hükûmetin ve merkezin emirlerine intizarda bulunduğunu bildirmiş, bu teklif Ankaraca kabul edilerek, Beyzadenin Vali vekili ve Rasim Beyin de ona askerî müşavir olarak vazife görmeleri uygun görülmüştür.

Malatyada bulunan Vali Hilmi Beyin, Elâzizde olan bitenden habersiz Harput — Elâziz halkının da isyana iştirâk ettikleri hakkında Ankaraya rapor verdiği bilâhare anlaşılmıştır. Halbuki, Vali Malatyadan bu telgrafları çekerken, şehir asilerden tamamiyle temizlenmiş ve hattâ bu millî teşekkülün fedaileri birkaç koldan asileri şehrin 5 - 6 Km. uzaklarına kadar sürmüşlerdi.

Basit bir mücadele gibi görünen bu hareketin kıymet ve ehemmiyeti iyi düşünülecek olursa çok büyüktür; çünkü ocaklıların bu teşebbüsü olmasaydı veyahut bir az gecikilmiş bulunulsaydı, isyan arkadan gelen kuvetlerle takviye edilebilinir, bir taraftan Dersim gibi tehlikeli bir bölgeye, diğer taraftan Şiro, Adıyaman, Akçadağ gibi bölgeleri de içine alarak Sivasa geçer, Devletin başına daha büyük bir gaile açabilirdi; çünkü bu, alelâde bir isyan değildi, bir idealin (Kürtlük ve Kürdistan teşkili) uğruna ve belki de hariç düşmanların teşvikiyle patlak vermiş, zemin ve zamanın iyi seçilmesi ve bilhassa kürt unsurunun kesif bulunduğu bir bölgede ve doğunun en geri kalmış bir köşesinde meydana gelmesi mânalı görülmüştür.

İşte Harput ve Elâzizliller, bu irticaî ve fakat çok tehikeli bir ayaklanmanın önüne bu suretle geçerek isyanın büyümesine mani olmuşlardır.

Beyzade Hacı Mehmed Nuri Ef.

26 Şubat 1925 — 1341 de vekil olarak işe başlamış ve 8 Mayıs 1925 de ayrılmışıtr.

İsyanı müteakip Elâzize giden Adliye Vekili Mahmud Esad Bey, İstiklâl mahkemesi Reisi ve âzalariyle hükûmet erkânı ve memleketin münevver gençliği huzurunda söylediği bir hitabede ezcümle: «Genişlemek istidadını gösteren bu muazzam irtica ve isyan hareketi birçok şehir ve kasabalarımızı sararken, Elâzizde sert kayalara çarpmış ve parçalanmıştır» diye Harput ve Elâzizlilerin bu hareketini övmüş ve bu kahramanlığı hükûmet ağziyle tarihe mal etmiştir.

Ocaklıların bu hareketi, sonraları İstiklâl mahkemesi heyetince de takdirle karşılanmış ve bu yüzden vukuu melhuz bir çok fenalıkların önüne geçilmiştir.

Dersim sancağı 1340 — 1922 de Vilâyete, sonra 1923 — 1341 de Elâzize bağlı kazaya tahvil edilerek 1936 ya kadar devam etmiştir.

Ali Rıza Bey :

9 Mayıs 1925 — 1341 tarihinde vekâleten Elâziz Valiliğini deruhte ederek işe başlamış ve 3 Mayıs da asaleti tasdik edilmiş, 3 Eylül 1926 da ayrılmıştır.

Cemal Bardakçı :

4 Eylül 1926 da işe başlamış ve 5 Kasım 1929 da ayrılmıştır.

Fahri Bey :

17 Kasım 1929 tarihinde işe başlamiş ve 22 Kasım 1930 da Elâzizde ölmüştür.

Mithat Bey:

23 Kasım 1930 da işe başlamış, 17 Şubat 1931 de ayrılmıştır.

Nizameddin Bey :

18 Şubat 1931 de işe başlamış, Kasım 1932 de ayrılmıştır.

Münhal kalan Valiliği bu tarihten 28 Şubat 1933 tarihine kadar Mektupçu Hilmi bey idare etmiştir. Zamanında Murad nehri üzerinde harap olmağa yüz tutmuş olan Pertek ahşap köprüsü 1931 yılında 200 metre uzunluğundan yeniden yapılmıştır.

Tevfik Sırrı Gür :

28 Şubat 1933 de işe başlamış ve 23 Haziran 1937 tarihinde ayrılmıştır.

Zamanında 1933 — 1934 Baskel kaza olmuştur. 1930 da Elâzizde ölen Vali Fahri Beyin hatırasına hürmeten bir âeşme yapılmış (Vali Fayri Bey) çeşmesi namıyla isimlendirilmiştir. İmar ve kültürel çalışma hareketlerinden en başda geleni. Elâziz Halk Evinin yapılması ve işletilmesi olmuştur. İnşaata 23 Mayıs 1933 de başlanmış ve 23 Şubat 1934 de tamamlanarak açılmıştır. Bu bina, yapı itibariyle Anadolunun muhtelif şehirlerinde yaptırılan Halkevlerinin en güzelidir, her bakımdan üstün ve hususiyle kültür ihtiyaçlarının tamamını karşılıyabilecek vüsat ve kabiliyette yapılmıştır. Hususiyeti ise, Atatürk için ayrılan köşedir ki, bu köşede mükemmel surette tefriş edilmiş misafir, yemek, istirahat salonları, çalışma, yatak odaları, banyo ve saireye, cidden nefis bir surette yer verilmiş olmasıdır.

Bundan başka açıldıktan sonra ele alınan kültür hareketleri, eski Türk Ocağının faaliyetini aratmıyacak derecede takip edilmiş, bütün kollar teşekkül etmiş, bilhassa Ar kolu, mükemmel bir orkestra ve bir bando vücuda getirmiş ve her şeyden evvel kıymetli sanatkârların idaresinde (Harput Folklor) u ele alınmıştı, hele Altan ve Elâzizin kültürel ve bayındırlık işlerini resimlerle ifade eden bir mecmua yayınlamakla memlekete büyük hizmetlerde bunulmuştur, diğer taraftan sergiler açılmış, balolar verilmiş, hülâsa Elâzizliler ve Elâziz gençleri bu teşekkülden âzâmî derecede istifade etmişlerdir. Doğrusunu söylemek lâzım gelirse bu müessesenin müteşebbisleri ve orada vazife alarak bilfiil çalışanların hepsi takdirde lâyıktırlar. Yalnız bu Vali, Harput mezarlıklarındaki birçok mezar taşlarının sökülerek bu inşaatta kullanılması hakkında verdikleri emirden dolayı manen mesuldür.

Malatya ile Elâziz arasında demir yolu köprüsü ile kömür han boğazındaki İsmet Paşa karayolları köprüsü tamamlanmış ve bizzat İsmet Paşa tarafından işletmeye açılmıştır.

Elâziz, 24 Km. lik kısa bir hatla Yolçatı istasyonuna bağlanarak, istasyon 10 Ağustos 1934 tarihinde işletmeye açılmış ve ilk tren Elâzize girmiştir. Bu suretle Haydarpaşa — Diyarbakır yoluyla irtibat temin edilmiştir.

1936 tarihinde Dersim, Tunceli namiyle Vliâyet olmuş ve Elâzizden ayrılmıştır.

Şefik Bicioğlu :

2 Temmuz 1937 tarihinde işe başlamış ve 25 Şubat 1939 da ayrılmıştır.

Zamanında Elâzizin salnamesine kıymetli ve şerefli bir hâtıra olarak geçmesi lâzım gelen en mühim hâdise, Atatürkün Kasım 1937 de Elâzize şeref vermeleri ve orada Halkevinde kendine ayrılan köşede misafir kalmaları olmuştur.

İkincisi de Elâziz adının 18.12.1937 tarihli Vekilier Heyeti kararıyle (Elàzık) a çevrilmesi olmuştur.

Evvelce Harput vilâyetinin 8 Şevval 1283 — 1867 tarihli bir irade-i seniye ile (Mamuretül - Âziz) e çevrildiğini Vali Hacı İzzet Paşa zamanına ait olaylar arasına kaydetmiştim. O zamanlar da, şimdiki gibi çok defa bu gibi isimlendirme hususlarında büyüklerin isimleri başda gelirdi. Sultan Aziz, padişahdır, Harputda yeni bir şehir kurulmada ve günden güne de inkişaf etmededir. Padişahın ismine izafetle (Mamuretül - Âziz) olsun denilmiş ve bu teklif kabul edilerek irade-i seniyyeye iktiran etmiş, Harput ismi (Mamuretül - Âziz) e çevrilmişti. Sonraları bu isim, konuşmada, yazmada ağır basdığından, Harputun meşhur olan kelime kısaltma usul ve itiyadına göre (Mamure) atılmış, dile daha kolay gelen (Elâziz) kalmış ve yıllarca bu şekilde kullanılmıştı.

Sonra yukarıda söylediğimiz gibi Azık eli mânasına olarak (Elâzık) denildi, bu kazık veznindeki azık, hiç de dilimize uymadı, doğrusu umumî efkârca hoş da karşılanmadı, bereket versin sonraları yerini, daha yumuşak, daha munis (Elàzığ) a terk etti de bir az ferahladık.

Şimdi bu ciheti biraz münakaşa edelim. Esasen kelimenin aslını ve kısaltılma şeklini doğru ve müsbet olarak yukarıya kaydetmiştim. Mamuretül - Âziz, aslında iki kelime olup el harf-ı tarifiyle birbirine bağlanmış, mâna itibariyle de Azizin mamuresi demekti. Şu halde sayın Hasan Reşit Tankutun, aşağıda örneğini verdiğimiz tezini (96) tarihî hakikatlere uymadığı için ilmî ve müsbet bir delil diye ele alamayız.

---

(96) «Elâziz» adının bir (Analoji) tesiri ile (Alazığ) dan dejenere edilmiş olduğunu görüyoruz. Çünkü M. Ö. VIII. inci asır başlarında Urartulardan Varmik Menuas, bölgenin şimal batısında Etilere karşı bir sefer açtı ve sitelerden bazılarını zaptederek Fıratın kaynaklarından (Alzi) arazisine girdi. Görülüyor ki, Alzi, güneş -dil teorisinin her dil için tesbit ettiği gövdeleşme disiplinine göre Alazı, yeni bir kelime değildir, hatta Muş civarındaki (Alazu - Rum) köyü dahil aynı adı taşımaktadır.

M. Ö. VIII.i nci asırdan önce (Vannıklar) da dahil olmak üzere bütün o taraflarda bitişgin bir tipte Türkçe konuşulurdu.

Elâzığ, kelimesi (Lengüistik Paleontoloji) ye göre Al + azığ kısımlarına ayrılarak mütalea edilir. Al, gerçek şekli ile Ağ + Al güneşden doğmuş ana vasıflarını mübalâğalı olanlarına karşılık idi, çok parlak, çok kuvvet, çok Aziz, çok yüksek ve başkaları gibi...

Şimdi bu hakikatleri öğrendikten sonra ismin değiştirilmesine şahsen taraftar bulunmaklığım dolayısiyle (Elâziz) in (Harput» a çevrilmesi mümkün olamaz mıydı? Tarihe sahip geniş bir yurdun, tarih boyunca ismi varken ve tescil edilmiş iken neden eski ismi Harputu tercih etmedik? O Harput ki, bütün resmî ve gayr-i resmî kütüklerimize ve arşivlerimize geçmiştir. Yemenden tutunuz, Kafkaslara ve Kafkaslardan Rumelinin en ücra köşelerine kadar, Harput redif taburlarının hamaset destanları işlenmedik tek bir yurt parçasına tesadüf edilemez.

Atatürk, 19 Mayıs 1335 Samsuna çıktığı tarihten başlıyarak Cumhuriyetin ilânı gününe kadar Türkiye hâdiselerinin, Millet Meclisinde büyük nutkiyle panoramasını çizerken baştan nihayete kadar memleketimize ait olan kısımlarına temas ettikçe, hep Harput Valisi, Harputtan Malatyaya hareketi, Malatya ve Harputtaki kuvvay-ı hükûmet, süvari alayı Harput istikametine tahrik edildi şeklinde Harputu ağzından bırakmamıştı.

Bundan başka, Kayseride Harput mahallesi, İzmirin Dikili ilçesine bağlı Koca obada Harputlu çiftliği (97) Adanada Harputlu zadeler, Giresunda 1308 H. yılında tahlisiye madalyası alan Harputlu oğullarından Mehmet Reis, Hicaza giden binler ve binlerce Harputlunun Mekke ve Medinedeki delilier defterlerindeki kayıtlariyle (Harput) kelimesi tarihin malı olmuştur.

Ve sonra Harputun isimlendirilmesi hakkında yukarıda isbat ve tebarüz ettirdiğim gibi Harput, Ermenilerin iddiası gibi Taşkale mânasına Ermenice bir kelime de değildir, bu isim bize, ta Etiler zamanından gelme tarihî bir isimdir.

Vicdanların takdis ettiği kuvvetli varlıklara ve kavramlara da bu kelimeyi kullandılar. Allâh, Ulu ve Kongre manada Alev ve İl gibi...

Azığ, Türkçenin bütün lehçelerinde zat ve zahire mânasına gelen bu kelimenin azıktan biçimiyle ve maişet anlamlarını verdiği malûmdur.

«Psiko-Sosyoloji» bu kelimede kudsiyet temayülü halk ettiği zamanlar bu isimde bir mabut türemişti, Vadalar, huma içerek bahtiyarlık ve refah tanrısına (Uzağ) ve (Uziğ) diye ererlerdi, bir çok sitelerde mabutların adı bu kelimeden türemiş olmakla berabeı kökünün, amelî hayatta refah ve saadet temin eden zat ve zahireden çıktığı apaçıktır. Şu halde Elâziz, gerçek ve asîl Türkçe ile Etâzığ'dan başkası değildir. Ulus Gazetesi

(97) Dahiliye Vekâleti yayınlarından, meskûn yerler klavuzu, c. I, s. 482.

Doğrusu biz Harputlular, bunu beklerdik ve halâ da beklemekteyiz. Elâzığ yerine: Harput Vilâyeti!..

Ve yine Vali Tevfik Gür zamanında inşaatına başlanılmış olan 180 M. uzunluğunda ve beş gözlü Külüşkür (Palu) köprüsü 1939 da ikmal edilerek işletmeye açılmıştır.

Resim: 60 — Köprünün açılışı.

Asım Türeli :

26 Şubat 1939 tarihinde işe başlamış ve 21 Kasım 1941 de ayrılmıştır.

Feyzi Gürel :

25 Kasım 1941 de işe başlamış, 1 Haziran 1942 de ayrılmıştır.

Hüsnü Özgören :

15 Haziran 1942 de işe başlamış, 23 Kasım 1943 de ayrılmıştır.

Necmeddin Ergin :

4 Aralık 1943 de işe başlamış, 1 Eylül 1944 de ayrılmıştır.

Halis Ergün :

4 Eylül 1944 de işe başlamış, 26 Temmuz 1945 de ayrılmıştır.

Feyyaz Bosut :

28 Temmuz 1945 de işe başlamış, 5 Aralık 1946 da ayrılmıştır.

Raşit Demirtaş :

5 Aralık 1946 da işe başlamış, 1 Ağustos 1949 da ayrılmıştır. Zamanında 1948 de Elâzığ Kültür Derneği kurulmuş ise de bu Dernek, maalesef daha evvelki kültür teşekkülleri gibi istenildiği kadar faal ve faydalı olamamıştır.

Hikmet Kümbetlioğlu :

4 Ağustos 1949 da işe başlamış, 5 Nisan 1950 de ayrılmıştır. 3,5 ay kadar devam eden bir aralık Mektupçunun vekâleti ile geçmiştir.

Muharrem Balâsaygun :

19 Temmuz 1950 de işe başlamış, 14 Nisan 1953 de ayrılmıştır. Zamanında Elâzığda Ordu donatımı hesabına çok mükemmel bir ağır bakım fabrikası kurulmuş ve işletmeye açılmıştır.

Sonra 1951 de Büyük Millet Meclisi seçimleri yapılmış, Demokrat Parti adayları kazanmıştır.

Hıfzı Ege :

27 Nisan 1953 de işe başlamış, 11 Mayıs 1955 de ayrılmıştır. 1954 seçimlerini yine Demokrat Parti adayları kazanmıştır.

Turgut Eğilmez :

13 Eylül 1955 de vekâleten tâyin edilmiş, 29 Kasım 1955 de ayrılmıştır. .....

Adil Ciğeroğlu :

30 Kasım 1955 de tâyin edilmiş, 11 Nisan 1956 da ölümü üzerine Valilik münhal kalmıştır.

Vefik Kitapcıgil :

25 Temmuz 1956 da tâyın edilmiş, halen vazife başındadır.

Zamanında şehre 33 Km. mesafede İçme nahiyesinde yapılmakta olan Şeker Fabrikası tamamlanmış, Reisicumhur Celâl Bayar ve Başve-

kil Adnan Menderesin huzurlariyle 1 Ekim 1956 Pazartesi günü merasimle işletmeye açılmıştır. (98).

Elâzığda son dört beş sene içerisinde Anonim şirket halinde mükemmel bir İplik Fabrikası ve hususî sermaye ile bir Makarna ve bir de Tuğla — Kiremit Fabrikası vücuda getirilmiş ve işlemekte bulunmaktadır. Bunlardan başka yerli Anonim Şirket tarafından yaptırılmakta olan bir Çimento Fabrikası da yakında bitmek üzeredir, fabrikanın bu açılış gün ve töreninde Harput ve Elâzığ'ın tarihini, kültür hareketlerini ve bilhassa zengin folklorunu misafirlerine tanıttırmak için, Vali tarafından bu hususdaki elemanlara mükemmel bir broşür hazırlattığı memnunlukla haber alınmıştır. Bundan başka bu Valinin, asıl beni sevindiren teşebbüslerinden birisi de, Harputla yakından alâkadar olarak «Harputu güzelleştirme ve Kalkındırma» isimli bir derneğin kurulması ve bu derneğin başına da kültür ve imar hususunda başarılar sağlıyacağına emin bulunduğumuz genç ve kıymetli bir hemşehrimizi (Harput Yetiştirme Yurdu Müdürü Lâtif Yurtçu) bu derneğin başına getirmesi olmuştur.

(98) Bu fabrika, vasati 60,000 dönüm sahadan 120.000 ton pancar işliyecek ve 18.000 ton kristal şeker istihsal edecektir. Günlük vasati işleme kapasitesi 1.000 ton pancardan 180 ton şekerdir. Pancar ekiminde ise, 250.000 nüfus istifade edecek ve bölge çiftçisine vasatî 12.000.000 lira pancar bedeli tevzi olunacaktır.

HARPTUN MAHLLELERİ

Harputun mahallelerinin tesbitini Murad III. devrinden öteye geçemiyoruz. (1574-1595) Bu Padişahın devrine ait bir tapu defterinde aynen şu kayıtlar vardır:

«Livâyi Herburt der vilâyet-i Diyarbekir»

		Hane	İmam Müezzin	Feraş	Sagirt	Malûl Bikes	İhtiyar ve Müflis	Sulaha	Sipahi
1 —	Mahalle-i Sarahatun	47	2	.	2	4	1	1	3
2 —	» Cami-i Muazzam	36	3	1	3	8	7	.	.
3 —	» Mescid-i Ortak	27	2	.	.	.	3	.	.
4 —	» Meydan-ı Cedit	36	2	.	.	13	1	1	1
5 —	» Hocazade	21	2	.	.	6	1	.	.
6 —	» Molla Seyd Ahmed (Fatih Ahmed)	62	2	.	2	23	6	.	.
7 —	» Zahriye	12	2	.	.	4	1	.	.
8 —	» Sergerdan-ı Kaya (1) (Öte kayabaşı)	23	2	.	.	6	2	3	2
9 —	» Ehi Musa	27	2	.	.	5	3	.	.
10 —	» Müderris	42	2	.	1	9	5	.	.
11 —	» Arslâniye	67	2	.	3	9	6	.	.
12 —	» Meydan-ı Atik	17	2	.	.	2	1	.	.
13 —	» Alâca	19	2	.	.	4	.	.	.
14 —	» Muzafferiye (2)	17	2	.	.	7	3	.	.

(1) Harputun hususiyetlerinden birisi de, Kale kayalıklarından başka şehirde iki büyük kayalığın daha bulunması ve bunlardan Murad III. devrinde (Sergerdan-ı kaya) denilen bu mahallèyi üstünde bulunduran öte kayabaşı, diğeri ise Ağa mahallesinde geniş namaz meydanını içine alan kayalıklardı ki, Harputun zenginleri ve bilhassa Çötelizadeler birbirleriyle rekabete girerek bu her iki muazzam kayalıkların tam kenar zirvelerine boydan boya bir takım şeddadî konaklar kurmalıydı. Bu binalar, mimarî bakımdan çok metîn ve rasin olmakla beraber manzara bakımından da eşsiz ve fevkalâde heybetliydiler. Bunlar evvelce kâmilen Çötelizadelerin ellerinde iken, sonraları İspirzadelere ve daha sonra da Harputun eski ve zengin ailelerinin

« Mahalle-i Eramine-i nefs-i Herburt »

			Hane	Mücerred
15 —	»	Sinabut	70	18
16 —	»	Gürcü bey	180	53
17 —	»	Şehroz	112	49
18 —	»	Norses	133	45

Hülâsa :

		İslâm	Hıristiyan
18	Mahalle	14	4
964	Hane	469	495
253	Mücerred	88	165

Eimme	Müezzin	Feraş	Sayirt	Bikes	Müflis	Sulaha	Sipahi
14	15	1	11	100	46	5	6 (3)

Şu tablodan anlıyoruz ki, on beşinci asır sonlarında Harput'un en kalabalık mahalleleri, şehrin doğusunda ve orta kısmındaymış... Bilhassa (Fatih Ahmed) de Molla Seyid Ahmed namiyle büyük bir mahalle ve sonra sırasiyle Arslâniye, Cami-i kebir, Sarahatun ve Müderris mahalleleri gibi islâm, Gürcü bey, Norses gibi Ermeni mahallelerinin nüfusu fazlaymış... Sonra şehir, tedricî surette batıya doğru genişlemeğe başlamış ve mahalle sayısı da 18 den 22 ye çıkmıştır.

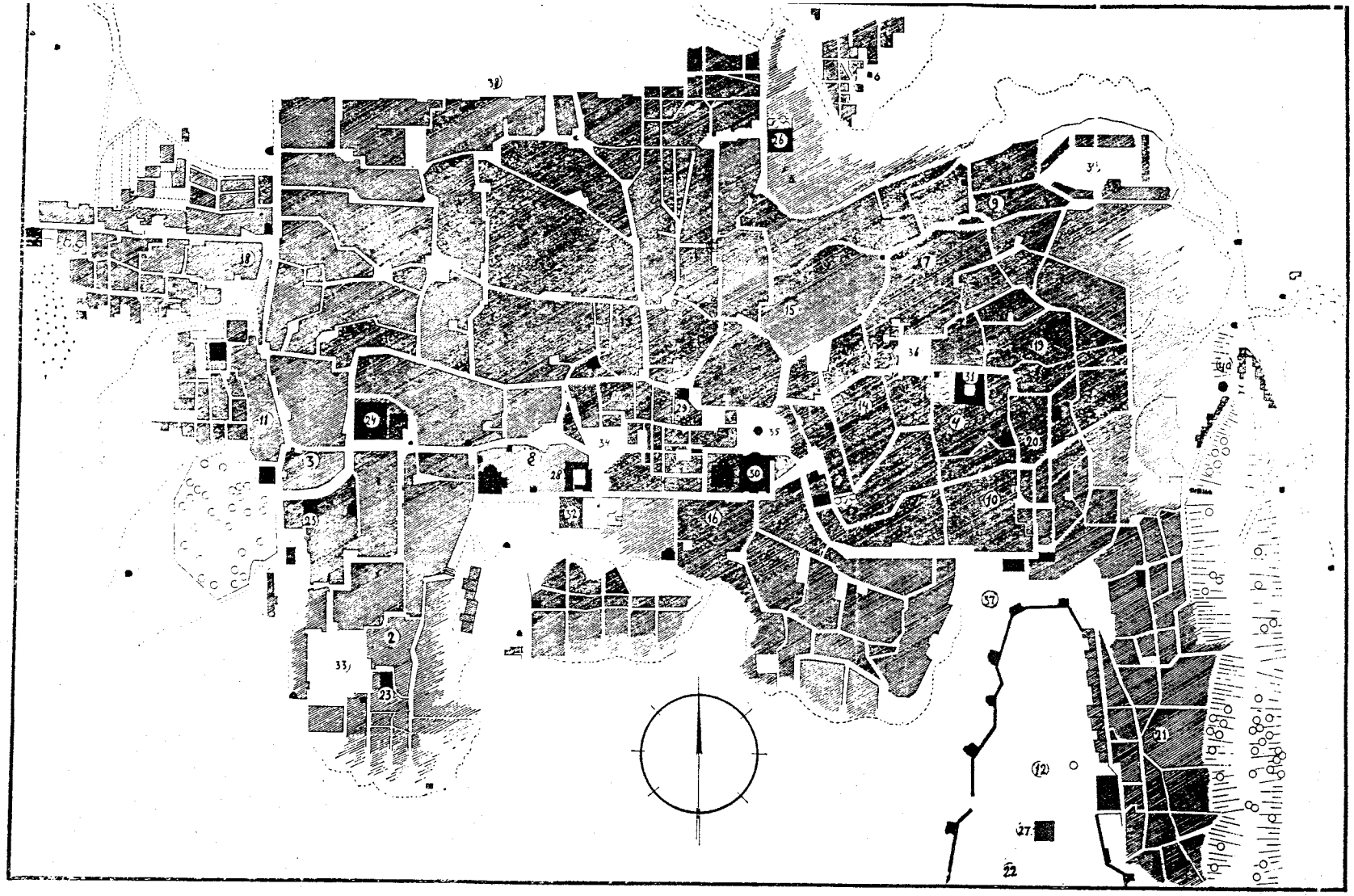
---

ellerine geçmişti. Muazzam kemerli ve iki tarafı binek taşlı cümle kapılarının heybeti altından bu konaklara girenler, uzun ve loş hollerden geçerek merdiven çıkmadan bir terasa çıkar gibi, öyle zarif sofalara, öyle gönül çekici odalara rastlarlardı ki, kendilerini bin bir gece masallarının içinde zannederler, pencere önlerine yaklaştırlar mı manzaraya hayran kalır ve fakat gözleri kararıp heyecandan heyecana düşer ve kendilerini hemen geriye atarlardı.

Hey kidi kartallar yuvası Harput!... Beni bu tavsif ve izaha sevk eden, Mahalle-i Sergerdan-ı Kaya (Başdöndürücü kaya) cümlesi ilmuştur.

(2) Bu mahalle, bugünkü vilâyet merkezi olan Elâzığ kasabasiydi.

(3) Başvekâlet arşivi, Tapu defteri. S. 178-179.

Mahalleler

(1) Ağa mahallesi
(2) Alacamescit
(3) Ahmedbey
(4) Cami-i Kebir
(5) Esadiye
(6) Ebu Tahir
(7) Ehi Musa
(8) Hocamescit
(9) Hacılar
(10) Karasofi
(11) Kozluca

Mahalleler

(12) Kale
(13) Meydan
(14) Müderris
(15) Ortak
(16) Sarahatun
(17) Zahriye
(18) Şehroz
(19) Çelebi
(20) Gürcübey
(21) Süryani
(22) Sinabut

Camiler

(23) Alacalı cami
(24) Ağa »
(25) Ahmetbey »
(26) Esadiye »
(27) Kale »
(28) Kurşunlu »
(29) Meydan »
(30) Sarahatun »
(31) Ulu »

Muhtelif

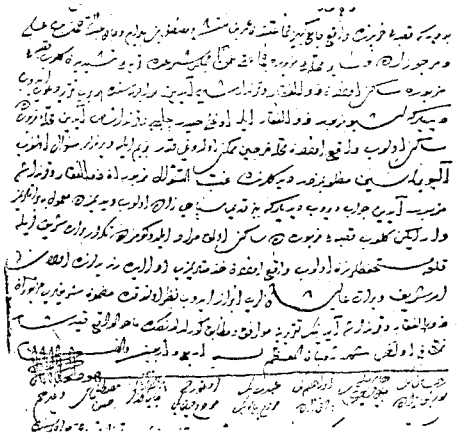
(32) Hükûmet konağı
(33) Kayabaşı meydanı
(34) Kömür meydanı
(35) Büyük meydan
(36) Keşoğlu meydanı
(37) Kale meydanı
(38) Meteris
(39) Çatalkaya
(40) Dabağhane

Murad IV. devrinde ise (1623 - 1640) :

1 — Müderris Mah.	6 — Sara Hatun	11 — Huriye Hatun
2 — CumaMescidi M	7 — Hoca	12 — Ehi Musa
3 — Meydan Camii M	8 — Hacılı	13 — Arslâniye »
4 — Osman Kethüda	9 — MollaMaksut Mes	14 — Cami-i kebir
5 — Kozluca	10 — Ortak mescidi	15 — Dere hamamı (4)

Bu devirde ise Ermeni mahallelerinden başka 15 İslâm mahallesi tesbit edildiğine bakılırsa şehrin bir az daha genişlediği görülmektedir.

Yine bu devirde, bir de mahalle harcı mükellefiyeti varmış ki, bu harçtan yalnız sipahiler ve sipahi zadeler istisna edilirmiş... Buna dair vesikanın klişesi (61) numarada ve metni de aşağıdadır. (5)

Resim : 61 — Mahalle harcı hakkında

---

(4) 1044 tarihli bir şer'î mahkeme tescil defterinden.

(5) » » » » » » » S. 81

«Budur ki kasaba-i Herpertte vaki cami-i kebir cemaatinden Ömer bini Menteşe ve Mustafa bini Bayram ve Hacı Abdurrahman bini Ali ve Mercu zade ve sair mahalle-i mezbure cemaati umumen meclis-i şer'îde kariye-i Tişitten (Dişidi) gelüp kasaba-i mezburda sâkin olan Zülfikar ve karındaşı (kardeşi) Aydın müvacehesinde her biri takrir-i dâva edüp dediler ki işbu mezbur Zülfikar ile oğlu Haydar Çelebi ve karındaşı Aydın mahalle-i mezbureda sâkin olup vâki olan mahalle harcın mümkün olduğu kadar bizim ile vermezler. Sual olunup alıverilsin matlubumuzdur dediklerinde Gibbessual (sualdan sonra) mezbur Zülfikar ve karındaşı mezbur Aydın cevap verüp dediler ki biz kadimî Sipahi zade olup ve yedimizde (elimizde) mamulünbih (kendisiyle icra edilen) beratlarımız var iken gelüp kasaba-i mezburda sa-

Son zamanlarda ise şehrin büyümesi ve nüfusça da kesafet peyda etmesiyle bu miktar 22 ye çıkmıştır.

1 — Ağa mahallesi, 2 — Alâca Mescit, 3 — Ahmed Bey, 4 — Cami-i Kebir, 5 — Esadiye, 6 — Ebutâhir. 7 — Ehi Musa, 8 — Hoca Mescidi, 9 — Hacılar, 10 — Kara Sofu, 11 — Kozluca, 12 — Kale, 13 — Meydan, 14 — Müderris, 15 — Ortak, 16 — Sarahatun, 17 — Zahriye. Bu 17 mahalle islâm mahalleleridir. 18 — Şehroz, 19 Çelebi, 20 — Gürcübey, 21 — Süryani, 22 — Sinabut. Bu beş mahalle de Hıristiyan mahallesidir. (5)

Şu resmî kayıtlara göre (1574 - 964.H) tarihinde 18 mahallede (964) ev bulunduğu ve bu tarihten (1634-1044.H) tarihine kadar mahalle adedi 20 ye ve son zamanlarda ise 22 ye çıkması dolayısile gerek mahalle ve ev, gerekse nüfus sayısının yıldan yıla arttığını görmekteyiz.

---

kin olmak mürat eylediğümüzde tekrar berat-i şerif ile kale müstahfizlerinden olup vâki olan hizmetlerimizi idare ederiz yedlerinde olan emr-i şerif ve berat-ı âlişanları ibraz edüp nazar olundukta mazmun-ı şerifleri mezburan Zülfikar ve karındaşı Aydının takririne muvafık ve mutabık görüldükten sonra ma hüvel-vaki kayd şüd Nemk-ı (yazmak) fil-Evahir-i şehr-i şabanelmuazzam sene erbea ve erbain ve elf.

Şuhudül-hal : Hüseyin bey Kürkcüzade - Çelebi Hüseyin - İbrahim bey - Çarhcızade - Abdi bey Merdüm (piyale beği) - Uğurlu Merdüm - Piyale Ağa - Mustafa bini Hasan ve gayrihim.»

(5) Bu mahalleler, şehir plânında ayrı ayrı gösterilmiştir.

ASKERÎ DURUM

Harput ve dolaylarının stratejik mevkii itibariyle, yâni Fırat ve Murad nehirleriyle tamamen çevrilmesi ve bilhassa meşhur kalesiyle tarih boyunca birçok milletler tarafından askerî merkez ve bir üs olarak kullanıldığını görmekteyiz. Bununla beraber resmî kayıtlara göre III. üncü Murad devrinde, Kale şöyle bir kadro ile idare ve muhafaza edilirmiş:

Bicihet-i Müstahfizan ve Azban-ı Kala-i Harbrut:

Müstahfizan	Azban
42.	42 (1)

Şu hale göre kalede çok az bir kuvvet varmış, bu halin devamı IV. üncü Murad zamanına kadar sürüp gitmiştir.

IV. üncü Murad devrinde ise yurdu, İranlılara karşı müdafaa bakımından Harput ve dolayları ehemmiyet kesbederek, buraya bir Alay Beyi tâyin edilmiş, kale muhafızlarının mevcudu artırılmış ve sonra Yeniçeri birlikleri için kışlaklar meydana getirilmiş olduğunu da şu tarihî vesikadan öğrenmiş bulunuyoruz ki, oldukça mühimdir. (2)

---

(1) Başvekâlet arşivi, tapu defteri, 998. s, 188.

(2) «El-Hakimün el-Adilûn Kazay-ı Herpert Efendisi ve bilcümle Herpert sancağında vaki Kuzat Efendileri zidat fezailihüm ilâ ylvm-i yübasun, tahiyyat-ı sarfiyat ve teslimat ve afiyat ihdasından sonra inhayi mühibbane budur ki, haliya ferman-ı hümayunla livayi mezbur Yeniçeri ocağına kışla tayin buyrulmağıl ber muktazay-ı emr-i âli ocağın emekdarlarından mafharül-Emasil-i vel - Ayân Halil Ağa zide kadrühu kanun üzre Kışla Ağası nasp olunmağın işbu mektub-ı meveddet üslûb tahrir olunup irsal-i izz-i huzur kılındı. Ledel - Vusul memuldur ki, livayi mezbure tayin ve irsal olunan ocak halkı ol canibe varduklarında ferman-ı âli muktezasınca Âğay-ı müşarünileyh mübaşeretle kendularuna mesken ve kifayet miktarı zad ve zevaidlerün ve davarlaruna ahur ve mutad üzre arpa ve samanlarun ve sair mümkin olan mühimmatlarun olageldüğü üzre tedarik ettirilüp hilaf-ı mutad eğer kendulara ve eğer davarlaruna muzayaka çektirilmeyüp ferman-ı cihan muta-ı sultani muktazasınca Âğay-ı müşarünileyhe bu tarafdan verilen defter mucibince varan kışlakçıyı taht-i kazayi adalet şiarımızda vâki olan nevahi ve kura ve kasabata hakk-ü adl üzre tevzi ettirilüp ferman buyurulduğu üzre yem ve yiyeceklerin olageldüğü üzre tayin olunup hüsn-i hal üzre yerlu yerine yerleşdüresün, velhasıl kışla ahvali umûr-i mühimmedendir ferman-ı âli birle varan ocak halkına zaruret çektirilmeyüp ve reâya fükarasına dahi zulüm ve heyf ettirmesün ve bilcümle eğer kışla ahvalıdır ve eğer zapt-ü rapt ahvalıdır Âğay-ı müşarünileyhe hüsn-i muzaharet olunup ferman-ı âli üzre ahsen vechile itmam-ı hizmet olunmağa sayı mevfûr buyurasun.

Resim : 62 — Kışlaklar hakkında.
IV. üncü Muradın emirnamesi

Bu tarihten dört ay sonra Padişah tarafından bizzat yazılan şu tezkere de Alay Beyinin mevcudiyetini göstermektedir. (3)

Ve en nihayet Reşit Mehmet Paşanın (1833 - 1249.H) tarihinde 40 tabur askerle doğuda islâhat yapmak üzere Harput'a geldiğini, bir kısım kışlalar ve mühimmat depoları yaptırdığını mülkî idare kısmında tebarüz ettirmiştim.

Sonraları burası IV. üncü ordu merkezi olmuştur.

Alman kumandanlarından «Moltke» (1838 - 1254.H) tarihinde Harput - Elâziz'i ziyaret etmiş ve Müşiriyet dairesine giderek Kumandan Hâfız Paşa ile görüşmüş ve askerî müesseseleri gezmiştir. Hâtıratında der ki: Gerek Hâfız Paşa zamanında ve gerekse ondan evvelkiler tarafından inşa edilmiş olan kışlaları gezdim, bu kışlalarda ferah ferah 6,000 asker barınabilir. (4)

IV. üncü Ordu merkezinin Erzurum'a, sonra Erzincan'a naklini müteakıp bu kışlalar bakımsızsıktan kâmilen yıkılmış ve sonraları da ihtiyaç hissedilince şehrin içinde kalan bugünkü kışla yapılmıştır.

(1838 - 1305/1306.H) yıllarında 1,0000 kişilik hazır silâhlı ve 2,000

Ve Yeniçeri ve Acem oğlanı ve Topcu ve Cebeci zümresinden mükim ve müsafir fevt olanların beytülmale ait olan metrukâtlarının mezbure zapt ettirüp marifet-i şerile sûk-i sultanide furuht kılınup hasıl olan nukudu derkise edüp mühürleyüp müfredat defteriyle mezbure teslim ve bu canibe irsal buyurasun ve lâkin hilâf-ı şer-i şerif kimesneye zulüm ve heyf ettirilmemek babında sayi cemiliniz bidiriğ buyrula, baki hemişe ulûm-i fezail der seccade-i şeriat müstedam birabbil-İbad. Tahriren fi şehr-i cemaziyel-evvel sene erbea ve erbain ve elf.»

Elimde mevcut bir şerî mahkeme tescil kayt defteri, s. 151.

(3) «Kıdvetül - Emasil-i vel-Akran Harpert sancağının Alay Beyisi olan zide kadrühû tavkii rafii humayun vasıl olıcak malum ola ki, sen yarar ve uğûr-ı hümayunda nice hidemat-ı mebrûre vücuda getürmüş emekdar olup ve halen bu sal-i ferhünde falde Cenab-ı Huday-ı Hazret-i müsteana tevekkül ve mucizat-ı şerife-i Hazret-i Resul-i ekreme tevessül edüp, bizzat cenab-ı devlet-meabım kasd-ı savab-ı gaza ve cihad ve terkibe-i hal-i bilâd ve ibad içün Şark seferine müteveccih olmağle umur-i sefer ve takayyüd-ü asakir ile ziyade tabiye-i humayunum olduğundan maada bilcümle Beylerbeyi ve sancak beyleri mükemmel kapuları ve sair seferlerden ziyade yarar, harp ve darbe kadir adamlariyle rikâb-ı hümayunuma istikbale gelmek babında. Ramazan el-Mübarek sene erbea ve erbain ve elf.»

Elimde mevcut bir şer'î mahkeme tescil kayt defteri, s. 119.

(4) Bu kışlalar, Hüseynikin hemen altında ve cephaneliğin üstünde Ulu ova köylerine gidecek yolun sol tarafındaydı. Temellerine doğru bir metre kadar yükseklikdeki yıkık duvarlarını bizler de gördük.

redif olmak üzere bir askerî kuvvet daima mevcuttu. Bu kuvvet, Ferik denilen bir Paşanın (General) kumandasındaydı. Miralay (Albay) rütbesinde iki Alay Kumandanı vardı, bunlardan birisi Nizamiye, diğeri Redif Alayları için vazifeliydiler. Bir de kurmay heyeti vardı. Garnizonda 3,000 asker, 5 top ile bir de bando vardi. Bütün bu birlikler, merkezi Erzincan'da bulunan IV. üncü Orduya bağlıydı.

Kışlanın üst tarafında (200) yataklı bir askeri hastane bulunduğu gibi (5) Hüseynikde çok metin ve aynı zamanda iyi bir mimarî üslûbiyle yapılan bir de silâh deposu vardı.

Redif teşkilâtı: Bağlı bulundukları nahiye ve köylerle Harput ve Elâziz, iki tabur asker çıkarırdı. 4 bölükten ibaret bu taburlara bir binbaşı kumanda ederdi. Bu teşekküller aynı zamanda bugünkü askerlik dairelerinin yaptığı vazifeleri de yaparlardı. Seferde ise 1,000 mevcutlu mükemmel ve ayrı ayrı iki tabur asker çıkarırlardı.

160 ı atlı ve 200 ü piyade olmak üzere bir de zaptiye (Jandarma) Alayı vardı ki, bu da bir Miralayın kumandasındaydı, bu alaydan bir bölüğü bir yüzbaşının idaresinde Harput kazasında vazife görürdü.

(5) Bu hastane, sonraları kolordu merkezi olarak kullanılıyordu.

HARPUT'UN KAZAYA TAHVİLİ VE KAYMAKAMLARI

Harput, gerçi 2. nci bir daire-i belediye olarak Elâziz'e bağlı büyük bir kasabaydı; fakat bir taraftan nüfusunun günden güne artması, diğer taraftan ticarî ve iktisadî durumunun bariz şekilde terakki etmesiyle halkın bu yönden idarî, malî ve adlî işlerinin çoğalması sebebiyle işlerini güçlerini bırakarak en ehemmiyetsiz bir iş için 5. km. mesafede bulunan vilâyet merkezine inip çıkmaları, halkı zarara sokuyor ve rencide ediyordu. Bunun üzerine Harput'un kazaya çevrilmesi için gereken teşebbüs ve müracaat neticesinde: Harput'ta III. üncü sınıf bir kaymakamlığın teşkili (1897 - 1313.R) tarihinde irade-i seniyyeye iktiran etmiş ise de malî sebeplerden dolayı geri bırakılmıştı.

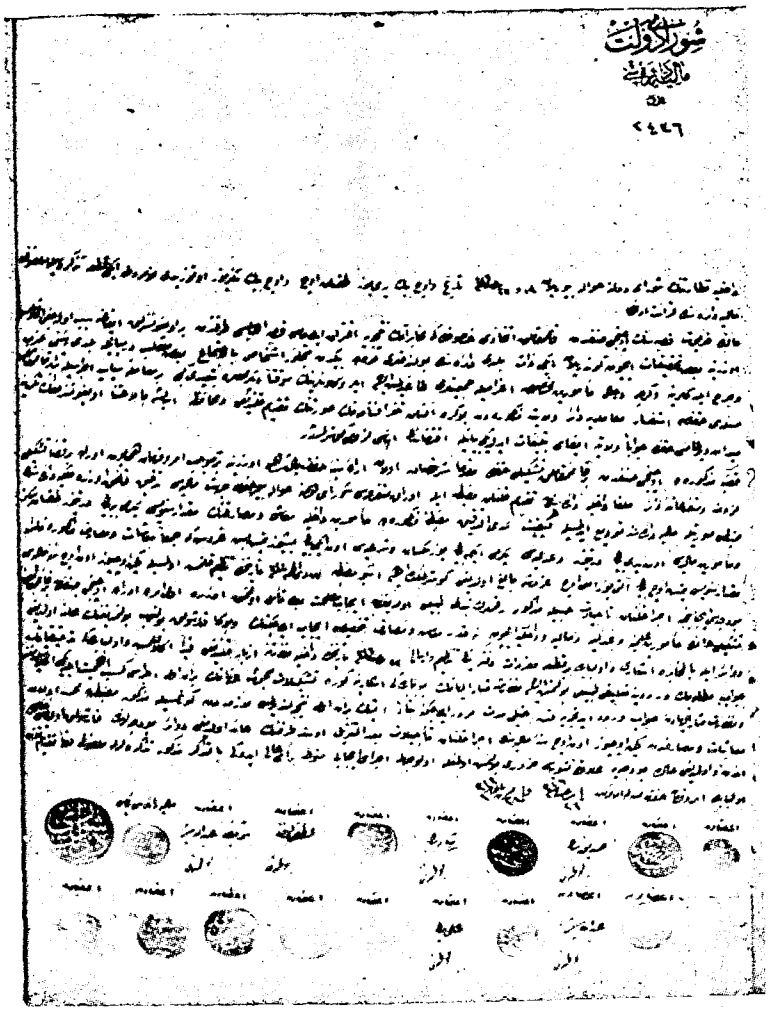
İki sene gibi uzun bir zamanda emrin tebliğ edilmediğini gören Harput'lular, çok üzülmüş ve sinirlenmişlerdi. Buna karşı esnaf, tüccar, günlerce dükkânlarını kapayıp açmamak ve telgrafhane önüne toplanmak suretiyle Babıâliye ve doğrudan doğruya Mabeyn'e istirham yollu telgraflar çekmişler ve bunun neticesi olarak kazanın teşekkülü hakkında (1898 - 28 Kasım 1314) tarihli ve 2436 sayılı 17 aza ve 1 reisten ibaret Şûray-ı Devlet Maliye dairesince metni (1) ve klişesi aşağıda bulunan bir

---

(1) Dahiliye Nezaretinin Şûray-ı Devlete hevale buyrulan 19 ve 23 Recep 316 tarih ve 3793 ve 3837 numaralı iki kıta tezkeresiyle melfufu maliye dairesinde kıraat olundu.

Mealinda Harput kasabasının 3 üncü sınıfdan kaymakamlık ittihazı hususundaki muhaberatın neticeye iktiran edememesi kasaba ahalisi tarafından bir uygunsuzluk ikaına sebep olacağı anlaşılması üzerine bazı tahkikat için gönderilen iki zat beledi dairesinde bulundukları sırada bini mütecaviz eşhas biliçtima bazı metalip dermeyaniyle beledi reisini darp ve cerh eylediklerine ve gerçi derhal memurin-i mahsuse izamiyle cemiyetleri dağıtılmış ise de ileru gelenlerinin muvakkaten diğer mahallere tebidi gibi bir muamele-i siyasiye icrasiyle beraber kaymakamlık meselesi hakkında da istifsar-ı muameleye dair vilâyet-i mezkûreden bu kerre alınan telgrafnamenin suretinin taktim kılındığı ve muhafaza-i âsayişe bilitina uygunsuzluğun tekerrürüne meydan verilmemesi hakkında cevaben vilâyete ifay-ı tebligat edildiği beyaniyle iktizasının inbası lüzumu gösterilmiştir

Kasaba-i mezkûrede 3. üncü sınıfdan bir kaymakamlık teşkili hakkında mukaddema şerefsadir olan irade-i seniyye-i hazreti padişahî üzerine bermucib-i emr-ü ferman-ı humayun orada bir kaza teşkili lüzumuna ve müteferriatına dair mülga

Resim : 63 — Harputun kazaya tahvili hakkında Şuray-ı Devlet Maliye Dairesi mazbatası.

dahiliye dairesinden taktim kılınan mazbata ile evrak-ı mütafarriası şûray-ı Devlete havale buyurulmağle cihet-i maliyesi tetkik kılınmak üzere mülkiye dairesinin zaptı suretiyle maliye dairesine tevdi edilmesiyle keyfiyet ledettetkik mazbata-i mezkûrede memurin-i dahiliye maaş ve mesarifinin miktar-ı senevîsi 21498 ve memurini maliyesi 17400 ve adliyesi 22180 ve şeriyesi 12575 kuruş ki, ceman maaşat ve mesarif-i mezkûrenin miktar-ı senevisi 73653 kuruşa baliğ olduğu gösterilmekte

mazbata tanzim edilmiş ise de, yine mali sebeplerden dolayı geri kalmıştır.

Nihayet Harputlular, bu işi takip ve neticesini almak üzere İstanbul'a bir mümessil göndermeğe karar vermişlerdi. Bu zat, Efendigillerden meşhur vâiz ve âlim Hacı Mehmed Said Ef. idi. Hacı Ef. İstanbul'a gelmiş ve yaptığı teşebbüsler (2) neticesinde Meclis-i mahsus-u Vükelâdan bir mazbata alarak bu mazbata Sadaretin (1898. 28 Temmuz 1315) gün ve 946 sayılı tezkeresi (3) ile birlikte mabeyne takdim edilmişti.

Bunun üzerine (1899 - 7 Ağustos 1315) de ikinci defa sadir olan

---

ise de işbu mazbata 17 zilhicce 310 tarihinde tanzim kılınmış olmasiyle geçen 313 sene-i maliyesi bütçesi icabınca icra kılınan te'cilât hasebiyle mezkûr rakamlerin tebeddülü tabii olduğundan icab-ı maslahat badehu teemmül olunmak üzere evvel emirde orada 3. üncü sınıfdan bir kaymakamlık teşkili halinde memurin-i ilmiye ve ve buna karşılık bulunup bulunmadığının ait olduğu devair tahsisi icab edeceğinin ve buna karşılık bulunup bulunmadığının ait olduğu devair ile bilmühabere iş'arı ve olbabda bir kıta müfredat defterinin tanzim ve irsalı 23 recep 316 tarihinde Dahiliye Nezaretine izbar kılındığı kayden anlaşılmış ve olbabdaki tetkikatın cevab-ı matlubun vuruduna taliki tabii bulunmuş ise de nezaret-i müşarünileyhanın bu babdaki iş'arına göre teşkilât-ı mebhusü anhanın bir ân evvel icrası kesb-i ehemmiyet eylediği anlaşıldığına ve nezaret-i müşarünileyhadan cevap vurud edinceye kadar haylı müddet mürur edeceğine binaen işin bir ân evvel neticelendirilmesi lâzımeden görünmesiyle mezkûr mazbatada muharrer olan maaşat ve masarifden geçen 313 sene-i maliyesinde icra kılınan te'cilât badettenzil üst tarafının ait olduğu devair bütçelerinde karşılık olduğu halde andan ve olmadığı halde bütçeye ilâveten tesviyesi zarurî bulunmuş olmağle olvechile icray-ı icabı menut-ı re'y-i âli edüğü bittezekkür mezkûr tezkerelerle melfufu leffen taktim kılındı. Olbabda emr-ü ferman hazret-i menlehülemrindir.

Şûray-ı Devlet. Maliye dairesi reisi ve 17 aza. 29 Kasım 314.

(2) Bu hususda H. Mehmed Said Ef. nin İstanbulda oynadığı rolü, Efendigiller aile tarihinde bulacaksınız.

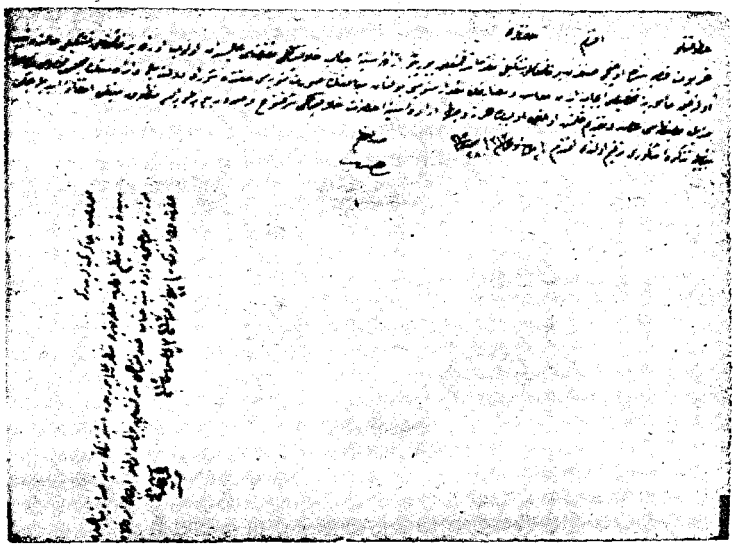
(3) Atufetlu Efendim Hazretleri. Harput kasabasında 3. üncü sınıfdan bir kaymakamlık teşkili mukaddema şerefmutaallik buyrulan irade-i seniye-i cenab-ı hilâfetpenahi muktazay-ı âlisinden olup orada bir kaymakamlık teşkili halinde tayin olunacak memurine tahsisi icabeden maaş ve mesarifin miktar-ı senevisi bulunan mebaliğin suret-i tesviyesi hakkında Şûray-ı Devlet Maliye dairesinin Meclis-i mahsus-u vükelâdan müzeyyel mazbatası arz-ü taktim kılınmış olmağle olbapda her ne veçhile İrade-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenahi şeref-sumuh ve sudur buyrulur ise mantuk-ı münifi infaz edileceği beyaniyle tezkere-i senaveri terkim kılındı efendim

28 Temmuz 1315 Sadr-ı Âzam

Maruz-i çaker-i kemineleridir ki, Reside-i dest-i tâzim olup melfuflariyle manzur-i âli buyrulan işbu tezkere-i samiye-i sadaretpenahileri üzerine mucibince irade-i seniyye-i hilâfetpenahi şerefmutaallik buyrulmuş olmağle olbapda emr-ü ferman hazret-i menlehülemrindir.

7 Ağustos 1315 Serkâtib-i hazret-i şehriyâri

irade-i seniyye (4) ile Harput, 41 köyü ile merkez ve 50 köyü ile Sarini nahiyesinden ibaret bir kaza olmuştur.

Resim : 64 — Harputun kazaya tahvili hakkında Sadaretin tezkeresi ve İrade-i Seniyye sureti.

İlk Kaymakamlığa :

Çapanoğlu Şevki Bey. Pütürge Kaymakamı. (22 Kasım 315 - 1899) gün ve 1747 sayılı irade-i seniyye ile. (5)

Halit Bey. Eğin Kaymakamı. (13 Nisan 319 - 1903) gün ve 120 sayılı irade-i seniyye ile, Şevki Beyin Eğine, Halit Beyin Harput'a tahvilleri yapılmış ve 10 Kasım 1320 de ayrılmtştır. (6)

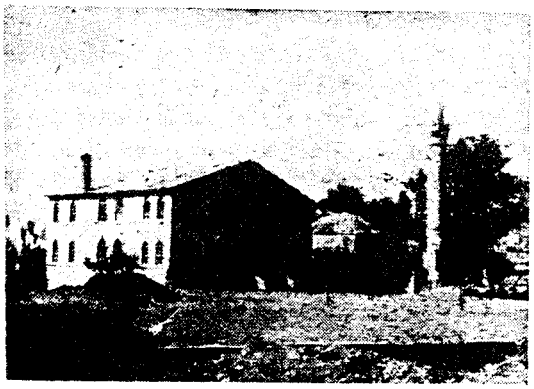
Ahmed Hazım Bey. (15 Kasım 1320 - 1904) gün ve 1903 sayılı irade-i seniyye ile (7) zamanında Harput hükûmet konağının inşaatı tamamlanmış ve resm-i küşadı yapılmıştır.

Faik Bey, (7 Nisan 1323 - 1907) gün ve 3066 N. İrade-i seniyye ile. (8)

---

(4) Başvekâlet arşivi dahiliye, No. 801.
(5) Başvekâet arşivi, irade-i seniyye, dahiliye, 1317.H N.16
(6) » » » » » 1321.H N.48
(7) » » » » » 1322.H N.17
(8) » » » » » 1325.H N.12

Abdullah Naci Bey. (20 Mayıs 1323 - 1907) gün ve 908 N. irade-i seniyye ile. (9)

Resim : 65 — Harput Hükûmet Konağı.

İzzet Bey, (6 Ekim 1324 - 1908) gün ve 2382 N. irade-i seniyye ile (10) tâyin edilmiş, 15 Kasım 1324 de işe başlamıştır. Zamanında Birinci Cihan Harbi patlak vermiş, (20 Temmuz 1330 - 1914) de Seferberlik ilân edilmişti. Çok namuslu ve dürüst bir idare âmiriydi. Bu badirede hiç kimseyi kırmamış ve bütün halkın itimat ve sevgisini kazanmıştı. Esasen kendisi yıllarca Elâziz'de doktorluk ve Sıhhiye Müdürlüğü yapmış olan Murtaza Efendinin oğluydu. Eğin Kaymakamlığına tahvili üzerine yerine :

Asım Bey, (15 Ekim 1330 - 1914) gün ve 7 N. irade-i seniyye (11) ile tâyin edilerek 27 Ekimde işe başlamış ve (31 Temmuz 1331 - 1915) de Akçadağ'a tahvili üzerine ayrılmıştır. Zamanında Belediye Reisi Dayızade Mehmed Efendiydi.

Vasfi Bey. Akçadağ Kaymakamı. (23 Temmuz 1331 - 1915) gün ve 32 sayılı irade-i seniyye (12) ile tâyin edilmiş ve 15 Ağustos'da işe başlamış ve (19 Aralık 1331 - 1915) gün ve 15 sayılı irade-i seniyye (13) ile Arapkire tahvil ettirilmekle ertesi gün vazifesinden ayrılmıştır.

Ahmed Şakir Bey. Topçu Kaymakamı. Vekâleten tâyin edilmiş (20 Aralık 1331) de işe başlamış (10 Haziran 1332) de ayrılmıştır.

---

(9) Başvekâlet arşivi irade-i seniyye, dahiliye, 1325.H N.26
(10) » » » » » 1326.H N.28
(11) » » » » » 1332.H N.2008
(12) » » » » » 1333H. N.905
(13) » » » » » 1334.H. N.2131

Ali Rıza Bey. (14 Haziran 1332 - 1916) da işe başlamış ve (18 Ağustos 1333 - 1917) de ayrılmıştır.

Tevfik Bey, (19 Ağustos 1333 - 1917) de işe başlamış ve (8 Haziran 1334 - 1918) de ayrılmıştır.

Hikmet Bey. (13 Ekim 1334 - 1918) de işe başlamıştır. Bu zat, Vilâyet Hukuk İşleri Müdürlüğünden vekâleten Kaymakamlığa getirildi. Zamanında Dersim isyanı başlamış ve Harput sınırları içerisine sarkmaları bir ân meselesi iken, bu zat elinde tabancası olduğu halde köylerden topladığı millî kuvvetlerle zabıta kuvvetlerinin başında kaza hudutlarını muhafaza için Adedi köyüne kadar gitmiş, Dersimlilerin Murad'ı geçmelerine mâni olmuştur.

Hikmet Beyden sonra Çemişgezekli Rüştü Bey tâyin edilmiştir.

Kâmil Bey, (14) tâyin edilerek (2 Ağustos 1337) de işe başlamış, kazanın lâğvine kadar kaymakamlıkta kalmıştır. Zamanında Belediye Reisi Hacı Fehmi Efendiydi ve yine bu sırada Harput Adliyesinin lâğvi kararlaştırılmış olduğundan 5 Şubat 1338 de bir heyet, bütün Harput halkının mühürlediği bir mahzarı, Vali Süleyman Sami Beye vermişler ve ricada bulunmuşlarsa da arzuları yerine getirilmemiş, Adliye lâğvedilmişti.

Nihayet Harput'un Elâziz merkezine 5 km. mesafede yakın bulunması sebep gösterilerek 1926 yılında kaza teşkilâtı lâğvedilerek 43 köylü bir nahiyeye çevrilme suretiyle mukadderatının fecî âkıbetini beklemeğe terkedilmiştir.

---

(14) Hikâyeleriyle meşhur olduğundan kendisine hikâyeci kaymakam denilirdi.

SIHHAT İŞLERİ VE İÇTİMAİ YARDIM

Akkoyunlulardan Uzun Hasan'ın (Hasan Padişah 1453 - 1478) Harput'ta bir hastahane yaptırdığı bilinmektedir. Fakat bu hastahaneden sonra aradan 500 sene geçtiği ve nüfus kesafeti de yıldan yıla arttığı halde yeniden hastahane kurulmasında ne Harputlular, ne de devlet hiçbir alâka göstermemiş ve maalesef uzun yıllar bu mesele ihmal edilip gitmişti.

Bu bakımdan Harput'un geçmiş zamanlara ait sıhhî durumu ve eski hekimleri hakkında elimizde hiçbir bilgi yoktur. Nihayet bizler, gözlerimizi hayata açtığımız zaman, Harput'ta hekim olarak iki zatı bulmuştuk. Bunlardan birisi, Hekim Süleyman Efendi, diğeri Prot Hekimi namiyle maruf Artin Efendi. Hekim Süleyman Efendi diplomalı değildi, askerliğinde taşrada uzun yıllar bir hastahanenin cerrahî kısmında çalışmış, orada bazı tıbbî malûmat edinmiş, ilâç çeşitlerini ve bazı ufak tefek ameliyatları öğrenmiş ve bunları sıkıştıkça çıkarıp baktığı kara kaplı bir deftere kaydetmiş, terhisinde memlekete döndüğü zaman, kendini halka hekim olarak tanıtmış ve bu suretle icray-ı tababete başlamıştı. Artin Efendiye gelince, diplomalı olup olmadığını bilemiyorum, ancak bir elinde bastonu, bir elinde ufak ilâç çantası olduğu halde aksakalı ve ciddî tavriyle onu hâlâ Harput sokaklarında görür gibi oluyorum.

Gerçi bu sıralarda vilâyet merkezinde Dr. Murtaza, Dr. Mihail, Dr. Piyer Taşo ve askerî Dr. Kaymakam (Yarbay) Mehmet Bey (1) gibi muktedir ve ehliyetli doktorlar çoğalmaya başlamıştı. Fakat Harput'un orta halli ve fakir halkı, bu doktorları hastalarına getiremezlerdi. Bunlar ancak zenginlerin hastalarına getirilirdi. Sonraları tedricen Harput'a da birçok doktorlar gelmeğe başladı, evvelâ bir Amerikalı doktor geldi, sonra Kamburyan ve Vezneyan namlarında genç ve fakat sivri sakallı iki Ermeni doktoru ve nihayet hükûmet ve belediye doktoru olarak da

---

(1) Mehmed bey, sonraları Erzincanda IV. üncü Ordu Sıhhiye Dairesi Reisi olmştu. Süreyya bey namında bir oğlu vardı.

sayın hemşehrimiz Dr. Şuayip Nuri Barım (2) geldiler. Bunlar hem hastaya giderler, hem de muayenehanelerine hasta kabul ederlerdi.

HASTALIKLAR:

Harput'ta rastlanılan Sıtma, Yatalak (Tifo), Sarılık, İnce hastalık (Akciğer veremi), Sirace (Lenf bezleri tüberkülozu), Yılancık, Boğaz dolması (Anjin), Satlıcan (Zatürrie-Zatülcenp) gibi soğuk algınlığı Sürgün (İshal), Çor (Nezle ve grip), Göz hastalıkları, Saçkıran ve Kel hastalıkları, yıl çıbanı ve diğer çibanlar gibi hastalıklara karşı halk tarafından türlü türlü tedavi usulleri tatbik edilirdi. Bir fikir vermek üzere bunlardan birinci ve sonuncusunun ne tarzda tedavi edildiğini kısaca bildirmek isterim:

Sıtmada nöbet tuttuğu zaman hasta, şehrin etrafında bulunan bazı şifa pınarlarına götürülüp, burada buz gibi sular, taslarla tepesinden aşağı dökülürdü. Dabahanenin iç kısmındaki kaynaklar, Mürüdü nahiyesinde Arslan çayı pınarı, Göllü bağlarda Çapçaklı pınar en çok gidilen yırlerdi. Bunlardan başka nüfuz sahibi, mazanneden bir zata üç tane badem yazdırılıp, her sabah bunlardan bir tanesini hastaya aç karnına yutturmak, ayrıca yine böyle bir kimseye iplik okutup her okuyuşunda bir düğüm yapılarak, bu ipliği sıtmalının koluna veya boynuna takmak gibi...

Yıl çıbanına gelince:

Harput'ta çeşitli çıbanlar arasında en müz'ici, Yıl Çıbanı denilen çıbandı ki, buna Urfa, Şark Çıbanı da denilirdi. Bir yıl sonra kendi kendine geçtiği için Harput'ta adı, Yıl Çıbanıydı. Bilhassa çocukların yüzlerinde, el ve kollarında görüldüğü gibi, büyüklerde de nadiren görülen çirkin bir çiban çeşidiydi. Mikroplarını sinekler taşır, evvelâ küçük bir sivilce halinde görülür, sonra kan toplıyarak kırmızı, büyük ve fena bir hal alır, açılınca da kan ve irin akmağa başlardı. Tedavi şekli: Açılmadan evvel kırmızılığın, açıldıktan sonra yaranın üzerine, büyüklük ve küçüklüğüne göre mavi renkli bir bezden yuvarlak bir parça kesilir, kenarları makasın ucuyla 4 - 5 mm. derinliğinde kırpılarak saçaklandırılırdı. Sonra bu bezin üzerine az miktarda çiriş, suda ezdirildikten sonra sürülür ve bu çirişin üstüne de (Habilmelik) denilen haplardan bir iki tanesi kırıldıktan ve içindeki zehirli özü döğüldükten sonra bu tozdan az miktarda çirişin üzerine serpilerek yaranın üzerine yapıştırılırdı. Çiriş yapıştırmak için iyi, fakat mavi beze bir türlü akıl erdirmemiştim. Bu bez, her sabah yaranın üzerinden kaldırılarak yara temiz yıkanır ve

(2) Ankara ve İstanbul Sıhhiye Müdürlüklerinde bulundu, şimdi emeklidir.

ikincisi tekrar yapıştırılırdı. Tâ ki, yaranın etrafındaki kırmızılık geçinceye kadar... Kırmızılık geçince yaranın üzerine krem sürülür ve bir iki gün içinde tamamen iyi olurdu. Fakat yara nerede ise orada iz bırakır, ancak sivilce halindeki müdahalelerin neticesinde iz bırakmazdı.

Evvelce Harput'ta hastahne olmadığı gibi Eczahane de yoktu. Ancak Meşrutiyetten sonra (1909 - 1325) de Amerikalılar, Saraçhanebaşında büyük bir eczahane açtılar, ikinci eczahaneyi de eski Bedesten civarında Eczacı Milkon Ef. açtı. Daha, evvelleri bu eczahanelerin vazifelerini baharatçı dükkânları yaparlardı. Bu iptidai ecza sanatını, Harput'ta ancak tek bir aile benimsemişti. Hacı Kasım oğulları!... Attarlardaki ufak dükkânlarının üç bir taarfı tavanlara kadar yükselen ufak çekmelere Hindistan ve Arabistan'dan getirilmekte olan Sinameki, Hezertere, Kustuhindi, Habilmelik, Kükürt ve bunlara benzer binbir çeşit ilâçlar yerleştirilmişti. Her çekmenin üzerinde bu ilâçların cins ve nevilerini belirten etiketler vardı. Bu attarlar, hasta sahibinin müracaatı ve isteği üzerine kendiliklerinden ilâç tertip edebilirlerdi, havanları da vardı, ilâçları bazan kendileri hazırlar, bazan da nasıl yapılacağını müşteriye tarif ederek içine konacak maddeleri satarlardı. İstanbul'un eski Mısır Çarşısını andıran bu attarlar çarşısına girildiği zaman binbir çeşit baharat kokusu insanı karşılardı.

Harput'ta evvelce diş tabibi olmadığından, bu yüzden diş tedavisi denilen bir şey de yoktu, yalnız eskidenberi diş çıkarmağı, dükkânlarında bir iki kerpeten bulundurmakta olan berberler yaparlardı, dişleri ağrıyanlar, bu berberlere gider ve ağrıyan dişlerini çatır çatır çektirirlerdi, bazan yanlışlıkla sağlam dişler de giderdi.

Harput berberlerinin içinde iyi diş çekmekle şöhret kazanmış olan berber Hacı Süleyman ile, berber Hacı Mustafa önde gelenlerdendiler. Bunlardan ikincisi, berberliği bırakarak hakikaten iyi bir dişçi oldu, hattâ İstanbul'a gelerek Diş Tababeti Mektebi'nde imtihan vererek permili diploması da aldı ve yıllarca Elâzığ'da, Malatya'da ve Adanada dişçilik etti. Rahmetli Hacı Mustafa, birçok gençleri diş tabibliğine teşvik ettiği gibi kendi çocuklarını da bu meslek için okutup yetiştirdi.

İçtimaî yardım bahsine gelince:

Müfekkiremizi Harput'un yarım asır evvelki sosyal hayat şartları üzerine tevcih ettiğimiz zaman, bu belde halkının birbirlerine karşı daima sevgi, hürmet, şefkat ve samimiyet havası içerisinde yaşadıklarını görürüz. Birbirleriyle karşılaşan insanlar, mûnis ve güler yüzle her şeyden evvel müsafaha (El sıkma) eder, hal hatır sorarlardı. Halkın bütünü kötü gün dostuydular, aynı zamanda iyi günlerinin neş'e ve heyecanlarını da aralarında paylaşmayı çok iyi bilirlerdi.

Hal ve vaktı yerinde olmayıp da muhtaç olan kimseler, mahalle halkı tarafından bilinir ve tanınırdı, bunlar aç kalsalar da sesleri çıkmaz, ihtiyaçlarını kimseye söylemez, sabırlı, sakin ve tam mânasiyle (Fukaray-i sabirin) denilmeğe lâyık kimselerdi.

Bu gibilere yardımın başında her şeyden evvel zekât gelirdi, bu hususta çok hassas davranarak zekâtlarını santimi santimine hesap edip tutarını lâyık yoksullara, ev fukaralarına verirlerdi. Bundan başka mahallede ne kadar yoksul ve sefil aile varsa kömürlerini bir komşu, odunlarını diğer bir komşu, öteki bir iki top çitare veya birkaç arşın basma ve pazen, beriki bir miktar bulgur, mercimek gibi şeyler vererek ihtiyaçlarını bu suretle karşılarlardı. Hele kocaları, oğul ve kardeşleri askerde olan kimselere veya erkeklerinin ölümüyle yetim çocuklariyle bikes kalmış olan ailelere bu gibi yardımların ardı arası kesilmezdi.

Bir evde cenaze olunca bütün konu komşu, dostları, yakınları seferber halde yardıma koşarlar, cenaze sahibinin haberi olmadan cenaze kaldırılırdı. Aile fakir ise cenazeye yapılan masraf yine bunlar arasında taksim edilirdi. Erkeklerde üç, kadınlarda ise kırk gün taziyede oturma ve taziyeye gitme adeti vardı, bundan başka daha iyi ve daha insanî bir âdet daha vardı ki, kayde değer, yine konu komşu, dost ve akraba tarafınan ölü evine günlerce, sabah akşam tepsilerle yemek gönderilmesiydi.

Hicaza niyet edenlerin hazırlıklarında, yine bu konu komşu, ve dostlar yardıma koşarlar ve gizli olarak keseler içinde (altın ve mecidiye) para yardımı teklifinde bulunurlardı, alan alır, almıyanlar teşekkür ve dualar ederlerdi, Hicaz'dan dönüşde de bu ve buna benzer yardımların devam ettiğine şahidiz (3).

Düğünlerde de böyleydi, başta para yardımları gelirdi.

Bu yardımlardan başka bir de ailelerde kadınlar arasında kolektif

(3) Bak, aşağıda Hicaza gidip gelmeler bölümüne.

bir yardımlaşma âdeti vardı ki, mühim ve mühim olduğu kadar da enteresandı. Harput'un iklim itibariyle soğuk bir diyar olduğunu yukarıda görmüştük, halk kışlık zahire ve diğer lüzumlu yiyecek maddelerini yaz aylarında ve sonbaharda hazırlamağa mecburdu, bunlardan bilhassa Tandıra ekmek yapma, kavurma pişirme, bulgur kynatma, dövdürme ve çektirme, erişte ve şehriye kesme, tatlı yapma (Orcik-Pestil) gibi işlerdi ki, bunların bir evde bulunan bir iki kadının başarabileceği işler olmayıp doğrusu ağır işlerdi. Bu işler gündüz yapıldığı gibi birçok defalar da gece sabahlara kadar devam edip giderdi, işte bu gibi işler de konu komşu hanımlarının, bizzat gelip hep bir arada çalışmalariyle meydana gelirdi. Bu yardımlaşma mahallede hemen hemen sıraya konulur, sevgi ve samimiyet havası içerisinde elbirliği ve işbirliği sayesinde kolaylıkla başarılırdı.

Sonra memleketin Beledî ve hayır işlerinde de bu şekil yardım hiç eksik değildi, meselâ bir çeşmenin su yolu mu bozuldu veya bir camiin ve mescidin tamiri mi icabediyor, o semtin halkı, derhal harekete geçerek aralarında para toplar, bu işi az zaman içinde yaptırdıkları gibi büyük işlerde de bizzat çalıştıkları da çok defa görülürdü.

L İ S A N

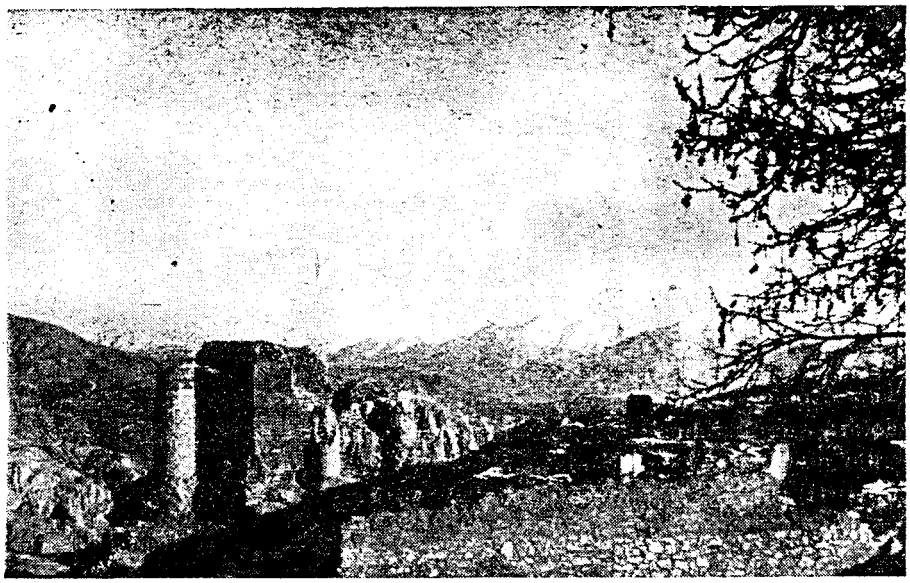
Nefs-i Harput halkının çoğunluğunu Müslümanlar teşkil ettiğinden bunlar umumiyetle Türkçe, Hıristiyanlardan Ermeniler çarşıda pazarda, hulâsa iş hayatında yine Türkçe, kendi aralarında ise Ermenice konuşurlardı, hattâ köylerde Ermenice bilmeyen bir kısım Ermenilere de tesadüf edilirdi. Süryaniler ise kendi ana lisanlarını bırakmış, iş hayatında Türkçe, aralarında Ermenice konuşurlardı, süryanice bilenler parmakla gösterilirdi. Ve sonra Harput'a bağlı bazı Kürt köylerinde Kürtçe konuşulur, bunlar Türkçe de bilirlerdi. Bazı yüksek tahsil görmüş memur ve zabitlerle Amerikan, Alman, ve Fransız mekteplerinde okuyanlar ve bu mekteplerin tedris heyetleri ise İngilizce, Almanca ve Fransızca bilirlerdi. İlim adamları arasında Arap ve Fars lisanlarına âşina olanlar da çoktu (1).

(1) Bu notlarım, yalnız Harput ve Elâzığ kasabalarına ait olup umum vilâyete şamil değildir.

HARPUT'UN TARİHİ ESERLERİ

Harput, tarihî bir belde olduğundan dolayı birçok eski âbidelere sahiptir. Bunları yakından incelemeden, onu değerlendirmeğe imkân yoktur. Şimdi bu bölümde Harput'un belli başlı tarihî eserlerini tetkik ve gözden geçirmeğe çalışacağım.

Resim : 66 — Kalenin ön cephesi. Solda Cumabağları, üst tarafında Hasret, daha uzaklarda Masdar dağları görülmektedir.

Harput'ta Süt Kalesi:

Harput'un tarih öncesi durumunu belirtecek canlı nümunelerden en başta geleni Harput kalesidir.

Kale, şehrin güney doğusundadır, önünde geniş bir meydan ve çok eski bir hamam vardır ki, bunlar kaleye izafeten aynı ismi taşırlar. Kale meydanı, Kale hamamı... Kale, üç taraftan derin ve çukur dereler ve uçurumlarla birbirinden ayrılmış olan ve hemen hemen aynı hizada

bulunan üç muazzam kayalığın tam ortasındakinin üzerindedir, üç cepheden ayrı ayrı bloklar halinde granit kayalar ve yalnız ön cephesinde toprak seviyesine çok yakın kaya kütleleri üzerine oturtulmuş ve muazzam duvarlarla semalara yükseltilmiştir. Kale, bir yamuk (Şiphi münharif) şeklinde olup ön cephesi takribî 75 - 80, güney 150 - 200, yanlar ise 400 - 450 metre arasında 50 - 60 bin metre kare bir sahayi kaplar, yüksekliği, etrafının bir seviyede bulunmaması itibariyle daima değişir, meselâ önden 100 m. ise yanlarda ve arkada bu ölçü 200 ve bazan 300 ü geçer.

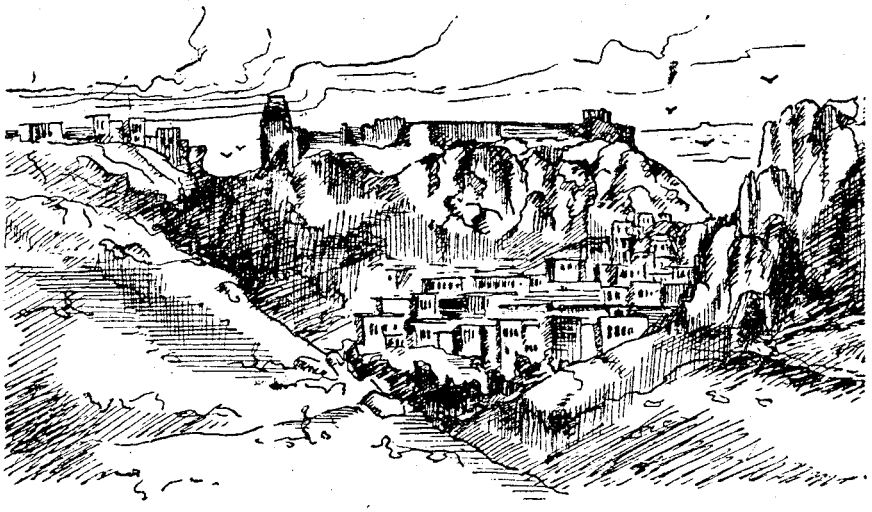
Resim : 67 — Kalenin sağ yanı ve kapısı, kapı okla gösterilmiştir.

Kalenin ön ve yanlarındaki hisarlardan bazıları müdevver, bazıları köşeli olmak üzere ayrı ayrı şekillerde yapılışı nefis bir mimarî güzelliği ifade etmektedir.

Kalenin asıl yapısı Milât öncesi devirlere aittir. Bununla beraber son tarihî tetkiklere nazaran bu kalenin M.Ö. VII. - IX uncu asırlarda Urartular devrinde ve ağleb-i ihtimal bu kavmin en ünlü ve kuvvetli kıralların-dan bulunan «Manuas» ın (M.Ö. 785 - 810) zamanında yapıldığına kani bulunmaktayız. Esasen Urartular, kaleci bir milletti. Van kalesini de bunlar yapmışlardır. Bunu bizlere, Van kalesinin kayalıkları arasında bu Kıralın ve ailesinin mezarları bulunduğu vesaire hakkındaki kitabeler bildirmektedir. Van kalesiyle Harput kalesinin konstürüksiyon (Cons-

Resim : 68 — Kalenin sol yanı. Önündeki Süryani mahallesidir.

Resim : 69 — Kalenin arkası ve Sinabut mahallesi. (1)

(1) 29 Haziran 1898 — 1314 cumartesi günü, kaleden kopan büyük bir kaya kütlesi, bu maahllenin ortasına tesadüf eden bütün evlerini ve içerlerindeki sâkinlerini silindir gibi ezmiş ve külliyetli mal, can kaybına sebep olmuştu.

truction) bakımından birbirinin çok benzeri olduğunu, eskiden beri büyüklerimizden işittiğimiz gibi bu iki şehirde memur olarak çalışmış bir çok mühendislerin ve yüksek rütbeli subayların tetkikleri neticesindeki ifadeleri de bunu teyid etmektedir. Şu halde Urartular Harput'u elle-inde tuttukları sırada mevkiinin ehemmiyetine binaen bu kaleyi de yapmış oldukları anlaşılıyor.

İç kalede ve bilhassa burçlarda evvelce birkaç yapı devri tesbit etmek imkânları çoktu. Fakat Harput'un çökmesinden sonra kale her yıl varlığından bir kısmını kaybetmekte olduğundan şimdi bu imkânları elden kaçırmış bulunuyoruz.

Kalenin kitabelerine gelince :

Kalenin muhtelif yerlerinde evvelce üç kitabe mevcuttu: Bunlardan birisi, kırmızı kiremidi ve sarımtırak taşlardan yapılmış olan kemerli ve tek girişli büyük kapısının üzerindeydi. Kaleye girip çıktığımız zaman görürdük, hattâ kapının sağ ve sol sütunlarının dış kısımlarında bazı kabartma hayvan resimleri de vardı.

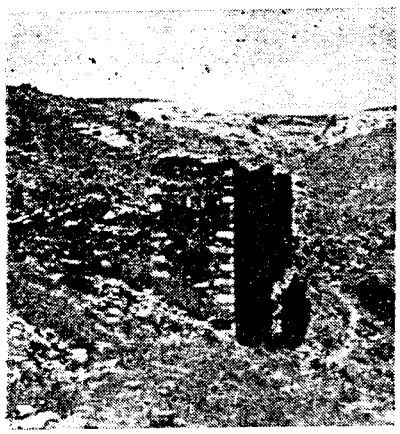
İkincisi, kalenin öte kaya başına bakan ve (Sinabut) a inen merdivenli yolun üst tarafındaki burçlardan birinin üzerindeydi. Bu kitabe, Artuk oğulları zamanından kalmadır. Esasen sonradan yapılan tamir ve inşaatın en mühimmi Artuk oğulları zamanına tesadüf eder. Araplar, Bizanslılar, ve Türkler zamanında da bazı mühim ve esaslı tamirat izleri görülmekteydi. Yukarıda sözü geçen bu kitabe, sonraları her nedense dağılmıştır. Bu kitabe on parça yazıdan ibarettir ki, bunlardan sekizi burcun bir tarafında ve bir hizada, biri, burcun diğer yüzünde, diğeri ise ayrı bir yerde ters olarak duvar içerisine konulmuştur. Bu yazılar, bir araya getirilince bazı kelimeler arasında « İbrahim bin-i Ebubekir » ismi kolaylıkla okunmaktadır. Ne yazık ki, tarih kısmı yoktur. Ancak « İbrahim bin-i Ebubekir » (1185-581.H) tarihinde Harput'u zapt ile Harput kolunu kuran ve Harput'ta hüküm süren Artuk oğullarından « İmadeddin Ebubekir » in oğludur.

İmadeddin'in (1203 - 600.H) de ölümü üzerine yerine işte bu « Nizameddin İbrahim » geçmişti. (2) Kalenin tamiri, işte bu hükümdarın za-

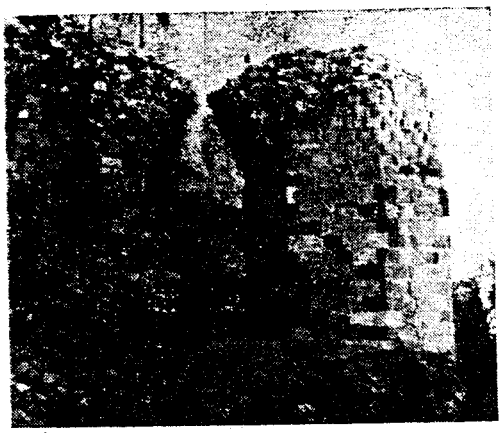
(2) Yukarıda Artuklular maddesine bak. s. 115.

manında (1206 - 603.H) yılında, bürc-ü baruları nefîs ve en güzel bir üslûp ile yeniden yapılmış ise de maallsef son tamirler sırasında bu güzellikler bertaraf edilmiş ve kitabeler ise yer değiştirmişlerdir.

Üçüncüsü ise, doğu tarafında, uzaktan Hasret dağına ve yakından (Kurey) sırtlarına bakan kale duvarlarından birisinin üzerindedir. Kitabenin bulunduğu hisarın iki yanları mailimsi beyaz ve cepheye gelen kısmının köşeleri koyu kiremidi taşlarla ve güzel bir motifle işlenmiş ve tahminen 15 - 20 metre yükseklikte bulunan kale duvarlarından birinin cephesinin tam ortasında bulunmaktadır. İçindeki yazıları, iskele kurulmadıkça okumak ve tesbit etmek mümkün değildir.

Resim : 70 — Doğu burçlarından biri üzerindeki kitabe

Resim : 71 — Kalenin kapısı. Sağında ve solundaki sütunlar mevcut olmasına rağmen üst kemer tamamen yıkılmıştır.

Kalenin bir kapısı vardır. Kapıdan içeri girilince (2,5 - 3) m. genişliğinde dar bir yol sizi mahalle arasından geçirirdi ki, buraya Kale mahallesi denilirdi.

Yolun sağındaki bu mahallenin evlerinden bazılarını iyi hatırlıyorum. Biraz ilerledikten sonra sol kol üzerinde, zamanla yıkılarak âdeta bir menfez halini alan birkaç kapı vardır, bu kapılardan içeri girilince bir kısım yollar, sizi kalenin altındaki muazzam dehlizlere götürürdü. Bu dehlizlerde bir takım su hazineleri ve bu hazinelerden başka kalın duvarlarla bölünmüş kalenin muazzam zindanı vardı.

Hazinelerin suyu, kalenin dışından hususî ve derin kanallarla buraya getirilmişti. Kalenin esas yolu, yukarıya doğru aynı istikamette de-

vam eder. 50 - 60 m. yürüdükten sonra sağ kol üzerinde kale camiine raslanırdı. Cami kârgir, ufak bir camiydi. Minaresi evvelce varmış, sonraları yıkılmış... Camiden sonra bu yol, sizi yavaş yavaş doğu istikametinde yukarı çıkarır ve sonra bakarsınız ki, kalenin tam üstünde muazzam geniş bir terasdasınız ve sanki surları, mazgalları, bürc-ü barû'larıyle yalçın kayalıkların tepesinden başlıyarak âdeta göklere yükselen bir Kartal yuvasından etrafınıza bakınca bütün havaliyi ayaklarınızın altında görür gibi olursunuz, gözleriniz kararır, içinize bir korku gelir, hele burçlara yaklaşınca bu his ve heyecanınız daha artar, yavaş yavaş havaya ısınarak etrafı doya doya seyre başlar ve her taraftan başka başka manzaralarla krşılaşırsınız. Hakikaten burada şehrin ve bilhassa Hüseynik ovasiyle Elâzığ merkezinin ve Ulu ovanın seyri, temaşası cidden lâtif ve cazip olur, hele bahar mevsiminde kale insanlarla hıncahınç dolardı. (3)

Bundan yarım asır evveline kadar kalenin kuzeye bakan üst kenarlarındaki burçlarda bir kısmı sağlam, bir kısmı çökmüş, kemerleri, kapı ve pencereleri mevcut bir takım kubbeli odalar ve geniş sofalar vardı. İşte bu suretle çok metîn ve rasin olarak yapılan bu kale, asırlar boyunca tabiat kuvvetleriyle mücadele ede ede nihayet bulunduğumuz zamana kadar gelmiştir.

Kale hakkında bir Mamuretülâziz Salnamesi şöyle yazar:

«Bu kaleye (Hısn-ı Ziyad) tâbiri mervi ve 300.H tarihine kadar bazı münasebat ile tevarihte zikri cari ise de banisi hakkında bir malûmata zaferyab olunamamıştır. Kalenin üç tarafı harab olup cihet-i şimalde vâki duvarı henüz rehin-i indiras olmamıştır. Binayı teşkil eden taşlar hüsn-i imtizaçlı ve sanatlı olup mevcut duvarın vasatında bir taş üzerine nakşedilmiş yazılar görülür ise de anlardan istinbat-ı mâna edilmek güç ve ancak ehlinin vücuduna mütevakkıftır.

Kalenin hisarı, pek vüsatli bir mahalli istiap etmiş olup tahtezzemin (Suluk) denilen bir su hazinesi vardır ki, anın ilerisinde gûya bir (Genç mutalsem) yer altında gizlenmiş olan hazine (define) bulunduğu hakkında avam-ı nâs arasında bazı hürafat ve hayalâttan ibaret hikâyeler de deveran eder. Şimdi kalede 15-20 kadar hane ile bir de cami mevcut olup halen mamurdur.» (4)

---

(3) Çocukluğumda, kalenin bu terasında bir kaç defa da canbaz oynatıldığını hatırlarım, bu kadar yüksek ve sarp bir kalenin üstüne bir de 10 - 15 m. uzunluğunda direkler dikerek onun ucuna kadar çıkıp, orada numara yapmak ve tel üzerinde yürümek, çeşitli oyunlar göstermek, o zaman bizlere çok garip gelir, görmemek için bazan gözlerimizi bile kapatırdık.

(4) 1301 H. tarihli Mamuretülâziz Salnamesi, Üniversite kütüphanesi, N. 89442.

İkinci bir Salnamede :

Harput kalesince icra kılınan tetkikatta bazı taşlar üzerinde gayet celî ve sülüs hat ile mahkûk olup fotografla ahz ve kısmen dahi kıraat olunan bazı kitabelerden mehmaimkân istidlâl olunduğuna göre birçok asırların yadigâr-ı kıymettarı olan bu kale 603 yıllarında icray-ı hükûmet eden « İbrahim bin-i Ebûbekir bin-i Kara Aslan » tarafından küllî tamirat icra edildiği anlaşılmıştır. Fakat bu yazılı taşlar, evvelki Mülûk-i İslâmiye zamanlarında konulmuş iken müşarün-ileyhin icra eylediği tamiratta mevki-i aslilerinden çıkarılarak temele vazolunduğu anlaşılmaktadır. Kalenin Hüseynik karyesine gidilecek merdivenli tarika nâzır taraf-ı cenubisindeki sütunda, sairlerine nisbetle daha celî olarak « İbrahim bin-i Ebûbekir bin-i Kara Aslan » lâfzı görülüyor. Üç tarafı münhedim olup şimal cihetindeki duvarı hâdisat-ı mütevaliyeye karşı henüz muhafaza-i beka ve metanet etmektedir. Taşları tarz-ı nazarrübay-ı mimarîde imtizaçlı ve sanatlı vaziyettedir. Kalenin hisarı vâsi bir mahallı istiab eder. (5)

Şimdi kaleyi görüp tetkik edenler ve yazanları dinliyelim.

Başta Evliya Çelebi gelir. (6) Evliya Çelebi'nin Harput'u ziyareti 1655 tarihine tesadüf eder. Kaleyi şöyle tarif etmiştir :

« Evsaf-ı Kal'a-i Harbid yâni kala-i Harput, bikavl-i mukaddesi Hazret-i Zekeriyya asrında « Buhtünnasir » (7) binasıdır.

Eşkâl-i Kal'a-i Harput :

« İç kalesi eflâke ser çekmiş bir acip ve garip yalçın kaya üzere murabbadan tûiânice seng-i bina metin bir hisardır. Bir kapusu var, derun-ı kalada bin mikdar türab-ı pâk ile mestûr haneler vardır, bir minareli bir Cami-i kadimi vardır, su sahrınçları, gelâl (zahire) anbarları dahi bundadur ve züvvarı, kethüdası, mihterhanesi, kale neferatı, müstevfa cebehanesi, (8) Âlâ Şahî topları vardır.

---

(5) 1325 H. yılına ait Mamuretülâziz Salnamesi, Belediye kütüphanesi, N. 24/8

(6) Evliya Çelebi, İstanbulda doğmuş, Derviş Muhammed Zillinin oğludur. 1682 de öldüğü tesbit edilmiştir; fakat nerede öldüğü belli değildir. Yazdığı büyük Seyahatname sayesinde beynelmilel şöhret kazanmış büyük bir Türk seyyahıdır.

(7) «Buhtünnasır» Babil valisinin oğlu ve Seraskeri olup İranlılarla ittifak ederek (Ninva) ve (Babil) i Asurlardan zapt ve Babilde hükümdarlığını ilân etmiştir.

(8) Dolgun ve zengin barut, kurşun, gülle gibi harp levazımı.

Bir kere « Teymur », fethinde âciz olmuş ve sonra avdetinde muhasara edüp âman ile malik olabilmiştir. Gayet metîn ve sarp kaledir. Gerçi havalisi şekilli Gûh-ı Balâları vardır amma andan zarar isabet etmez. Bu iç kale yalçın kaya üzre vâki olmağla canib-i devrinde hendeği de vardır. » (9)

İkinci ziyaretçi de Alman Seyyah ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiyesine mensup Arkeoloğ « Lehmann - Haupt » dur. (10)

« Harput kayalığı, orta zamanlara ait müstahkem bir kale taşımaktadır. (11) Buraya vaktiyle Ehl-i Salip süvarilerinin hâkim bulunduğu rivayet edilir.

Kalenin giriş mevkilerinde sağda ve solda birçok kabartmalar mevcuttur. Bunların içerisinde bir fil kabartması, diğer tarafta ise bir Arslan kitabesi ve onun üzerine Arapça bir kitabe yerleştiğini gördüm. Kalenin uçuruma bakan kısmında ise daha birçok kitabeler gördümse de bunları - malûm olduğu zihabiyle - almadım. Kalenin temeli ve kuruluş vaziyeti, Batı Urartu, yahut Hitit intibaını vermektedir. Burada normal basamak ve taraslardan başka yeraltı odaları mevcuttur ve kalenin içine oyulmuştur. Bunlar kubbe şeklinde yuvarlak plânlı olup buraya dik bir merdivenle inilir. Şimdiye kadar malûm olan Urartu (Haldi) tahkimatı dörtgen şeklinde bir plânı haiz bulunmaktadır. Yalnız bunlar arasında suya inerek, su ikmalini temin eden toprak altı tünel geçitleri bir istisna teşkil eder. Bunlar kapı, pencere açıklıklariyle ışık sağlarlar, bu kabil suya inen bir tünelin Harput'ta da mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kalenin dışında ve kalenin önüne hemen bitişik vaziyette inşa edilen kilise dahi-

---

(9) Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. 3, s. 216 ve dv.

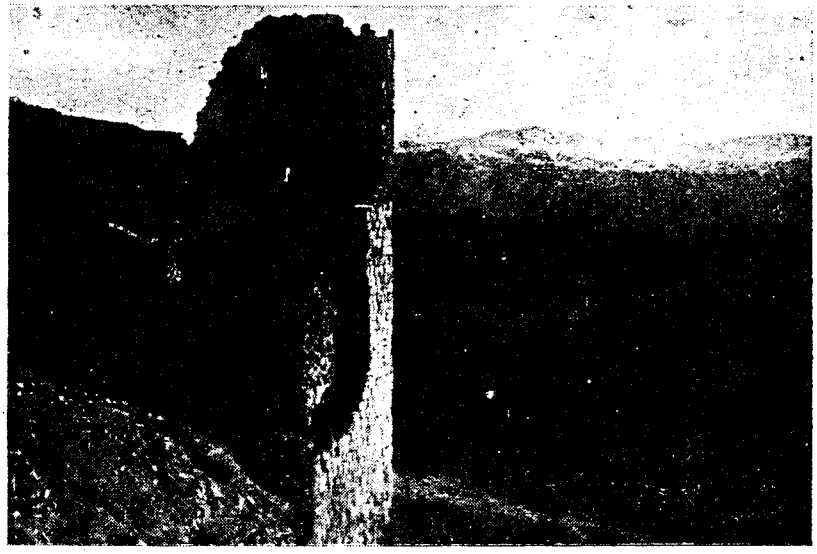
10) Lehman, 1899 - 1315 R. tarihinde doğu seyahatinde Harput'a da uğramış ve beş on gün kalmıştır, bu müsaferetinde Elâziz'de Alman Müessesesinde Müdür «Ehman» ın evinde kalmış ve sonra Harput'a çıkarak Amerikan (Fırat Kollej) müessesesini gezmiş, Müdür «Barnum» ile de görüşmüş, tanışmıştır.

«Barnum» ile mutabık kalarak büyük Verjeranda (Konferans salonu) Ermenilere ve Kollej talebelerine bir konferans da vermiştir. Harput da yalnız Kaleyi, Yakubi kilisesini ve Ulu camiyi görmüş ve müşahedelerini kitabına yazmıştır. Harputda tedarik ettiği bir çok eski ve yerli işlemeler, yerli fabrika kumaşları, tezgâh bezleri, kilim ve halılar, antika kilise eşyaları, eski kılıç ve tüfekler, kalkan - kılıçlar gibi mühim eski ve kıymetli eserler elde ederek, bunları büyük bir sandığa yerleştirdiğini ve bu sandığı Trabzona göndermek üzere mükkâre bulamadığını, zorluk çektiğini ve en nihayet «Burnum» un yardımıyle sandığın güçhal Trabzon'a gönderildiğini bu arada kitabına kaybetmiştir.

(11) Halbuki, kale orta zamanlara değil, ilk çağa attir, müellif aşağıdaki cümlesiyle bu ifadesini bozmuştur.

linde bir yolun mevcut olduğu ve bu yolun kaleden gelip kaya içinden kilisenin hazinesine inildiği rivayetini duydum.

Bununla beraber kiliseye pek fazla uzak olmayan bir yerde daha derin bir mevkide bir su yolu daha gördüm ki, bu yolun belki de kaleden su hazinelerine ve kiliseye doğru inen tünelle aynı veyahut bu yola ait bir şey olduğunu söyliebiliriz. (12)

Resim : 72 — Kalenin arka tarafını sağ yana bağlıyan en muazzam ve en güzel burçlarından birisi.

Üçüncü olarak da 1880 yılında Harput'u ziyaret eden İngiliz seyyahlarından « Henry Tozer » de bilhassa kalenin manzarası hakkında şu satırları yazmıştır :

« Şehre en dikkate şayan tarafından yaklaşabilmek için üstünde yükseldiği tepelerin eteklerine doğru gitmemiz kararlaşmıştı. Mezire, oranın güney batısına düşer. Ovayı, kuzeye bağlıyan bu tepeler, çok dik ve zirveye doğru çok fazla sarptır. Bu taraftaki binalar, tamamen yukarıda olduğu için pek azı aşağıdan görülebilir. Harput'u bir gün evvel keşfedememizin sebebi de buydu.

Rehberimiz olan « Dr. Barnum » u takib ederek, burada bir çıkıntı -

(12) Lehman Haupt, Armenien, c. 1, s. 475 - 477.

mahmuz yaparak uzayan tepelerin kenarını çevirdik ve kalenin dibine doğru nüfuz eden bir boğazın ağzında kurulmuş Hüseynik ismindeki köye vardık. Bu noktada kuzeye doğru döndük, ve derenin sol tarafı boyunca kıvrılan bir yoldan çıktık. Önümüzde çok şayan-ı dikkat bir manzara vardı. Çünkü daha uzakta manzarayı kapatan sarp tepeler, orta çağ kalesinin yıkık duvarlariyle taçlanmışlardı. Zeminde ise arkası kaya tarafından desteklenen birbiri üstüne teraslar halinde yükselen Süryani mahallesinin bir kısım binaları vardı.

Güneş ışıklarının bizi müthiş yakmasına rağmen durarak bu manzarayı tesbit ettik. Ondan sonra yolumuz, dik sokaklardan ilk evlere ve tepelerin doğu tarafından dönerek aynı şekilde dik bir vaziyette kurulmuş olan Yakubilerin mahallesine varıncaya kadar devam etti. Eğri büğrü kaygan kaldırımlardan atların tırmanması kolay bir şey değildi. Fakat nihayet şehrin ve kalenin yükseldiği en yüksek tepede kendimizi bulduk. İlk önce kayaların en bariz akıntısını teşkil eden kaleye doğru yürüdük. Giriş kapısı kuzeyde, yüzü şehre doğruydu ve burada yüksek kuleler vardı. Büyük kapının yakınında, taşların üstünde bir tanesi Kaplan olmak üzere bazı hayvan resimleri oyulmuştu. İçeri girdikten sonra bir takım yıkık duvarların arasından geçtik ve sonra toprak bir (Plate Forme) a (13) geldik ki, bunun kenarı uçurumdu, bu baş döndürücü yükseklikten daha aşağıdaki toprağın bin (fit 31 - s.) üstünde ve sayısız köylerle süslenmiş ve Dicle'nin kaynaklarını ihtiva eden ve memleketi Mezopotamya'nın basık arazisinden ayıran Toros silsilesiyle güney tarafına bağlanan zengin ovanın üzerinde çok muhteşem bir manzara vardı. Doğuya ve batıya doğru dalgalı bir arazi sahası uzanıyordu, bir tarafta bu bölgenin mecrası olan Murad'a doğru bir tarafta da Fırat'a doğru !... Ovanın, Toros'un dibine kadar olan uzunluğu 15 mil, Murad'a da 16. mil uzaklıktadır.

Baharda her taraf geniş bir yeşil halı halini aldığı zaman manzaranın çok güzel olduğunu bize tasvir etmişlerdi ve yerlilere göre 365 köy varmış ve aynı zamanda Cennetin de burada olduğunu söylerler.

Arkadaşım Dr. Barnum, uzakta bir noktayı göstererek köyün bulunduğu yerde Ademin ilk ışığı gördüğüne inanabilirsiniz dedi. Bu şahane manzaraya dalmış bakarken dört muhteşem Akbaba, önümüzde dönüp duruyorlardı.

Anti Torosların bir kısmının meyus manzarasından sonra açık keskin dağ manzarasına ve daha parlak renkliye doğru olan değişmeyi sevinçle

---

(13) Teras

selâmladım. Çünkü akşam yaklaştıkça koyu bir menekşe rengi yayılıyordu. Yeni ve daha romantik bir memlekete gelmiş gibiydik.» (14)

Şimdi kale hakkında halk arasında söylenip duran efsanelere geçelim:

Her şeyden evvel bu kaleye süt kalesi denilmesinin sebebi: gûya bu kaleyi yaptıran hükümdar, çok zengin ve binlerce koyun sürülerine sahipmiş, sağılan sütler, yenilip içilip ve etrafa dağıtıldıktan sonra, geri kalanını çaylara, derelere dökerlermiş... Hükümdar, kaleyi yaptırmağa başladığı sıra, susuzluktan inşaat geri kalmış, su temini uzun zamana mütevakkıf olduğundan, hükümdar düşünmüş taşınmış ve en nihayet her gün dökülen sütlerin dökülmemesini, sabah akşam kalenin önüne getirilip inşaata teslim edilmesini çoban başıya ve alınan sütlerin harç işlerinde su yerine kullanılmasını da usta başılarına emretmiş... Bunun üzerine kale, temelinden hisar ve büre-ü barûlarına kadar işte bu sütlü harçlarla yapılmış olduğundan bu kadar metîn olmuş ve ismine de **Süt Kalesi** denilmiş...

İkincisi: Büyük su dehlizlerinden birisinin tavanında gûya tek bir ince kılla asılı bir göğüm varmış, bu güğüm düşünceye kadar, kale ayakta duracakmış...

Üçüncüsü ise, yine bu dehlizlerde, Salnamelerde de bir nebze bahsi geçen, genç ve gayet güzel, tılsımlı bir kız varmış... Bu kız, sağı solu mühim miktarda altın, elmas, gümüş gibi kıymetli definelerle dolu olan bir mücevher yığınının ortasında yüksek bir altın köşk üzerinde yatan ve ancak yılda bir defa uyanarak hazin ve titrek sesiyle etrafına şu şekilde: «— Süt kalesi, Dere Hamamı yıkıldı mı, Katır kuzladı mı?» diye haykırırmış... Hattâ bu sesi, işitenler bile olurmuş, ve o devirde bunların vukuunda hakikaten kıyametin kopacağına inananlar da çokmuş. Çocukluğumuzda bizleri bile inandırmışlardı.

Evet, Ey Melike-i Hisar! Seni her yıl tatlı uykundan ve istirahatinden kaldırmağa ve suallerini tekrarlamağa icbar eden kuvvete haber ver ki, sorguların hepsi de tahakkuk etti. Süt Kalesi, Dere Hamamı yıkıldı, zannedersem katır da kuzladı. Fakat hâlâ kıyamet kopmamıştır. Ancak senin soruların ve o meşûm sesin kıyameti, Harput'un başına kopardı.

---

(14) Henry Fanshawe Tozer, Turkish Armenia and Eastern Asia Minor, London. 1881, İstanbu, Alman Arkeoloji (Archeologie) Enstitüsü, N. A. III. 83/14, s. 217 - 246.

HARPUT'UN CAMİLERİ

Bizler, hayata gözlerimizi açtığımız zaman Harputta büyük küçük 9 cami bulmuştuk. Şimdi bu camiler hakkında bildiklerimi ve derleyip topladıklarımı sıralamadan evvel Evliya Çelebi'yi dinliyelim : Evliya Çelebi'nin Harput'u ziyareti (1654/55-1065H.) yılına tesadüf eder. Seyahatnamesinde Harput camilerini şu şekilde tarif ve tavsif eder :

« Eveiâ iç kale camii minaresizdir. (1) Ulu cami, hepsinden büyük ve güzel camidir, ibadetgâh-ı kadim olup müstecabüddua mahaldir, musanna ve tarz-i kadim bir minaresi vardır. Meydan camii, Sarahatun camii minaresizdir. Aslan camii, Zahriye camii ve medresesi de vardır. İzar Hatun camii (Hatuniye) , Derr-i Esvediye, Ağa camii nazik minareli bir camidir. » (2) der ve o da 9 cami sayar. Yalnız bunlardan İzar Hatun veya Hatuniye camii ile Derr-i esvediye veya Devasudiye dediği camileri bilmiyoruz ve bunlar hakkında resmî ve gayr-i resmî hiçbir kayde de tesadüf edemedik. Bunların birer mescit olması ihtimal dahilindedir. Şimdi camilere geçiyorum.

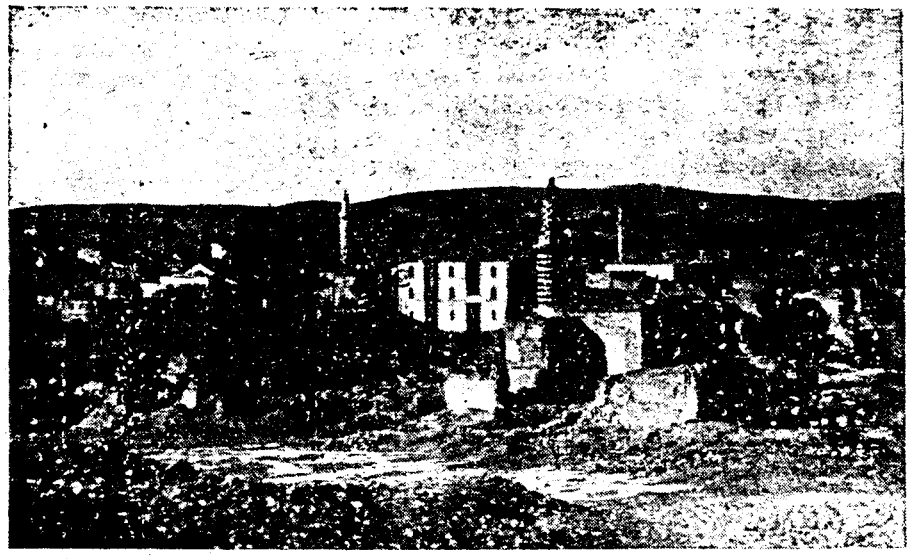
ALACALI CAMİ

Alacalı cami, tarihî bir camidir. Minaresinin şekli, kapı ve mihrabının yapı şekli Arap tarz-ı mimarisini andırmakta ise de eski bir kayda nazaran Artuklular zamanına aittir. Artuk oğullarının Harput kolunun son hükümdarlarından Nureddin Ebül-Fadıl Artuk Şahın babası olan ve aynı zamanda Paris'teki Blacas koleksiyonundaki Bronz aynada adı geçen Hızır zamanında ve takribî olarak (1203/1204 - 600.H) tarihlerinde yapılmıştır. Nasıl bir yapı tarzıdır ki, Harput gibi karı, kışı çok şiddetli ve devamlı bir bölgede sahipsiz ve bakımsız 800 yıla yakın bir zamandan beri hâlâ mevcudiyetini muhafaza etmektedir.

---

(1) Kaleyi anlatırken de, bir minareli bir camii kadimi vardır der, bilmem ki hangisi doğru?..

(2) Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. 3, s. 216 ve dv.

Resim : 73 — Alacalı cami. Ön planda, önündeki meydan Kayabaşı namazgâhıdır.

Bu cami, Harput'un Ağa mahallesindedir. Kayabaşından (Kargacık) a giden yolun solundadır. Büyük taş kemerli kapısı, Kayabaşı denilen meşhur ve büyük meydana karşıdır. Bu kapıdan içeri girilince dar ve uzun bir avlu gelir, avlunun sol tarafı boyunca iki kat üzerine inşa edilmiş

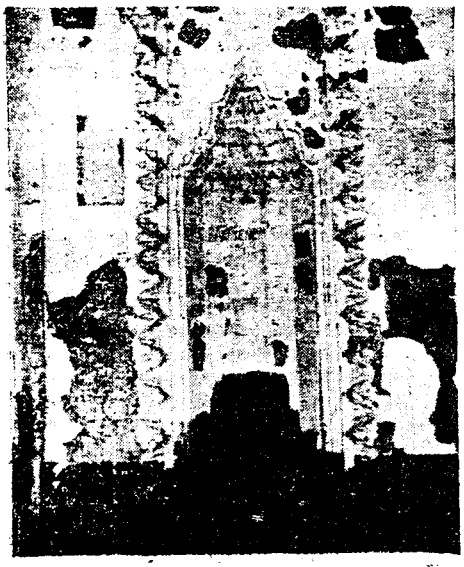

Resim : 74 — Camiin iç kapısı.

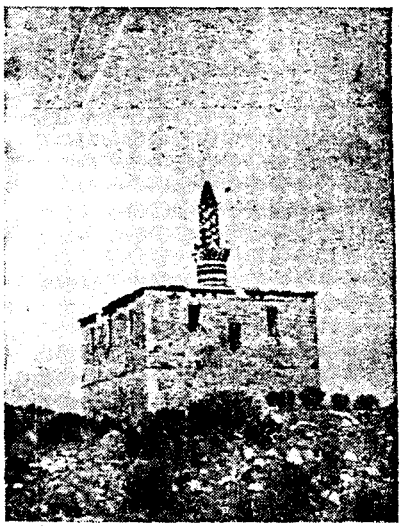
ve aynı ismi taşıyan bir medrese vardı. Sağ tarafında ise ağaç parmaklıklı bir taşlık... Buradan beş on basamakla minareye çıkılır, muntazam oyma taşlarla çok güzel yapılmış büyük bir kapıdan da iç camiye girilir.

Kıble cihetinin karşısındaki duvarda zeminden 50. s kadar yükseklikte üç büyük ve yine bu duvarla diğer duvarlarda tavana yakın 9 küçük pencere ki ceman 12 penceresi ve oyma mermer taşlarla işlenmiş gayet nefis bir de mihrabı vardır. Tavanı kalın ve sağlam kirişlerle ve aynı zamanda araları zarif ahşap işlemelerle süslüdür. Üst damı düz ve toprakla örtülüdür.

Cami dışından 15. m. içten 14. m. genişliğinde ve dörtgen şeklinde ufak bir camidir. Koca Ali namında bir zatın vakfı olduğu söylenirdi, mütevelliliği de Mor Ali veya Moralı Mahmud Efendinin ecdadı üzerindeymiş... Koca Ali'nin şahsiyet ve hüviyeti hakkında esaslı bir bilgi elde edemedim.

Resim : 75 — Oyma taşlarla yapılmış mihrabı.

Resim : 76 — Camiin bugünkü hali.

Camiin hususiyetlerine gelince:

Sair günlerde cemaati bir iki kapı komşudan ibaret olmasına rağmen beş vakit ezan okunurdu.

Cuma günleri ise, tıklım tıklım dolar, camiin dışındaki taşlığa ve bazan avluya kadar taşardı. Çünkü büyük Beyzade Hacı Ali Ef. Meteris'in başındaki konağından kalkar, arada üç büyük cami varken cuma nama-

zını eda için konağına en uzak olan bu camiye yürüyerek gelirdi. Başında beyaz fesi ve yeşil sarığiyle, ayaklarında sarı mes ve pabucuyla, elinde uzun âsâsiyle heybetli gidip gelişi, halk arasında alâka uyandırırdı. Kasabadaki müritlerinden başka köyler ve bahçelerdeki müritleri de bu camiye toplanırlardı.

Cuma namazında, bizzat minbere çıkar, gayet veciz ve müessir hutbesini okur, namaz ve duadan sonra da hatmı hocegân olurdu. Camiin dört duvarı içinde büyük bir halka teşkil eden müridan, diz çökerek sükün ve huzur içerisinde başlarını önlerine eğip gizli zikre geçerlerdi. Bu hal yarım saat kadar devam ettikten sonra, Beyzade mihrabın önündeki yerinden kalkar, her müridin önünde diz çökerek, onları manevî mürakabeden geçirir, bu merasim tamamlandıktan sonra makamına oturur, silsile-i şerif okunur, dua edilir ve duadan sonra cemaat dağılırdı. El öptürmez, cemaat dağılıncaya kadar yerinde oturur, en yakınları kendisinin kalkmasını beklerlerdi. Sonra camiden ayrılır ve yine yaya olarak konağına dönerdi. (1)

Ramazanlarda müritlerinden bir kısmını bu camide sülûke soktuğunu da iyi hatırlıyorum. O günlerde cami çok şenlenirdi.

AĞA CAMİİ

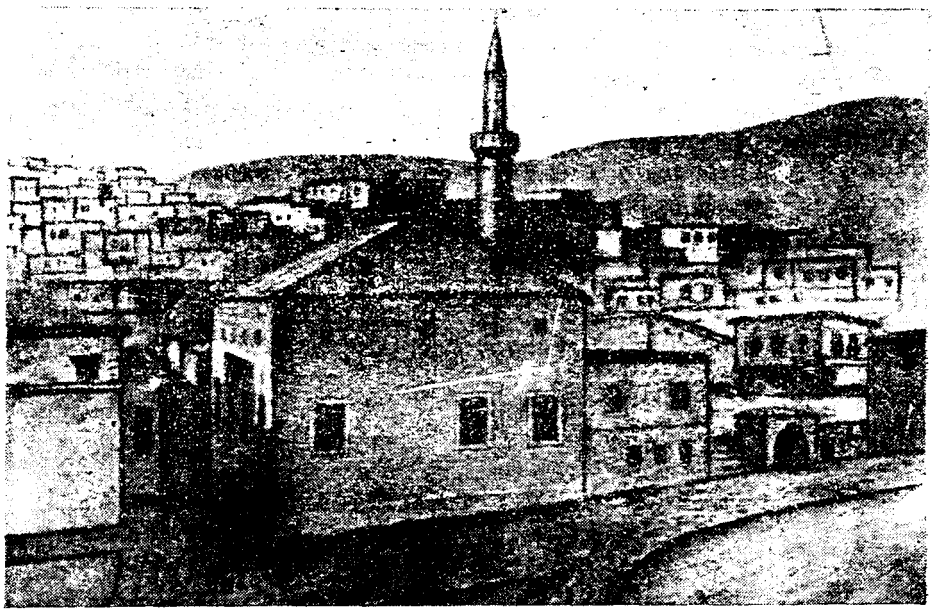
Ağa Camii, Harput'un Ağa mahallesinde Hükûmet ve Saraçhane caddelerinin birleştiği köşe başında olup Kıble tarafı Hükûmet, Batı tarafı Saraçhane caddeleri, önü hususî mezarlıkla, Doğu bitişiği ise Cevheriye medresesiyle çevrilmişti. Medresenin önünden camiye giden yolun yanı başında (Üçlüle) çeşmesi vardı.

Ağa Camii, daha önceleri (Pervane) camii namiyle ahşap bir mescit halindeymiş... (1589-946.H) tarihinde Harput köylerinden Sarını Ağaları tarafından tamir edildiğinden (Ağa Camii) namını almıştır. (1889-1306. H) tarihinde ise Sarahatun camiinin banisi meşhur Müftü Hacı Ahmed Ef.nin torunu âlim ve fazıl Hacı Abdülhamit Ef.nin himmet ve yardımlarıyla, harabiye yüz tutmuş olan bu cami yıktırılarak kârgir, kubbeli ve minareli olarak yeniden yaptırılmıştır. Minaresi beyaz kesme taşlardan

(1) Bak. bu kitabın c. 2, Beyzade Ali Rıza Ef. nin biyoğrafisi.

yapılmış, camiin büyüklüğiyle mütenasip ve oldukça zariftir. (1)

Camiin mimarî bakımdan bir fevkalâdeliği yoktur. 80 santim genişliğinde dört taş duvarla yükseltilmiş ve bu duvarların ortasında dört yuvarlak sütün üzerine bir kubbe oturtulmuş ve etrafı ise düz tonos şeklinde yapılmıştır. Yarım asır evvel camiin damı ve kubbesi toprakla örtülüydü. Zaman geçtikçe harabiye yüz tutmuş olduğundan son zamanlarda yine halkın yardımıyla üzerine çatı yapılmıştı.

Resim : 77 — Ağa Camii. Bitişiğinde Cevheriye Medresesi ve Hâfız Tevfik Efendi Mektebi.

Camiin hem Saraçhane caddesinde, hem de Üçlüle çeşmesinin üst tarafında taş kemerli iki küçük kapısı vardı. Birinci kapıdan içeri girilince sol tarafı mezarlık, sağ taraf ise camiin duvarlarını teşkil ediyor-

(1) Cami, bu suretle mükemmel olarak yapıldıktan sonra, o zaman Sıvas'da mektupçu bulunan Kesirikli Süleyman Faik bey merhum, Sıvas tezgâhlarında hususî olarak bizzat yaptırdığı güzel ve çok büyük bir kilimi hediye olarak bu camiye göndermişti. Camiin bânisi olan Hacı Abdülhamit Ef. bundan çok mütehassis olmuş ve o günden sonra Süleyman Faik beyin aleyhinde birisi tek kelime söylese hemen müdafaa eder ve sözünü ağzında bırakırmış. Bu kilim, camiin dört sütun arasındaki orta yerini tamamen kaplamıştı.

du. Bu koridorun ortasında iki üç basamakla taşlık bir methale çıkılırdı ki, üç büyük kemerle ve ön tarafı yüksek ağaç parmaklıklarla bu koridordan ayrılmıştı. Bu methalin sağ tarafında ufak bir mihrap vardı. Zeminde geniş ve büyük hasırlar seriliydi, yaz günleri, çok defa bu ayvanda namaz kılınırdı.

Methalden büyük ve kemerli bir kapı ile de iç camiye girilirdi. Kapının her iki tarafında ağaç parmaklıklı maksureler ve bu maksurelerin birisinden de yine ahşap bir merdivenle iki saflık dar bir tahtabend'e çıkılırdı. Camiin tavana yakın 7 küçük ve aşağılarında ise 9 büyük ki, cem'an (16) penceresi vardı. Tavan ve kubbesinin yüksekliği ve pencerelerinin çokluğu ve iç genişliğinin de takribi 20×20 ebadında olması dolayısiyle ziyadar, ferah ve oldukça büyük bir camiydi.

Camiin mevkii itibariyle birkaç mahallenin telâki noktasında olduğundan beş vakitte de cemaati çoktu. Hacı Hamid Ef. hemen hemen her gün sabah, akşam namazlarını bu camide kılardı. Oğlu Müftü Kemal Ef. ise ramazanlarda bu camide hatimle teravih kıldırır, cami hıncahınç dolardı. Cuma günleri daha kalabalık olurdu. Bizim zamanımızda imamı, Zilfo Hoca, müezzini Sirke Hoca namiyle maruf Hâfız Abdullah ve hatibi de Hâfız Ali Ef. namındaki zatlardı. Zilfo Hoca, her yatsı namazından sonra (Tebareke) suresini okurdu; fakat bu okuyuşunu çok defa uyku ile mezcettiğinden cemaat sabırsızlanır dururdu.

Daha evvel zamanlarda imamet hakkında elde ettiğim şu vesika kayda değer. (2)

---

(2) «Harbrut kefere cizyesi malinden olmak üzre yevmi yedi akça vazife ile Harbrut kasabasında Ağa camii şerifinde imamet ciheti hissesine mutassarrıf olan Esseyyid Hafız Ahmed bilâ veled fevt olup yeri hali ve hissesi mahlûl olmağle mahlûlundan karındaşları ve müşterekleri erbab-ı istihkaktan işbu rafi-i tevki-i rafiü şşan-ı hakani Muhammed ve Mustafa halifeler ibn-i Esseyyid Hafız Abdullah zide salâhahû'ya tevcih ve yedlerine bir kıt'a berat-ı âlişan verilmek ricasiyle Harbrut naibi mevlâna Esseyyid İbrahim Rıfat zide ilmühû arz etmekle mucibince bilâ veled fevti vaki ise karındaşları ve müşterekleri merkumana tevcih olunmak ferman olmağın haklarında mezid-i inayet-i padişahanem zuhura getirip bin iki yüz kırk yedi senesi Şevvalının on sekizinci günü tarihiyle muvarrah verilip rûus-ı humayun mucibince bu berat-ı humayunu verdim ve buyurdum ki mezburan Muhammed ve Mustafa Halifeler zide salâhahû varup karındaşları ve müşterekleri mütevaffay-ı mezburun mahlûlundan cidet-i mezkûr hissesine mutasarrıflar olup eday-i hizmet eylediklerinden sonra tayin olunan yevmi yedi akça vazifelerin Harbrut kefere cizyesi malinden cizyedar olanlar yedinden alup mutasarrıf olalar şöyle bileler âlâmet-i şerife itimat kılalar. Fi yevmil-Hamis Işrin şehr-i şevval Sene sebi- ve arbain ve miete ve elf.» Başvekâlet arşivi, Vakıflar Cevdet tasnifi, c. 1, N. 22052.

Cami yarım asırdan fazla bir zaman mevcudiyetini, düne kadar muhafaza etmiş, 15 - 20 sene içerisinde ise camiye ve bilhassa çatısına bakılamadığından maalesef 5 Mart 1957 Salı günü büyük bir gürültü ile yıkılmış ve ankazı satılarak parası, diğer ayakta duran camilerin tamirine sarfedilmek üzere Harput'u Kalkındırma ve Güzelleştirme Cemiyetine verilmiştir. Minaresi sapasağlam durmaktadır.

AHMEDBEY CAMİİ

Ahmedbey camii, Ahmedbey mahallesinde dağ kapısından yukarı, caddeyi takib ederek sağa dönünce Sağır Müftü'nün konağının bitişiğindeydi.

Ahmedbey camiinin ve mahallesinin hangi şahsa izafe edildiği hakkında büyüklerimiz arasında tam bir söz birliği yoktu. Bazıları Akkoyunluların I. inci Reisi olan « Tur Ali » nin torunu olup babası Fahr al-Din Kutlu'nun (1389 - 791.H) de ölümüyle yerine geçen Ahmed Beye, kimi Yavuz Selim orduları Doğu Anadolu'yu İranîlerden temizlerken (1515 - 921.H) tarihinde Harput'u üç gün muhasaradan sonra zapteden Kemah Hâkimi Karaçin oğlu Ahmed Beye, kimisi Miralay Ahmed Bey namında bir zat tarafından (1509 - 915.H) de, bazıları da Sağır Müftü Mahmud Nedim Ef. nin zamanında yapıldığını iddia ederlerdi.

Biz bu son iddiayı elimizdeki bazı vesaik ve tarihî kayıtlarla çürütebiliriz. Bir kere Sağır Müftü (1170 - 1270.H) yılları arasında yaşamıştır. Halbuki, Sağır Müftü henüz hayatta yok iken (1157.H) tarihinde camiin mevcut olduğunu aşağıda örneği kayıtlı bir vesikadan anlıyoruz. Miralay Ahmed Bey tarihi ise fetihten evveldir.

Şu halde esasen şehrin bu kısmının geniş bir mezarlık olduğu ve bu mezarlık arasında Harput'un Arap mücahitleri tarafından zaptı sırasında kale hisarlarının dibinde şehit düşen Seyyid Şerafeddin'in türbesinin bu cami yakınında bulunması ve bu gibi mescid ve camilerin de mezarlıklara yakın yerlerde yapılması islâmî âdetlerdendi. Bununla beraber bu gibi dört köşe minarelerin ancak Arabistan'a hâs bir mimarî üslûbu olduğunun bilinmesine göre şu saydığım mucip sebepler, bu camiin Arap istilâsından sonra Araplar taarfından yapılmış olduğu kanaatini vermektedir. Maalesef elimizde kitabe yoktur.

Cami ve mahallenin isimlendirilmesi keyfiyeti ise belki sonraları camiin tamiri veya mahallenin ihdası sıralarında olsa gerek...

Camiin havline, cadde üzerindeki ufak taş kemerli bir kapıdan girilirdi, Burada birkaç gül fidanı, sol tarafında da birkaç sandukalı mezar vardı, sağ kol üzerinde tekrar taş kemerli bir kapı ile iç camiye girilirdi. 6 × 7 m. genişliğinde dörtken şeklinde ufak bir cami... Üç taraf duvarlarında pencere yoktu, yalnız tavana yakin yerlerde ufak birkaç ışık penceresi ve sonra avluya bakan tarafta ise üç büyük penceresi vardı. Tavanı, tonos şeklinde yapılmış, üstü ise topraktı. Minaresi 30×40 s. ebadında sert ve sarımtırak taşlardan bir, bir buçuk m. genişliğinde dört köşe olarak yapılmış ve camiin damından 3-4 m. kadar yukarıya yükseltilmişti. Şerefesi ahşaptı. (1)

Uzun boyu ve simsiyah sakalı ile Muhtar Ef. gillerden Hacı Hoca bu camiin imam ve hatibiydi. Bayram ve Cuma namazları müstesna, diğer vakitlerde cemaati, birkaç kapı komşudan ibaretti.

Camiin mütevelli, kayyum ve çırağı hakkında vakıf tahsisleri olduğundan bu vazifelerden dolayı Harput Kadısının bir inha suretini aynen aşağıya alıyorum. (2)

---

(1) Bu minare hakkında halk arasında şöyle bir efsane söylenir dururdu: Minare tekin değil, minarede bir çıngıraklı kedi varmış ki, çıngırağının sesini, minareye her çıkıp inen duyar ve fakat kediyi göremezlermiş, ancak büyük abdestsiz olarak minareye çıkanlara gözükürmüş.. Harput'un meşhur «Deli Heyrosu» evvelce aklı başında, beyaz sarıklı, siyah latalı, tertemiz bu camiin müezzini iken ne olmuş, ne bitmiş bu kedinin hışmına uğramış ve aklını kaybetmiş.. Hülâsa kedi kime gözükürse hali harap.. ya o anda ölür, ya da aklı başından gider, yahut gözleri kör olurmuş.. Çocukluğumuzda yaramazlık ettiğimiz zaman, bu kedi ile bizleri bile korkuturlardı. .....

Deli Heyro'dan sonra bu camide müezzinlik yapmağa kimse cesaret edememiş. Aylarca cami müezzinsiz kalmış. Nihayet anadan doğma kör ve bu körlüğüne rağmen Hafız olmuş Kör Misto (Mustafa) namında birisi bu camiye müezzin olmuştu. Kör Misto, kedi falan tanımaksızın her seher vakti alaca karanlıkta minareye çıkar, bilhassa yaz günleri, damlarında yatan mahalle halkına ilâhi rüyalar sunar gibi davudî sesiyle salât-ü selâm okur ve biz gençleri de tatlı uykumuzdan uyandırırdı.

(2) Der-i devlet mekine arz-ı dai-i kemine oldur ki, Harputda vaki Ahmed bey camii vakfının yevmi yedi akça vazife ile mütevellisi ve kayyum ve çırağı cihetlerine mutasarrıf olan Esseyid Muhiddin halife, hüsn-ı rizasiyle zikr olunan tevliyet ve kayyum ve çırağı cihetlerini vazife-i mezkûresiyle erbab-ı istihkakdan işbu bais-i arz-ı ubudiyet Esseyid Şeyh Ahmed bendelerine kasr-ı yed ve feragat etmekle kasr-ı yedinden tevcih olunup yedine Berat-ı Şerif-i Âlişan sadaka ve ihsan buyurulmak ricasiyle paye-i serir-i âlâya arz ve ilâm olundu baki ferman. Tahriren fi elyevm elışrin fi zilhicca-i şerife sene seba' ve hamsin ve miete ve elf.

Esseyid Muhammed Said
El kadi bi Medine-i Harput

Başvekâlet arşivi, Evkaf, Cevdet tasnifi. N. 36588

ESADİYE VEYA ARSLANİYE CAMİİ

Esadiye camii, şehrin doğusunda ve Esadiye mahallesinde, üç yolun kavşağında cadde üzerindeydi. Taş kemerli bir kapıdan geniş bir avluya girilir, sol tarafı ağaçlıklı bir bahçe halindeydi. Önceleri burası medrese imiş... Bizim zamanımızda medrese tamamiyle yıkılmış, bahçeye çevrilmişti. Sağ tarafında ince mermer sütunlar üzerinde zarif kemerli bir methalden iç camiye girilirdi. Bu methal ile iç kapı ve mihrabının mimarî güzelliği, bu camiin çok eski devirlere ve bilhassa Artuk oğulları devrine ait olduğu zannını vermektedir. Bununla beraber banisinin «Melik Esad» namında bir zat olduğu söylenmekte ise de, ne Artuk oğulları sülâlesi, ne de onlardan sonra gelenler arasında «Melik Esad» namında bir kimseye tesadüf edilememiştir.

Cami, üç taraf duvarları kapalı, yalnız bunlardan Kıbleye gelen duvarda tavana yakın üç orta pencere ile avluya bakan üç büyük penceresi vardı. İç genişliği 10×10 m. dörtgen şeklinde, tavanı tonos halinde ve üstü topraktı. Eskiden minaresi varmış, sonraları yıkılmış ve bir daha yapılmamıştır. Kitabe elde edemedim, ancak cami ve bitişiğindeki medrese III. üncü Murad devrinde (1591-999'H) mevcuttu. (1)

Cami vakfiyelerine ait elimizde iki vesika var, bunlardan birisi, IV. üncü Murad tarafından verilen bir berat, (2) diğeri ise cüzhanlığına aittir. (3)

---

(1) Başvekâlet arşivi, Tapu defteri, sene 998, s. 178

(2) «Herpert'de Arslâniye camiinde yevmi bir buçuk akça ile cüzhan ve yevmi bir buçuk akça ile de aşirhan olan işbu rafi-i tavkî-i refi-i saadet nişan-ı hakani Ebu Bekir eday-ı hizmet edüp azli icab eder hali yoğ iken aherden liamdin (kasden) bazı kimseler alup gadr etmekle ref olunup mezbur Ebu Bekre ipka ricasına Herpert kadısı Mevlâna Ramazan arz eylemeğin sadaka edüp bu beratı humayunu verdim ve buyurdum ki, varup anda kemakân cüzhan ve aşirhan olup hizmet-ı lâzimesin müeddi kıldıktan sonra yevmî üç akçaya mutasarrıf olup vakfın ruhu ve devam-ı devletim çün duaya müdavemet göstere kimesne mani olmaya şöyle bileler alâmet-i şerife itimad kılalar. Harrere fi evasıt-ı rabiül-evvel sene Erbea ve Erbain ve elf.»

Elimde mevcut bir şeri mahkeme kayıt defteri. s. 140.

(3) «Medine-i Herprut'da vaki Perçenc vakfından Esadiye camii şerifine maşruta cüzhanlık cihetine ba berat-ı şerif-i alişan vazife-i muayyene ile mutasarrıf olan Esseyid Abdurrahim bin-i Sadık Ef. kulları bilâveled fevt olup cihet-i mezkûr mahlül kalmağla merahim-i aliyye-i devletlerinden rica ve niyaz olunur ki müteveffa Esseyid Abdurrahim Ef. kullarının mahlulundan cihet-i mezkûru bu kullarına tevcih ve inayet buyrulmak babında. Fi yevmüssebi şehr-i rabiül-evvel sene isneyn ve hamsin ve mieteyn ve elf.» Bendeleri Ahmed

Başvekâlet arşivi, Vakıf, Cevdet tasnifi, N. 21978

KALE CAMİİ

Kale camii, Harput'ta süt kalesinin içindedir. Kale kapısından içeri girilince dar ve dik bir yol ile Hisarın üstüne çıkmadan evvel sağ kol üzerindeydi. Camiin önü kapalı ve zemini büyük mermer taşlarla kaplanmıştı. Taş kemerli bir kapıdan camiin içine girilirdi. Tavan, tonos halinde ve üzeri topraktı. Kıble ve mukabil taraftaki duvarlarda üçer den altı penceresi vardı, içerisi 7×7 dörtken şeklinde bir camiydi. Mimarî bir fevkalâdeliği yoktu, biz evvelce minaresi olduğunu işitmiştik, sonraları yıkılmış. Bu camiin de kitabesi yoktur. Ancak cami hakkında III. üncü Murad devrine ait şöyle bir kayda tesadüf edilmiştir:

Mahsul-i evkaf-ı cami-i kale
Malikâne-i kariye-i Seli
1416. Kuruş

Demek oluyor ki, Seli Köyü cizyesinden senevî 1416 kuruş bir gelirle idare edilirmiş (1)

IV. üncü Sultan Murad devrinde ise bu camiin bir nazırı olduğunu da şu berattan öğrenmiş bulunuyoruz. (2) Yine bu camii şerif vakfından olmak üzere yevmi dört akça vazife ile cuma ve ideyn (3) günlerinde vâiz ve nasıhlık cihetlerinin küçük Kâmil Hocanın babası âlim ve ayni zamanda meşhur Hattat Yazıcı zade Hoca Ahmet Vehbi Ef.nin üzerinde olduğu ve babadan oğula intikal ettiği elimizde mevcut (22. Cemaziyelâhir. 1289) tarihli bir beratla tesbit edilmiştir. (4) Bu camiin mütevelliliği de Ebci zadelerin üzerindeydi.

---

(1) Başvekâlet arşivi, [illegible]. tarihli Tapu defteri, s. 189, 191.

(2) «Kidveyül-kuzat ve[illegible]m Herpert kadısı Ramazan zide fazlihi orduy-i humayunuma mektup gönderü[illegible]aba-i Herpert kalesinde vaki camii şerifin yevmî üç akça vazife ile nazırı olan Abdül - Âziz Hasan ihtiyariyle beratın verüp zikr olunan nezaretten feragat etmekle rafi-i tevki-i refiüşşan-ı hakani Ömer bihakkin salih ve mütedeyyin ve her vechile mahal ve mustahak olmağın nezaret-i merkumeyi tevcih edüp bu nişan-ı hümayun-u izzet makrunu verdim ve buyurdum ki badeyevm varup nezaret-i mezbure vazife-i muayyenesiyle mutasarrıf olup olbabda efrad-ı âferideden hiç bir ferd keaynehu men kâne mani ve dafi ve mezahim olmaya şöyle bileler âlamet-i şerife itimat kılalar. Tahriren fi evail-i şehr-i ramazanelmübarek lisenetin erbea ve erbain ve elf min hicretünnebeviye aleyhi ekmelüttahiye. Bi medine-i Amid El-Mahruse.»

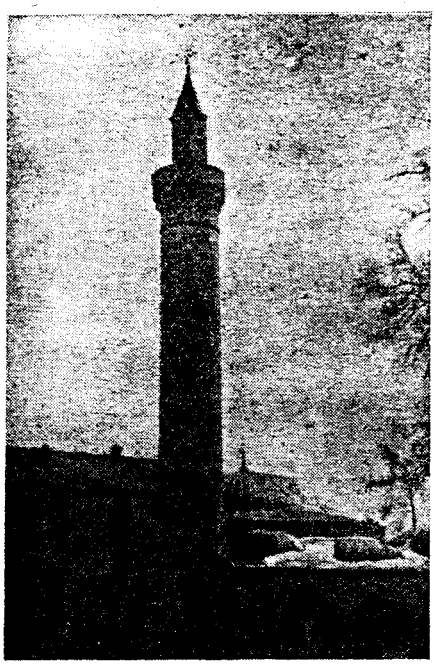
Elimde mevcut bir şer'î mahkeme kayt defteri, s. 121.

(3) Bayramlar, Ramazan ve kurban bayramları.

(4) Bak, aşağıda Harput âlimleri bölümü, **Küçük Kâmil Ahmed Vehbi Ef.** biyografisine, c. 2.

KURŞUNLU CAMİ

Kurşunlu cami, eskiden kömür meydanı denilen meydan ile hükûmet konağı arasında ve hükûmet caddesi üzerinde büyük bir site halinde dört bir tarafı medrese ve mekteplerle çevriliydi. Bu sitenin tarihi çok parlaktır. Bir zamanlar burada Kurşunlu, İsmailiye, Ziyaiye, Mehmed Ağa, Çolak zade namlariyle ayrı ayrı beş medrese vardı. Bir zamanlar da Harput Rüşdiyesini, nümune iptidaisini, son zamanlarda ise Harput Darül-Hilâfesini içine almıştı. Bu sitenin ortasında geniş bir avlu, bir çeşme, bir havuz ve göklere saye salmış tarihî bir çınar ağacı vardı. Bunlar hakkında bir Mamuretülâziz salnamesi aynen şöyle yazar: «Camiin avlusunda mâ-i leziz cari olup geçen sene belediye marifetiyle bir de havuz yapılmış ve bu çeşme pişigâhında pek salhurde ve pek cesim bir çınar ağacı bulunup medreselerle havalisine saye-saz-ı letafet olmakta bulunmuştur.» (1)

Resim : 78 — Kurşunlu Cami. Umumî manzarası.

Resim : 79 — Şah-eser minaresi.

(1) 1301 H. tarihli salname. Üniversite kütüphanesi N. 89442.

Camiin iki kapısı vardı, birisi kömür meydanına bakan taş kemerli geniş, diğeri arkada Hükûmet konağının karşısında küçük bir kapıydı. Birinci kapıdan içeri girilip sola sapınca kemerli ve suyu bol çeşmeyi görürdünüz, bir az ileri yürüyünce de karşınızda camiyi bulurdunuz.

Cami, iki kısımdan ibarettir. İlk methali iki küçük kubbeyi, asıl cami ise büyük bir kubbeyi ihtiva ediyordu. Bu cami, diğer camilerden birkaç noktada farklıdır. Bir kere üzeri kubbeli ve aynı zamanda kubbelerin üstü kurşun kaplıdır. İkinci hususiyeti de kıble tarafına büyük pencereleri olmasıdır. İç camiin genişliği takribî (80) m. karedir. Küçük, çok zarif, sevimli ve aynı zamanda mamur bir ibadethaneydi. Hele minaresi bilhassa yüksekliğiyle bir şaheserdir.

Çarsancak beylerinden Osman Ağa namında bir zat tarafından yaptırıldığı tevatüren söylenirdi. Kitabeleri çok aşınmış olduğundan tesbit edilemedi. Camiin hatibi Alafdar zade Müftü Ömer Fehmi, İmamı Katırcı zade Ali Ef. ler, müezzini ise Server Arif Hoca namındaki zatlardı. Hacı Hamid Ef. bilhassa öğle ve ikindi namazlarını bu camide kılardı. Hattâ içindeki Lihye-i saadetin anahtarı da daima nezdinde bulunurdu. (2)

Bir zamanlar, halkının çoğunluğunu koyu müslümanlar teşkil eden

---

(2) Ramazanlarda arife günleri ikindi namazından sonra bu camide bulunan Lihye-i seadetin açılması itiyat halindeydi. Yine böyle bir günde Lihye-i seadetin konulduğu dolabın kapısı Hacı Hamid Ef. tarafından anahtarla açılınca dolapdaki bohça içerisinde bulunan Lihye-i seadetin bulunmadığı görülmüş ve camaatle birlikte hayretler içinde kalan Hacı Hamid Ef. bu hâdiseden çok müteessir olmuş ve bu hal tam (17) sene devam etmiş ve böyle mukaddes bir emanetin kendi zamanında ortadan kayıp olması gücüne giderek hâdiseyi hatırladıkça göz yaşları dökermiş.

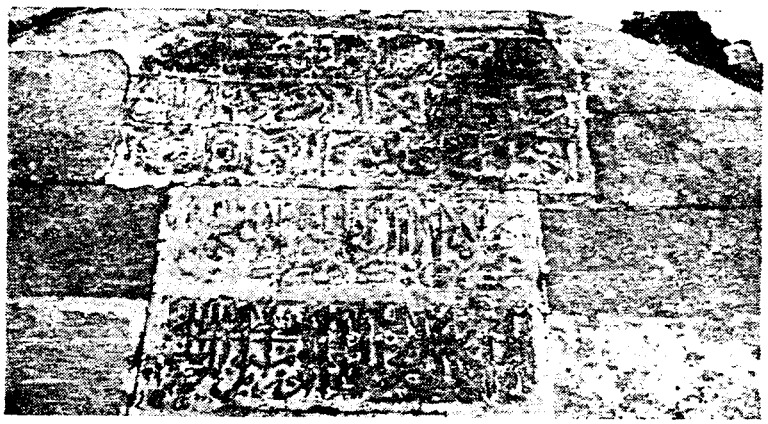
Nihayet Kâşgar (Şarkî Türkistan'ın en mühim merkezlerinden biri olup Kızıl-sunun bir kolu olan (Tümen) in sağ sahili üzerindedir, eskiden Türklerin elinde bir emaret merkezi imiş, şimdi Rusların elindedir). Emiri, Osmanlı ülkesinde Harput namında bir şehir ve bu şehirde Hacı Abdülhamid Ef. namında bir âlim var mıdır? diye Bab-ı Âli'ye bir mektup gönderiyor, bunun tetkiki uzun sürüyor ve en nihayet Harput'da böyle bir zatın mevcut olduğu, cevaben bildiriliyor

Meğerse bir arap seyyah tarafından çalınan bu Lihye-i seadet, Kâşgar'a götürülmüş ve mühim bir bedel karşılığı Kâşgar Emirine satılmış, Kâşgar emiri ise bu mukaddes emaneti sarayına en yakin bir camiye hediye ve vakf etmişdi. Aradan epeyce zaman geçtikten sonra Emîr, bir gece ru'yasında : Hazreti Peygamber, Emir'e: Falan tarihde satın alıp da, camiye hediye ettiğin emanet hırsızlıktır. Hakikî sahibi Osmanlı diyarında Harput şehrinde Hacı Hamid Ef. dir, acele bu zata ulaştır diye emir veriyor. Bu ru'ya üzerine Emir Bab-ı Âli'ye mektup yazmış ve müsbet cevap alınca Lihye-i seadeti 4 muhafızla İstanbul'a İstanbul ise Harput'a göndermiştir. Harput'da muazzam merasimle karşılanan Lihye-i seadet eski makamına konulmuştur. Biz bu hâdiseyi Hacı Hamid Ef. nin iyi niyet ve manevî kudretine bir delil olarak kabul ve kayıt etmekteyiz.

bu islâmî şehrin, camilerine, mescitlerine hürmet ve âdâb ile girilip çıkılırdı. Makûs talihine bakınız ki, 1955 Haziranı içerisinde Harput'u ziyaretimde, bu camiin kapısına kilit asılmış ve minare kapısının da taşlarla örülmüş olduğunu gördüm. Bu hal nazar-ı dikkatimi çekti. Meğer cami, odun deposu halinde kullanılıyormuş... İlgililerle temasım neticesinde ikaz ve tavsiyelerim kabul edildi ve İstanbul'a avdetimden sonra da aldığım bir mektupta minare kapısının açıldığı ve camiin tahliye ettirilerek temizlettirildiği bildirmekle doğrusu memnun ve müsterih oldum.

MEYDAN CAMİİ

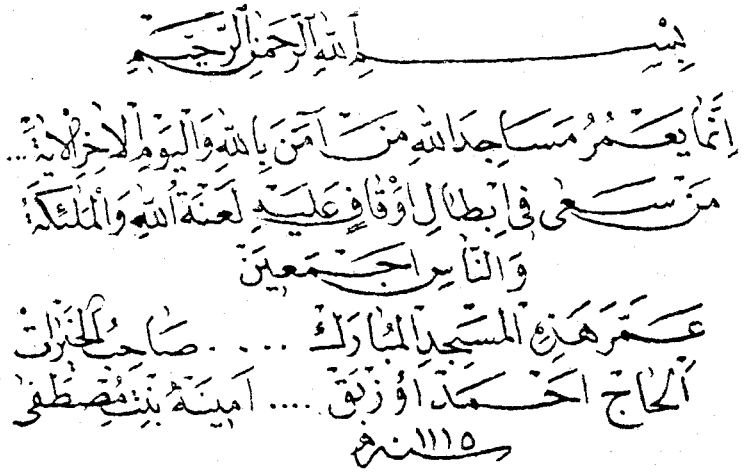
Meydan camii, Meydan mahallesinde Hıyarcılar Çarşısı ile Kasaphane arasındaydı. Evvelce bu camiye (Mescid-i Atik-i der Meydan) denilirmiş... Hangi devirde ve kimin tarafından yapıldığı hakkında bir bilgi edinemedim. Ancak kapısının üstünde bulunan şu kitabeden öğrendiğimize göre cami 1115.H tarihinde esaslı bir tamir görmüş ve bu tamiri de Hacı Ahmed Özbek ailesinden Mustafanın kızı Emine Hanım namında bir hanım yaptırmıştır.

Resim : 80 — Meydan Camii kitabesi.

Esas kitabe iki kısımdan ibaret ve beş satır üzerine yazılmıştır. I. inci kısım üç satır olup başta besmelei şerif ve sonra Allahın mescitlerini, ancak Allaha ve ahiret gününe inanan, namazlarını kılan, zekâtlarını veren ve Allahtan başkasından korkmayan kimseler yapar, mânasına ge-

len (İnnema Yamürü Mesacidallâhi men amene biliâhi vel-yevmil-âhir-ila-âyeh...) âyet-i kerimesi ve sonra bir kimse evkafı bozmağa ve iptale çalışırsa Allahın, Meleklerin ve bütün halkın lâneti üzerine olur mânasına (Men sea fi iptali evkafin aleyhi lanetullâhi vel-melâiketi vennasi acmain) hadisi ile nihayetlenmiştir.

Resim : 81 — Esas kitabenin bir örneği.

2. nci kısım ise iki satır olup bazı kelimelerin okunamamasına rağmen (Ammere hazihil - mescidil - mübarek ..... Sahibül-hayrat El-Hac Ahmed Özbek ..... Emine binti Mustafa Sene 1115) Mânası : (Bu mübarek camiyi sahibül-Hayrat Hacı Ahmed Özbek ailesinden Mustafanın kızı merhume Emine Hanımın tamir ettirdiği tetkik neticesi anlaşılmıştır.) Alt köşede 1115H. rakamı da güç hal okunabilmektedir.

Camiin yapı tarzı ve bilhassa iç kemerleri dolayısiyle, ya Artuk oğulları veya Selçukiler devrinde Ulu Camiden örnek alınarak yapılmış olduğu hissini vermektedir.

Cami, 80 cm. kalınlığında taş duvarlarla yükseltilmiş ve içerisinde dört köşe ve kalın ayaklar üzerine dört blok kemerler oturtulmuş, kemerlerin arasındaki tavan kısmı ise tonos olarak yapılmıştır. Damı topraktır, Kıble ve mukabili ile sağ yan duvarlarında tavana yakın beş altı pencere ile aydınlanmakta ise de kemer ayaklarının çokluğu ve kalınlığı dolayısiyle camiin içi daimî surette loştu. Takribî olarak iç cami 15 - 20 genişliğinde olup taş kemerli büyük bir kapıdan girilirdi.

Vakfiyelerine gelince :

Bu cami III. üncü Murad devrinde şu gelirle idare edilirmiş : « Evkaf-ı Mescid-i Atik-i der Meydan. Hisse-i malikâne-i kariye-i Mürüdü 720 akça. İmamet vazifesi yevmiye 1,5. Müezzinlik vazifesi yevmiye 2 akça imiş. » (1)

Cami hakkında II. nci Mahmut devrine ait aşağıda örneği kayıtlı vesikadan (2) başka elimizde birçok vesikalar daha vardır, bunlar camiin mütevellisi, imam, hatip, müezzinliği ve sonra yağ, hasır ve nezaret cihetlerinin tâyini hakkındadır, bunlar hemen hemen birbirinin aynı olup yalnız isimler değişmektedir. Bu sebeple bir tek örnek verilmiştir.

Bizim zamanımızda Küçük Hacı Şirin Hoca imam ve hatibiydi. Ölümünden sonra yerine kurra Hoca zade Hâfız Mustafa Ef. geçti. Ramazanlarda ikindiden sonra Kurra Hoca mukabele okur, Hacı Şirin hatimle teravih kıldırırdı. Cami çarşı içinde olduğundan cemaati çoktu. Hususiyetlerinden birisi de, Büyük Beyzade Hacı Ali Ef. öğle ve ikindi namazlarını daima bu camide kılar ve ramazanlarda ise müritlerinden bir kısmını bu camide sülûk ve itikâfa sokardı. Bu yüzden camide kalabalık artardı. Yan duvarlardaki kemer ayaklarının arasına boydan boya ipler gerilerek beyaz hasavanlar (perdeler) çekilir ve ayrı ayrı hücreler meydana gelirdi. İşte bu hücrelerin her birinde bir kişi oturmak suretiyle 10 - 15, bazan 20 kişi sülûke veya itikâfa girerlerdi. (3)

---

(1) Başvekâlet arşivi, Evkaf, 998 tarihli tapu defteri. N. 978.

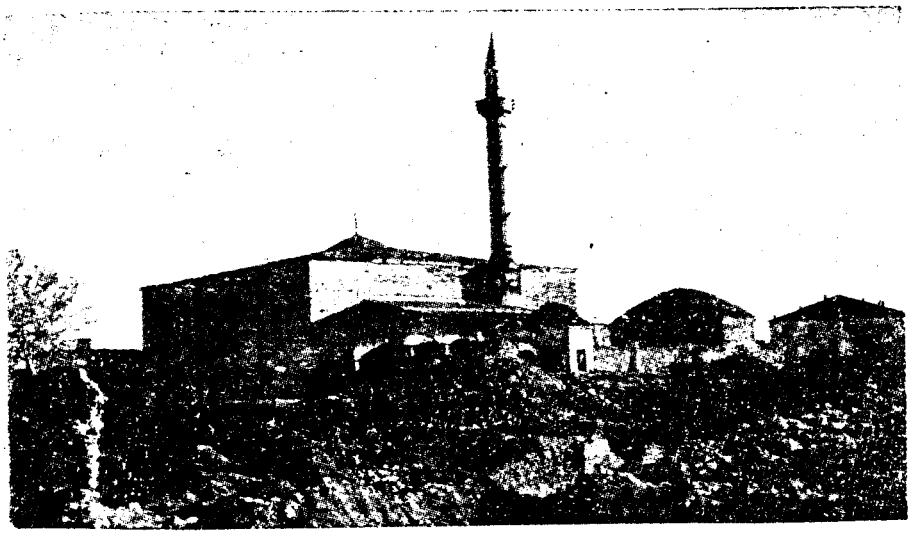
(2) Camiin mütevelli, yağ, hasır ve nezaret cihetlerinin tayini hakkında : «Der-i Devlet mekine arz-ı abd ı dai-i kemineleridir ki, Herbrut'da vaki meydan camii şerifine mevkûfe dekâkin gulle-i (zahire) şeriyesinden almak üzre vazife-i muayyene ile mütevellisi ve yine vakf-ı şeriyeeinden almak üzre vazife-i muayyene ile mütevellisi ve yine vakf-ı mezburdan almak üzre yevmi üç akça vazife ile rugen ve hasır hizmetine mutasarrıf ve yine vakf-ı mezburdan almak üzre yevmi dört akça vazife ile nezaret cihetlerine başka başka berat-ı şerif ile mutasarrıf olan Mehmed bin-i Abdullah nam kulları bundan akdem bi emrillâh-i taalâ fevt olup olvechile cihat-ı mezkûre mahlûl ve hizmet-i lâzimeleri muattal kalmağla yerine erbab-ı istihkakdan işbu bais-i arz-ı ubudiyet Mustafa nam kulları her vechile mahal ve mustahak ve sezavar-ı inayet olmağın cihet-i mezbûre müteveffay-ı merkumun mahlulundan hafidi merkum kullarına tevcih-i sultani ve yedine bir kıta berat-ı şerif-i âlîşan sadaka ve ihsan buyurulmak niyazile olki, vakiül-haldir bil-iltimas paye-i hacet revayy-ı serir-i âlâya ilâmolundu ferman. Tahriren fi yevmissalis min şehr-i zilkade sene, ihda ve hamsin ve mieteyn ve elf 1251. Elabduddai lidevletilaliye. Esseyid Ömer Naimi el Mevlâ hilafetehû bi Medine-i Harbrut.

Başvekâlet arşivi, Evkaf, Cevdet tasnifi, N. 27505.

(3) Bu usul ve adatlere ait daha mufassal bilgiyi ramazan ve bayramlar bölümünde bulacaksınız.

SARAHATUN CAMİİ

Sarahatun camii, Sarahatun mahallesinde bir tarafı şehrin büyük meydanlarından biri olan (Buğday meydanı) mukabil tarafı, Belediye caddesi, yan taraflardan birisi Belediye dairesi, bir mahalle mektebi, Sarahatun medresesi ve çeşmesi, diğer tarafı ise Çemşit hamamı ile çevrilmişti.

Resim : 82 — Sarahatun. Medhali, Mvakkithane, sağında Cimşit Hamamı.

Cami, tarihi bir camidir ; esasen ilk yapılışı ahşap bir mescit olarak « Uzun Hasan »ın anası Sarahatun tarafından yaptırılmıştır. (1) Sonra camiin kıble duvarının sol tarafında duvara gömülü şu kitabeye göre de :

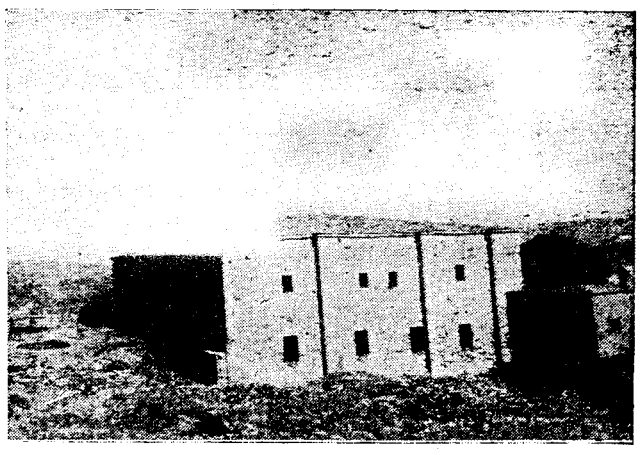
وبنى عمّر هو المسجد حاجي مصطفى ابن حاجي خداوردي ابن حاجي محمود
ابن مصطفى رجب شريف في سنة ثلاث وسبعين وسبع مأة

773

Resim : 83 — Bu kitabe camiin içinde sol köşeye yakın çifte Muhammed levhasının altındadır.

(1) Bak, yukarıda tarih bölümü, Akkoyunlular maddesi. S. 124.

Bu mescidi, Mustafa oğlu Hacı Mahmud oğlu Hacı Hüdaverdi oğlu Hacı Mustafa III. üncü Murad devrinde (993.H) yılı recebinde tâmir suretiyle inşa etti. Bu tarihten sonra aradan üç asra yakın bir zamanın geçmesiyle mescit yine harabiye yüz tutmuş... Padişah Abdülmecid devri... Her tarafta bir imar hareketi hissediliyor, bu hava Harput'a kadar gelmiştir. Esasen Harput da o devirde müslümanlığı ve kültürün semereli inkişaf günlerini yaşıyor. Müslüman terbiyesiyle daima din ve irfan yolunda ilerliyen büyük bir halk kütlesi... ve bu halkın başında da, asırlarca devam edegelen meşhur bir ilim hanedanının azasından bulunan Hacı Ahmed Ef. namında bir müftü var. İşte tam bu sıralarda, her mecliste, her toplantıda harab olmağa yüz tutan bu mescidin tâmiri söylenip durmaktaydı. Müftü, tâmir hakkındaki bu müracaatları dinliyor; fakat hiç kimseye müsbet cevap vermiyor. Onun kafasında tek bir plân var. Bu mescidi temelinden yıkıp etrafını da satın alarak burada, camiin tarihî ehemmiyeti ve şehrin inkişafiyle mütenasip büyük bir dinî âbide kurmak... O buna kat'i kararını vermiş, şahsî teşebbüse de geçmiştir. Könk köyünde mutasarrıf olduğu mühim bir araziyi (400) altın liraya satmak suretiyle işe başlamış, mescit yıktırılmış ve etrafındaki yerler de mescidin arsasına katılmış, kurbanlar kesilip dualar edilerek temelleri atılmış ise de bu para, camiin duvarlarını temelden sonra bir metre kadar ancak yükseltebilmiştir.

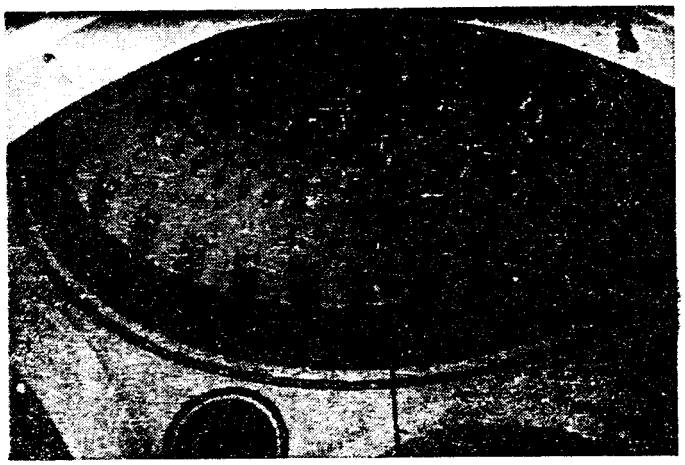
Resim : 84 — Bütün azametiyle Sarahatun.

Bunun üzerine bir gün, bütün Harput halkını, köy ağalarını ve beylerini bu temellerin üstüne davet ederek bunlara güzel ve müessir bir hitabede bulunmuş ve bugünden sonra camiin inşası için mühim miktarda iane

toplanmış, parası olmıyanlar da bilfiil çalışmak suretiyle bu dinî vazifeye katılmışlardır. Bu hal, sonuna kadar devam etmiş ve nihayet cami tamamlanmış ve Türk mimarîsinin nefîs ve zarif bir şaheseri olarak meydana çıkmıştır.

Fakat cami karanlık olmuştu; çünkü yalnız Kıble cihetindeki duvarda 4 büyük ve 4 küçük penceresi vardı. Bu pencereler, muazzam camiin aydınlatılmasına kâfi gelmiyordu. Bu hal Hacı Ahmed Ef. nin canını sıkmıştı. Onun yüksek ruhunda bir şimşek daha çakmış, bunun da çaresini bulmuştu. Camiin açılışını bahane ederek ikinci bir davet daha yapmış... Bu davet daha şümullü ve daha azametli olmuş... Köylerden, bahçelerden ve kasabadan binlerce halk camiin önündeki büyük meydanı doldurmuş... Kurbanlar kesilerek dualar edilmiş ve sonunda Hacı Ahmed Ef. tekrar kürsüye çıkarak derdini şu suretle izah etmiştir:

— Camii, hamdolsun tamamladık, yalnız bir az karanlık oldu, bu sebeple sol taraf duvar üzerinde de pencereler açılması iktiza ediyor, diyerek, bu defa halktan para istememiş... Güzel bir buluşla: — Biz hesap ettirdik, büyük bir pencerenin açılması ve yeniden yapılması 15 liraya (altın), küçükler ise 10 liraya mal oluyor. Her kim bu pencerelerden bir tanesini yaptırırsa o pencereye kendi ismi verilecek ve bu suretle kıyamete kadar hayır ile yâdedilecektir. demiş... Yarım saat sürmeden 9 pencerenin inşası taahhüt edildiği gibi birçok da iane yeniden toplanmış. Halk bu halden memnun kalarak sevinç ve dualarla evlerine dönmüşlerdir. Sonra cami tamamlanmış, tefriş edilmiş ve ibadete açılmıştır. Bu suretle Hacı Ahmed Ef. bu camiin banisi sıfatiyle namı daima hayır

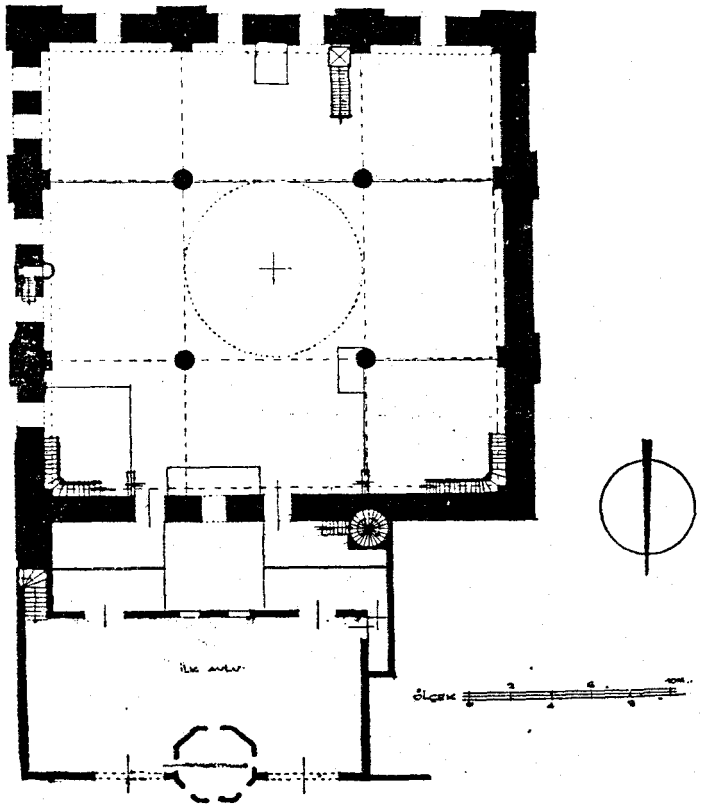

Resim : 85 — Camiin hurma dallariyle süslenmiş kubbesi.

ile yadedilir. Bu hususta bir Mamuretülâziz salnamesi, aynen şu satırları yazar :

« Müessesat-ı cesime ve cedideden olarak eâzım-ı ulemay-ı mahalliyeden Müftü El-Hac Ahmed Ef. merhumun himmet-i mahsusasiyle ve ianat-ı nakdiye ve bedeniye-i erbab-ı hamiyetle (1259.H) senesinde inşa kılınmış ve eski bünyadına nisbeten Sarahatun camii şerifi namiyle marufiyeti bâki kalmış olan mabed-i âli dahi bu memlekete medar-ı iftihar bir eser-i fuyuzat karar olup evkat-ı hamsede cemaat-i vefire-i muvahhidin ile malâmal olmaktadır. » (2)

Yapı tarzı : yepyeni bir üslûp... camiin duvarları dışarıdan 2,5 m. kalınlığında düz dört kolonla yükseltilmiş, içeriden ise bu duvarlara, ortaya büyük ve her iki yana küçük kemerler atılmasiyle tahkim edilmiş-

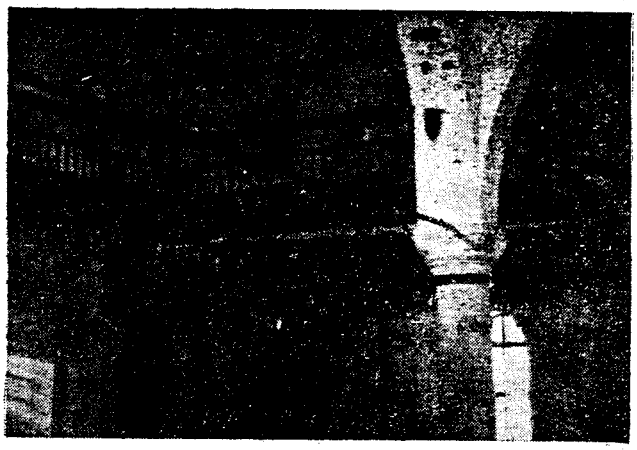
Resim : 86 — İç plân.

(2) 1301.H tarihli Mamuretülâziz Salnamesi, Üniversite kütüphanesi. N.89442.

tir. Sonra bu kemer ayakları, ortalara dikilen 2,20 m. kalınlığında, sütun başlıkları gayet zarif bir surette işlenmiş olan dört yuvarlak sütun üzerine atılan kemerlerle bağlanmış ve bu suretle camiin bir tek büyük kubbesinin yükü paylaştırılmıştır. Duvar kalınlığı 1,80 m. dir. (3)

Kıble duvarında 4 büyük, 4 küçük, sol tarafta ise 5 büyük, 4 küçük, sağ tarafta ise 3 küçük üst pencere vardır. Büyük pencerelerin genişlikleri 1,20. m. yükseklikleri 3,20. m. kadardır.

İç cami, 22×22 m. ebadında ve dörtken şeklinde 500. m. kareye yakın genişlikte olup camiye 1,25. m. genişlik, 2,25 m. yükseklikte muntazam kemerli iki kapıdan girilir. Kapıların sağ ve sol taraflarında iç köşelerde iki basamakla çıkılır ve etrafı ağaç parmaklıklı iki maksure vardır, bu maksurelerden tahta merdivenlerle ve bir dönemeçle tahtabende çıkılır.

Resim : 87 — Tahtabend.

Maksurelerin ve iki kapının arasında iki saf cemaat sığabilecek derecede ufak bir maksure daha vardır. Sağ sütunlardan birine bitişik ve sağ maksureden çıkılan ahşap 2X2 m. genişlik, 3 m. yükseklikte bir de müezzin mahfili, sol taraf duvarının ortasında ise pencereden ve cami duvarı kalınlığı arasından dar bir merdivenle 2X3 m. yükseklikte ileri doğru çıkmış ağaç parmaklıklı bir vaız ve mevlid yeri vardır.

Bayramlarda bu mahfilde vaz edildiği gibi velâdet-i Peygamberiye

(3) Kubbenin ortasındaki ihlâs-i şerif Kâmil zade meşhur hattat Hâfız İbrahim ve alt kısım kenarındaki esma-i hüsna ise Gergerî zade Hacı Mehmed Said Ef. tarafından yazılmış ve hurma dallariyle motiflendirilmiştir.

tesadüf eden günlerde ise mevlid-i şerifler de bu mahfilde okunurdu. Kurra hoca kardeşler, Kâmil zade Hafız Tevfik Ef. Hacı Mamo ve Çatal oğlu'nun okudukları mevlidler çok alâka toplardı. O günler cami hıncahınç dolardı. Kurra hocaların Mısırdaki vakfiyelerinde münderiç olan

Resim : 88 — Minberi gösteren nefis bir köşe.

her sene okuttukları mevlidlerde cemaata bal şerbeti verildiğini iyi hatırlıyorum, şart-ı vakıf böyle imiş...

Harputda ölüler için mevlid okutturulmazdı, mevlid ancak velâdet-i Peygamberiye tesadüf eden günlerde, onu hatırlama, ta'zim ve tekrim için

Resim : 89 — Mihrabı gösteren bir iç köşe.

okunurdu. Bu hususta ne bir emr-i dinî ve ne de bir örf-ü âdet vardır, bilmem bu bid'at (4) bize nereden geldi ve kimler telkin eyledi.

Camiin minber ve mihrabı da çok güzel ve sanatkârane mermerden yapılmıştır.

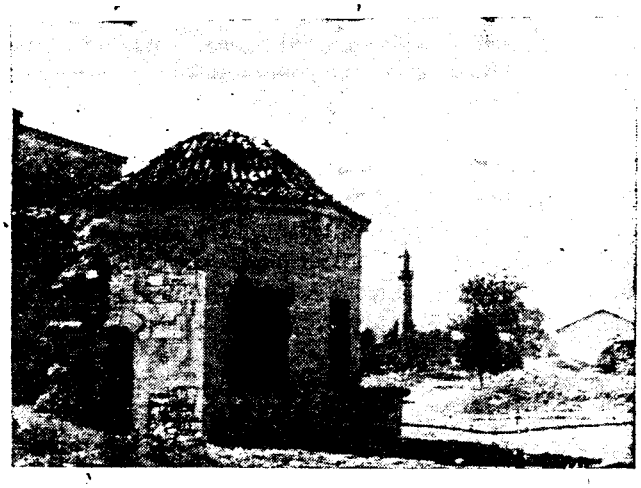
Minberin sağ tarafında ve hemen minbere bitişik ana duvarın içinde demir parmaklıklı bir dolapta, kıymetli bir çekmece, lihye-i saadeti saklar. Bu dolabın yeşil çuhadan örtüsü üzerinde ipek işlemeli şu nefis kıtayı okuyoruz, bu kıta meşhur Âlim Hacı Hamit Ef. tarafından kaleme alınmıştır.

ŞEFAAT YA RESULÂLLAH

Olma ısyanınla nevmid-i şefaat Hamdiya
Et nikâh-i mefherül - Kevneyni celbe ihtimam
Mûy-i anber, bûy-i pak-i lihye-i gül nüghetin
Kıl ziyaret şevkile gel et salâtiyle selâm. (5).

1326.

Camiin dış kısmındaki giriş blok da güzel ve ferah olarak yapılmıştır. Her iki yanda geniş ve birbirine müsavi iki kemer altından iki ba-

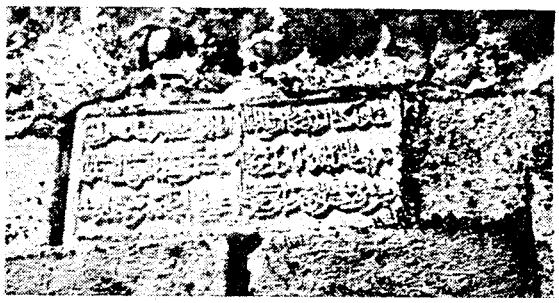

Resim : 90 — Muvakkithane ve önünde musallâ taşı.

(4) Din hususunda hiçbir şer'î işaret olmaksızın yeni ahkâm ve tarik çıkarmak.
(5) Lihye-i saadetin açılışı; cuma, ramazan ve bayram günlerindeki hususiyet, ramazanlar ve bayramlar bölümüne, bak.

samakla mermer döşeli bir avluya inilir, ortada camiin azamet ve güzelliği ile mütenasip bir muvakkithane vardır.

Muvakkithane 8 kenar üzerine kubbeli ve beş pencereli kâgir bir yapıdır, kapısı sol yan taraftadır. Burası bir muvakkithane olmakla beraber aynı zamanda bir saatçi dükkânıydı. Camiin vakfından başka buranın vakıf geliri varmış... Burada vazife gören mütehassıslar (Üstürlab) (6) ile irtifa alır, vakıtları tâyin ederek muvakkithanedeki saatleri ayar eder, cemaatın bozulan saatlerini de meccanen tamir ederlermiş... Şart-ı vakıf böyle imiş...

Resim : 91 — Muvakkithane kitabesi.

Bu muvakkithanenin Erzincan Kadim hanedanından Hacı Ali Bey tarafından 1277 H. tarihinde yaptırılmış olduğunu kapısı üzerindeki şu kitabeden öğrenmiş bulunuyoruz:

Makam-ı dilküşa oldu mekân-ı irtifa'... şana
Ola banisine yaver beher saatte mevlâna
Kadimî hanedan-ı belde-i âbad-ı Erzincan
Ki meşhur Hacı Ali bey zehî âli cenab-ı cana
Mücevherden (7) çıkıp tarih-i dilcûsu deyip Hafız
Acip Âli binadır ki muvakkithane-i rana.
1277 H.

Hususiyetlerinden birisi de meydana bakan ön cephe penceresinin önünde Harputun yegâne musalla taşı vardır. Diğer camilerde cenaze namazı kılınması âdet edilmediğinden cenazeler uzak mahallelerde olsalar bile hepsi bu musallaya getirilirdi. Muvakkithane ile birlikte bugün hâlâ mevcudiyetini muhafaza etmektedir.

---

(6) Güneşin irtifaını alıp vakitleri tâyin etmek.
(7) Noktalı harflerin ebced hesabiyle tutarı.

Medhalde üstü saçaklı iki yan kapıdan camiye girilir, burası da mermer döşeli ve ayakkapların çıkarılması için kalın dik mermer bir bölme ile ayrılmıştır. Sağ taraftaki girişde dar beş on basamakla minareye çıkılır. Sol taraf medhal de aynı ebad ve aynı şekildedir. Her iki medhalin arasında 50 — 60 cm yükseklikte son cemaat yeri vardır. Camiin istiabı 1500 kişidir, bu rakam bazı fevkalâde günlerde dış camiyi ve hattâ önündeki meydanı da içine alarak 2000'e çıkardı.

Sarahatun camii yapıldıktan sonra dam ve kubbesi toprak olarak kalmış ve bazı yerlerinden akmağa başlamıştı. Yine hayır sahiplerinin teşebbüsüyle (1850 — 1266 H.) tarihinde dam ve kubbesine kurşun kaplanmıştır. Aradan tam bir asır geçtiği halde camiin kubbe ve çatısı bugün yaptırılmış gibi hâlâ sapasağlam durmaktadır.

Bu yoldaki vesikanın aslı çok uzun olduğundan buraya hülâsasını alıyorum. «Herbrut'da kâin Sarahatun camii şerifi mükaddema ashab-ı hayrat ve ahali-i kaza iane ve infakiyle bir kubbe üzerine inşa kılınmış ise de üzeri kurşun olmadığından eyyam-ı şitada berf-ü baranın kesreti cihetiyle mezkûr kubbe harap olmakta olduğuna binaen lüzumu görülen 15.000 kıye kurşunun Evkaf-ı humayun hazinesinden veyahut Keban madeninden itası Herbrut meclisinden bamazbata iş'ar edilmiş olmağla 15.000 kıye kurşunun mahalli fi üzre altı kıyeden ibaret olan beher batmanı 18 kuruştan icap eden bahası bilhisap ne miktara baliğ olursa ahali tarafından maden-i mezbur sandığına teslim olunmak üzre mezkûr kurşunun maden-i humayun hasılâtından itası hakkında. 19 Ramazan 1265 tarihli vesika (8).»

Camiin minaresine gelince: Evliya Çelebi minaresiz der, halbuki cami bir çok defalar tamir gördüğünden bu tamirler sırasında minare yapılmış ise de zamanla harab olmağa yüz tutmuş olacak ki, bu günkü zarif ve narin minare sonradan yapılmıştır. Yapılış günlerini iyi hatırlıyorum. (1898 — 1314 R.) yılı içerisindeydi, aylarca evvel hazırlıklara başlanmıştı. Köylülerin ve köy ağalarının, günlerce bu işe hasrettikleri manda ve öküz arabalariyle Körpeden (9) taşıdıkları beyaz taşlar, Meterisde şehre girerken yolun sağ tarafındaki meydanda biriktirildi ve ehil taşcı ustaları tarafından yontuldu ve yine bu sırada bütün bağ ve bahçe sahiplerinden kireç yakmak için çalı - çırpı istenilmişti. Bunlar da kendi vasıtalariyle yığınlarla çalı - çırpıyı Kazıbahçesinin ilerisinde yolun sol ta-

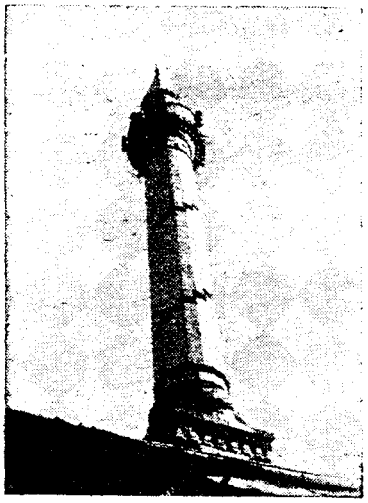
---

(8) Başvekâlet arşivi, Evkaf, Cevdet tasnifi N. 24216

(9) Körpe, Harput'a bağlı bir köydür, Harputun Kuzey batısında ve takribî 12 km. mesafededir. Bu köy civarında çok zengin bir taş ocağı vardır ki, taşları bembeyaz ve çok serttir. Ehemmiyetli binaların kaplamalarında ve bazı sütun ve kemerlerde kullanıldığı gibi bilhassa mezar taşları için kullanılırdı.

rafındaki derede (10) yaptırılan büyük kireç ocağının etrafına döktüler ve biriktirdiler. Ocak günlerce yandı ve bol miktarda kireç istihsal edildi. Bu taşlar ve bu kireçler hazırlandıktan sonra inşaata başlanmak üzere Harput ahalisi âdeta seferber edilmişti. Yüzlerce vasıta Kazıbahçesinden şehre kireç taşırken, halk da Meterisden camiye kadar iki sıra halinde, günün ilk saatlerinden akşamın karanlıklarına kadar çalışmak için yer almışlardı. O kadar sık dizilmişlerdi ki, koca bir taşı iki kişi tutarak önlerindeki çiftlere veriyor. adım atmaksızın ve yorulmaksızın bu koca taşlar elden ele camiye doğru kayıp gidiyordu. Bu ameliye de bir iki gün içersinde tamamlanınca kurbanlar kesilerek, dualar edilerek inşaata başlandı ve zannedersem dört beş ay içersinde de tamamlandı

Mühendisi yoktu. Diplomasız ustabaşı, bilmem evvelden bir plân, bir resim verebilmiş miydi? Zannetmem. Sanatının cidden sahibi olan meharetli ustabaşı bu kıymetli eseri. sevimli ve güzel Sarahatunun başına dikmek suretiyle hem camiyi, hem de şehri süslemiş oldu. Ruhu şad olsun!...

Resim : 92 — Doğuda emsalıne nâdir tesadüf edilen minaresının yakından görünüsü

Resim : 93 — Minarenin uzaktan görünüşü

Minarenin resm-i küşadı, bir cuma gününe tesadüf ettirilmişti. Bu yeni minarede ilk defa okunacak olan ezan ve salât-ü selâmı dinlemek

(10) Bu kireç ocağının yerine sonraları mezbaha yapıldı.

üzere uzak mahallelerden, bağ ve bahçelerden ve hattâ köylerden gelen halk, camiyi ve önündeki meydanı doldurmuştu, cuma namazından sonra vaz edilmiş ve küllîyetli miktarda iane toplanmıştı. Gece bu minare ile Kurşunlu cami minaresi arasına ipler gerilerek fenerlerle bir nevi mahya şeklinde tenvirat yapılmış, esnaf dükkânlarını süslemiş ve gece yarılarına kadar kapatmamışlardır. Çarşılarda, caddelerde davullar - zurnalar çalınarak bugünün şerefine şenlikler yapılmıştı.

Camiin vakfiyeleri hakkında şu vesikalar mevcuttur:

III. üncü Murad devrinde (1590 — 998 H.) camiin hasılât-ı vakfiyesi şöyle imiş: «Evkaf-ı mescid-i Sarahatun hasılât-ı malikâne-i kariye-i Hasılı ve Hamedı. İmam fi yevmin 2, müezzin fi yevmin 2, akça» (11).

IV. üncü Murad devrinde ise camiin daimî bir tamircisi olduğunu aşağıdaki şu vesikadan anlıyoruz (12).

Müezzinlik, Cüzhanlık ve Tevliyet hakkında ise şu vesika mevcuttur (13).

Şimdi cami duvarlarında Harputun meşhur hattatları tarafından doğrudan doğruya taşlar üzerine yazılmış ve hakkedilmiş yazılar ve kitabelerden bazılarının birer örneğini veriyorum:

---

(11) Başvekâlet arşivi, Tapu defteri, s. 189

(12) «Kıdvetül-Kuzat vel-Hukkâm Herbert kadısı zide fazlühû Mevlânâ Ramazan orduy-ı humayunuma mektup gönderüp kasaba-i mezburede vâki Sarahatun mescidinde yevmî buçuk akça ile Merrematcı (Tamirci) olan Mehmed kendu havasında olup hizmet-i lâzimesin eda eylemeyüp rafi lâzım olmağ'e rafi'i tavki'i refiüşşan-ı hâkani Abdurrahman içün her veçhile mahal ve mustahak ve hizmet-i mezburenin uhdesinde deyu mezbure vermeği ricasın arz etmeğin bu berat-ı mesadet âyâtı verdim ve buyurdum ki mezbur Abdurrahman varup badel-yevm mescid-i mezkûrda vazife-i muayyenesiyle Merrematcı olup hizmet-i lâzimesin eda eyledikten sonra hane-i avarızında kala ubur dahi vere olbapda efrad-ı âferideden bir ferd mani ve dafi olmaya ve dahl-ü tearruz etmeye şöyle bileler âlâmet-i şerife itimad kılalar. Tahriren fi evahir-i şerh-i Şabanel-Muazzam sene erbea ve erbain ve elf. Bimedine-i Amid.

Elimde mevcut bir şer'î mahkeme tescil defteri, s. 116

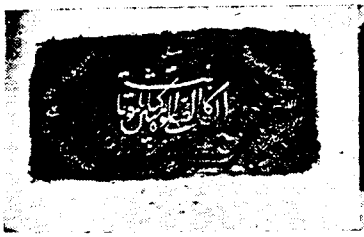
(13) «Medine-i Herburtda vâki Sarahatun mescid-i şerifi vakfının yevmî iki akça vazife ile müezzinliği ve yevmî bir akça vazife ile cüzhanlığı, yevmî bir akça vazife ile tevliyeti erbab-ı istihkaktan işbu tevki'i refiüşşan-ı hakanî Esseyid Mehmed Halife ibn-i Elhaç Mahmudun üzerinde olup hizmetinde mukim ve ehil olduğundan kemakân ifa ve tevcih ve yedine berat-ı âlişan verilmek babında. 18 Recep 1156 Herbrut Kadısı Mevlânâ Mustafa.

Başvekâlet arşivi, Evkaf, Clvdet tasnifi, N. 6419

Sare nam hatun merhume yapup bu camii
Eskimişti ettiler tecdide himmet müminin
Kıldı bu nev secdegeh şükr etsin sadikin
Söyledi bu bende tarih Münip Allâh için.

Allâhümme Salli Alâ Muhammed

Ortasında: İnnessalâte kânet Alel-Müminine kitaben mevkuta (14).

Resim : 94 — Kitabe ve nefis bir yazı. İnnessalâte...

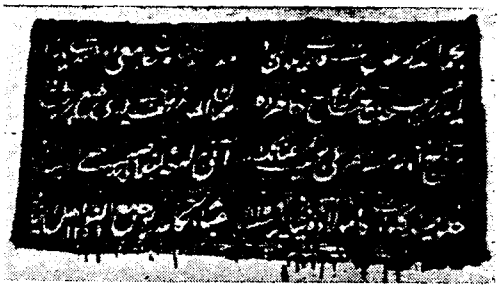
Resim : 95 — Nefis bir yazı daha. Accilu...

Accilû bissâlâti kabl el - Fevt
Ve accilû bittevbeti kabl el - Mevt (15)

Fi şehri Muharrem sene 1105

Resim : 96 — Nefis bir yazı daha. **Beşşiril-meşain...**

Resim : 97 — Bir kitabe daha. Bihamdillâh...

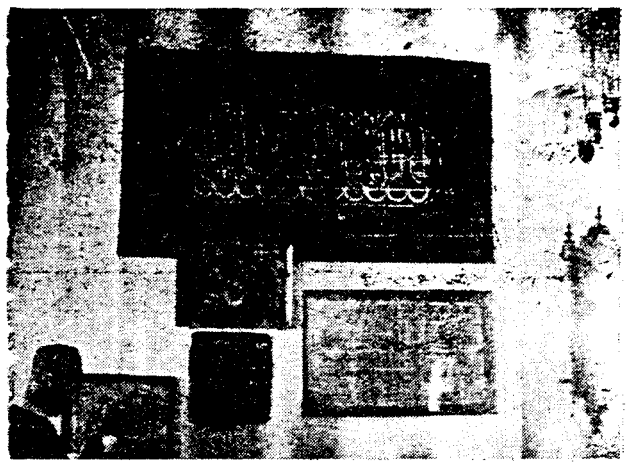
(14) Zira namaz, müminler üzerine vakıtlı bir emr-i ilâhidir, yani mürettep ve muayyen vakitlerde ifası kat'î bir farzdır, bu vakitler de esasen ayrı ayrı âyetlerle tâyin kılınmış ve hudutları ise tahdit edilmiştir. Sure-i Nisa. Ayet, 103

(15) Vusûl ve idraki bir daha mümkin olmıyacak surette zamanın elden çıkıp gitmesinden evvel namazı, ölümden evvel de tövbeyi acele ediniz.

Besşirül-Meşaine fizzülemi ilel-Mesacidi bittevbeti yevmel-Kiyame (16)

Bihamdillâh ki avn-i hakla eyledi âbâd
Meğer Sarehatun camii olmuştu virane
Ederken cüstücûy-i ... hatırda
Haman ilham-ı hatif eyledi tabı...
Bir tarih olurmu mısraı bu ... Münip
Anı lâvha-i ihlâsla yaptı çün edibane
Hulus ile gelüp dergâh-ı mevlâya niyaz eyle
İbadetgâhdır bu camiünnur ehl-i imane

1259

Resim : 98 — Nefîs bir levha. Belagel-ülâ

Belâğel - Ülâ bikemalihi Keşefet-Düca bicemalihi
Hasünet cemi'i hisalihi Sallu aleyhi ve âlihi
ve sahbihi acmain (17).

Üstteki büyük levha Harput hattatları tarafından mermer üzerine nefis bir şekilde yazılmış, hakikaten bir şaheserdir.

Altındaki iple asılı levha adî bir çerçeve içerisinde ve fakat sanatkâ-

---

(16) Gece karanlıklarında mescide gidenlere, kıyamet gününde tövbelerinin kabul edileceğini müjdele.

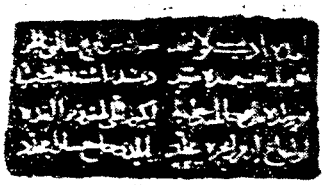
(17) Mânâsı : Peygamberimizi medh-ü senâ babındadır : Cenab-ı Hak sizi sıfat-ı âliye ile muttasıf kemalin en yüksek mertebesine ulaştırdı. Senin ve cemalin yüzü suyu hürmetine bütün karanlıkların ve cehlin perdesi açıldı. Senin huyun bü-

rı tarafından gayet güzel ve mahirane yazılmış bir çifte Ya Muhammed onun altında, yukarıda bildirdiğim 993 tarihli bir kitabe. Dördüncüsü; okunamadı, Beşincisi; içerisinde yine çok güzel bir yazı ile

Festecebna lehu ve neceynahü minel - Gam (18).

âyet-i kerimesini havi bir levhadır. Köşede yarım gözüken zat, bu kitabın aciz yazarıdır, camide kitabe ve lavhaları tetkik ve tesbit ederken.

Bu kitabeler ise, camiin son cemaat yerinde ve kıble duvarının ortasında, zekât penceresinin üstündedir.

Resim : 101 — Bir kitabe daha.

Resim : 102 — Nefis bir yazı. Ey kamer taliat

---

tün huyların en üstünü ve güzeli oldu. Hazret-i Peygambere, âline ve ashabına salavat getirin.

Rahmetli vâız Hacı Mehmed Said Ef. bu camide bütün bir ramazan ikindiden sonra vazında kürsüye çıkar çıkmaz ilk söze bu medhiye ile başlar, arkasından şu salavat-i şerifeyi okurdu :

اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ مُخْتَلِفِ الْمِلَوَانِ وَتَعَاقُبِ الْعَصْرَانِ
بِكَرِّ الْجَدِيْدَانِ وَاسْتِقْبَالِ الْفَرْقَدَانِ وَبَلِّغْ رُوْحَهُ وَاَرْوَاحَ
اَهْلِ بَيْتِهِ مِنَ التَّحِيَّةِ وَالسَّلَامِ وَبَارِكْ وَسَلِّمْ عَلَيْهِ كَثِيْرًا كَثِيْرًا

Yazı : 99 — Meşhur vâiz Hacı Mehmed Said Efendinin va'za başlarken okuduğu salâvat-i şerif.

Mânâsı : Ey Allâhım, salât ve selâm Peygamberimiz Efendimizin üzerine olsun. Gece gündüz değiştikçe, asırlar birbirini takip ettikçe, günler yenilendikçe ve iki parlak yıldız birbirini karşıladıkça salât ve selâmımızı onun ruh-ı mübarekine ve ehl-i beytinin ruhlarına eriştir

(18) Mânâsı : Biz duasını kabul ettik ve kendisini gamden kurtardık. Ma-

Birisi : **Ede badisini mevlâ mümecced .**
Naimiyle Naiminde müebbed
Bu yolda mal-ü canla sa'y edenler
Ola bağ-ı irem içre muhalled
Sorarsan tarih-i salını nazır
Demiştir işte Rıfat nev müşeyyed
İkiyüz elli dokuz zil'kade
Yapıldı cami-i Sara mücedded

1259

İkincisi ise: Talik bir yazı ile sanatkârane yazılmış bir kitabe ki: (Allâh-ü vahdeh) ile başlar, üst sağ köşede (1259) sol köşede (12 Ramazan), alt sağ köşede (Fi tahrir-i Hacı Hüseyin) sol köşede ise (İbn-i el-hac Muhemmed Emin), Sağ yuvarlak içinde (Muhammedenil' Mustafa), solda (Sallâllâhü aleyh-i ve sellem) ve dört köşede ise Cihar güzin hazretlerinin isimleri kayıtlıdır.

Tam ortada :

Ey kamer talât mekki matlâ
Medeni mehd ve yemani burka
Azze men kanea Zelle men tamaa (19)

---

lûmdur ki, Zin-Nûn (Hazret-i İdris) öfkelenmiş ve cenab-ı Barinin emri hilâfına hareket ve cezasız kalacağını zannetmişti. Halbuki, karanlıklar içinde kalınca :

لَا إِلٰهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ

Yazı : 100 — Kur'andan bir âyet-i kerime.

senden başka ilâh yoktur, sana arz-ı tesbih ederim, ben doğrusu zalimlerden oldum, diye afv-i mağfiret niyazında bulunmuştu.

Bak, Kur'an-i Kerim tefsirlerine : Sure-i Enbiya, âyet 87-88. Sure-i Saffat, âyet 139-140.

(19) Bu yazıyı, okumak ve okutturmak için uzun zaman meşgul olmama rağmen tatmin edici bir sonuca varamamış, bu bilmecenin hallini ehline bırakmıştım.

Bu yazı da iç camiye girilecek sağ kapının üstündedir :

Kıl teveccüh kıble-i ikbale miknatis-veş
Gayriden ümmidi kes, Allâh bes, baki heves

Bu kitabe ise camiin dışında ve iki kapısı arasında, saçağın altındadır. 20 beyti havi olan bu kitabenin bir çok kısmı okunamamakta ise de yalnız son tarih beyti şu şekilde tesbit edilmiştir.

Gelip bir hatif-i gaybi dedi bu mısraı tarih
Ne ziba cami-i bâlâ acep rahmet resa oldu.

1259

Harput halkının müslümanlık şartlarına, iyiliği ve doğruluğu fena lıklardan temyize medar olan din terbiye ve dürüstlüğüne ne kadar bağ-

---

aradan aylar yıllar geçmişti, haziran 1957 sonlariydi, günlük gazetem Cumhuriyet'i okurken bir de bakıyorum ki, bizim bu kitabe, gazetenin tarihî tetkikler sütununda okunamıyan bir kitabe diye « Behzad Butak » imzasiyle yukarıda yazılı olduğu gibi neşredildi. Doğrusu bunu görünce cidden çok sevindim ; fakat tetkik edince de nokta sayısı birbirini tutmadığından sukut-u hayale uğradım. Çünkü asıl kitabenin üstünde (11) altında ise (4) nokta vardır, halbuki sayın Behzad Butak'ın hallettiği iki beytin üstünde (8), altında ise aksine olarak (11) nokta vardır. Bu hal tereddüdümü mucip oldu, sayın Behzad Butak'a bir mektup yazdımsa da cevap alamadım, kitabımın notlarını da matbaaya vermek üzereydim. O sırada iyi bir tesadüf eseri olarak bütün ömrünü bu ve buna benzer birçok kitabeleri ve mezar taşlarını okumaya hasreden muhterem bir zatla tanıştım.

Bizim kitabenin muhtelif pozlarda alınmış resimlerini ve bu yolda yazdığım yazıları önüne dökerek dertlerimi anlattım, beni samimî olarak kabul etti, kitabeyi karşı karşıya tetkike başladık.

Her şeyden evvel birçok kitabelerde görüldüğü üzere noktaların aldatıcı olduğu tesbit edilerek, esasa geçtik ve neticede Behzad Butak'ın neşrettiği şeklin doğru olduğu ve hattâ bir el yazması kitapta bu satırların, üzerinde Mesnevî diye aynen kaydedildiğini gördükten sonra sıhhatına kani bulunduğu cihetle bunu kabul etmemiz lâzım geldiğini söyledi, bunun üzerine ben de kabullanarak aynı şekli kitabıma alıyorum.

Bununla beraber bu kitabe hakkında uzun zaman meşgul olması ve birçok masraflar ihtiyariyle neşri cihetine himmet etmesi dolayısiyle Sayın Behzad Butak'a, bütün Harputlular namına şükranlarımı arz etmeği bir vazife sayarım.

Mânâlarına gelince :

Bu iki mısra, Hazret-i Muhammedi medh-ü sena babındadır. (Ey Mekke'de doğan, Medine'de beşiği bulunan, büyüyen ve Yemen kumaşiyle kefenlenen ay yüzlü) demektir.

3. üncü satırın mânâsı ise, kanaat eden aziz, tamakâr olanlar ise zelil olurlar.

lı bulunduklarını isbat eden şu dini ve içtimaî hâdise, bilhassa Sarahatun camiinin hususiyetlerinden birisini teşkil eder.

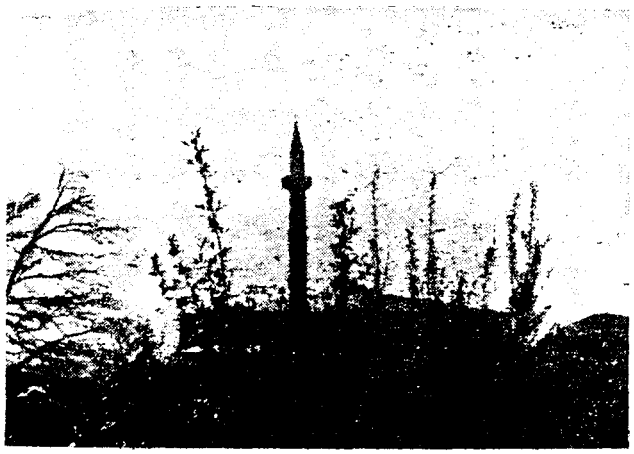

Resim : 103 — Camiden bir dış köşe.

İslâmın şartlarından en mühimmi ve keseye dokunanı zekât meselesidir. Malûmdur ki, müslüman olan zenginlere her sene mallarının kırkta birini hesaplıyarak yardım kasdiyle hakikî muhtaç ve mustahak olan fakirlere vermeleri farz kılınmıştır. Bu sebeple bu dinî şarta malî ibadet denilir (20). İşte Harput halkından bir çokları bu dinî müeyyede ile her yıl zekâtlarını hesap ederek bir kese içerisine koyar, bu camiye gelirlermiş... Camiin içinde ve her iki kapısı arasındaki ara maksurede bulunan pencerenin içerisine bırakır çıkarlarmış.. az zaman içerisinde pencerenin içi bu zekât keseleriyle dolarmış... bu pencereye de zekât penceresi denilirmiş... Hakikî ihtiyaçları olanlar, bu pencerenin önüne gelir, bir kese alır giderlermiş... Pencerenin dış taraf üstüne konulan 102 N.'lu kitabe ise mâna bakımından dikkati çekmektedir. Burada dikkat ve hayret edilecek şey, bu keseler dolusu paralar, pencerede günler-

(20) Zekâtın hakikati, sıfatı, rüknü, miktarı, şartı gibi ahkâm, dinî kitaplarımızda mufassalen beyan edilmiştir.

ce kalır, kimse elini sürmez, tenezzül edip de o tarafa bile bakmazmış... Sonra bu keseleri ancak zekâta muhtaç olanlar alırlarmış... Bunlar bir keseden fazla almadıkları gibi keseleri muayene edip hangisinde daha fazla para varsa, onu almak gibi bir bedbahtlıkta da bulunmazlarmış... İlk eline gelen keseyi alır, gizlice koynuna koyarak camiden çıkıp gidermiş... Ahlâkın metanetinin ve olgunluğunun kayda değer bir nümunesi.

Resim : 104 — Harput harabelrini süsliyen Sarahatundan nefîs bır manzara.

ULU CAMİ

Ulu Camiye, Cami'i Âzam veya Cami'i Kebir denildiği gibi, bu camiye nisbeten bulunduğu mahalleye de Cami'i Kebir mahallesi denilirdi.

Cami, Keşoğlu meydanından ve Beypınarı üzerinden Kazı bahçesine giden caddenin sağ tarafında olup etrafındaki bahçe ve mezarlığıyla takriben 1800 — 2000 m. ebadında bir sahayı kaplamıştır. Asıl Cami ise 30 X 50 genişliğinde olup içeriden 25 X 45 olduğuna göre duvarlarının kalınlığı 2,5 m. demektir.

(1654 — 1065 H.) yılında Harputu ziyaret eden Evliya Çelebi, seyahatnamesinde, bu cami hakkında şöyle yazar:

«Ulu cami, hepsinden büyük ve güzel camidir, ibadetgâh-ı kadim olup müstecavüddüa mahaldir, müsanna ve tarz-ı kadim bir minaresi vardır.»

Cadde tarafından camiye bu kapıdan girilir, içeri girilince 2 — 3 m. genişliğindeki bir yol sizi iç camiye götürür. Sol kol üzerinde Harputun büyüklerinden Ahmed Kürdînin türbesi ve sonra da camiin esas kapısı

Resim: 105 — İç Kale kapısından Ulu camiin görünüşü.

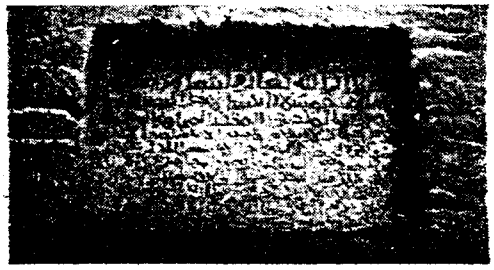
Resim: 106 — Dış kapı. Önünde camiyi ziyarete hazırlanan bir gurup.

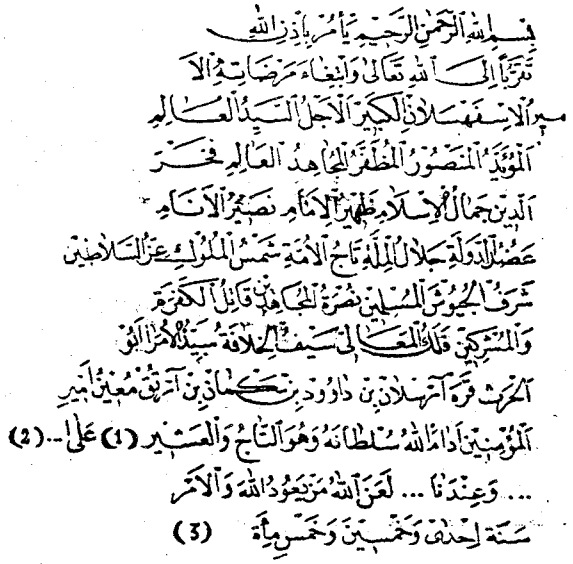
Resim: 107 — İç Kapı.

vardır. Camiin ön tarafı, gül fidanlarıyla ve diğer ağaçlarla süslenmiş âdeta park halinde geniş bir mezarlıktır. İç kapının tam karşısında daha dar bir yol ile Beypınarının önüne çıkılır. Bu yolun sağ ve sol tarafları da ağaçlıdır.

Cami, Harputun en eski camilerinden olup Artuk oğullarından IV. padişah Fahreddin Karaarslan (539 — 562 H.) tarafından yaptırılmıştır. Sekiz asırlık bir bina!... Evvelce bu camiin bir manastır olduğu ve Fahraddin Karaarslan tarafından camiye çevrildiği de rivayet edilirdi. Gerek yeniden yapılma, gerekse camiye çevrilme keyfiyeti, ne olursa ol-

Resim: 108 — Camiin kitabesi.

Yazı : 109 — Bu kitabenin bir örneği

sun... o zamanlar Harputta büyük bir islâm cemaatinin mevcut olduğunu görmekteyiz.

Camiin medhalinde ve iç camiye giden koridorun solunda duvarın içine gömülmüş 30X50 cm. genişliğinde bir taşın üzerine oyulmuş kitabesi mevcuttur. Bu kitabe 11 satırdan ibaret olup okunmasında çok zorluk çekilmiş ve kitabeyi neşredenler ise bazı yerlerine muhtelif kelimeler kullanmak suretiyle bizlere intikal ettirmişlerdir. Meselâ, bunlardan birisi birinci satırdaki besmeleden sonra gelen kelimelerdir ki, bazıları bunları (Maammere bi inşaihi), bazıları (Ma ammere binaühû), bazıları ise (Yemürü bi iznillâhi) şeklinde göstermişlerdir. Biz ise bunu hassas bir pertavsız ile sondaki gibi okuduk ve kabul ettik.

Üçüncü, onuncu ve on birinci satırlarda da bazı okunamıyan kelimeler vardır. Asıl mühimmi tarihi hakkındaki ayrılık ve gayrılıktır.

Meşhur Alman seyyah ve Arkeologlarından «Lehmann» bu kitabe hakkında şöyle yazar: «Camiin avlusunda hattı kûfi ile yazılmış bir kitabe mevcuttur, bu kitabe, Fahraddin Karaarslanındır, bu hükümdar malûm Hısnıkeyfa yakınındaki köprüyü inşa ettiği tarafımızca malûm olan Hısnıkeyfa hanedanının dört hükümdarından birisidir.» der ve cami kitabesinin bir tercemesini yaptıktan sonra camiin inşa tarihini (561 H.) olarak gösterir (4).

---

(1) Aşir, halk cemaat mânâsınadır. Kur'anda bu kelimeye tesadüf etmekteyiz. O ne fena Efendi, o ne fena yardakçı halk mânâsına gelen (Lebi'selmevlâ ve Lebi'selâşir) âyetinin son kelimesi. Sure-i Hac, âyet. 13.

(2) X. uncu satırın nihayetinde ve XI. inci satırın başındaki kelimeler okunamamıştır.

(3) Mânâsı : Besmeleden sonra, Allâhın rızasını tahsil ve Allâha yakınlaşmak kasdiyle bu binayı yaptiran ol bir kişidir ki, büyük Baş Buğ ve Emîrdir. Alimlerin Efendisi, Cenabı Hak tarafından yardım görmüş, kuvvetlenmiş, dünyadaki bütün mücahitlerin muzafferi, Dinin medar-ı iftiharı Müslümanların en güzeli, İmamların zahiri, Halkın ve Devletin yardımcısı, Halk arasında şan ve şeref sahibi, Ümmetin tacı, Mülk sahiplerinin güneşi, Sultanların aziz ve şerifi, İslâm askerlerinin şerefi, Mücahitlerin yardımcısı, Allâhı tanımayan ve şirk koşanların katili, Şerefi göklerden alıcı, Sultanların kılıcı, Emîrlerin Efendisi, Çiftçilerin babası sıfatında olan Artuk oğlu Sokmanın oğlu, Davud'un oğlu Karaarslandır. Halifenin de yardımcısıdır Allah onun saltanatını, tac-ü tahtını ve halkını daim ve baki etsin. Allâhın lâneti, Allâh yolundan ve emrinden ayrılanların ve dönenlerin üzerine olsun.

(4) Lehman - Haupt, Amenien ete, C. Ritter, Erdkunde, X. s. 811

Bu ve buna benzer vesikaların esas metinlerinin yeni harflere çevrilmesi sahifeler teşkil edeceğinden, buna manen ve maddeten imkân bulamadım, meraklılar isterlerse bunları kolaylıkla çevirtebilirler, bu bakımdan sayın okuyucularımdan özür dilerim.

Diğer bir kayıtta, bu tarih (İsna semaniye ve hamse mie) şeklinde 582 H. bazıları ise (Ehda ve hamsin ve hamse mie) 551 H. olarak göstermektedirler. Biz bunlardan 561 tarihini şu görüşümüzle kabul edemiyoruz; çünkü bu yıllar Fahreddin Karaarslanın dahilî mücadele ve aynı zamanda haçlılarla çarpışma devrine ve bundan başka da dehşetli bir zelzele senesine tesadüf ettiği ve hattâ minaresinin eğriliği bu zelzelenin tesiriyle meydana geldiği büyüklerimiz tarafından söylenip dururdu. Bu münasebetle böyle dağdağalı bir zamanda, böyle mühim ve büyük bir camiin yaptırılmasını ve aynı zamanda ölümünden bir sene evvelki dar zamana sığdırılmasını akıl ve mantık kabul edemiyor.

582 H. tarihi ise büsbütün yanlıştır; çünkü bu tarih Fahreddin Karaarslanın torunu VI. ncı padişah Sokmen II. nin zamanına tesadüf eder. şu halde ne Lehmann, ne de sayın İbrahim Artuk'un kaydettikleri gibi 561 H. olmayıp 551 H. olması akla daha yakın geliyor; çünkü bu yıllar, Fahreddin Karaaslanın Harputa hâkim oluşu tarihinden on iki yıl sonraya ve 561 H. yılına nisbetle daha sâkin ve istikrarlı bulunmasına binaen yapı tarihini biz, 551 H. olarak kabul etmekteyiz.

Cami, (1899 — 1315/1316 R.) tarihinde bir tamir gördüğü gibi (1905 — 1321 R.) tarihinde ikinci bir tamir daha görmüştür.

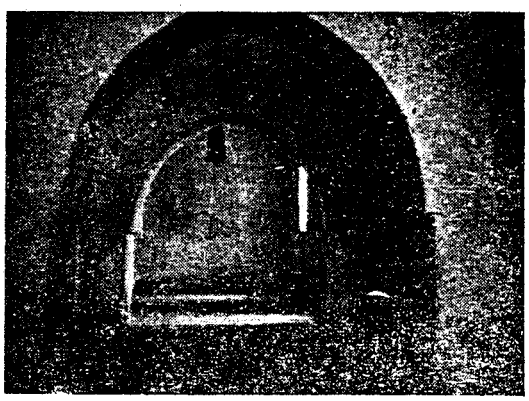

Resim: 110 — İç camide ağaçların kemerlere sarılmasından mütevellit hoş bir manzara.

Camiin içerisi üç blok arzetmektedir :

a) İç kapıdan üç dört basamaklı geniş bir merdivenden aşağı inilince iç avluyu karşınızda bulur, camiin azametine ve mimarisinin gü-

zelliğine hayran kalırsınız. İç avlunun ortası açıktır, bu açıklığa doğru yükselmiş olan birkaç ağacın yeşilliği bu loş medhale başka bir güzellik verir, kemerlerin azameti ise, insanı derin düşüncelere sevk eder ve hayran bırakır.

Resim: 111 — Kemerli bir koridor.

Kapıdan girilince sağ tarafa doğru bir, kapının tam karşısından ikinci, sol tarafa da üçüncü bir yol gider. 1 inci yol sizi iç camiye, 2 nci yol cami madreselerinin önünden camiin sol kanadındaki kapıya, 3 üncü yol ise medreseye, imam odasına ve minareye götürür. Solda iki küçük bir büyük kemer, önde ve sağ tarafta ise üç kemer vardır. Bu kemerlerin ortası zeminden 70 - 80 cm. yüksekliktedir. Bu kısmın altında büyük bir su sarnıcı vardır.

b: Son cemaat yeridir. İç cami ile avlu arasında, genişliği 4 — 5 m. uzunluğu camiin genişliği kadardır.

c: İç camidir, genişliği 8 — 10, uzunluğu ise 30 m. dir. Sağ ve sol nihayetlerden iki kapı ile içeriye girilir, her tarafı birer metre genişliğinde dörtgen şeklinde ve nihayet üç metre yüksekliğinde 7 adet kalın kemerler üzerine kurulmuş, bu kemerlerin arası ayrı ayrı tonozlarla tarsin edilmiş kabun halindedir. Damı düz ve topraktır. Kıbleye olan duvarda ve kemerler arasında birer küçük pencere vardır, bu pencerelerden ışık almakta ise de camiin içi daimî surette loş bir haldedir.

Minaresi: Dünyanın hiç bir tarafında görülmeyen bir tiptedir. Kısa ve çok kalın olan bu minarenin kaideden itibaren tepesine doğru tedricî surette daralması ve kaideden yukarı kısmının eğri ve şakulünden ayrılmış olması ve bu şekliyle sekiz asırdanberi de mevcudiyetini muhafaza etmesi dolayısiyle yerli halk arasında birçok efsaneler yaratmaktaydı.

Mimarî vaziyeti, sanat bakımından mutlak ki, eski bir kıymet taşımaktadır.

Resim: 112 — Ulu camiin meşhur eğri minaresi.

Camiin hususiyetlerinden birisi de, IV. Sultan Muradın Revan seferinden muzafferen dönüşünde Harputtan geçerken mal-i ganaim olarak getirdiği asar-ı atikadan madut ve Abanoz ağacından mamul gayet nefis ve kıymetli bir minber ile yine çok kıymetli bir Acem halısını bu camiye hediye etmesidir. Bir aralık bu halının satılıp camiin tamirine sarf edilmesi düşünülmüş ve 100 altın kıymet takdir edilmişti. Camiin hatibi olan Ebci zade Osman Ef. nin teşebbüsüyle Çakılcı zade-Hacı Said Ef. müzayedeye iştirâk ettirilmiş ve 205 altına satılmıştır. Bu halının bilâhare İstanbulda 800 altın liraya satıldığını Hacı Hayri bey merhumdan işitmiştik. Minber ise, Elâzığdaki Saray camiine nakledilmiştir. Üzerinde yapı tarihi olarak hicretin (500) küsur yılını gösteren bir yazı vardır.

Bu camiin vakfiyeleri hakkında bazı tarihî vesika ve kayıtlar:

III. üncü Murad devri (1590 — 998 H.) yıllarına ait:
Evkaf-ı Cami'i Âzam

Malikâne-i mezria'i Muzafferiye (5) mea'icare bağat 495 ve bervech-i maktu' 1800, Dükkân ve arsa 1440. Yekûn 3735 akça geliri.

	Fi yevm	
Hitabet	3	
İmamet	2,5	
Müezzin	1,5	
Feraş	1	için günde bu akçalar sarf edilirmiş (6).

Bundan başka (1715 — 1127 H.) mütevelliliği (7), ve (1730/31 — 1143 H.) de vaiz ve Loğ - keşişliği (8), ve (1732/33 — 1145 H.) de Cüzhan ve Aşirhanlığı (9), ve (1799/800 — 1214 H.) de Müezzinliği (10), (1804/805 — 1219 H.) de Hatipliği (11) hakkında ayrı ayrı vesikalar tesbit edilmiştir ki, bunlar çok uzun olduğundan neşrinden sarf-ı nazar edilmiştir.

(1875 — 1292 H.) tarihinde, bu camiin imamı Hafız Ali Ef. namında bir zatmış (12), sonra uzun yıllar Hacı Tevfik Ef. (13) imamet ve Ebcizade Osman Ef. ise Hatipliğini yapmaktaydılar. Bir aralık Hacı Kasım oğullarından Ömer Ef. nin de bu camide Hatipliğini hatırlıyorum ki, sesinin tonu ve bilgisi itibariyle cemaatı hiç de tatmin edemiyordu.

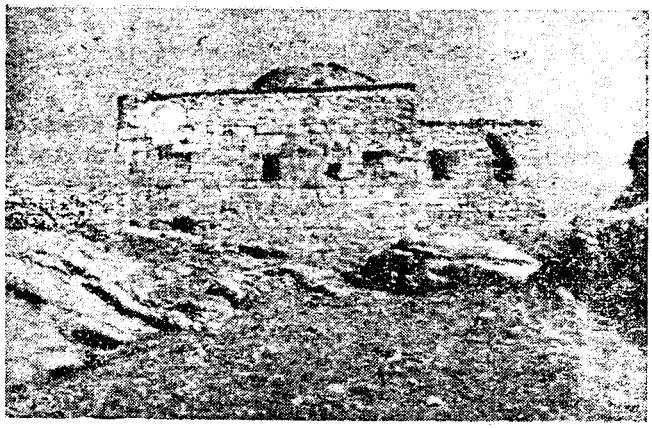
---

(5) Bugünkü Elâzığ kasabası.
(6) Başvekâlet arşivi tapu defteri, s. 189
(7) » » Evkaf Cevdet tasnifi, N. 32302
(8) » » » » » N. 21731/21732
(9) » » » » » N. 33015
(10) » » » » » N. 12729
(11) » » » » » N. 4480
(12) Elimde mevcut aynı tarihli bir Cihaz defterinden.
(13) Bu kitabın II. nci cildi, İlim adamları bölümü, H. Tevfik Ef. biyografisine bak.

MESCİTLER

ALÂCA MESCİT VE TÜRBESİ

Hükûmet caddesini Belediyeye doğru takip ederken sağda tahminen 3,5 — 4 metre genişliğinde dar bir sokağa tesadüf edilirdi. Bu sokağın sağ tarafı Demirli Han boyunca devam eder, sol tarafını ise meşhur Âlim Hacı Veli Ef. nin evi teşkil ederdi. Sokağın nihayetine doğru sola, çıkmaz bir sokak daha vardı ki, burada Dayi Zade, Şedele zade, Çorbacı zade ve Derviş Ef. lerin evleri vardı. Bu çıkmaz sokağın az ilerisinde hafif bir meyil ile aşağı inilince Alâca Mescidin kapısıyla karşı karşıya gelinirdi. Bu mescide «Arap Baba» mescidi de denirdi. Mescit ve bu tür-

Resim: 113 — Alâca mescidden bir görünüş.

be bir bodrum kat üzerine üç bloktan ibaret olarak, Harputun hususiyetini teşkil eden diğer evleri ve konakları gibi sarp kayalıklar üzerinde yapılmıştır. Arkadan ise « Kırk Ayakcağ » ın başındaydı.

Mescit, 5,5X5,5 m. genişliğinde dörtgen şeklinde olup kıblede 1,5 m. genişlik ve 2,5 m. yükseklikte mavi ve lâcivert renkte gayet nefis Selçuk çinileriyle yapılmış bir mihrabı ve mihrabın sağında ve solunda iki ufak penceresi vardır. Mescidin tavanı, tonos halinde tek kubbeli ve nihayet 4 m. yükseklikte olup üstü toprakla kapalıdır. İç mescidin sağ tarafında

75X1,35 ebadında kemerli bir taş kapıdan diğer bir hücreye girilir ki, bu hücre Arap Baba türbesinin tam üstünü teşkil eder, evvelce burası hasır ve kilimlerle tefriş edilmişti, Hazretin ruhuna kur'an okumak isteyenler bu hücreye girer, diz çöker, el yazması nefis kur'an-ı kerimleri açarak okurlardı, şimdi maalesef bunlardan eser yok. İç kapının sol tarafında 3,5X5 genişliğinde iki pencereli ikinci bir hücre daha vardır. Mescidin evvelce yüksek bir minaresi olduğu söylenirdi. Küçük ve fakat şirin, mamûr bir mescitti. Selçukiler zamanına ait Darül-hadis veya Darülhattat denilen bina tiplerini andırmakta ise de burasının bir Mescit olması, altındaki mahzeniyle akla daha yakın geliyor. Mescidin iç kapısı ise yine taş kemerli 95X140 ebabındadır.

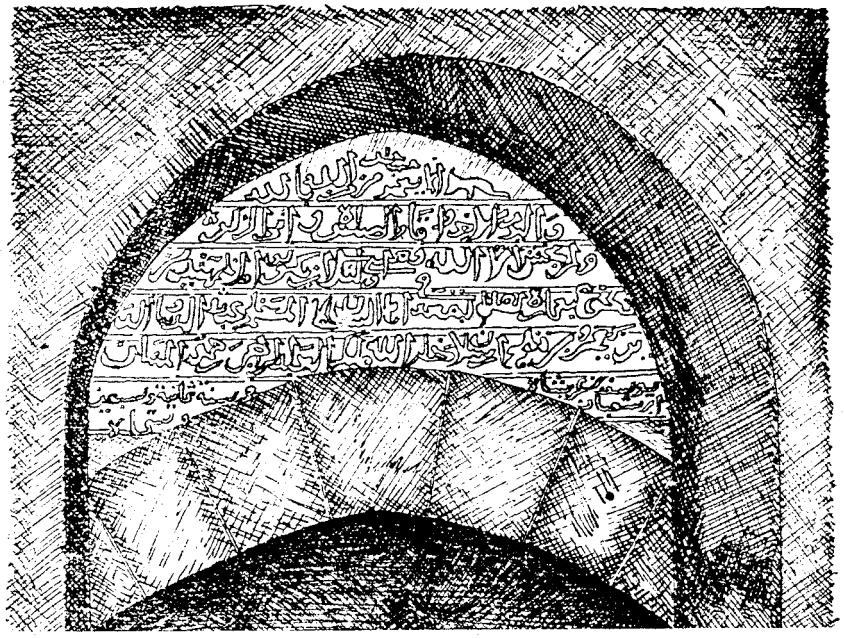

Resim: 114 — Selçuk çinileriyle yapılmış mihrabı.

Kitabesine gelince: Tam bu kapının üzerinde şu yazılar vardır.

«İnnema ya'mürü mesacidallâhi men amene billâhi vel-yevmil-ahiri

ve akamessealâte ve atezzekâte ve lem yahşe ilallâhe feâsa ülâike en yekûnû minel-mühtedin. Tetavvea bi imareti hazel-bükati fi eyyamissultanül-muazzam Giyaseddünya veddin Keyhusrev bin-i Kılıç Arslan halledallâhü mülkehu el abdürraci rahmete rabbühülmennan. Yusuf bin-i Arabişah ibn-i Şaban. Fi seneti semaniye ve sebin ve sitte mie.»

Resim: 119 — Kitabe. İç kapısı üzerinde.

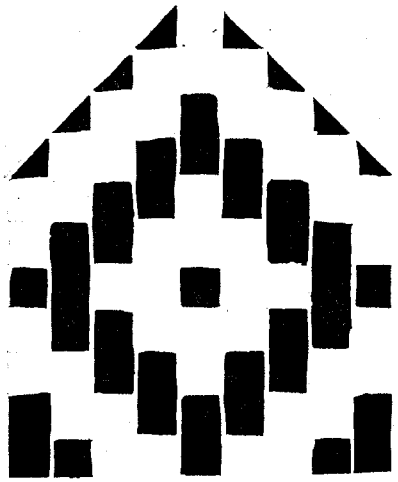

Yazı : 120 — Kitabenin bir örneği.

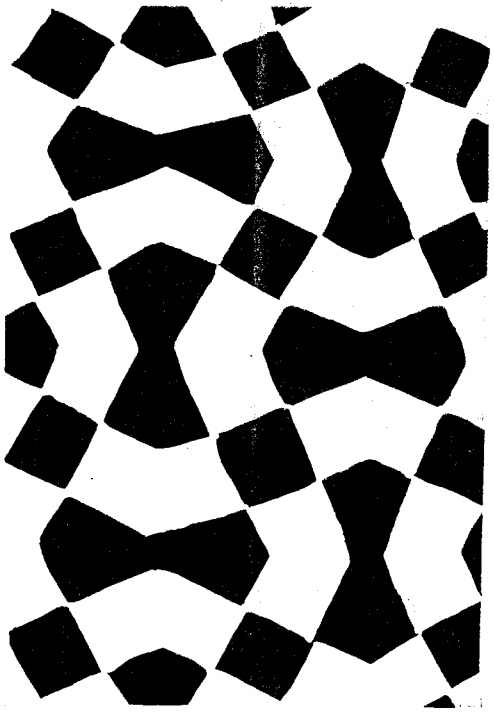
Mescidin Mihrabına ait selçuk çini Örnekleri

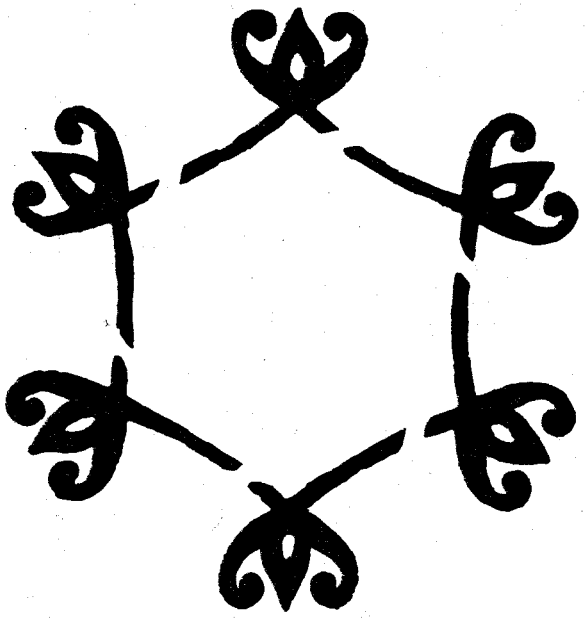
No. 117

No. 116

No. 115

No. 118 Mescidin Kubbesindeki Çiniler

Mânası: 1, 2, 3 üncü satırlar, Allâhın mescitlerini, ancak Allâha ve ahiret gününe inanan, namazlarını kılan, zekâtlarını veren ve Allâhdan başkasından korkmayan kimseler yapar ve imar ederler, umarım ki, bunlar doğru yolu bulmuş ve hidayete ermiş kimselerdir. (1) 4, 5, 6 ncı satırlar. Bu metin ve âli bina, Selçuk Sultanlarından din ve dünyası ma'mur ve âbâdan olan büyük Sultan Kılıç Arslanın oğlu Keyhusrevin zamanında ve onun istek ve emirleriyle, Şabanın torunu ve Arabî Şahın oğlu sahibül - Ataya vel-İhsan olan Cenab-ı Hakkın rahmetini rica eden Yusuf tarafından hicretin 678 inci yılında yapılmıştır.

Bu padişahın devrine ait Kayserinin Develi kazasında da Ulu Cami veya Sivasî Hatun Camii kitabesine tesadüf edilmektedir ki; kitabe Alâca Mescit kitabesinin aynıdır. Tarihi 680 dir; yani Alâca Mescitten iki sene sonra yapılmıştır (2).

Kitabede adı geçenlerden birisi: Selçuki hanedanının (3) XVIII inci padişahı IV. üncü Rüknüddin Kılıç Arslanın (646. birinci — 655. ikinci) oğlu ve hanedanın XX. nci padişahı III. üncü Giyaseddin Keyhusrev olup unvanı «Essultanül - Muazzam Ebül Fetih Emirül-müminin Burhan» dır. İkincisi ise «Yusuf bin-i Arebîşah bin-i Şaban» dır. Bu mescidin birincisinin zamanında, ikinci şahıs tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.

Mescidin sol tarafından bir iki m. aşağı inildikten sonra sağa sapınca kayalar üzerinde ve 1 metre kadar yüksekte türbenin ufak kapısı görülür. Türbe, içten içe 2,80X5.10 genişliğindedir. Duvarları bir metreye kadar gri renkte murabba (dörtgen) ve mustatil (dik dörtgen) şeklinde iri taşlarla yapılmış ve 1 metreden sonra 2X2,5 cm. kalınlık ve 9X25 cm. ebadında koyu kiremidi renkte tuğla ve horasanla kılıcına kemer halinde örülerek yükseltilmiş sağdan ve soldan aynı şekilde ve tam tavanın ortasında aynı tuğialar enine konulmak suretiyle birbirine kavuşturulmuştur. Ceset etrafı tahtalarla kaplı geniş bir mezarın içine konulmuş ve üzerine zeminle müsavi bir tahta kapak yapılmış. bu kapağın üstüne yeşil çuha bir örtü örtülmüştü. Kapısından bakıldığı zaman düz bir satıh gibi gözüküyor; örtü kalkıp da kapak açılınca cesedi sandığın içerisinde görebiliyoruz.

---

(1) Sure-i Tevbe, âyet, 18, s. 3

(2) Tahsin Özgüç - Mahmut Akok. Belleten c. XIX. Sayı. 75. s. 378

(3) Bak. bu kitapta Tarih bölümü Selçukiler Mad. s. 108

Resim: 121 — Arap Babanın cesedi.

Hazret, işte bu mahzende (4) yatar, başı yoktur, baş tarafına sonradan bir ölü kafası konulmuştur. Bu başın cesetle bir benzerliği ve alâkası olmadığı da ilk nazarda göze çarpar. Vücut çürümemiştir ve açıktadır. İhtimal o devrin fen usullerine göre mumyalanmış veya gömüldüğü mezar topraklarında bulunan her hangi bir maddenin tesiriyle çürümemiştir ve yahut manevî büyük bir kudrete sahiptir. Halk arasında (Arap Baba) namiyle maruftur. Hüviyeti hakkında rivayetler muhtelifdir. Bazı rivayetlere göre Selçuki ümerasından mücahit ve muharip bir zatın mumyasıdır. Kimi kitabede adı geçen «Yusuf bin-i Arabî - şah» dır der, yahut gömülmek üzere Körhaneye atılan ve gömülmesine fırsat bulunamayıp sonraları bir çok ölüler arasında vücudunun çürümemiş olduğu görülerek halk tarafından bu türbeye defnedilen keramet ehli ve mazanneden birisi olduğu; yahutta o civarda oturmakta iken ölen bir fakire ait olduğu söylenmekteydi. Umumî heyetiyle çözülüp dağılmayan bir cesed; göğüs ve karnı nisbeten çökmüş olmakla beraber kolları; bacakları; bilhassa el ve ayakları tırnaklarına kadar şayan-ı hayret derecede sağlamdır.

Sonra Arap Baba hakkında halk arasında şu şekilde efsaneler de söylenir dururdu. Harput ve dolaylarında bir yıl yağmur yağmamış...

---

(4) Bu mahzene (Körhane) derlerdi. Buranın hususiyetlerinden birisi de Harput'un şiddetli kış günlerinde ölenleri, karların çokluğundan ve soğukların şiddetinden mezarlığa götüremezlerdi, bu yüzden mezar kazmak, gömmek imkânsızdı. Cenazeyi şehir dâhilinde bulunan bu körhaneye getirip bırakırlar, havalar açılırsa buradan alıp mezarlığa götürürlerdi, açılmazsa burada kalır çürürdü.

Kuraklık yüzünden kıtlık olacak diye halk heyecandaymış... İşte tam bu sırada, Arap Baba türbesine yakın olan evlerde oturan «Selvi» namında ihtiyar bir kadın rüyasında: Arap Babanın başı kesilip bir dereya atılırsa derhal yağmurların yağacağını görmüş. Kadın buna aldırmamış... Fakat her gece evi taşlanmak suretiyle tehdit edilince çarnaçar bunu yapmış ve hakikaten de yağmurlar başlamış... Kırk gün, kırk gece mütemadiyen devam eden yağmurlar, adeta bir tufan halini almış... O sıra yine bu kadın rüyasında Arap Babayı görüyor... «— Benim başımı nereye attınsa hemen bana getir, yoksa halin haraptır» diye vâki olan ihtar üzerine ertesi sabah kadın kestiği başı attığı derenin bir kenarında buluyor, türbeye getirerek yerine koyuyor, bunun üzerine yağmurlar da kesiliyor. İşte bu efsane ile kesik başın Arap Babaya ait olduğuna inanılırdı.

Mescidin esas tevliyet ve müezzinliğinin Hacı Hamid Efendigillerin üzerinde olduğu ve imamet vazifesini Maksud Ef. namında bir zata yaptırdıkları söylenirdi, bizim zamanımızda Deli Hüseyin namında birisi müezzindi. Deli Hüseyin, kısa boylu, siyah sakallı, çok esmer rengi ile burnundan ve çok acele konuşan tam bir tipti. Ziyaretçiler geldiği zaman türbenin içerisine girer, cesedi kucaklıyarak dışarı çıkarır ve ziyaretçilere gösterip beş on kuruş faydalandıktan sonra tekrar sandukasına koyardı. Deli Hüseyinden sonra Piranlı Ahmet Ef. bu mescitte müezzinlik ediyordu.

Mescide ait ancak bir feraşlık vesikası elde edebildim ki, bu da Ömer namındaki ferraşın ölümü üzerine, yerine yevmî bir akça vazife ile Muhammed'in tâyini hakkında Herpert kadısının inhası üzerine cemaziyelâhir 1044 de beratının verildiği hakkındadır. (5)

AHÎ MUSA MESCİDİ VE TÜRBESİ

Bu mescidi, Ahî Musa Hervî (Herdi) (1) namında bir zat yaptırmıştır ki, kendisi dolayısiyle «Emirüşşehir bi Harputî» namiyle anılan meşhur bir mücahid ve Fatihin neslinden gelmiştir. Ölümünden evvel, mescidin kıble cihetindeki duvar arasında bulunan mahalle gömülmesini

(5) IV. Murad devrine ait bir şer'î mahkeme tescil defteri s. 148

(1) Bu Hervî kelimesi üzerinde durulmak lâzım geliyor; çünkü bazı vesikalarda Hervî, bazılarında ise Herdî olarak yazılıdır, bunların hangisi doğrudur? tetkike değer.

vasiyet etmiş ve buraya gömülmüştür, yanında iki mezar daha vardır, bunlardan en uzun mezarın Ahî Musa'ya, diğerlerinden birisinin bu zattan sonra gelen aynı sülâleden « Esseyid Hasan » a, üçüncüsünün de yeğeni « Seyid Ahmed » e ait olduğu tevatüren söylenmekteydi. Ölümünden sonra bu mahalleye, kendi ismine izafetle « Ahî Musa » deniidiği gibi Mescit ve ziyaretgâh da « Ahî Musa » namiyle isimlendirilmek suretiyle namı tebcil ve tescil ettirilmiştir. Mescit mahalle içerisinde olduğundan beş on cemaati ancak vardı, mezar ise umumi bir ziyaretgâhtı.

Bu mescit için çok zengin bağ ve bahçe vakf edilip külliyetli gelir bırakılmıştı. İmamet ve müezzinliği hakkında elde ettiğim birkaç vesikadan nümune olarak birini aşağıya kaydediyorum. (2) Tevliyetinin ise Kelozade Hacı Abdurrahman Ef. uhdesinde olduğunu işitmiştim.

BEKİR ÇAVUŞ MESCİDİ

Bizlerin hiç de bilmediğimiz bir Mescide daha tesadüf etmekteyiz ki, bunu Bekir Çavuş namında birisinin yaptırmış olduğunu aşağıdaki vesikadan öğrenmiş bulunuyoruz. Önce Bekir Çavuş kimdir? Bu meçhul-... Sonra ne mevkii bellidir, ne de semti!... Aynı zamanda vesikada cami deniliyor, her halde bunun bir mescit olması akla yakın geliyor. Buna rağmen vesikanın müsbetliği itibariyle mescitler sırasına koyalım. (1)

---

(2) « Herpertde vaki Ahî Musa evkafı mahsulünden olmak üzere vazife-i muayyene ile imam olan Abdüllâtif Halıcızade bin-i Elhac Mehmed Halife kendu hüsn-i rizasiyle sulbî oğlu Mevlâna Ahmed Halifeye feragat ve kasr-ı yed etmekle istekleri rinin rahin-i kabul buyurulması ricasiyle. Saferül hayir 1151. Herpert kadısı Mevlânâ İbrahim. »

Başvekâlet arşivi, Evkaf, Cevdet tasnifi, N. 7389

(1) « Kidvetül-Kuzat vel-Hükkâm Mevlânâ Herpert kadısı zide fazlühû orduy-ı humayunuma arz gönderüp kasaba-i Herpert'de vâki Bekir Çavuşun bina eylediği cami-i şerifin müezzini olmayup müezzin lâzım deyu ilâm eylemekle işbu rafi'i tavki'i refiüşşan-ı hakani Hasan, salih, mütedeyyin olup mahall-i mürüvvet ve mustahakk-ı inayet olmağla hakkında mezid-i inayet-i padişahanem vücuda getürüp Mevlânây-ı mumaileyhin arzı mucibince bin kırk dört Recebül-Mercinin (Feyzli ve bereketli ay) on ikinci gününden yevmî bir akça vazife ile müezzin nasp ve tâyin edüp bu berat-ı humayunu verdim ve buyurdum ki mezbur Hasan varup cami-i merkumda müezzin olup hizmet-i lâzimesin bikusur mer'i ve müeddi kıldıktan sonra tâyin olunan yevmî bir akça vazifesin cami-i mezbur evkafından mütevelli olanlardan mahbemah alup mutasarrıf olup her dem ömr-i devletim ediyesine bilgüdüvv-i vel-Asal (Akşam sabah) müdavemet ve iştigal göstere olbapta hiç ahed mani ve dafi olmaya ve dahl-ü taarruz kılmayalar alâmet-i şerife itimat kılalar. Tahriren fil-Yevmirrabi recep sene erbea ve erbain ve elf.»

IV. Murad devrine ait bir şer'î mahkeme tescil defteri, s. 136

Meteris caddesinden şehre inerken Beyzadenin sokağına gelmeden köşede bir mescidin bulunduğunu hatırlıyorum. Bekir Çavuş camii, bu mescit olmasın.

HOCA MESCİDİ

Hoca Mescidi, aynı isimli mahallede, Şeytan çarşısından Hükûmete doğru yürürken Yağcı Hanına varmadan evvel caddenin sağ tarafındaydı. 1.20×2.5 ebadında bir taş kapıdan içeri girilince solda dar bir merdivenle camiye çıkılır ve sağdaki dar bir geçitten camiin altındaki tabutluğa girilirdi. Bu fevkani mescit, 12×12 ebadında dörtgen şeklinde genişçe bir mescit olup kıbleye iki büyük penceresi vardı. Duvar yüksekliği 5 m. kadardı, tavanı ahşap ve damı topraktı. Mefruşatı fena değildi.

İmamını hatırlıyamıyorum, müezzinliği ecdattan intikal ile rahmetli babamın üzerindeydi. İplikhanede taş fırının karşısında köşede iki bakkal dükkânının hasılatı bu müezzinliğin vakfı idi. Babam, aylıkla Ahmed Piranlı namında bir mollaya daima bu mescitte ücretle beş vakit ezan okuturdu. Mescit çarşı içinde olduğundan cemaati oldukça çoktu.

HACI MESCİDİ

Hacı Mescidi, Hacılar mahallesinde ve Kızıl Abalı çeşmesinin yanındaydı. Bu mescidin vakfiyelerine tesadüf edilememiştir. Ancak mütevellisi hakkında şu kaydı bulabildim: Yevmî bir akça vazifeli Murtazanın ölümü üzerine yerine Mirzanın tâyini için Herpert kadısı Mevlânâ Ramazanın inhası neticesinde Ramazan 1044 de beratının verildiği hakkındadır. (1)

KARA SOFU MESCİDİ

Kara Sofu Mescidi, Kara Sofu mahallesindedir. Bu mescidi iyi hatırlıyorum. Zamanla Ermeni mahallelerinin içerisinde kalmıştı. Gerçi imam ve müezzin vardı, ezan okunurdu; fakat cemaati yok gibi bir

---

(1) IV. Murad devrine ait bir şer'î mahkeme tescil defteri, s. 122

şeydi. Eski bir mescit olduğunu, imameti hakkındaki şu vesika bizlere göstermektedir. (1)

KÖKÇÜ ZADE MESCİDİ

Kökçü Zade Mescidi, Ulu Camiin önünden Kazı bahçesine gidecek caddenin sol tarafında, zibillik başı denilen mevkide ve Kazı bahçesi yokuşunun başındaydı. Fevkani bir mescit olup uzun ve büyük iki penceresi Kazı bahçesine bakardı. Kökçü Zade ailesi, Harputun pek eski ve belli başlı aileleri arasında mevki ve şöhret almış bir ailedir. Şecereleri IV. üncü Murad devrine kadar gider. Bu aileye mensup olanların evleri, konakları da hep bu mescidin civarında toplanmıştı.

Vakfiyesi hakkında bir kayde tesadüf edilemedi, ancak imamları Mehmed ve Osman halifeler ellerindeki beratı rizalariyle Şerif namdiğeri Mehmed halifeye ferağ eylediklerinden merkume yeniden berat verilmesi için Herpert kadısının inhasiyle 27 Şaban 1198 de berat verildiğine dair bir vesika vardır. (1)

MÜDERRİS MESCİDİ

Müderris mescidi, Müderris mahallesindedir. Bu mescide eski zamanlarda 'Mescid-i Mevlânâ Muhammed Müderris) denilirmiş... Eski bir mescittir. Evkafı hakkında III. üncü Sultan Murad devrine ait kayıtlara tesadüf etmekteyiz.

Evkaf-ı Mescid-i Mevlânâ Muhammed Müderris
Hisse-i malikâne-i kariye-i Hamedi
813 Akça (1)

Bu mescitte, yalnız sabah, akşam ve yatsı ezanları okunur, konu komşu beş on cemaat ancak toplanabilirdi.

---

(1) « Herbette vâki Kara Sofu cami-i şerifinde Sarılı nam kariye mahsulundan almak üzere vazife-i muayyene ile imam olan Muhammedül-Emin halife bilâ veled fevt olup yeri hali ve hizmet-i lâzimesi muattal kalmağla erbab-ı istihkaktan Esseyyid Süleyman Halifeye tevcih olunup yedine berat-ı şerif ihsan buyurulmak ricasiyle. El-Yevmüssebi vel-işrin şehr-i rabiül-Evvel sene tis'a ve seb'in ve miete ve elf. 1179»

Başvekâlet arşivi, Evkaf, Cevdet tasnifi, N. 9497

(1) Başvekâlet arşivi, Evkaf, Cevdet tasnifi, N. 31624

(1) Başvekâlet arşivi III. üncü Murad devri, Tapu defteri, s. 190.

MEHMED AĞA MESCİDİ

Mehmed Ağa Mescidi, Hoca Mescit mahallesinde, Hoca hamamının önünden aşağıya inip Acı pınarı geçtikten sonra Uzun Hasanlıgilin bahçesinin altında ve eski Salhaneye gitmezden evvel Kırk ayakcağa doğru giden yolun tam sol köşesindeydi. Burası cami ve mescitlere uzak ve bilhassa dere içerisinde olduğundan cemaati çok bir mescitti.

Başlıca hususiyetlerinden biri de Mescidin altında hiçbir cami veya Mescitte eşine tesadüf edilmeyen bir gusülhanenin bulunmasıydı.

MEYDAN MESCİD-İ CEDİDİ

Harputda bir Mescit daha vardır ki, bu Mescide Meydan Mescidi ve eski resmî kayıtlara (1) nazaran da (Mescid-i Cedid-i der Meydan) denilirmiş.

Mevkii: Büyük meydandan Kasaplara ve Attarlar çarşısına giden yolun solunda fevkani, küçük bir mescitti. Dükkânlar arasına sıkışmış olan ahşap bir merdivenden on kadar basamakla mescide çıkılırdı. Sarahatun ve Meydan camileri arasında ve yakınında olduğundan cemaati hemen hemen yok gibiydi, vakit namazları için camiye yetişemeyen bazı esnaf öğle ve ikindi namazlarını eda için buraya koşarlardı.

İmameti hakkında aşağıda örneği kayıtlı tek bir vesikaya tesadüf edilmiştir. (2)

ORTAK MESCİDİ

Ortak Mescidi, kendi namiyle yad edilen Ortak Mescidi mahallesindedir. Bizim zamanımızda zannedersem yıkılmış olduğundan bu mescit hakkında esaslı bir bilgim olmadığı gibi, araştırmalarım da fazla bir neti-

---

(1) Başvekâlet arşivi, Tapu defteri, N. 998, s. 178

(2) « Herbutda vaki Meydan mescidi vakfından olmak üzere yevmî bir akça vazife ile baberat-ı âlişan nısf-ı imamet cihetine mutasarrıf Hüseyin, bilâ veled fevt olduktan Abdülbakiye, bunun da bilâ veled ölümü üzerine cihet-i mezkûrun Esseyit Hâfız Emin Ef. ye tevcihi. Esseb'i fi şehr-i Rabiül-ahir sene Erbea aşere mieteyn ve elf.» Başvekâlet arşivi, Evkaf, Cevdet tasnifi, N. 978

ce vermedi. Ancak müezzinliğine bir akça vazife ile tayini istenilen Ahmede Şevval 1044 de IV. Murad tarafından verilen berat hakkında elimizde bir vesika vardır. (1)

PEYGAMBER MESCİDİ

Peygamber Mescidine, Mescid-i Nebi de denilirdi. Attarlar çarşısı ile Yemeniciler, Saman pazarı ve Berberler arasında güzel bir mescitti. Mimarî bir kıymeti haiz olmamakla beraber cemaati bilhassa öğle ve ikindi namazlarında tıklım tıklım olurdu. Çünkü çarşı esnafının çoğu yakınlığı dolayısiyle bu mescide gelirlerdi. Bu mescidin Diyarbakırlı Mehmed Ağa namında bir zat tarafından yaptırıldığı zannedilmektedir.

Cihet-i vakfiyelerine gelince: Elimizde İmameti hakkında 3, Müezzinliği hakkında 1, gelirleri hakkında ise 2 ki, ceman 6 vesikadan dördü çok uzun olduğundan neşrinden sarfınazar edilmiş ve bilhassa gelir olarak daha evvelleri Miyadın köyünün (1) geliri ve Diyarbakır'da Mehmed Ağa tarafından vakfedilen maasaranın (üzüm ve susam sıkılacak yer) ve Herpertte Hoca hamamının icaresiyle bu mescitte İmam-ı sani, Muhaddis ve mütevelli olarak vazife gören Şeyh Yasin Ef. pir ve alil olduğundan yerine oğlu İbrahimin tayin edilerek beratının verilmesi hakkında Âmid kadısı tarafından 9 Cemaziyel-evvel 1207 tarihinde yazılan bir inha tesbit edilmiştir (2).

TAHİRİYE MESCİDİ

Tahiriye Mescidi Ebu Tahir mahallesindeydi.

Bu mescit hakkında elde mevcut ve örnekleri aşağıda kayıtlı iki vesikaya göre mescidin, III. üncü Mustafa ve III. üncü Selim devirlerinde mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Mütevellisi hakkında:

«Herbrutda vâki Tahiriye vakfından yevmî 2 akça vazife ile mütevellisi olan Mehmet Ef. kendu hüsn-i rizasiyle bu sened-i hakanîyi Mehmet Halife ibn-i Yazıcı Ahmed Alemdar zide kadrühûya feragat ve takrir

---

(1) IV. Murad devrine ait bir şer'i mahkeme tescil defteri. s. 109

(1) Evkaf-ı Mescid-i Nebi Der Herbrut, hisse-i malikâne-i kariyye-i Miyadın. 262 Akça.

Başvekâlet arşivi, Tapu defteri, s. 190.

(2) Başvekâlet arşivi, Evkaf, Cevdet tasnifi, N. 17147.

etmekle mumaileyh üzerine tevcihi. El-Yavmüssani işrin, cemaziyel-Evvel sene hamse ve sabin ve miete ve elf. 1175» (1)

Müezzini hakkında:

«Herbrutda vaki Tahiriye vakfından olmak üzere yevmî 2.5 akça vazife ile ba berat-ı âlişan Müezzin olan Ahmed bilâ-veled fevt olduğundan Elhac Esseyyid Mahmut Efendiye tevcihi. Evahir-i rabiül-Evvel sene erbaa aşere mieteyn ve elf, 1214» (2)

ZAHRİ BABA MESCİDİ VE TÜRBSİ

Zahri Baba Mescidi, bu zatın ismine izafe edilen (Zahriye) mahallesinde, Tarakçılar çarşısından aşağı inerken sağ kol üzerinde, Hacı Mehmed Efendinin konağının karşısında geniş bir sahayı kaplayan ve yeni isimle isimlendirilen medrese ve türbenin bulunduğu site dahilindeydi.

Zahri Baba ise, Zahriye Medresesinin avlusunda türbe-i mahsusesinde medfundu. Mahalle, mescit, medrese gibi tesislerin bu zatın namına izafe edilmesi, şahsiyetinin büyüklüğüne bir delil teşkil etmektedir.

Gerek hüviyeti ve gerekse bu tesislerin inşa tarihi hakkında resmî ve gayr-i resmî hiçbir kayde tesadüf edilmemiştir. Ancak Zahri Baba mescidi buk'asinde (Mescit, Medrese, Türbeyi içine alan Zahriye külliyesi metin binaları) buk'adar olan Mevlânâ Osman âlim ve dindar ve hizmetinde mükdim olduğundan kemâkân beratının kendisine verilmesi hakkında elimizde Muharrem 1044 tarihli bir vesika mevcuttur (1).

---

(1) Başvekâlet arşivi, Evkaf, Cevdet tasnifi, N. 312
(2) » » » » » N. 313
(1) IV. Murad devrine ait bir şer'î mahkeme tescil defteri, s. 167

ZAVİYE ve ZİYARETGÂHLAR:

ANKUZU BABA

Ankuzu veya Eykuzu namiyle maruf ziyaretgâh, Harput'a 7-8 km. mesafede ve Harputun kuzey doğusunda Buzluk kayalıkları, Gâvur Taşı ve Ankuzu Taşı denilen üç muazzam ve yüksek kayalıkların en sonuncusu olan Ankuzu kayalığının tam zirvesinde, tek bir türbe içerisindedir.

1293.H tarihli bir Mamuretül-Âziz salnamesi aynen şöyle yazar:

«Ankuzu Baba, El-Âziz'e iki saat mesafede ve ahcar-ı kebireden mamûl olmuş gibi yekpare heyetinde görünen bir cebel-i âli zirvesinde medfundur»

Evvelce türbenin yanında bir de zaviye varmış, bu zaviyenin, Zerteriçli Rıza Beyin babası Saraylı Mustafa Ağa tarafından yapıldığını büyüklerimizden işitmiştik. Zamanla zaviye yıkılmış, yalnız türbe kalmış, son zamanlarda türbe de bakımsız bir hale gelmişti. Bu türbenin ve bu kayalıkların etrafında bulunan bahçelere Ankuzu nahiyesi denilirdi. Yaz günleri, bu türbeye kurban adayanlar ve türbeyi ziyarete gelenler kafileler halinde bu kayalığa tırmanır, kurbanlarını keser, fakir fukaraya dağıtır, bu müştemna yerde oturur, yemeklerini yerler, dinlenir ve sonra türbeyi ziyaret ederek dönerlerdi.

Evliya Çelebi bile ihtiyar-ı zahmetle burayı ziyaret edenler arasındadır ki, seyahatnamesinde «Ankuzu Baba Tekyesi» mihmanhane-i fukaradır» diye zikr etmektedir. Murad III. (982-1003.H) devrine ait bir Tapu defterinde (1) «Eykuzu Baba» denildiği gibi aşağıda örneği kayıtlı ve (1115.H) tarihini taşıyan vesikada (2) ise buraya «Aynül-Kuzat» zaviyesi denilmektedir.

Ankuzu Baba kayalıklarının eteklerinde Yetim oğullarının bahçeleri vardır. Bu aileden Deli Ahmed namında bir zat bu türbeye s habet etmek-

---

(1) Başvekâlet arşivi, Tapu defteri, Evkaf, s. 190

(2) «Kasaba-i Harberte tâbi Ankuzuda (Aynül-Kuzat) zaviyesi evkafı mütevellisi olan Esseyid İsmail ve şeyhi Ebu Bekir meclis-i şeriat-i Garada takrir-i kelâm edüp vakf-ı merburdan olan Iğıki nam kariyede vâki 10 kil tohum istiap eder bir kıt'a tarla yedimizde olan muafnamemizde dahil olup bugüne kada Nezil ve Avariz ve sair tekâlif talep olunmamışken haliya ahali-i kariye talep edüp rencide ederler men olunmaları Tahriren fi evasıt-ı cemaziyel-âhir sene hamse aşere ve miete ve elf.»

Başvekâlet arşivi, Evkaf, Cevdet tasnifi, N. 11345

te ve hizmette bulunmakta iken ölümü üzerine, bu vazifeyi kızı Hamide Hatun üzerine almış, uzun zaman türbedarlık etmişti. Bu Hanım, Ankuzu Babanın neslinden geldiğini iddia etmekteydi. 80 sene ömür sürmüştür. Her ziyaretçi bu Hatuna beş on kuruş bahşiş vermeden ayrılmazdı.

Bu türbe hakkında halk efsaneleri: Türbenin hemen yanı başında keskin kayalara gömülmüş bir insan ve bir at ayağı izinin mevcudiyeti halk arasında bu zatın, bir islâm mücahidi olduğu ve burada şehit düştüğünü, bazıları da aslen bu civar halkından ve mazanneden bir zat olduğu halde Yeniçerilerin zulmüne uğrayarak firar ve kayalıklara sığınmak isterken arkasından yetişilerek burada feci surette öldürüldüğü ve buraya defnedildiği rivayetleri vardı. Ziyaretçiler, türbeyi ziyaret ettikten sonra bu izlerin önünde hürmetle dururlar, bu izlerin Hazret'e ve atına ait olduğuna inanırlardı.

SEYYİD AHMED KÜRDİ TÜRBE'Sİ

Ulu Camiin medhalinde ve camiin büyük taş kemerli kapısının üst tarafındadır. Ölümünden sonra bu türbe yârânı tarafından yaptırılmıştır. Ziyaretgâhtır.

Resim: 122 — Şeyh Ahmed-i Kürdi türbesi. Cami kapısı ile medrese pencerelerinin arasında.

BEŞİK BABA TÜRBESİ

Beşik Baba, Harputun Ağa mahallesinde ve Kayabaşı denilen büyük namaz meydanının baş tarafında, Kanbur Hamdi Ef. nin konağının bitişiğinde ve yalçın kayalar üzerinde bulunan bir türbede medfundur.

Türbe, taş bir binadır, üstü kubbelidir, kapısı 70×80 ebadında kesme taşlarla kemerli olarak yapılmış ve âdeta ön duvarının içerisine gömülmüş gibidir. Bu zatın da, Harputun Araplar tarafından istilâsı sırasında ümeradan ve aynı zamanda mazanneden olduğu ve yanındaki mezarın halayığına ve diğerinin de oğluna ait olduğu ve üçünün de aynı mahalde şehit edildikleri ve türbede mevcut olan beşiğin de çocuğuna ait bulunduğu ve bu münasebetle Hazrete Beşik Baba denildiği rivayetleri halk arasında söylenir dururdu.

CELÂL BABA

ve Altı Nefer Arkadaşlarına ait Türbe

Harputun çok eski büyüklerinden Celâl, Şems, Esad, Adil, Tahir, Ömer ve Alâaddin nam yedi nefer zevatın türbeleri, şehrin kuzeyinde ve Meteris mezarlığında yolun sağ tarafındaki Kurra Hocaların mezarlarının biraz aşağısındaydı. Bunların yedisi de dört ince ve zarif sütun üzerine yapılmış bir kubbe altında yatıyorlardı ve ziyaretgâhdı.

1301.H. tarihli bir Mamuretül-Âziz salnamesi bu türbe hakkında aynen şöyle yazar: «Şehrin şimalen üst tarafında ve hemen ittisalinde Aizze-i kiram-ı eslâfdan Celâl, Şems, Esad, Adil, Tahir, Ömer ve Alâaddin nam yedi nefer zevatın mekabir-i muazzezeleri vardır. Bu yedi kabir üzerine asr-ı Abdül-Mecid Handa ba irade-i seniyye bir kubbe bina edilmiş ise de muahheren harap olmuştur.» (1)

Bunların hüviyetleri, Harput Evkaf tescillerinde de mazbutmuş.

Bu türbenin yapıldığı sırada yanına bir de zaviye yapılmış olduğunu şu tarihî kayıtlarla öğrenmiş bulunuyoruz. Harput kasabası civarında Şeyh Mahmud Ef. nin ikamet etmekte olduğu hücrenin yanında zuhur eden Aizze-i kiram makberelerine hürmeten oraya 3.000 kuruş sarfiyle bir zaviye inşası ve şeyhliğinin Efendi-i mumaileyhe tevcihi ve kendisine 150 kuruş maaş tahsisi hakkında 9. Cemaziyel-Evvel. 1269 tarihli irade-i

(1) Üniversite kütüphanesi. N. 89442

seniyye (2) sadir olmuş ise de üç sene sonra Şeyh Mahmud Ef. nin yolsuz harekâtı yüzünden ikinci bir irade ile bu vazifeden uzaklaştırılmıştır ki, bunun da metni şudur:

Şeyh Mahmud Ef. hilâf-ı şer'i şerif harekâta tasaddi etmesi cihetiyle ahali kendisinden nefret ederek Malatyaya nakil ettiğine binaen, yerine Şeyh Mustafa Ef.nin şehrî 40 kuruş maaş ile tayini hakkındaki 21. Cemaziyel-Âhir. 1272 tarihli irade-i seniyye (3). mealinden öğrenmiş bulunuyoruz. Kitabe ve mezar taşlarına tesadüf edilememiştir.

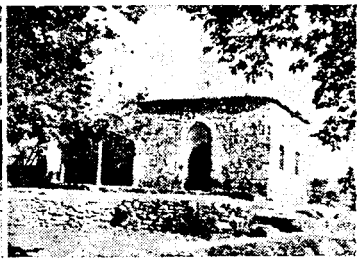
FATİH AHMED TÜRBESİ

Fatih Ahmed türbesi, halk lisanına (Fet Ahmed) olarak geçmiştir. Harputun doğusunda ve Harputa (1-1.5 km.) mesafede yüksek bir tepe üzerinde olup Göllü bağlara giden yolun sağ tarafındadır. Önünde sık bahçeler, havuzlar, çeşmeler ve üst yan tarafında ise küçük bir mezarlık vardır.

Türbe çok büyük değildir. 70×100 ebadında taş kemerli bir kapıdan içerisine girilir' sanduka çok heybetlidir. evvelce üzerinde kıymetli örtüler ve şallar vardı. Türbenin penceresi yoktur, yalnız iki hava menfezi bırakılmıştır, üstü kubbeli, damı topraktır, sağ tarafında da bir mescidi vardır. 1×2,5 ebadında bir taş kapıdan mescide girilir, mescidin yan yana iki ufak penceresi vardır, tavanı ahşaptır, damı yine topraktır. Bu sebeple mimarî bir değeri olmamasına rağmen sağlam bir yapı tipidir. Manzarası ise çok güzeldir.

Resim: 123 — Fatih Ahmed Türbesi.

Resim : 124 — Fatih Ahmedden güzel bir manzara. Türbe ile Mescit yanyana.

(1301.H) tarihli bir Mamuretül-Âziz salnamesi türbeyi şöyle tasvir eder: «Nefs-i kasabaya bir çeyrek mesafede ve bir mevki-i refi ve lâtifde Aizze-i kiramdan Şeyhül-Kâinat vasfiyle maruf olan «Fatih Ah-

(2-3) Başvekâlet arşivi, İradeler, Meclis-i vâlâ. N. 10026.

med » hazretlerinin merkad-i mübarekleri mevcuttur. Üzerinde bir kubbe ve yanında bir mescid-i sağir vardır. » (1)

(1298.H) tarihli diğer bir salnamede de: « Şeyhül-Kâinat Fatih Ahmed Hazretleri kendi namlarına mebni cami-i şerif ittisalinde ve Elâziz'e 1,5 saat mesafede bahçeler arasında türbe-i şerifelerinde medfundur, meşhur ziyaretgâhtır. » (2)

Türbe hakkındaki şu kayıtler çok mühimdir.

(3)

شَيْخُ الْكَائِنَاتِ فَاتِحْ اَحْمَدْ كَبِيرْ خَرْبُوْدِي

تُوُفِّيَ سَيِّدُ الْعَارِفِيْنَ وَلِيُّ اللّٰهِ شَيْخُ الْكَائِنَاتِ

فِيْ خَمْسِ شَهْرِ جُمَادِي الْاٰخِرِ سَنَةَ ثَلٰثَ عَشَرَ وَسَبْعَ مِاَةَ

713

Yazı : 125 — Ölüm tarihi.

Bu tarih, doğunun İlhaniler tarafından istilâ devrine tesadüf eder. Bu tarihlerde Mısır memlûkleriyle İlhanlılar arasında vuku bulan büyük ve kanlı çarpışmalardan sonra sulh akdinde, Fırat vâdisi hududu teşkil etmek üzere batı tarafında bulunan topraklar memlûklerin ve bu hududun kuzeyinde bulunan küçük Ermenistan ile Selçukilerin Anadolusu İlhanlıların birer peyki olarak kalacaktı. İşte Harput ve havalisi Ermenilerin elinde bulunduğu bu tarihlerde ihtimal ki, İslâm mücahitleri tarafından muhasara ve zaptı sırasında bu mevkide şehit düşmüştür. Bunu aşağıdaki ikinci vesika da teyid etmektedir.

Fatih Ahmed'in hüviyeti: Erzurumun Pasinler kazasına tâbi Yegân köyünde türbe-i mahsusunda medfun bulunan « Halil Divanî » Hazretlerinin türbedarı ve mütevellisi olan marifetname sahibi İbrahim Hakkı Hazretlerinin türbedarı ve mütevellisi olan marifetname sahibi İbrahim Hakkı Hazretlerinin kütüphanesinde bulunan tevliyetnamede zikr olunur ki, Erzurum ve havalisi Tebriz'e merbut iken ol zamanın hükümdarı (Aras) ın bir kısmını Halil Divanînin türbesine vakf etmiş imiş... Bu vakıfnamede Halil Divanî Hazretlerinin evlâd-ı resulden olduğu ve silsilesi tama-

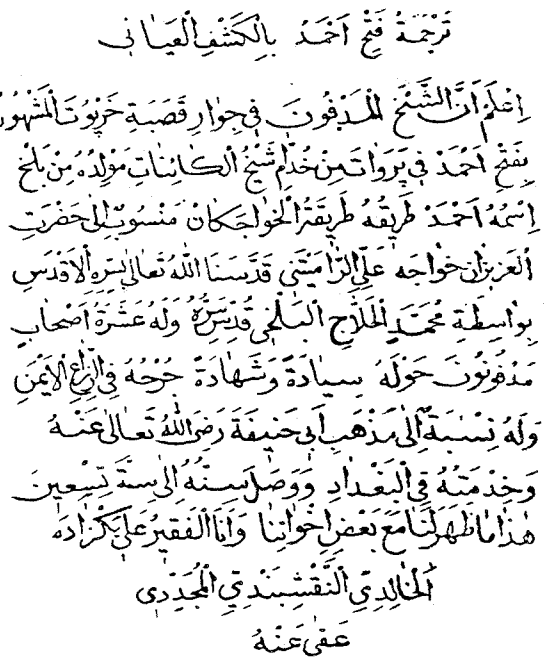
(1) Üniversite Kütüpanesi. N. 89442

(2) Belediye Kütüphanesi. N. 4862-24/1

(3) Mânâsı: Kâinatın şeyhi, ariflerin efendisi, Tanrının velisi büyük Fatih Ahmed Herberdi (Harputi) 713 yılı cemaziyel-Ahirinin beşinci günü ölmüştür.

men yazılı bulunduğu gibi mensup bulunduğu şeyhi de Fatih Ahmed Herberdî olduğu silsilesinde tamamen zikr edilmiştir.

Harputun meşhur âlim ve mutasavvıflarından Beyzade Hacı Ali Riza Ef.nin (4) Fatih Ahmedin hüviyeti hakkında ihvan-ı kiramiyle vâki olan keşifleri neticesinde elde edilen hal tercemesi de şöyledir :

Yazı : 126 — Hal tercümesi.

Mânâsı : Sen bil ki, Harput kasabası civarında medfun ve Fetih Ahmed namiyle meşhur olan zat, Perevat veya Parbat şehrinde Şeyhül-Kâinat ünvaniyle anılan « Aliyürremeytanî » (5) nin talebelerindendir. Kendisi (Belh) de (6) doğmuş, ismi Ahmed, tarikati Tarikat-i Hacegândır.(7)

---

(4) Bak, bu kitabın c. II, Âlimler - Şairler bölümüne.

(5) Bu zat, evliyaullahtan bir zat olup Bahaeddin-i Nakşibendî'nin mürşididir. Bizzat Bahaeddin-i Nakşibendî buyururlar ki, Hazretin tacını getirdiler, başıma koyunca bambaşka oldum, kalbim, Allâhın muhabbeti ile dolup taşmaya başladı.

(6) Belh, Afganistanın baş şehri olan Kâbil ile Buhara şehirleri arasında ve her iki şehre takriben (275) km. mesafede islâmî eski bir şehirdir.

(7) Hazret-i Ebu Bekir, Peygamber Efendimizin çok sevdiği ve itimat ettiği samimî dostlarındandı. Mekke'den Medine'ye hicretlerinde bir mağaraya gizlenmişlerdi. Bu mağarada, Hazret-i Peygamber, Ebu Bekir'e zikr-i hafi (gizli zikir) yi talim

Muhammed Hellacül - Belhî (Tanrı sırrını mukaddes etsin) vasıtasiyle Hazret-i Azizan Hoca «Aliyürremeytanî» den intisap etmiştir (8). (Allâhın rahmeti onun üzerine olsun). Onun ahbap ve yakınlarından on kişi de Türbenin üst tarafındaki mezarlıkta medfundurlar. Kendisi sadat-ı kiramdan (Peygamber neslinden) olup, sağ tarafından (kolundan) yaralanarak şehid düşmüş ve aynı yere defnedilmiştir. Mensup olduğu mezhep, Hanefi mezhebi olup Bağdadda medfun bulunan ve bu mezhebin banisi olan İmam-ı Âzam Ebû Hanife Hazretlerinin hizmetinde de bulunmuştur. 96 yaşına erişmişti.

Bazı ihvanımla beraber yaptığımız keşifte böyle zahir olmuştur. (9) Ben fakir, Ali Beyzade ki, Nakşibendi tarikatinin müceddidi, (yani ikinci defa olarak kurucusu ve naşiri) Mevlânâ Halid'e (10) mensubum. Cenab-ı Hak onu, af ve mağfiret etsin.

Harput şairlerinden Abdül-Hamid Hazmi Ef. de türbe için şu nefis medhiyeyi yazmıştır: Harput kasabasına yarım saat budü mesafede mütevari-i (11) hâk-i uzlet olan ekâbir-i evliyadan Şeyhül - Kâinat Fatih Ahmed Baba Hazretlerinin markad-i seniyyelerine takdim kılınan levhadır.

Bu kudsî markadi tebcilde taksir etme ey zair!
Ki vardır bunda bir kâmil ki mahv-i mahz-i zat olmuş,

Gel et ey mürde dil, bu dergeh-i kâmilden istimdat,
Ki ruhaniyeti bahşende-i feyz-i hayat olmuş,

Kemalina bu burhan-ı celî yetmez mi kim Hazmi,
Meyan-ı evliyada namı Şeyhül-Kâinat olmuş.

---

buyurmuşlardı. İşte meşayih (Manevî ilim üstadları) vasıtasiyle ve Hazret-i Peygamberin Ebu Bekre talkinleri gereğince, zamanla islâmiyetin etrafını kaplayan taassup perdelerini yırtarak maddeden âzade ruhları, hak ve hakikate götürüp ulaştırmak yoluna tarikat denilir.

(8) İntisap etmek: Manevî yolda ilerliyebilmek için bu işle meşgul olan bir üstadın emri altına girmek.

(9) Nakşilerde kabir keşfi salâhiyeti vardı. Bunun bizzat şahidi bulunmaktayım. Rahmetli babam, Rusya'da esir iken (294 Rus muharebesi) annesi Harputda ölmüştü. Avdetinde aile mezarlığına birçok kimseler gömüldüğünden annesinin mezarını bulamamış ve yaptıramamıştı. Bu yüzden müteessirdi. Hiç unutmam, bir cuma günüydü, cuma namazını kılmak üzere Kayabaşındaki Alacalı Camiye beni de götürmüştü. Ben 8 - 10 yaşlarında ancak vardım, namazdan sonra babam, camiin hevlinde Kesirikli Şeyh Riza Ef. (ki, tam Allâhlık bir zattı) yi bekledi, çıkınca kulağına bir şeyler fısıldadı, beraberce yürüdük. Meteris'deki mezarlığa gittik, babamın gösterdiği iki mezarın baş tarafına oturdular, ikisi de gözlerini kapayarak mürakabeye vardılar. On, on beş dakika sonra Şeyh, başını kaldırdı, parmağiyle işaret ederek ve ismini de söyliyerek mezarı gösterdi. Bunun üzerine mezar yapıldı ve taşları dikildi.

(10) Mevlâna Halid, aslen Kerküklüdür.

(11) Gizlenen.

Evliya Çelebi de:

« Kaleden dışarı (Feth-i bap tekyesi) ulu asitandır » diye medh eder.

Vakfiyesi hakkında:

« Evkaf-ı zaviye-i Şeyh Kâinat der kürb-i Herburt. Hisse-i malikâne-i Hamedi. 213 akça » (12)

Fatih Ahmedin türbedarlarından iki kişiyi ancak tesbit edebildim. Bunlardan birisi Ahmet Ef. namında bir zat ki, her bakımdan ehil ve aynı zamanda mükdim ve hürmetkâr... Diğeri ise Muharrem Babaydı.

Bunlardan Muharrem Baba, öyle bir tipti ki, kimi bu zata Bektaşi, kimi de Melâmi derlerdi. Sac sakal birbirine karışmış, şurada burada derbeder bir halde gezer dolaşır, çok kimse ile görüşmezdi, en samimî dostu Saraç Mustafaydı, çünkü o da aynı mezhep ve meşrepteydi. Bir gün dükkânda daraklık (12) verken kapının önüne bir köpek musallat olmuş... Ekmek vermişler, kemik atmışlar, bir türlü gitmemiş... Saraç kızmış, eline bir sopa alarak köpeğe vurmuş ve koğmuş... Bundan müteessir olan Muharrem Baba, başlamış ağlamağa... Mustafa neye ağladığını sorunca: « — Köpeğe ağlamıyorum, kendime ağlıyorum; çünkü ben öldükten sonra siyah renkte bir köpek olarak karşına çıkacağım, ihtimal ki, yemek yediğin zaman ben de karşına dikilecek lokmalarını sayacağım... Bir iki parça ekmek ve kemik de bana atacaksın, ihtimal kızarak beni de döğeceksin. İşte buna ağlıyorum, Mustafa!... Sakın beni de koğma ve dövme » diye yalvarmış... Hakikaten az zaman sonra Muharrem Baba ölmüş... Ölümünden sonra Mustafa dükkânında ne zaman yemek yerse, karşısında bir siyah köpek belirir, lokmalarını sayarmış... Mustafa ise her lokmada dilim dilim ekmekleri, kemikleri köpeğin önüne atar, al kardeşim Muharrem! al da ye... der ve kendi kendine: kim bilir öldükten sonra ben ne hal kesp edeceğim diye kederlenirmiş.

Fatih Ahmedin bulunduğu mevki sulak bir arazi olduğundan etrafında birçok çeşme ve havuzlar vardır. Bu yüzden etrafı sık ağaçlıklı

---

(12) Başvekâlet arşivi. III. Murad devri. Tapu defteri Evkaf. s. 190

(1) Koyunun boynundan kesilmiş ve fırında kızartılmış et.

bahçelerle çevrilmiştir. Yaz günlerinde, burası âdeta bir mesire halini alır, birçok aileler yemek sepetleriyle buraya gelir, bu ağaçlıklar arasına dağılır, akşama kadar oturur eğlenir, yer içer ve sonra türbeyi ziyaret ettikten ve adakılar kurbanlarını kesip fakir fukaraya dağıttıktan sonra geç vakit şehre dönerlerdi

Hazrete dil uzatanlar hakkında bazı hikâyeler söylenir dururdu, bunlardan birisi müsbet olduğundan asağıya kaydediyorum. (14)

İBRAHİM BABA TÜRBESİ

İbrahim Baba türbesi, Harputun kuzeyindeki Meteris mezarlığında ve yolun sol tarafındaki I. inci adada Meteris mahallesindeki evlere çok yakın ve Beyzade Hacı Ali Ef. nin mezarının sağında büyük bir türbe vardı. Türbede ne bir kitabe, ne de bir mezar taşı bulunmadığından türbenin kimlere ait olduğu halk tarafından merak edilirdi. Halkın bu merakını hisseden ve anlıyan Beyzade Hacı Ali Riza Ef. hayatta iken bir gün müritlerinden birkaçını yanına alarak bu türbeye gitmiş ve keşf-i ayani ile türbenin kimlere ait olduğunu şu vesika ile tesbit etmiştir.

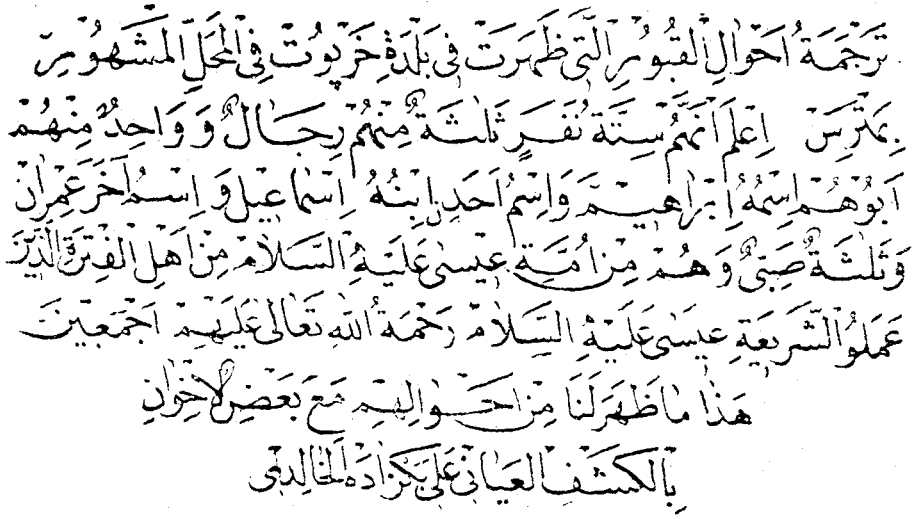
---

(14) Harputun ilk kaymakamı Şevki Bey, akşamcıydı ve ehl-i keyf bir zattı. Bir yıl yazı geçirmek üzere Fatih Ahmed civarındaki Hacı Halil oğullarının bahçelerinden bir bahçeyi kiralamışdı. Cuma günleri dostlarından bazıları bahçeye gider, orada demlenir ve eğlenirlerdi. Yine böyle bir günde biraz demlendikten sonra sık ağaçlarla kapalı olan havuz başının manzarası, Şevki Beyin alkol ile neş'elenen ruhunu sıkmış olacak ki, ayağa kalkmış ve etrafta dolaşmağa başlamış... Karşıda türbenin tam alt tarafında derenin kenarında yeşil bir düzlük görünce kilimlerin, siltelerin ve rakı sofrasının buraya naklini emretmişti. Fakat misafirlerden birisi türbeyi göstererek oraya pek yaklaşmıyalım demişse de Şevki Bey buna aldırmamış ve müstehzi bir şekilde emrini tekrarlamıştı. Bu emir üzerine tam Fatih Ahmed türbesinin önündeki kayaların altında sofra kurulmuş ve sohbet başlamıştı. Yemişler, içmişler, eğlenmişler ve geç vakit dağılmışlardı.

Ertesi sabah, Şevki Bey, yatağından kalktığı zaman çenesinin eğilmiş olduğunu ve bir kelime dahi konuşamadığını hissedince bundan çok müteessir olmuş.. kasabada ve Elâzığda bulunan bütün doktorlara muayene edilmiş ise de yapılan tedavilerin hiçbirisi semere vermeyince bu darbenin nereden geldiğini hemen anlamıştır.

Birkaç gün evinden çıkamamış ve sonra Fatih Ahmed'e giderek türbeyi ziyaret ve af dilemiş.. Türbeyi ve yanındaki mescidi tamir, önündeki sahayı tesviye ettirerek türbenin önüne bir çeşme yaptırmış.. su getirtmiş ve ağaçlandırmıştır.

Bu hizmetinin mükâfatını da az zaman sonra çenesinin düzelmesiyle görmüştür. Bu hâdiseyi, Harputda bilmiyen ve işitmiyen hiç kimse kalmamıştır.

ترجمة احوال القبور التي ظهرت في بلدة خرپوت في المحل المشهور
بمكرس اعلم انهم ستة نفر ثلثة منهم رجال و واحد منهم
ابوهم اسمه ابراهيم و اسم احد ابنه اسماعيل و اسم اخر عمران
و ثلثة صبي و هم من امة عيسى عليه السلام من اهل الفترة الذين
عملوا الشريعة عيسى عليه السلام رحمة الله تعالى عليهم اجمعين
هذا ما ظهر لنا من احوالهم مع بعض لاخوان
بالكشف العياني على يكزاده الخالدي

Yazı : 127 — İbrahim Babanın hal tercemesi.

Mânâsı : « Harput şehrinde meşhur Meteris namiyle maruf olan kabristanda yatanların keşf-i ayanî ile zuhura gelen hal tercemeleridir : « Sen bil ki, bunlar altı kişidir, üçü erkektir, bir baba ve iki oğullardır. Babalarının ismi İbrahim, oğullarından birinin adı İsmail, diğeri Umran'dır. Diğer üçü de çocuktur. Bunlar İsa aleyhisselâm devrinde ve zaman-ı fıtratte gelmiş olup İsanın milleti ve İsa'nın şeriatiyle amel ederlerdi. Allâhın rahmeti üzerlerine olsun. Bazı ihvanımla yaptığımız keşifte böyle zahir olmuştur. Hazret-i Halid'e mensup Beyzade Ali »

Şu hesaba göre hicretten altı yüz küsur sene evveline ait bir olayı, ismiyle, cismiyle meydana koyan bu vesika, bu bakımdan oldukça mühimdir.

MANSUR BABA TÜRBESİ

Mansur Baba, Cami-i Kebir mahallesinde ve Cami-i Kebirin önündeki mezarlıkta bulunan bir türbede medfundur.

Vakfiyesi hakkında :

III. üncü Murad devrine ait şu vesika, Kinederiç gibi mühim bir köyün gelirinin bu türbeye tahsisi, türbenin ehemmiyeti hakkında bize bir

fikir vermektedir. «Evkaf-ı Zaviye-i Mansûriye der nefs-i Şehir hisse-i malikâne-i Kinederiç» (1)

Yanında bir de zaviye vardır, bu zaviyenin vakfiyesinin Harem-i Şerif muhasebesinde kayıtlı olduğunu da şu vesikadan öğrenmiş bulunuyoruz. (2) Bundan başka Taamiye (3) ve Düâgû (4) vakfiyelerine ait elimizde iki vesika daha vardır.

Türbenin yanındaki zaviye, bir zamanlar da tekye olarak kullanılmış olacak ki, tevliyeti hakkında da şu vesikayi buldum. (5)

Bu kabrin bulunması ve üzerine türbe yapılması hakkında halk arasında şöyle bir rivayet tevatüren söylenirdi.

Vaktiyle camiin önündeki mezarlığa bitişik evlerden birisinde oturan Şahende namında bir hanım, bir gece rüyasında: Ak sakallı, nurani yüzlü bir ihtiyar evine girmiş ve kendisine hitaben, üzerime pis sular döküyorsunuz, ya dökmeyiniz veya yerimi değiştiriniz diye ihtarda bulunmuştur. Rüya bu, kadın aldırış etmemiş... İkinci ve üçüncü gece aynı rüya tekrarlanmış... Fakat üçüncü gece; Şahende Hanım cevaben: Ben zavallı bir kadınım, bu işi nasıl yapabilirim demesi üzerine: Öyle ise git Beyzadeye haber ver diyerek gözden kaybolmuş... Kadın da rüyasından uyanıp korku ve heyecan içerisinde sabahı bulmuş. Sabah olunca Beyzadenin konağına gitmiş ve hâdiseyi Beyzadeye anlatınca Beyzade, hemen

---

(1) Başvekâlet arşivi, Evkaf, Tapu defteri. s. 190

(2) «Herpertde vaki Mansûriye zaviyesi Haremeyn-i Muhteremyne muteallik olan evkafdan olup Darüssüadetüşşerife âğası hazretlerinin nezaretlerinde bulunup Haremüşşerifeyne mutaallik olan evkafda maliye beratı olmadıkça askeri beratla vazife verilmeye deyu âğay-ı mumaileyh hazretlerinin marifetleriyle emr-i âli sadir olup Haremeynüşşerifeyn muhasebesinde mukayyed olmağla vakf-ı mezburu harabe ve mürtezikalerin izrar kasdiyle Seyyid Muhammed Said nam kimesne zevaid vakfından Düâgû namiyle 6 akça askerîden muhdes berat ettirüp gadr-i külli etmesiyle bu kaydın ref ve terkini için Diyarbekir Valisine ve Harput Kadısına hitaben emr-i âli ricasiyle. Evahir-i Rabiül - Ahir sene ihda ve sabin ve miete ve elf.»

Başvekâlet arşivi, Evkaf, Cevdet tasnifi, N. 8441.

(3) IV. üncü Murad devrine ait bir şerî mahkeme tescil def. s. 66.

(4) Başvekâlet arşivi, Evkaf, Cevdet tasnifi, N. 32134.

(5) «Budur ki, Kasaba-i Herpert sakinlerinden Ali Çelebi bin-i Hacı Halil Meclis-i Şeri'de Hidayetüllâh Çelebi mahzarında bittav-ı verriza ikrar ve takrir-i kelâm edüp dedi ki, Mansûriye Tekyesinin evkafında benim tevliyetimde her sene bir cep arpa ve buğdayı işbu Hidayetüllâh Çelebiye hüsn-i rizamla verecek oldum dedikde mükirri cari olan ikrarında El - Mükirrülleh ül-Mesfûr Hidayetüllâh Çelebi dahi bilmüvacehe tasdik ve kabul edüp mahüvel-vaki kayt müseccel olundu. Tahriren fil-ulâ şehr-i rabiül-evvel sene erbea ve erbain ve elf. Şuhudülhal. Molla Mehmed Ef. El-Müderris, Osman Çelebi bin-i Güllâbi, Molla Ismail bin-i Ahmed Molla Mehmed Ef. El-Kassam, Mevlüt bey bin-i Mehmed bey, ve gayrühün.

IV. üncü Murad devrine ait bir şerî mahkeme tescil defteri, s. 27.

Hacı Hamid Efye, Müftüye ve Evkaf dairesine haber göndererek öğle namazını Ulu Camide kılmak üzere bunları oraya davet etmiştir. Hacı Hamid Ef. oğulları Hacı Mehmed Said ve Kemal Ef. leri de nezdine alarak Ulu Camiye gidip Beyzadeye mülâki olmuşlar ve diğer zevatla birlikte namazdan sonra Evkaf dairesi odacısı Osman Ağanın getirdiği iki ameleye, Şahende Hanımın gösterdiği mahal kazdırılınca büyük bir lâhid meydana çıkmış, Lâhdin içinde bir erkek, bir kadın, iki de çocuk mezarının bulunduğu görülmüştür. Erkeğin mezarı açılınca, asırlarca evvel gömülmüş olan bir cesedin, dün ölmüş gibi hiçbir tarafının çürümediği tesbit edilerek doğrudan doğruya telgrafla Meşihata bildirilmiştir.

Beş on gün sonra masrafı cib-i hümayundan verilmek suretiyle üzerine bir türbe ve yanına da bir zaviye yapılması hakkında irade-i seniyye çıkmış. Bunlar yapılınca, mezar taşına atfen ismin Mansûr olduğuna göre türbe ve zaviyeye de Mansûriye ismi verilmiş... Mansûr Babanın cesedi ve yanındaki mezarlarda yatanların kemikleri bu türbeye alındığı, kadının Mansûr Babanın karısı ve iki çocuğun da kendi çocukları olduğu tesbit edilerek o günden itibaren ziyaretgâh olmuştur.

NADİR BABA TÜRBESİ

Nadir Baba türbesi, Kayabaşında ve Alacalı Camiin karşısında Karkacığa giden yolun sağında ve iplik tezgâhları yapan ve kuran meşhur Mehmed Alinin evinin bitişiğindeydi. Bu türbeye ait tatmin edici hiçbir kayde rastlamadım. Yalnız Türbenin muhafızı, Alacalı Camiin alt tarafındaki sıra evlerde oturan Moralı veya (Mor Ali) Mahmut Ef. ailesiydi. Türbenin anahtarı bu Mahmud Ef. nin annesinin ve sonra da eşi Hayriye Hanımın elindeydi. Ziyarete gelenler evvelâ bu eve haber verirler, bu hanımlar da gidip türbeyi açarlardı.

Türbenin hususiyetlerinden birisi, Ermenilerin büyük bir inanışla türbeye bağlanmalarıydı. Bilhassa hasta olan çocuklarını türbenin içerisine yalnız olarak bırakır, kendileri dışarı çıkarlardı. Hasta çocuk beş on dakika türbede tek başına kalır, sonra alırlardı. Pazar günleri, gerek şehirden, gerekse civar köylerden gelip türbenin önünde sıra bekleyen Ermenilerin haddi hesabı yoktu.

NAZIR BABA TÜRBE VE TEKYESİ

Nazır Baba, evliyayi kiramdan olup kendi ismine izafe edilen bir türbede medfundur. Nazır Baba türbesi, Sarahatun mahallesinde ve öte

kayabaşına giden yolun sağ tarafındaydı. Bitişiğinde bir de ayni isimle bir Kadirî tekyesi vardı. Tekyenin şeyhi, rahmetli Vehec Efendiydi.

Bir zamanlar, tekyenin kâtibi olduğunu şu vesikadan anlıyoruz (1). Aynı zamanda taamiyesi hakkında elimizde ikinci bir vesika daha vardır. (2)

Bu tekyeye rahmetli Vehec Ef.nin daveti üzerine birkaç defa ben de gitmiştim. Çok defa cuma geceleri zikr edilirdi, yatsı namazı kılındıktan sonra zikre başlanır, saatlerce devam ederdi, gittiğim geceler sözleşerek rahmetli Derviş Hafız ile Hafız Osman da gelirlerdi, her ikisinin de sesleri güzel olduğundan, bunlar yan yana gelir; nât, kaside okumağa başlayınca zikr edenler coşar ve bu suretle âyin çok heyecanlı ve devamlı olurdu.

ŞEYH HACI OSMAN BEDREDDİN EFENDİ TÜRBESİ

Şeyh Hacı Hafız Osman Bedreddin Ef. nin türbesi, Meteris mezarlığında (Kürtler Külbesi) denilen mevkide ve Efendigiller mezarlığının yanındadır. Türbeyi ölümünden sonra müritleri ve hayranları yaptırmıştır. Kubbelidir. Yoldan geçen her yolcu, bu türbeye fâtiha okumadan geçmez. (1)

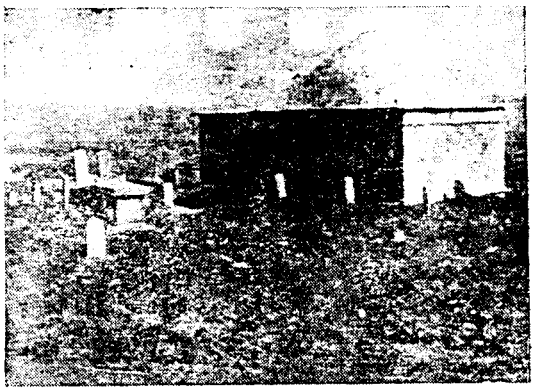
(1) «Herbrut kazasında vaki Nazır Baba tekyesi evkafının yevmî iki akça vazife ile kâtibi olan Esseyyid Muhammed veled-i Esseyyid Ömer nam kulun fevt olup yeri hali ve hizmet-i lâzimesi mahlûl ve muattal olmağla mütevveffay-ı mumaileyhin sulbî oğlu İbrahim nam Halifeye tevcihi. Evasıt-ı şehr-i ramazan, sene Erbea ve Hamsin ve mieteyn ve Elf. 1254»

Başvekâlet arşivi, Evkaf, Cevdet tasnifi, N. 6309.

(2) «Rafi-i tevki-i refiüşşan-ı hakani Hacı Süleyman orduy-ı humayunuma arzihal sunup bundan akdem Revan kalesin üzerine kızılbaş-ı bed maas müstevli olduktа cümle emval ve erzakım ve evlad-ü ensabım katl-ü garet edüp ve kendusun pir ve ihtiyar ve fakirül-hal olup nefs-i Herpertde vaki Nazır Baba evkafından yevmî iki akça vazifeyle taamiyeye mutasarrıf olan ve vakıfın ruhu ve benim devam-ı ömr-ü devletim için duaya müdavemet göstere olbapda hiç aher mani ve dafi olmaya şöyle bileler ve âlâmet-i şerife itimat kılalar. Tahriren fi evasıt-ı şehr-i seferül-hayr sene Erbea ve Erbain ve Elf. Sahray-ı Çökik.»

IV. üncü Murad devrine ait bir şerî mahkeme tescil defteri. s. 66.

(1) Biyografisi, bu kitabın 2 nci cildi, Alimler, şairler bölümünde.

Resim: 128 — Osman Bedreddin türbesi.

ŞEYH ŞERAFEDDİN TÜRBESİ

Şeyh Şerafeddin türbesi, Ahmed Bey mahallesinde Feyzi Bey zadelerin eviyle, Hacı Baloşların ve Hacı Kerim Ef. konaklarının arasındaydı. Hâlâ mevcudiyetini muhafaza etmektedir.

Resim: 129 — Şeyh Şerafeddin türbesi.

Türbe, horasan ve taşla yapılmış sağlam bir bina olup tavanı kubbeli ve üstü topraktır. Asıl kapısı sol taraftaki çıkmaz sokaktaydı. Bu gözüken kapı sonraları açılmıştır. Tavana yakın iki ufak penceresi vardır.

Hüviyeti: Şeyh Şerafeddin, Şeyhül-Kâinat Fatih Ahmed Hazretleri-

nin yakın akrabasından ve aslen (Belh) li olup Harput, Ermenilerin elinde bulunduğu sırada (1313 - 713.H) tarihinde islâm mücahitleri tarafından muhasara ve zaptı sırasında Fatih Ahmedin maiyetinde bulunan emirlerdendir. Fatih Ahmed, (Kurey) başında (şimdi türbesinin bulunduğu yerde) şehit düştüğü sırada Şeyh Şerafeddin de kalenin önünde şehit edilmişti. İhtimal ki, müslümanlar şehre hâkim olduktan sonra naşı, Ahmed Bey mahallesindeki mezarlığa (1) getirilmiş ve buraya defnedilmişsin. Üzerine türbe ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı malûm değildir. Sonraları şehrin buralara kadar genişlemesi dolayısiyle mezarlık bozulmuş ve bu türbe de evlerin arasında belirsiz bir hale gelmişti.

Türbe ile cadde arasındaki dar bir sahaya, terzi Mamo (Mehmed) namında birisi ev yaptırmış ve bu evin içinden türbeye bir de kapı (şimdiki kapı) açarak ziyaret için gelenleri bu kapıdan içeri sokar ve ziyaretçilerden beş on para alarak faydalanırmış. Terzi Mamonun ölümünden sonra oğlu saraç Ahmed, türbeye hiç bakmamış, içi ve dışı harab olmuştu. Vakta ki İringillilerin selâmlık ve harem dairelerini müştemil konaklarını Hacı Kerim Ef. satın alarak bu eski binaları yıktırdığı zaman türbe de meydana çıkmıştı. Hacı Kerim Ef. türbenin içini dışını tamir ve temizlettikten sonra evin içine açılan kapıyı kapatmış ve esas kapısını açtırmıştı. İçerisi tefriş ve sandukası da tamir ettirilmişti.

URYAN BABA TÜRBESİ

Uryan Baba türbesi, Harputun güneyinde şehre beş dakika mesafede (Tilkiler Kayalıkları) nın önündeki taşlık bir arazi üzerindedir

Resim: 130 — Uryan Baba türbesi.

(1) Evvelce bu mahalle tamamen mezarlıkt.

Türbenin yanında bir de mescit ve hücre vardı. Mescitte ceviz büyüklüğünde (Binlik) bir tesbih vardı ki, murad ve şifa isteyenler bu tesbihin içinden geçerlerdi. Bir zamanlar bu mescit tekye halinde de kullanılmıştı. Türbenin yan tarafında ufak bir çeşme göze çarpar. Hariçten gelen ziyaretçiler, bu çeşmenin bir akar çeşme olduğunu zannederlerdi. Halbuki, değildi. Müslüman ve hayır sahibi bir saka «Ömer Dayı» her sabah civarın en yakın pınarlarından sırtıyla 8 - 10 tulum su taşır, hazinesini doldururdu. Bu çeşmede abdest alıp, bu mescitte iki rekât namaz kılanların ruhlarında öyle bir ferahlık ve gönül açıklığı husule gelirdi ki, buraya bir gelen bir daha gelmek ister ve bu suretle ziyaretçileri çoğalırdı.

Esasen mevki itibariyle bir taraftan kayalıklar, bir taraftan ağaçlıklar arasında Ulu ovaya nâzır bulunduğundan manzara son derece güzeldir, buraya gidenler, tatlı bir huzûr ve sükûn içerisinde dünyadan sıyrılmış gibi olurlardı. Türbenin etrafını sarmış olan ağaçların çoğu badem ağacı olduğundan ilkbaharda çiçek zamanı burası büsbütün güzelleşince, civar mahalle halkından birçoğu buraya gelir, yemek sofralarını tertemiz kayalıklar üzerine açarak bahar ve çiçek kokuları arasında yer, içer, akşama kadar eğlenir, akşam evlerine dönerlerdi.

Türbenin sağ tarafı mezarlıktı; fakat bu mezarlıkta da bir hususiyet, bir ferahlık vardı.

Resim: 131 — Uryan Babada mezarlık.

Türbe, yanındaki mescit veya tekye, mimarî bakımından bir kıymet taşımadığı halde sırf taştan yapılmış, kapı ve pencerelerinin hususî şekilleri itibariyle bir güzellik ifade ederlerdi.

Uryan Babanın zuhuru hakkında:

Harputun Alaca Mescit mahallesinde bir evde oturan Hacı Ali namındaki zat; bir gece rüyasında, üç lüle çeşmesinin önünde dururken caddeden bir devecinin, devesinin yuları elinde kendine doğru geldiğini yanına gelince devesini çökerttiğini ve Hacı Aliyi üzerine bindirerek Uryan Babanın bulunduğu yere bıraktığını ve sonra gözden kaybolduğunu görür, bu rüyanın birkaç gece ayniyle tekrarlanması Hacı Aliyi hayretler içerisinde bırakmış ise de korkusundan derdini kimseye açamamıştır.

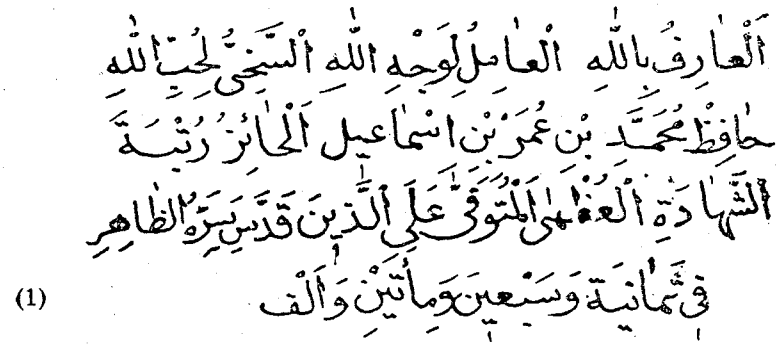
Nihayet bir arefe günü, kazma kürekle oğlu Süleymanı da yanına alarak Uryan Baba semtindeki aile mezarlığına giderler. Harap ve düzeltilmesi gereken mezarları yaptıktan sonra (ki, bu güzel âdet Harputta yıllarca devam edip gitmiştir) Hacı Ali, oğluna: «Evlâdım! Üç gecedir rüyamda bir deveci, beni Üç lülenin önünde devesine bindirerek tam guracığa getirip indiriyor ve gözümün önünden kayboluyor. Gel kazalım bakalım ne çıkacak?» demesi üzerine, Süleyman kazmaya sarılıyor, bir taraftan kazıyor, bir taraftan küreğiyle toprağı atıyor, çukur 1 - 1,5 m. kadar derinleşince bir delik açılıyor, deliği genişletiyorlar, ortaya bir lâhid çıkıyor, lâhdin içerisinde bütün uzviyeti çürümemiş ve bozulmamış bir cesedin bulunduğunu, yanında çok eski devirlere ait bir deste ok bulunduğunu ve bu okların yalnız ahşap kısımlarının çürüdüğünü, demir kısımlarının ise sapa sağlam kaldığını görüyorlar. Üzerini muvakkaten kapatarak şehre dönünce hâdiseyi Müftüye ve şehrin büyüklerine haber veriyorlar. Tetkikat neticesinde; bu zatın mücahit ve aynı zamanda mazanneden bir kimse olduğuna hükmedilerek halkın yardımiyle üzerine bir türbe, yanı başına bir mescit ve bir de Sıbyan mektebi yaptırılıyor. Lâhdin içinde hüviyetine ait bir şey bulunamadığı için ismine de «Uryan Baba» deniliyor ve o günden beri de ziyaretgâh oluyor.

Uryan Babanın gerek hüviyeti, gerekse zuhuru tarihi, epeyce zaman sonra Beyzade Hacı Ali Riza Ef.nin himmetiyle keşfen tesbit edilerek kapısının üzerine şu şekilde hakkettirilmiştir:

Hacı Aliye gelince: Uryan Babanın zuhurundan ve üzerine türbe yapıldıktan sonra, kendini buraya vakfetmiş ve bu hizmetine karşılık Evkaftan ayda 100 kuruş maaş tahsis edilerek ömrünün sonuna kadar bu yolda çalışmış ve türbedarlık yapmıştır. (1891-1309.H) tarihinde ölmüş ve Uryan Baba türbesi önündeki mezarlığa gömülmüştür. Mezar taşında şu kitabe yazılıdır:

Resim: 132 — İç kapısı üzerindeki kitabe.

(1)

Resim: 133 — Bu kitabenin bir örneği.

Ey zair-i bedr-i münir
(Uryan Baba) şeyhi idim
Hacı Ali ismim benim
Ettim ona çok hizmeti
Binden sonra üç yüz dokuz
Sen bu ahvalden ol habir
Şimdi kabre oldum esir.
Rüyam ile oldu zahir
Ola muinim ol basir
Tarihiyle girdim kabir

Bu türbedarlık babadan oğula intikal ederek evvelâ oğlu Hacı **Süleyman** vazifelendirilmiş, (1896-1312.H) tarihinde ölümü üzerine yerine to-

(1) Allâhın ariflerinden ve Allaha karşı olan muhabbet sırrının âlimlerinden, cömertliği itibariyle de Allâhın sevdiği kullardan, İsmailin torunu, Ömerin oğlu Hafız Muhammed, büyük şehadet rütbesini haiz olarak burada ölmüştür. Tanrı sırrını mukaddes etsin. Cesedi (1278 H.) de zahire çıkarılmıştır.

runu Mehmed Şükrü geçmiştir. Çünkü oğlu Muharrem Ef. babasının ölümünden çok evvel (1833-1299.H) tarihinde ölmüştü. Mehmed Şükrünün de (1909-1324.R) tarihinde ölmesiyle bu türbedarlık küçük oğlu Mustafa Lütfi Ef. namında bir arkadaşa geçmişti. Lütfi Ef. babasının ölümünde üç aylık bir çocuktu. Kendisi çok temiz ve samimî bir hemşehrimiz olup halen yaşamakta ve Elâzığ'da oturmaktadır. Her pazar günü, yaya olarak Harput'a çıkar, Uryan Baba'ya gider, türbe ve etrafının temizliğine bakar, müsterih ve huzur içerisinde gününü bu hoş ve mübarek yerde geçirerek akşama evine döner.

Şehir dahilinde ve etrafında saydığımız 15 zaviye ve ziyaretgâhtan başka civar köylerde de bu gibi türbe ve ziyaretgâhlara tesadüf edilmektedir. Bunları hulâsaten söyliyelim.

1 — Seyyid Kasım Türbesi: Harputun güney batısında ve Harputa bir km. mesafede (Hüseynik) tedir. Vakfiyesi hakkında resmî kaydı vardır. (1)

2 — Mehmed Siyah - Ali Beyaz kardeşler: Harputun güneyinde ve beş km. mesafede (Kesirik) de.

3 — Garip Hüseyin Baba: (Kesirik) de.

4 — Hızır Baba: »

5 — Hacı İbrahim Hakkı Ef. »

6 — Oğlu Şeyh Rıza Ef. »

7 — Hacı Ömer Ef. »

8 — Şeyh Mehmed Ef.: Harputun güneyinde ve 10 km. mesafede Miyadın köyünde.

9 — Şeyh Ali Ef.: Harputun güneyinde, Harputa 9 km. mesafede Perçenc köyünde. (2)

10 — Ahmed Peykerci: Harputun güney doğusunda ve 16 km. mesafede Molla köyünde. (3).

11 — Hacı Ömer Hüdayî Baba: Harputun güney doğusunda ve Harputa 17 km. mesafede ve eski Bağdad caddesi üzerinde Koğenk köyünde.

---

(1) Başvekâlet arşivi, Tapu defteri, N. 998, s. 190.

(2) Biyografisi bu kitabın c. II, Alimler ve Şairler bölümü, s....

(3) Ahmet Peykerci küliyesi çok zengin vakfiyelere sahiptir. Varidatı: Malikâne-i kariye-i perçenc tabi Ulkâbad. Hububat 6900. Dükkân ve kireçhane 720. Ceman 7620. Müdderise günde 5, İmama 2, Hatibe 1, Müezzine 2, Ferraşe 2, Talebeye 1 akçe hesabiyle para verilirmiş... Başvekâlet arşivi, Tapu defteri, N. 998, s. 188 — 189.

Bundan başka Tevliyet, zaviyedarlık, Müderrislik, Hitabet, Salâhanlık ve duagûluk haklarında elimizde bir çok resmî kayıtlar vardır.

Hazretin mazanneden ve nüfuz sahibi bir zat olduğu hakkında: Bak. Bu kitapta Tarih bölümü, IV. Murad devri. s. 151.

12 — Şeyh Hasan Baba : Harputun batısında ve takribî 19-20 km. mesafede Melûl uşağında.

13 — Şeyh Musa Hervi. (4) Harput kasabası içerisinde bulunan mahalle, mescit ve zaviyesi hakkında yukarıda tafsilât verdiğimiz « Ahi Musa Hervi » ile, Harput'un batısında ve Harputa 26 km. mesafedeki Şeyhan köyünde bulunan bu Şeyh Musa Hervi ve diğer bir vesikada yine Harputun batısında ve Harputa 36 km. mesafede Hozik köyünde vâki Nazır Baba zaviyesinde medfun Şeyh Musa Hervi türbeleri arasında, tetkiklerim sırasında bir isim benzerliği ve birliği ortaya çıkmıştır. Bunlar aynı isimde ayrı ayrı şahsiyetler midir? Yoksa zaviyelerin tâyininde bir yanlışlık veya vesikalarda bir hata mı vardır? Doğrusu tetkike değer. (5)

14 — Şeyh Şazîli : Harputun batısında ve Harputa 36 km. mesafede bulunan Hozik köyü ile Kırıkoş köyleri arasında ve kocaman mişe ağaçlarının gölgelerine börünmüş bir türbede medfundur ve umumî bir ziyaretgâhtır.

15 — İğneli Baba :

İğneli Baba, uzun müddet Elâzığ'da yaşadığı ve bütün Elâzığlıların tanıdığı bir sima ve aynı zamanda tip itibariyle de enteresan bir şahsiyet olduğundan Biyografisi üzerinde fazla duracağım.

İğneli Baba, müstear namıdır. Asıl ismi Hacı Ahmeddir. Anası Hintli babası Buharalı olup çok küçük iken babasının ve 14 yaşında iken de anasının ölümü Hacı Ahmedi çok sarsmış ve bu teessürün neticesi olarak mal ve mülkünü terk ile seyahate çıkmıştır. Suriye, Bağdad, Mısır, Hicaz'ı dolaşmış ve Bağdad'da iken Abdülkadir-i Geylânî'nin zaviyesinde mücavir olarak yıllarca kalmış ve bu tarikati kabullenmiştir. Bu çalışmaları neticesinde bazı manevî mükâfata nail olduktan sonra Bağdaddan Diyarbakır'a ve bir müddet sonra da Elâzığ'a gelerek Nail Bey mahallesinde bir eve yerleşmiş ve evlenmiştir.

Ben bu zata eriştim, mütemadî riyazet çeker, yemek, hele et hiç yemezdi, gıdasını yalnız yoğurt ve ayran teşkil ederdi. Bu sebeple vücudu âdeta bir iskelet halindeydi. Fakat sıhhati yerinde ve sağlamdı. Ak sakallı, nuranî çehreli, sık ve beyaz kaşlarının altında zekâ fışkıran ufacık mavi gözleri vardı. Vücudu, elbisesi tertemizdi. Başına beyaz fes giyer ve üzerine bir sarık sarardı. Sabahları bir elinde tesbihi, bir elinde asası evinden çıkar, gününü, hükûmet dairelerine girip çıkmak, çarşı ve pazarda sevdiklerinin dükkân ve mağazalarında oturmak ve beş vakit namazını muhtelif camilerde kılmak suretiyle geçirirdi. Kendisinden dünyanın ahvali sorulunca : « Dad yok. Dad yok » diye cevap verirdi.

---

(4) Yukarıda Mescitler bölümünde Ahî Musa Hervî'ye bak.

(5) Başvekâlet arşivi, Evkaf, Cevdet tasnifi, N. 7389.

Hacı Ahmed Babaya, İğneli Baba denilmesinin sebebine gelince, ağzında iğne ve bazan da kürdan yapmasından dolayı bu isim verilmişti. Bir kâğıt veya bir çöp parçasını ağzının içine koyar ve bir az sonra madenî bir halde ya bir iğne veya bir kürdan çıkarırdı.

Ben gençliğimde bu gibi şeylere kat'iyyen inanmaz, el çabukluğu, hokkabazlık veya herhangi bir gözboyacılık derdim. Fakat iş öyle değilmiş. (6)

Bazı inanmıyanlara Baba, çöp veya kâğıdın yarısını, iğne veya hilâl, yarısını da çöp veya kâğıt halinde de çıkarır gösterirmiş...

İğneli Baba, (1914-1330.R) tarihinde 110 yaşında Elâzığ'da öldü. Harput caddesinin sağ tarafındaki mezarlığın yol kenarında ve dut ağaçlarının hizasında medfundur, kabri ziyaret edilirdi.

---

(6) (1910 — 1326 R.) yılında Elâzığ adliyesinde İstinaf Mahkemesinde zabıt kâtibiyim. Bir gün kalemde bütün arkadaşlarla bir taraftan çalışıyor, bir taraftan da İğneli Babanın bu gibi ahvalinden bahs ediyorduk. Tam bu sırada, İğneli Baba kalem odasına girmesin mi? Yanımda oturan arkadaşım rahmetli Kesirikli Kekeç Sabri, Babayı görünce: Sus sus diye gülerek beni ikaza çalışıyordu. Ben de haydi yaptır bakalım gözümün önünde, diye kulağına fısıldadım. Sabri, hemen yerinden fırladı ve bir iskemle tedarik ederek benimle kendi iskemlesi arasına koyarak Babayı oturttu. Kahvesi ısmarlandı. Ben inanmadığım için bazı arkadaşlar şimdi görürsün diye beni kabule teşvik ediyorlardı.

Baba kahvesinden evvel bir bardak su ve üstüne de kahvesini içdikten sonra rahmetli Sabri, Babaya ufak bir kâğıt parçası uzattı ve rica etti. Baba kâğıdı aldı, 6 - 7 cm. uzunluğunda iki ince parça keserek bu parçaları dilinin üzerine koydu ve ağzını kapayarak bir şeyler okumaya başladı. Okudukça yüzünde garip ihtilâçlar husule geliyordu. Bir aralık yüzü kıpkırmızı kesildi, bu hal on dakika kadar devam etti. Nihayet ağzını açtı, bir az evvel dilinin üzerine koyduğu beyaz kâğıt parçaları, şimdi madenî iki tane hilâl olmuştu, Sabriye verdi, Sabri de birisini hemen bana uzattı. Elime aldığım zaman bu madenî hilâl sanki bir demir ocağından çıkmış gibi kızgındı. O zaman ben de bu işe inanmıştım. Hakikaten harikulâde bir mazhariyetti. Bana verilen bu hilâli hâlâ saklarım.

KİLİSELER

SÜRP AGOP KİLİSESİ

Bu kilise, Şehroz mahallesine giderken hemen mahallenin başlangıç noktasında, soldan aşağıya doğru dar ve çepraşık sokaklardan ince karşınıza çıkarıdı. Kilisenin, şu resmî vesika ile (1859 - 1276.H) de tamirine izin verildiğine göre, esas yapılışının bu tarihlerden çok evvel olduğunu göstermektedir.

Kilise evvelce tûlen 40, arzen 30, kadden 20 zira büyüklüğünde iken bir tamir görmüş (1) ve daha sonraları ikinci bir tamir daha görmüştür. Bina tamamen klâsik bir kilise örneğiydi. Kontrforlar (Contrefort) üzerine oturmuş, ağır taş duvarlar etrafını çevirmişti, üstü tamamen tonos olup, damı toprak olduğu g[illegible] üstündeki kubbe duvarları keza taş olup bunun da üstü topraktı. Alt ve üstten pencerelerle ışıklandırılmıştı, ayrıca bir de bodrum katı vardı.

İstiab derecesi takribî 500 - 600 kişi içerisindeydi. Damında çok büyük bir çan kulesi vardı. Gerek büyüklüğü, gerek mevkii ve cemaatinin çokluğu itibariyle Harputda bulunan kiliselerin en başta geleniydi. Bitişiğinde, Ermenilere mahsus bir iki mektep vardı ki, bunlardan birisi (Garmir-Kolej) denilen mektepti. (2) Pazar günleri, sabahtan akşama kadar çanlar çalınır ve sabahları Kilise hıncahınç dolardı. (3)

İĞDELİ KİLİSE

Bu kilise, Ermeni nüfusunun pek fazla olduğu Çelebi mahallesinde, yolun sağ tarafındaydı. Kale hamamıyle Fransız mekteplerinin arkasından geçen oldukça geniş ve düz bir yol sizi bu kiliseye ve bu mahallenin kıvrım kıvrım dar sokaklarına kadar götürürdü.

Kilisenin duvarları kerpiç ve damı topraktı, yani Harputun umumî silüetlerinde görülen düz damlı ufkiyetin temadisinden başka bir şey de-

---

(1) Başvekâlet arşivi, irade-i seniye, Hariciye, N. 9700

(2) Bu kitabın c. 2, mektepler bölümüne bak.

(3) Bu kilise yukarıda resimlerle Harput kısmında N. 1 de Efendigillerin bahçesinin solunda ve sık evlerin arasında gözükmektedir.

ğildi. Üstündeki ahşap çan kulesi olmasaydı bina, kozmoplit hiçbir tesir vermiyerek Harputun umumi mimarisi dahilinde devam edecekti. Dama yan taraftan ve açıktan ahşap bir merdivenle çıkılırdı. Meşrutiyetten sonra, bu kilise de genişletilmiş ve etrafına da mühim mektep binaları ilâve edilmişti.

Ermeni gençleri, arasıra bu mektepte müsamere tertip ettikleri zaman, biz gençleri de davet ederlerdi, biz de gider, çalışmalarını yakından görür ve tetkik ederdik. Bu münasebetle bir pazar günü bu kiliseye de girmiştik. Doğrusu bu kilise, belâlı bir kiliseydi. Ermeni ihtilâl cemiyetlerinin fedaileri, bilhassa bu kilisede papaslar vasıtasiyle Ermeni gençliğini Türkler aleyhine kışkırtırlar ve ortalığı bulandırırlardı. Bunu, kiliseye girdiğimiz günün havasında hissettiğimiz gibi iyi kalbli bazı Ermeni arkadaşların ağzından da şikâyet yoluyla işitmiştik. Bu bakımdan kilise, çok cazip ve canlıydı.

KATOLİK KİLİSESİ

Katolik kilisesi, Kale meydanında Fransız (Capucin) papaslarının kurdukları mektep sitesi dahilindeydi. Mektepler bölümünde kaydettiğim gibi bu kilisenin yapı tarihi mekteplerden evveldir. O muazzam ve muntazam kültür müesseseselerini işte bu kilise vücuda getirmiştir. Yapılış tarihi, Maruretül-Âziz Mutasarrıfı Rumeli Beylerbeyi İsmail Paşa zamanına tesadüf eder. (1) (1867/68 - 1284.H) Yıllar geçtikçe terakkiye doğru ilerliyen bu müessese ile birlikte, eski ve iptidai şekilde kurulan kilise yıktırılarak yerine modern sistemde yeniden yapılmıştı. 400 - 500 kişiyi içerisine alabilecek surette genişti.

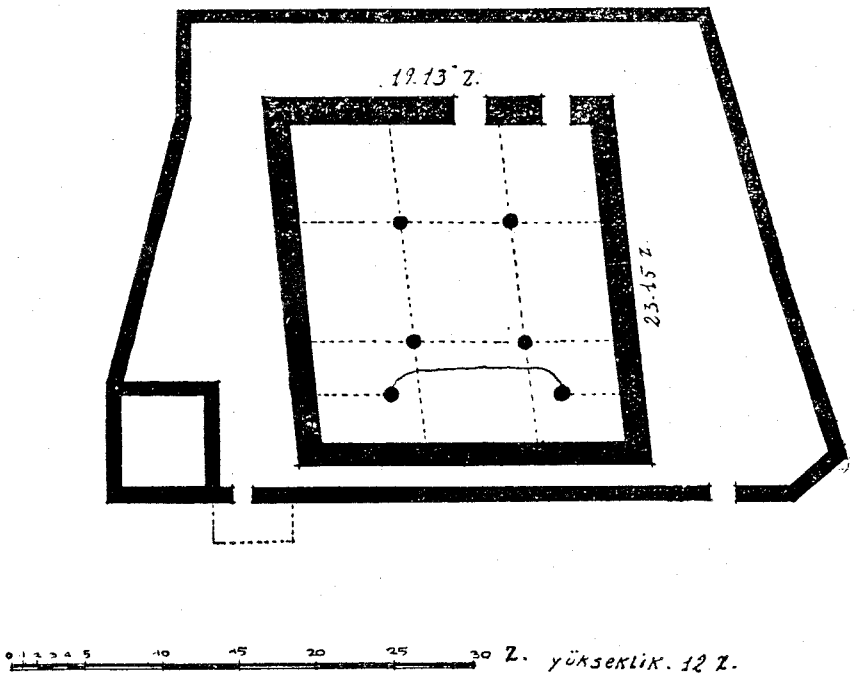
Harputun yıkılışında, müessese ile birlikte bu kilise de kazma darbelerinden kurtulamamıştır.

SÜRP KARABET KİLİSESİ

Sürp Karabet kilisesi, Harputun doğusunda ve Ulu Cami ile Kale Meydanı arasında Gürcü Bey mahallesindeydi. Mahalleyi ikiye bölen caddenin sağında ve üç yol kavuşağındaydı. Kilise, evvelce ahşap iken (1850 - 1266.H) tarihinde mahallî hükûmetinden alınan bir ruhsatname ile ahşap

(1) Bu kitapda Mülkî İdare bölümü, s. 213.

bina yıktırılmış ve etrafında bulunan birçok Ermeni evleri de kiliseye teberru suretiyle mal edilmiş, muazzam kâgir bir bina olmak üzere şu plân dahilinde inşaata başlanmıştı.

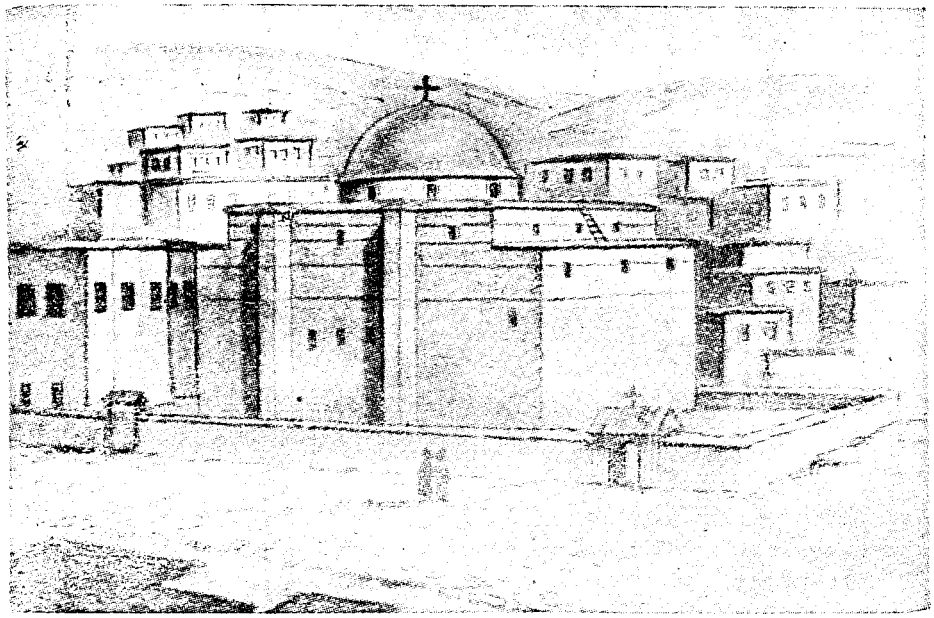
Resim: 134 — Surp Agop Kilisesi. İç Plân.

Bu inşaat epeyce ilerlemiş ve devam etmekte bulunmuş iken, müslüman halk tarafından duyulmuş ve aksi tepkiler yaratarak geniş ölçüde dedikoduyu mucip olmağa ve nihayet bu dedikodu büyüye büyüye bütün Harput âlim ve büyüklerinin de dikkat nazarlarını çekmeğe başlamıştı. Vilâyet makamına müracaat edilmiş ise de ehemmiyet verilmediğinden (Çünkü Vali, bizzat Ermenileri himaye ediyordu) bu müracaat ve şikâyetlerin veçhesi İstanbul'a çevrilmişti.

Harputun en mümtaz ve dâhî âlimlerinden Müftü-i sabık Hacı Ali Ef. başta olmak üzere, kilisenin eski haline ifrağı için ciddî teşebbüse geçilmiş ve hedmi hakkında fetva bile alınmıştı. Bu kâfi gelmiyormuş gibi, İstanbul'a yapılan müracaatları bizzat yerinde takip etmek üzere Hacı Ali Ef. (1850 - Zilhicce 1266) yılında İstanbul'a gelmişti.

Hacı Ali Ef. lâzım gelen makamlara baş vurduğu halde vuku bulan muhabere neticesinde Anadolu Ordu Müşiri Esseyyid Mehmed, Harput eyalet valisi Osman Nuri Paşalar tarafından Ermenilerin lehinde ve bu teşebbüsün aleyhinde mütalâa yürütmek suretiyle cephe almaları ve hattâ aynı sene muharrem ayının 16. ncı günü Harputta yağmur duası için toplanan halk arasından Malbutlu (Malbuldu) oğlu Veli Ef. namında bir zat ayağa kalkarak halka hitaben: «— Hacı Ali Ef. kiliseler meselesinden İstanbulda kaldı, bunun halâsı için de dua edelim ve gittiği maslahatı dahi bitirelim» diye, birtakım mâlâyani kelâmlara tasaddi eylediği ve maksadı da mücerret tahdiş-i ezhan için yaptığı hükûmet tarafından ileri sürülmekle Vali Ef. bu zatı müddetsiz Malatyaya nefy ve tağrip etmiş, (1) keyfiyet İstanbulda bulunan Hacı Ali Ef. ye de bildirilmişti.

Bunun üzerine Hacı Ali Ef. üç kıt'a mahzarın (2) tertip ve tanzimi ile acele gönderilmesi için Harputta Beyzade Hacı Ali Riza Ef. ye yazdığı bir mektup üzerine, bir çok âlim, müderris, vâiz, hatip ile bey ve ağalar-

Resim: 135 — Kilisenin dıştan görünüşü.

(1) Bu notlar dosyasından aynen alınmıştır.

(2) Bir mesele hakkında şikâyeti havi müteaddit kimseler tarafından yazdırılıp imza veya mühürlendikten sonra resmî makamlara verilen umumî mazbata veya arzuhal.

dan, tüccar ve esnaftan müteşekkil 336, köy ve kasaba muhtarlarından da 49 ki, ceman 381 mühürlü büyük mahzarlar yapılıp Hacı Ali Ef. ye gönderilmiş ve bunun üzerine hükûmetçe birçok tahkikat ve keşfiyat yapıldıktan sonra aynen şu :

« Harput valilerinin iğmaz ve tesamüh-ü salifleri üzerine ahalinin keyfiyet-i vâkıayi bitarik il-istirham arz ve ifadeleri cünha-i şer'iyyeden madud olmayıp belki hasbel-islâmiyye ibraz-ı gayret ve ifayı lâzime-i zimmet etmiş olduklarından » bahisle kilisenin hedmine irade-i seniyye sadir olmuş, gerekenlere tebliğ ettirilmiş ve Hacı Ali Ef. de muzafferen Harputa dönmüşlerdi. (3)

O tarihlerde yıktırılan bu kilise, tam 60 sene sonra Meşrutiyetin ilânını müteakıp, bitişiğinde mükemmel mektep binaları ve papas evleri olduğu halde büyük ve kubbeli, evvelkinden daha rasin ve daha büyük olarak 135 N. görüldüğü üzere tekrar yaptırılmıştı.

PROTESTAN KİLİSESİ

Bu kiliselerden birisi, evvelce Şehroz mahallesinde ve Amerikalıların Fırat Kollej sitesi dahilinde, müessesenin batı kısmında ve saat kulesi bulunan binanın sağındaki binalardan birinin alt katı kiliseye çevrilmek suretiyle meydana getirilmişti. Uzun zaman burası kilise halinde kullanılmış ve en nihayet Şehrozun batıya doğru olan son ve mühim noktalarından biri üzerinde (Fabrikanın önündeki caddenin sol nihayeti, Ermeni mezarlığının üst tarafı) dağın göğsüne daha büyük ve daha muntazam ikinci bir kilise yapılmıştı.

Bu kilise, ağır taş duvarlariyle büyük bir hacmi sarmıştı. Üstü Harputun toprak damlarından tamamen ayrı bir durumda fazla meyilli ahşap aşıklar üzerine oturtulmuş, yine ahşap merteklerden ibaret bir soğuk iklim tipi halindeydi, çatısına ahşap kaplama üzerine kiremit yerine saç kaplanmıştı.

Kilise, tahminime göre müessese müdürü « H. Riks » zamanında ve (1909 - 1325.R) tarihinde yapılmıştı. Mimarî bir kıymeti, hususiyeti yok-

---

(3) Başvekâlet arşivi, İrade-i seniye, meclis-i vâlâ, N. 7653. Yukarıda sözü geçen 380 mühürlü mahzarlerin asılları iki nüsha olarak bu numaralı dosyanın içerisindedir.

tu. Alelâde çatılı taş büyük bir binaydı. Muayyen zamanlarda çan çalınır, tek tük kiliseye gidenler olur; fakat pazar günleri cemaati çoğalırdı. Başta Amerikalılar (Kadın-Erkek) oldukları halde kollej hocalarından birçoğunu, bilhassa koliejin kız talebesini ve sonra mahalledeki protestanlığı kabul eden Ermeni ailelerinin çoğunluğunu, kafileler halinde bu kiliseye girip çıkarken görürdük. (1)

SÜRYANİ KİLİSESİ

Bu kilise, Kale meydanından aşağı, yolun sağında ve Süryani mahallesinin sol kanadının ortasında bir noktada olup tamamen taş yapılı, iki katlı büyük bir binaydı. Üst kat alttan bir miktar portafo halinde çıkmış olup her ihtimale karşı alttan payandalara taşıtılıyordu. Üzeri gerçi topraktı. Fakat muhitteki diğer toprak damların hemen en orijinallerindendi, düz bir dam yapılmak istenilmiş, az meyiller verilmek suretiyle akıntı temini düşünülmüş ise de meyiller, mübalâğa edilerek âdeta bir basık çatı haline getirilmişti. Bu sebeple yağmur ve kar suları damda kalmaz ve meyiller vasıtasiyle süzülerek çortunlardan (Oluklar) kolaylıkla sokağa akardı.

Üstündeki çan kulesi, tamamen zıd bir malzeme olan ahşaptan oldukça sanatkârane yapılmıştı. Öne hiç penceresi yoktu, yalnız tavana yakın kısımlarda iki ufak pencere vardı. Bütün pencereleri iç avluya bakardı. Çok eski zamanlara ait bir kilise olduğunu yapı tarzından anlıyabiliyoruz (1).

SİNABUT KİLİSESİ

Sinabut mahallesinde, ve bu mahallenin tam ortasına tesadüf eden bir yerde, mahalleyi ikiye bölen ana sokağın sağ tarafındaydı. Yapı tipi, gerçi eski zamanlara aitti. Fakat mimarî bir kıymeti yoktu, ancak köşe bucak manastırlarına hâs bir üslûp altında yapılmış, basık ve pencerelerinin azlığından loş ve küf kokuluydu. Kilise, 29.Haziran.1898-1314.R tarihinde Kaleden ayrılan koca bir kaya parçasının sademesine uğrıyarak yıkılmış ve bir daha yapılamamıştı.

Gerek bu kilise, gerekse Mar Şamûn kilisesi hakkındaki salname bilgileri Yakubî Kilisesi satırları arasına kaydedildiğinden burada tekrara lüzum görülmemiştir.

---

(1) Bu kilise, resimlerle Harput N. 1 de dağın göğsünde en öndeki bina.

(1) Bu kilise, resimlerle Harput Kısmında N. 5 de sol kenar ortasındadır. Çan kulesiyle Kilise gözükmektedir.

MAR ŞAMÛN KİLİSESİ

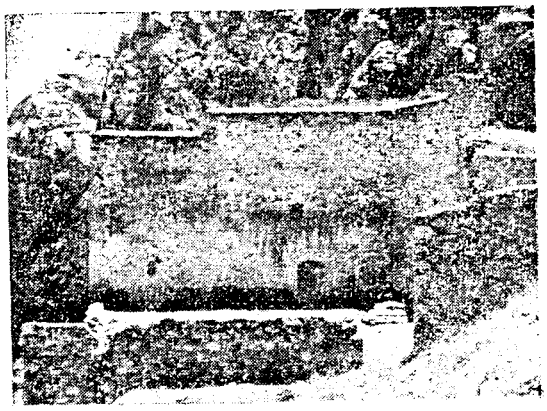
Mar Şamûn (1) kilisesi, Süryani mahallesi ile Sinabut mahallesi arasında ve dere içerisinde çok eski zamanlara ait bir kiliseydi. Buraya ancak mahallenin alt kısmında oturan ve ekseriyetini çiftçiler teşkil eden Süryaniler devam ederlerdi.

1301 tarihli Salname, bu kilise hakkında aynen şöyle yazar: «Arslan padişahın ahd-i hükûmetinde Süryanilerin Mitrani Rüesası, melik-i müşarünileyhin nezdine varup tahsil ettikleri emir üzerine Yakubî kilisesi ile beraber Mar Şemûn nam kiliseyi, Sinabut ve Hüseynik kiliselerini tamir ettiler» (2)

Bu kiliselerden başka Harput ve dolaylarında eski devirlere ait olduğu anlaşılan birkaç kilise daha vardır. Bunlardan birisi, Kesirik'de Dağ kilisesi, diğeri Ayvos'da Mar Barsum ile Hazar gölünde (Gölcük) suyun altındaki kiliselerdir.

YAKUBÎ KİLİSESİ

Yakubî kilisesi, Harput kalesinin sol taraf ucunda ve Süryani mahallesinin nihayetindedir. Arka duvarlarını, kalenin kaya kütleleri teşkil ettiğinden kilise, sanki kalenin kayalıkları içerisine gömülmüş gibidir.

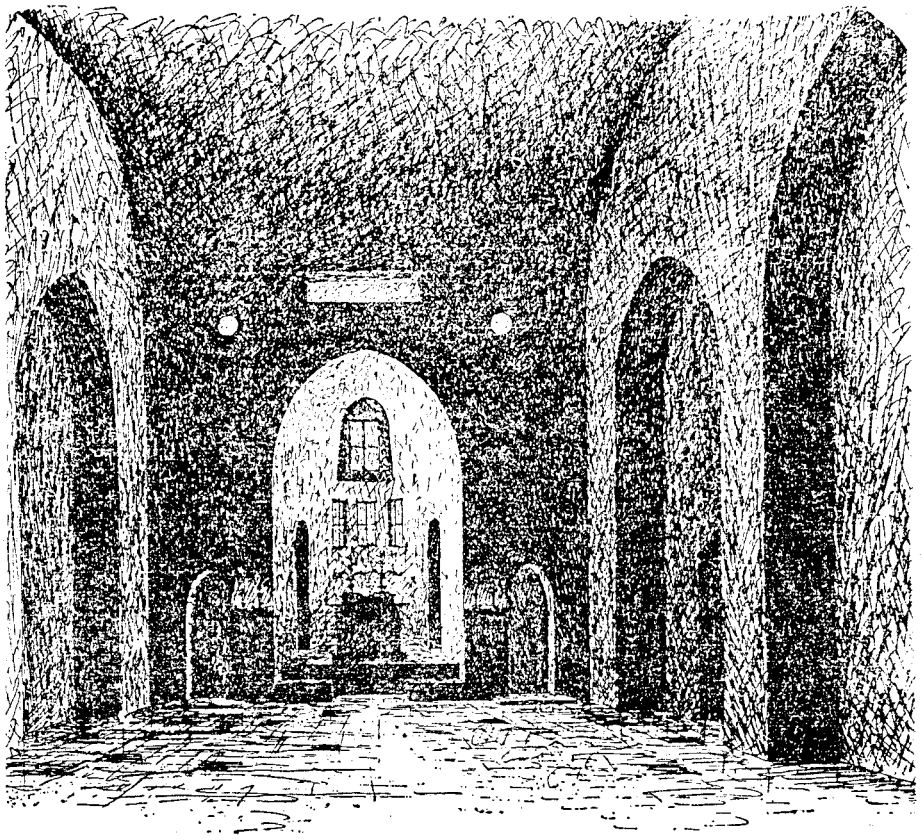

Resim: 136 — Yakubî kilisesi. Dıştan görünüşü.

(1) Mar, Aziz manasınadır.

(2) Mamuretül-Aziz Salnamesi, Üniversite kütüphanesi, N. 89442.

Diğer üç taraf duvarlarının mimarî bakımdan gerçi bir fevkalâdeliği yoktur. Fakat iç yapı tarzı, kemerleri ve bilhassa (Dua yeri) hususî ve bina ise plânda görüldüğü üzere simetrik bir karakter taşır.

Resim: 137 — Kiliseden iç görünüş.

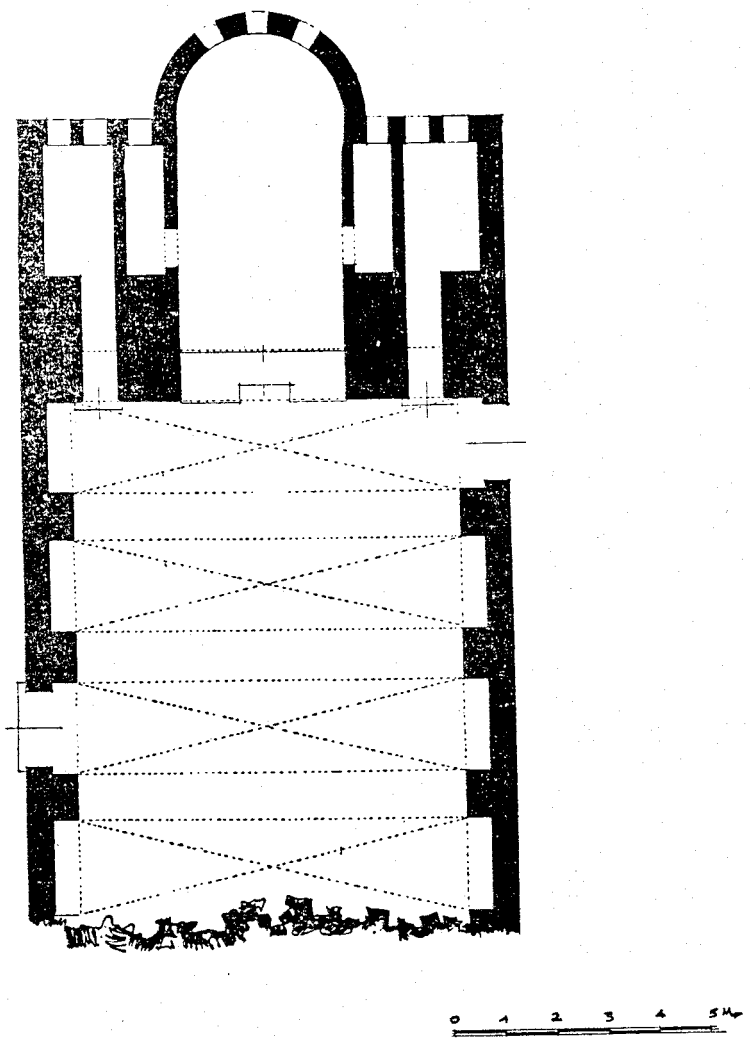
İnşa tarihi, Hicretten 402 yıl evvel ve Milâttan 179 yıl sonradır. Bu hesaba göre 1778 sene evveline ait bir binadır.

Milâttan evvel puthane iken sonraları Yakubî Hıristiyanlar (1) tarafından kiliseye çevrildiği söylenen bu kiliseye: Yakubî, Kızıl Kilise, Meryem Ana ve Süryani Kiliseleri de denilirdi.

(1) Yakûbiye mezhebi, evvelce İstanbul rahibi iken sonra Antalya Patrikliğine yükselen «Yakup Berdeâni» ye nisbet edilen bir mezhep olup, bu mezhep salikleri de ekanim-i selaseye kail ve III. üncü Sinod kararına tabi olmağla beraber IV. üncüye muhalefet ederek kelimenin lahim ve deme inkılâp ettiğini ve binaenaleyh Allahın tamamen Mesih olduğunu ve cesedin Mesihden çıktığını iddia ederler.

Kitabeleri :

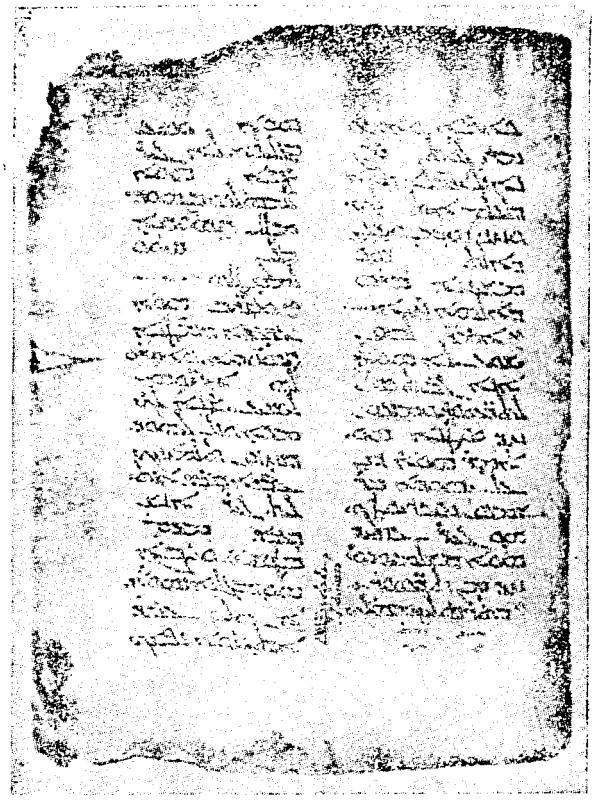
Her şeyden evvel Alman seyyah ve arkeoloğlarından Lehmanne'ı dinliyelim :

Resim: 138 — Kilise plânı.

« İçinde muhtelif Süryani kitabelerinin mevcut bulunduğu enteresan bu kilise hakkında daha fazla malûmat verebileceğim. Kapısında görülen bir kitabeye nazaran bu kilise, Milâttan sonra 1134 yılında Tatarlar tara-

fından yeniden tamir edilmiştir. İlk inşa tarihi Milâttan (197?) (2) sene sonra olarak görülmüştür.» (3)

Resim: 139 — Kitabe.

Bundan başka Harput menşeli diğer bir Süryani el yazmasını zikretmek yerinde olacaktır. Bu kitabe, Harputtaki Süryani - Yakubi manastırında bulunmuş olup Milâttan sonra 440 - 450 yılları arasında tertip edildiği anlaşılmaktadır.

Yazmanın bu parçası, İncilin 15. inci «Marküs» faslının I. inci babın-

(2) Bu tarihin doğrusu (179) dur, son iki rakamda takdim, tehir yanlışlığı vardır.

(3) Lehmanne Haupt, Armenien, c. I, s. 477.

dan olup İsa'nın çarmıha gerilişini (4) tasvir etmekte ve Urfalı Piskopos « Rabbula » ya atfedilmektedir.

---

(4) İncilin bu babı aynen böyle yazar : « Sabah olduğu gibi baş kâhinler, ihtiyarlar ve ulema ile bütün millet meclisi azalariyle müşavere edip İsa'yı bağlattıktan sonra götürüp « Platos » a teslim ettiler. « Platos » ana Yahudilerin meliki sen misin? diye sordu. O dahi cevaben söylediğin gibidir. dedi.

Başkâhinler, onu birçok şeylerden dolayı ittiham ettiklerinde yine Platos, İsa'ya sordu. Bunlara ne dersin? Bak aleyhinde ne kadar kişiler şahadet ediyorlar dedi. İsa, artık hiçbir cevap vermemekle Platos teaccüp etti.

Bunun üzerine Başkâhinlerin isteği ve muvafakatleriyle her bayramda bir mahpusun salıverilmesi âdetti. Platos, bunlara : Yahudilerin melikini salıvermemi ister misiniz? diye sordu; çünkü başkâhinlerin İsayı hasetlerinden dolayı kendisine teslim ettiklerini biliyordu. Fakat onlar, bir ihtilâl esnasında katil fiilinden mahpus bulunan « Barbas » ı diye bağırdılar.

Platos, tekrar onlara : Yahudilerin meliki dediğiniz kimseye ne yapmamı istersiniz? Onlar dahi : Anı salp eyle ! diye tekrar bağırdılar.

Bunun üzerine İsa'yı dövdükten sonra salp olunmak üzere askerlerine teslim etti. Askerler, onu (Divan Mahalli) olan avlu içerisine götürüp, bütün bölüğü topladılar, ve İsa'ya erguvanî hil'at giydirdiler ve dikenden bir taç örüp başına koydular, ve selâm sana ey Yahudilerin meliki ! diye istihza ile onu selâmladılar ve sonra kalın kamışlarla onun başına vurup, üzerine tükürmeye başladılar. Sonra üzerindeki hil'ati çıkardılar ve haça germek için dışarıya götürdüler.

Askerler, tarlalarından dönmekte olan İskender ve Simon (Şamun) namında iki kişiyi, İsa'nın haçını taşımaya icbar ettiler.

Kafa yeri mânâsına gelen (Celcete) namiyle maruf idam mahalline götürdüler ve ona Arabistana mahsus bir ağacın pek acı olan zamkından karıştırılmış şarap (Mürr-i safa) verdiler, amma İsa kabul etmedi.

Onu haça gerdikten sonra herkesin hissesi malûm olmak üzere kura atarak, üzerinden çıkan elbiseleri taksim ettiler.

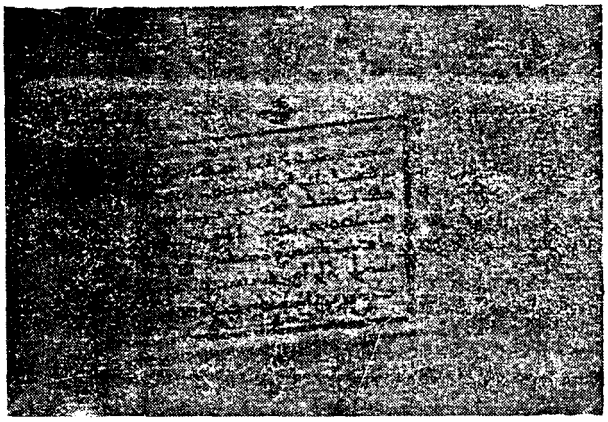
Ve anı haça gerdikleri zaman saat tam üçtü, o saatte biri sağında, biri solunda olmak üzere İsa ile iki haramî de haça gerildi. Saat altıya geldikten, tâ saat dokuza kadar bütün yeryüzünde karanlık oldu ve saat dokuzda, İsa : Ey Allâhım, ey Allâhım ! Beni niçin terk ettin? diye yüksek sesle feryat edip teslim-i ruh etti.

Sonra Yahudilerin (Erimatya) şehrinden ve Şûra azasından iken İsa'nın çarmıha gerilmek suretiyle idamına rıza göstermemiş olan Yusuf isminde salih, âdil ve melekûtüllâha müntazır bir adam « Platos » un yanına gidip İsa'nın cesedini istedi ve müsaade aldı.

Onu çarmıhtan indirip bir keten bezine sardı ve onu kayalarda oyulmuş ve hiçbir vakit kimse konulmamış bir kabir içine koydular ve kabrin kapısına büyük bir taş yuvarlıyarak kapıyı kapattılar.

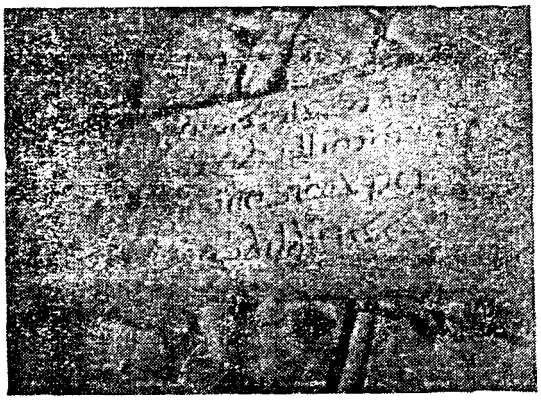
Sept günü (Cumartesi) geçtikten sonra haftanın ilk günü olan pazar günü Mecitli Meryem ve Yakub'un validesi Meryem ile Salemi, İsa'nın mezarına serpmek üzere kokular satın alarak sabahleyin güneş doğarken gelmişlerdi. Yanlarında başka kimseler de vardı, gördüler ki, kabrin ağzına kapatılmış olan büyük taş yuvarlanmıştı. İçeri girdiklerinde yalnız kefenin durduğunu gördüler ve cesedi bulamadılar.»

Bu kitabeyi 139 numaralı fotğrafımızla biz de neşr ediyoruz. Karşılaştır. (5)

Resim: 140 — Kitabe.

İkincisi ise: Kapıdan içeri girilince sol taraf duvarda ve 2,5 - 3 m. yüksekliğinde taş üzerine oyulmuş yedi satırdan ibaret Süryani veya İbranice düzgün yazılı bir kitabe daha vardır. Bu kitabe, kilisenin üçüncü tamiri hakkındadır ve aynen şöyledir: « Harput Meryem Ana kilisesi tamiratının üçüncüsü olarak aslen Şiro'nun Keferdiz köyünden olup elyevm Amerikada bulunan « Butrus Kiryakos » un nakdî yardımı ile yaptırılmış-

Resim: 141 — Kitabe.

(5) H. Th. Bossert, Altsyrien Tübingen. 1951, s. 262.

tır. Bu tamirat Elâzığ'da oturan Selim Taşo, Nişan Tanoğlu, Naum Ben, Besim Barsav'ın nezareti sayesinde bitmiştir.

Bunlardan başka büyük ve kalın bir mermer taşın üzerine oyulmuş olarak hakkedilen bir yazıyı, kilisenin zemininde dua mahalline yakın bir yerde döşeme taşlarından birinin üzerinde gördüm. Taş iki parçaya bölünmüş, bir parçası meydanda yoktu. Mevcut parçanın üzerindeki yazıyı, evvelce müstakil ve behemehal duvarlarda veya dua yerinin bir tarafında bulunması gereken ve üzerindeki harflerin Galikrafik üslûbuna bakarak Milâttan sonra V. inci asra ait bir Süryani kitabesi zanniyle fotoğrafla tesbit ettim ve İstanbul'a getirerek tercüme ettirdim, tahminim gibi çıkmadı. Yazı (Estrangela) denilen bir yazı şeklidir. (6) Metni: «İçinde bulunduğumuz bu fani dünyadan ayrıldım» diye 1130 (7) tarihini taşımakta olan bu yazı, bir mezar taşının kırılmış parçasından başka bir şey değilmiş... Ancak 1140 sene ve yakın ömrü olan bu taşın kilise ruhanilerinden birisinin mezar taşı olması ihtimali çok kuvvetlidir.

Şimdi kilise hakkındaki resmî kayıtlara geçiyorum.

Bu kiliseye vakf edilmiş birtakım arazi, tarla ve bahçenin bulunduğunu da şu vesikadan öğrenmiş bulunuyoruz:

«Harput kazasında kâin Abdül-Mesih nam manastırın arazi, tarla ve bahçesine ait müterakim 1.500 kuruş vergisinin cebren alındığı, manastır-ı mezkûr rahibi Serkis tarafından şikâyet olunmağla bu verginin senevî yüz elli kuruştan sekiz senelik vergisi ve öşür bedeli olduğu ve bundan böyle de bu vergiye tahammülü varken bundan böyle de aynı şekilde tahsili hakkında (1855-7. Cemaziyelâhir. 1271) tarihli bir irade-i seniyyeyi tesbit edebildim. (8)

(1856-1272.H) tarihinde bir irade-i seniyye ile de bu kilisenin tamirine müsaade edilmiş ve kilise şöyle tarif edilmiştir: «Kale karyesinde kâin Hıristiyan milletine mahsus Meryam Ana kilisesi tulen 60. arzen 30. kadden 25. zira büyüklüğündedir.» (9)

Kilise hakkında bir Mamuretülâziz salnamesinde de aynen şu satırlara tesadüf edilmiştir: «Kalenin altında Süryani-i kadim milletine mahsus olarak Milâd-i Hazret-i İsa'dan 179 sene sonra yapılmış ve halen ma-

---

(6) Bu yazı, milâdın 200. üncü yılında Urfalı «Anka» veya «Arka» namında bir zatın icadıdır.

(7) Bu tarih, Yunanidir, bundan 311 çıkarılınca milâdî tarih elde edilir ki, 819 yılına tesadüf eder.

(8) Başvekâlet arşivi, irade-i seniyye, meclis-i vâlâ N. 13909.

(9) Başvekâlet arşivi, irade-i seniyye. Hariciye, N. 6973.

mûr bulunmuş olan 1500 senelik bir kilise vardır ki, buna (Kızıl Kilise) derler. İşbu kilisedeki bir taşda: «Milâttan 179 sene sonra Herteper'de Süryaniden Meryem Ana kilisesi bina olundu ve 1134 de Tatarların Yunan diyarını temellük ettikleri esnada ve Arslan padişahın ahd-i hükûmetinde (10) Süryanilerin (Mitrani) (11) rüesası, melik-i müşarüileyhin nezdine varup tahsil ettikleri emir üzerine gerek bu kiliseyi ve gerek bunun cenub-u şarkî cihetinde ve çay kıyısında vâki (Mar Şemûn) (12) nam kilise ile Sinabut ve Hüseynik kiliselerini tamir ettiler, ibaresi lisan-ı Süryaniyle muharrerdir ki, bu ibaratı teşkil eden hürufatta (Hertpert) şeklinde yazılmış ve bu ise Harputun Ermeni lisanı üzere (Karpert) den menkul olduğu hakkındaki zehabın esassızlığını göstermektedir.» (13)

Bu kilisenin hususiyetlerinden birisi, bilhassa kapısiyle pencere kapaklarıydı, bunlar tek tek resimler ve kabartma hürufatla işlenmiş olduğu gibi bunlardan başka kilisede 1.500 senelik Süryani-i kadim yazısıyla ciran derisi üzerine yazılmış gayet musanna bir de İncil vardı. (14)

Birinci Cihan Harbinden evvel bu kilise ve bu kıymetli eserler Süryani Patriki Abdünnur namında bir zat tarafından idare ve muhafaza edilmekteydi. Kendisi Vilâyet idare meclisinde aslî azaydı. Patrik vekili iken kendisine sadakatinden dolayı nişan verildiğini (1883 - 1301.H) tarihli bir irade-i seniyyeden öğrenmiş bulunuyoruz (15).

Bu zatın ölümünden ve Harputun çöküşünden sonra eskiye ait bu kıymetli eserler ne oldu, nerede ve kimlerin elinde kaldı, maalesef belli değil...

---

(10) Ulu camiin banisi olan Artuk oğullarından Fahr al-ddin Kara Arslan bin-i Davut devri.

(11) Kelime esasen İbranicedir, büyük mânasınadır, Piskapos mânasına da kullanılırdı.

(12) Aziz Şemûn demektir.

(13) 1301 H. tarihli Mamuretül-Âziz salnamesi, Üniversite Küp. N. 81049.

(14) 1955 Haziranı içinde Harput'u ziyaretim sırasında bu kileseye de uğradım. Kale hisarlarını geçince geniş bir harabezarın öte başında yepyeni bir bina gördüm ve şaşırdım, yaklaşınca burasının Meryem ana kilisesi olduğunu anladım. Kapısı açıktı, içeriye girdik, yukarıda yazdığım beha biçilmez resimli mermerlerden, kapıdan, pencere kapaklarından, İncilden eser yoktu. Gerçi kilise tamir edilmiş; fakat eski kıymet ve güzelliğini kaybetmişti.

Eski o güzelim kapının yerine saçdan yapılmış adi iki kanatlı bir kapı konulmuştu, pencereler kâmilen açıktı, Güvercin sürüleri, burayı kendilerine emin bir mesken ve bir yuva olarak seçmişler, açık pencerelerden kolaylıkla girip çıkmakta ve yer yer her tarafta yuva yaparak çoğalmaktaydılar, o kadar ki, zeminde bile çift çift yumurtalar sıralanmıştı. Bu mabed, şimdi Yakûbî Süryanilerden sanki bu sevimli güvercinlere miras olarak intikal etmiş gibiydi.

(15) Başvekâlet arşivi, İrade-i seniyye Meclis-i mahsus N. 541.

HAMAMLAR

Harput hamamlarını sıralayıp yazmadan evvel Evliya Çelebi'yi dinliyelim: «Kale Hamamı, Cimşit Hamamı, Dere Hamamı bunlar hâs ve âm içün olan hamamlardır, 120 kadar hanedan hamamları dahi vardır» der (1). Ancak Çelebi, 120 de mübalâgaya kaçmıştır ve yahut evlerde, konaklarda olan gusülhaneleri de hesaba katmıştır.

Hususiyetlerine gelince: Umumiyetle hamamlar, sabahtan öğleye kadar erkeklere, öğleden akşam ezanlarına kadar da kadınlara tahsis ediliirdi. Eski devirlerde, şimdiki gibi evlerde hususî banyo daireleri yoktu. Halk temizlik için umumî hamamlara giderdi. Ancak, bazı konakların hususî hamamlarında ve bazı evlerin güsülhanelerinde yıkanıldığı gibi bir çok evlerin mutfaklarında bulunan ve Çarh (2) denilen yerlerde de yıkanılırdı. Sular ise odun ve çırpı yanan hususî ocaklarda ve kara güğüm denilen bakır güğümlerde ısıtılırdı.

Erkek hamam âdetleri, her yerde olduğu ve görüldüğü gibidir. Yalnız Harputta hamama giden bir erkek, kendinden sonra herhangi bir dostu, akrabası veya bunlardan birkaçı, hamama gelirlerse bunların hamam

(1) Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. 3, s. 216 ve dv.

(2) 60X70 cm. ebadında dörtgen şeklinde ve 15X20 cm. derinliğinde taştan oyulmuş, mutbağın münasip bir köşesine hafif bir meyille yerleştirilmiş, dört bir tarafı yine ayni meyille 50X60 cm. genişliğinde kesme taşlarla döşenmiş, bunların aralıkları ve çarhın deliğinin etrafı su sızmamak için lök denilen bir nevi macunla sıvanmıştır, işte buna Harputta çarh derlerdi.

paralarını verme gibi hoş bir âdet vardı. Bayramlardan ve ramazanlardan iki üç gün evvel, hamamlar, geceleri de açılırdı. Bu gecelerde hamama gitmiyen kimse kalmaz, bu sebeple hamamlar çok kalabalık olurdu. (3)

Kadın hamamlarına gelince: Kadınlar için hamamcılar tarafından sergi verilmezdi. Bu hamam sergileri, hamam günleri her evde hazırlanır, hamama gönderilirdi. Bu eşyayı taşıyan kadın işçilere Kabdaşıyan (Kap taşıyan) denilirdi.

Hamam eşyası şunlardan ibaretti:

Hamam leğeni, (4) Hamam oturağı, (5) Hamam tası, Tahta yuvarlak hamam oturakları, nalınlar, kildan, (6) bir kalın keçe, ufak bir minder veya halı seccade, hamam sergi örtüsü, mavi beyaz veya kırmızı beyaz ufak kareli bezden mamûl iki bohça, bu bohçaların içerisinde hamam takımları ve temiz kadın çamaşırları bulunur, bu bohçalar, birbirine bağlanarak kabdaşyanın omuzuna verilir ve diğer eşya da bu bohçaların üzerine istif edilirdi.

Kabdaşyan bu eşyayı, yarım saat evvel hamama götürür, hamam setlerinin münasip bir tarafında yer alır. Bazı ailelerin yerleri, hamamcıya birkaç para fazla verilmek suretiyle evvelden tâyin ve tesbit edilerek hiç de değişmezdi. Kabdaşyan, bu yere önce keçeyi, sonra minder veya halıyı sererek temiz örtüsünü yayar, bohçaları setin arkasına sıralar, hamam leğenlerini setin önüne yerleştirirdi ve bu suretle koca hamamın dış kısmındaki setlerin dört bir tarafı yarım saat içerisinde tamamen dolardı. Aile hamama girince yerlerini bulur, oturur, çoluk çocuk soyunmaya başlar ve peştemallara sarılarak iç hamama girerlerdi. O sırada içeride lâzım olan eşyayı da Başıyanlar (Baş yıkayan) içeri taşırlardı. Her ailenin bir kapdaşyanı, bir de başıyanı vardı. Aile bir haftada mı, on günde mi, yoksa on beş günde bir mi, hamama gidiyorsa, bu günler evvelden tesbit edilir, bunlar da muayyen günlerde vazifelerini gelir yaparlardı. Bunların ücretlerine gelince: senede yirmi ve en fazla otuz kuruştu. Esasen hamam ücretleri de çok ucuzdu. Büyükler için on, küçükler için beş paraydı.

Şimdi aileyi iç hamamda takip edelim. İç hamamda halvet (Hususî kurnalı hücre) az olduğundan bütün bu kalabalıklı müşteri kütlesi hama-

---

(3) Gerek bu hamamlar, gerekse düğün ve gelin hamamları için bu kitabın c. III. Düğünler bölümüne bak.

(4) Ufak benzin fıçısı büyüklüğünde alt tarafı ağzından bir az genişçe bakırdan yapılmış ve kalaylanmış bir kap.

(5) Bu kabın ayni şekilde daha küçüğü.

(6) Sabun, lif, kese gibi şeylerin konulması için beyzi şekilde ve kapağı kubbeli, altı süzgeçli zarif bir şekilde bakır mahfaza.

mın her tarafına dağılır, yer alırlardı. Halvetlerde olanlarla dış peykelerdeki kurna başlarında oturanlar müstesna, diğer halk suyun salınmasını beklerlerdi.

Su salınması: Büyük su hazinesinin önündeki bir duvardan haznenin içerisine geçirilmiş oldukça kalın bir demir su borusundan kaynar suların hamam halkına dağıtılması demektir. Buraya Kazanönü denilirdi.

Hamam müşteri ile hıncahınç dolunca, bakarsınız, baş natır (deliâk) iç hamama girer, bunu gören hamam halkı arasında bir hareket, bir kaynaşma, bir gürültü başlar... Koca leğenler yerlerinden oynamaya başlar. Natır sağına soluna bakmadan kalabalığın arasından güçhal cehennemin önüne gider. Lüleye basarak, lülenin üstündeki bir pencereden içeri girer ve su borusunun içten ağzını açarak çıkar. Şimdi lülenin önüne geçerek su vermeye başlar, küçük büyük leğenlerin biri dolup çekilince, on tanesi ileriye sürülür. Daha evvel su almak için itişmeler kakışmalar olduğu gibi bazan mühim peştemal kavgaları da olur. Belinden peştemalini çözüp içerisine bir kalıp sabun veya bir hamam tası koydumu bunu sağına soluna fırlata fırlata sıra beklemeden bir lâhzada tâ gerilerden kazan önüne sıçrayan birçok eli bayraklılar da görülürdü. Hulâsa kadın hamamlarında su salımı çok gürültülü ve patırtılı geçer, çok kere bu gürültüler daha fazla kabararak uğultu halinde hamamın dışına bile aksederdi.

Herkes suyunu aldıktan sonra nisbî bir sükûn ile yıkanma faslı başlar, her şeyden evvel çocukları yıkar çıkarırlar. Bu çocuklar arasında yaşları epeyce ilerlemiş erkek çocuklara da tesadüf edilirdi. Böylelerine karşı, iç hamamda dedi kodular başlar ve bazan «— Oğlum! Bari babanızı da beraber getirseydiniz» diye etraftan tenkidler yağdırır... Bunun üzerine o gün, erkek çocuğun son kadın hamamı olmuş olur, çocuk bir daha gelmez veya getirilmezdi.

Kadınlar hamamında, içeride dört beş saat kaynar sularla, sabun, lif, kese kullanmak suretiyle birkaç defa mütemadiyen yıkanan kadınlar, çoğunluğu teşkil ederlermiş. Sonra iç hamamdan çıktıktan, elbiseler giyildikten, çarşaflar örtüldükten sonra hamam kapısının sağ yan tarafındaki sedin köşesini işgal eden hamamcının önünde durulur, hamam paraları hesap edilir, ipek canfes para keseleri veya bir mendil içine konulmuş olan çıkılar güçhal açılır, mektekliklerle hamam paraları ödendikten ve natırlara bahşiş verildikten sonra hamamdan çıkılırdı.

Bazı zenginlerin, aileleri için bütün bir hamamı kabal (7) ettikleri de

(7) Kabal etmek, her halde kıbale kelimesinden alınmış olsa gerek, kıbale, iltizam ve ihtimam ile tutunmak, bir nevi kiralamak mânasına gelir. Zengin bir kimse ile hamamcı arasında haftada veya on günde bir muayyen günlerde ve muayyen bir bedel karşılığı hamamı, bir aileye tahsis etmesi için bir nevi pazarlık ve mukavele akdi gibi bir anlaşma.

görülürdü. Hamamcı, hamamı muayyen gün ve muayyen saatlerde, ya sabahleyin öğleye kadar erkeklere, veya öğleden sonra kadınlara açmaz. Yalnız o aileye tahsis ederdi. Hamam, o günü o ailenin emrindedir. Böyle günlerde konu komşu, akraba ve dostlarını da hamama davetle götürebilirlerdi.

Hamamdan eve dönüldüğü zaman ortalığı karanlıklar basmış, evin erkekleri işlerinden dönmüşlerdir. Yemek sofraları kurulur, hamam akşamı yemeklerinin en başında (Tarhana çorbası) gelirdi. Bu âdet her evde, her ailede mutlak surette tatbik edilir, bu kaynar ve ekşimsi nefis tarhana çorbası, hamamdan çıkanların canına can katar, hele içerisinde çelem (Şalgam) parçaları da bulunursa tadına doyum olmazdı.

Biz Harputta 9 hamam tesbit edebildik ki, bu sayıyı salnameler de aynen böyle kaydetmektedirler. Şimdi bunları şehre giriş ve umumî caddelerde yürüyüş suretiyle ve sırasiyle takip edeceğiz.

1 — HOCA HAMAMI:

Hoca Hamamı, Hoca Mescit mahallesinde olup Hükûmet caddesini yürürken sağ kolda ve hoca pınarı karşısındaki inişten aşağı, salhane ve Karkacığa giden yolun solunda ve Kurşunlu Cami ve medreselerinin de önündeydi. Hoca Hamamı, Hoca Pınarı, Hoca Mescidi... üçü birden ayrı ayrı bir üçkenin tam uçlarında ve birbirlerine yüz metre müsavi mesafede yapılmışlardı. Acaba bu Hoca Ef. kimmiş? Bu meçhul...

Resim: 142 — Hoca hamamı.

Hoca Hamamı, dış ve iç hamam itibariyle çok geniş... Dış hamam takribi olarak 16×16 ebadında olup güney duvarında üç büyük penceresi ortada 60 s. yükseklikte iki küçük havuzlu geniş bir şadırvanı

vardı, bu şadırvanın su tesisatı zeminden yapılmış olduğundan belirsiz bir halde yan yana duran bu küçük havuzlar, daima su ile dolu olup taş bir oluktan aşağı sessiz sessiz akar giderdi. İç hamamdan bunalıp çıkanlar burada ellerini, yüzlerini bu soğuk su ile yıkar, sonra yerlerine geçerlerdi. Hamam iki kapılıdır, birisi, yukarıda söylediğim yol üzerinde.. diğeri de mukabil tarafda, Kurşunlu cami ve Hükûmet konağına karşıydı Oldukça ışık ve kubbesi çok yüksek olduğundan ferah bir hamamdı. Dış hamamın dört bir tarafından bir m. yükseklik, 1 m. genişlikte setler vardı, bu setlere bir basamakla çıkılır, basamağın hizasında ve setlerin önünde duvarın içine gömülmüş gibi sıralanmış ayakkabı yerleri vardı. Kapının tam karşısında ahşap bir köşk bulunurdu ki, bu erkek hamamlarında daima döşenir ve buraya ancak büyükler, zenginler ve âlimler oturabilirlerdi.

İç hamama gelince: Ufak bir taş kapı ile dar bir koridordan geçilir. sağda geniş soğuk hamam kısmını havi büyük bir peyke ve bu peykede bir de kurna vardı. İkinci bir kapıdan yine bir medhale girilir, burada sol kolda mermer döşeli ve insanların oturabileceği yükseklikte bir set vardı ki, iç hamamda bunalanlar, buraya çıkar nefes alırlardı. Buradan tekrar üçüncü bir kapı ile iç hamama girilirdi.

İç hamam, ortada geniş bir şadırvan.. Ortasında göbek taşı.. Sağ ve sol yanlarda ve kapının karşısında önleri açık ve büyük üç peyke vardı, bu peykelerin ikisinde üç kurna, üçüncüsünde ise karşı karşıya iki kurna ve su hazinesinden alınacak sular için yerden bir m. yükseklikte büyük bir su oluğu göze çarpardı. Karşı karşıya olan peykelerle cehennemin önündeki peykenin aralarında ikişer kurnalı iki de ısı kürün (Halvet) vardı. Hamamın suyu bol ve külhanı muntazam olduğundan suyu da, içerisi de daima sıcaktı.

Bu hamamın icaresi ile Medine-i Amidde (Diyarbekir) vaki Mehmed Ağanın vakf eylediği Maasara (8) nin icaresi, Harput'da Mescid-i Nebide vazife-i muayyene ile imam-ı sani olanlara ve aynı zamanda vakf-ı mezburun tevliyetini, vakif şart tayin etmekle mütevellisi Şeyh Yasin Ef. namında bir zatın ihtiyarlığıyle hizmet-i lâzimesin ifa edemediğinden oğlu İbrahim'e tevcihi hakkında (1792-1207.H) tarihli inha (9) dan anlıyoruz ki, bu hamamın icaresi doğrudan doğruya Mescid-i Nebevinin mütevelli ve imam-ı saniliğine inhisar ettirilmiştir.

---

(8) Üzüm ve Susam sıkılacak yer.

(9) Bu kitapda Mescitler bölümüne bak. s.

IV. Sultan Murad devrinde (1634-1044.H) tarihinde Hoca Mescit mahallesinin mevcudiyeti, bizlere o tarihde Hoca hamamının da mevcut olduğu inancını vermektedir. Hoca hamamı, Ağa mahallesinin bitişiğinde olduğundan erkek ve kadın müşterileri daima temiz ve olgun ailelerden mürekkepti.

Harput yıkıldığı halde bu hamam kısmen mevcudiyetini hâlâ muhafaza etmektedir.

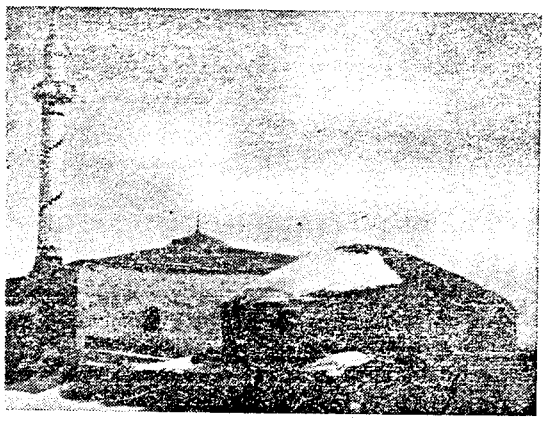
2 — PAŞA HAMAMI :

Paşa Hamamı, Saraçhane caddesinin arkasında ve yine bu caddeden ikinci dar bir koridorla (Meteris) e çıkan yolun sağ tarafındaydı.

Küçük, fakat çok temiz ve tertipli bir hamamdı, müşterilerinin çoğunu Meteris mahallesi halkı teşkil ederdi. Vakfiyeleri hakkında bir kayda tesadüf edemedim. Şimdi hamam tamamen yıkılmıştır.

3 — CİMŞİT HAMAMI

Cimşit Hamamı, Belediye caddesiyle İplikhane çarşısı arasında ve Sarahatun camiinin bitişiğinde, Harputun çok eski ve büyük hamamlarından birisidir. Taş kemerli küçük iki kapısından biri Belediye caddesi

Resim: 143 — Cimşit hamamı.

üzerinde, diğeri İplikhane çarşısına açılırdı. Birinci kapıdan girilince dar ve karanlık bir koridordan geçildikten sonra sağa dönünce aynı sistemde bir kapı ve yine dar bir koridorla dış hamama girilirdi.

Dış hamam, büyük tek bir kubbe altında takribi 20×20 ebadında ve dörtgen şeklindeydi. İplikhanedeki kapıdan girilince dört beş merdivenle doğru iç hamama inilirdi. Dış hamamda yine ortada bir şadırvan vardı. Teşkilât, Hoca Hamamının hemen aynidir; Fakat Hoca Hamamından daha büyüktür.

Elimizde bulunan iki resmî vesikaya göre Cimşit Hamamı, Palu beylerinden Cimşit bey tarafından yaptırılarak vakfedilmiştir.

Bir Mamuretül-Âziz salnamesi aynen şöyle yazar: «Palu Ümeray-ı meşhuresinden olup Devlet-i Aliyeye hidemat-ı mebruresi sebketmiş ve kesb-i iştihar eylemiş olan Cimşit beyin binakerdesi olarak bir hamam mevcuttur. Bu namda Paluda bir de Camii şerif vardır.» (10). Bundan başka IV. üncü Murad devrinde hamamın icaresine ait ikinci bir vesikanın örneği de aşağıya alınmıştır (11).

4 — HACI YUNUS HAMAMI :

Bu hamam, Belediye dairesinin arkasında ve Kale meydanına inilecek Ağa yokuşunun başında, sağ taraf köşede küçük ve fakat şirin bir hamamdı. Alt taraf bitişiğinde Hacı Yunusgillerin konaklarının bulunmasına ve isminin de Hacı Yunus olmasına bakılırsa hamamın bunlar tarafından yapılmış olduğuna şüphe yoktur. Demek oluyor ki, bu hamamın vakıfla bir ilgisi yoktur, sırf akar olarak yapılmıştır.

---

(10) 1310 H. tarihli Mamuretül - Âziz Salnamesi, İstanbul Belediye Kütüphanesi, N. 24/7.

(11) «Seyyid Ali Çelebi ibn-i Seyyid Kulu Herpertî icare-i hammam-ı vakf-ı merhum Cimşit bey ki der kaza-i Herpert vaki maa dükkânha bervechi iltizam mezbure kabul kerde, fi gurra-i şehr-i ramazanel-mübarek, sene erbea ve erbain ve elf. Kuruş riyal 300, dükkân 4..

Zikrolunan kazada vaki merhum cedd-i kebirimizin vakıf hamamın merkum Seyyid Ali Çelebi her sene icaresine yüz riyali kuruş vermeği müteahhit olup ki sal besal zikr olunduğu üzre yüz riyali kuruşu eda ede olbabda bu vasika-i şarihetül-Beyan tahrir olunup yedine vaz olunmuştur ki mah-ı ramazan-ı mezkûrdan üç sene-i kâmileyedek hamam-ı mezkûr merkumun zaptında olup sal besal muteahhit olduğu üzere yüz adet riyal kuruşun bu canib-i evkafa isal ede amma badel - Yevm üç seneyedek hamamın cemi harç ve levazımı ve meremmata muhtaç yerlerin tamir etmesin mezbur Ali Çelebi kenduyu tenezzüh etmeği mevud olup bir akça ve bir habbe evkafın icaresine mahsup etmeyüp minval-i meşruh üzre üç kâmil seneyedek hammama amil olunup bu bapda aherden kimesne mani ve mezahim olunmaya eğer battaliyesin ve eğer şakki bilcümle tamir ve termime muhtaç yerlerin tamir etmesin deruhte etmekle bu mıktar nuksan icareye mezbure verilmiştir.

Palu Hâkimi : İbrahim.»

IV. Murad devrine ait bir şer'î mahkeme tescil defteri, s. 155.

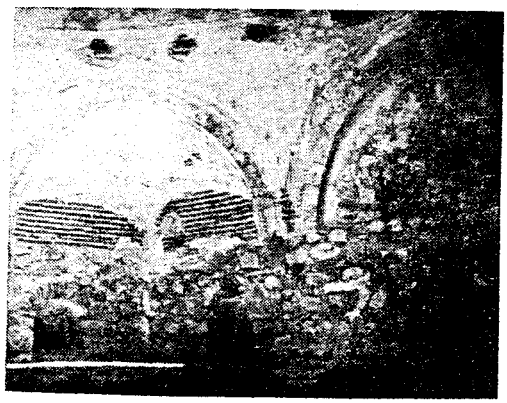
Hamama, caddeden ufak taş kemer bir kapıdan girilir, dar bir methal.. sonra 7-8 ayak merdivenle aşağıya inilince sağ tarafda yine ayni sistem bir kapıdan dış hamama girilirdi. Dış hamam, takribi 5 m. genişliğinde, 20 m. uzunluğunda olup ışığı tavan pencerelerinden alırdı. Her iki tarafta boydan boya karşılıklı 1 m. genişlik, 1 m. yükseklik set... vardı, dış hamamın tam yarısında yine iki basamakla ikinci kısma inilirdi, bu ikinci kısmın sonundaki duvarda bulunan bir kapıdan içeri geçilince dar bir oridor, bir aralık ve yine bir kapıdan iç hamama girilirdi.

İnşa tarzı, ufak olmasına rağmen çok muntazam ve kullanışlıydı. Dörtgen şeklindeki iç hamamın dört köşesine dört halvet konulmuş ve bunların arası açık peykelerle karşılaştırılmıştı, her halvette 4, her peykede 3 kurna, ortada ise bir göbek taşı vardı, iç döşemesi tamamen mermer olup, halvet kapıları da ince ve zarif oymalı mermer sütun ve kemerlerle süslendirilmişti. Suyu bol ve kaynardı, hamam sıcak ve sıhhiydi.

Hacı Yunus hamamı, şehrin tam ortasında olduğundan müşteri çokluğu bakımından Cimşit hamamından sonra ikinci gelirdi.

5 — KALE HAMAMI

Bu hamam Kale meydanında, Kaleye karşı ve tam meydana inilen geniş caddenin karşısında ve Fransız mekteplerinin sağ üst tarafındaydı. Evliya Çelebi, bu hamam hakkında şöyle yazar: «Kalenin kapısı

Resim : 144 — Kale hamamından bir iç görünüş.

önündeki hamamın ab-ü havası lâtif, binası hoş ve mergubdur.» ne yazık ki, yapı tarihi ve kimler tarafından yapıldığı hakkında bir kayıt elde edemedim, gerçi hangi devrin malı olduğu bilinememekte ise de tarzı, çok eski bir mimariyi ifade etmektedir.

Büyüklük itibariyle Cimşit Hamamı veya ondan bir az küçüktü. Hamam, nüfus kesafetine sahip Zahriye, Cami-i Kebir, Ermeni ve Süryani mahalleleri arasında olduğundan müşterisi o kadar çok ve kalabalıktı. Suyu bol ve iç hamam mimarî şekli ile sıhhî ve mükemmel bir hamamdı.

Hamamın yarı hissesinin 500 adet riyali (12) kuruşa satıldığı hakkında: «Ölü İbrahim Beşe kızı Kâzibenin ibra ve iskata memur vekili Hızır Beşe, Kâzibenin babalığı Mustafa Ağada olan 150, Kale hamamındaki nısıf hisse bedeli 500 ve babası metrukâtından 225 ki, ceman 875 riyali kuruşu anası Fatma Hatun ve üvey babası Mustafa Ağadan tamamen teslim alarak bunları, huzur-u şer'îde ibra ve iskat ettiğine dair rebiülevvel 1044 tarihli elimizde mufassal bir vesika mevcuttur. (13)

6 — DERE HAMAMI:

Dere hamamı, Harputun doğusunda ve Hacılar mahallesinde (Çatal Kaya) denilen mevkiin hemen önünde ve dere içerisindeydi. Hamamın bulunduğu bu semt, evvelce pek şen ve mamurmuş.. hattâ mahallenin adı da (Dere Hamamı Mahallesi) imiş (14).

Biz bu hamama yetişmedik, yalnız mahalle ile birlikte harap olan hamamın kubbe ve enkaziyle birlikte yerli yerinde durduğunu gördük. Harput kalesinin altındaki tılsımlı kızın: Dere hamamı, Süt kalası yıkıldı mı diyen sorusunu da efsaneleri arasında işittik!.. Hamam tarihidir.

(1301.H) tarihli bir Mamuretül-Âziz salnamesinde, hamam hakkında şu satırlara tesadüf ettim. Salnameyi tanzim eden ve yazan Hacı Hayri merhum diyor ki: «Dere Hamamı mülûk-i Farsdan «Melikül-Muzafereddin tarafından bina edilmiş olduğu camii sağir nam kitaba müteallik şerhlerden birinde mukayyed edüğü erbab-ı kemaldan bir zat tarafından beyan edilmiş ise de o fıkrayı bulup okuyamadım. Mezkûr hamam, halen mamur olup bazı müessesat-ı hayriyeye mevkufdur. Çöteli Zade Riza beyin yedindeki vakfiyede mezkûr hamamın «Melik Muzafereddin» tarafından bina edilmiş olduğu camii sağir nam kitaba mü(622 h.) tarihinden sonra «Nured-Din Artuk Şah» tarafından idare edilmekte olan Harput (630.H) da mülûk-i Eyyubiyeden Hama hükümdarı Melikül-Muzaffer tarafından istilâ edilmişti. Camii Kebirin de bani-i sa-

(12) Riyal, İspanyolcadır, 25 kuruşluk gümüş para.
(13) IV. Murad devrine ait şeri, bir mahkeme tescil defteri. s. 20.
(14) IV. Murad devrine ait şeri, bir mahkeme tescil defteri. s. 69.

nisi olduğu, müddet-i idaresi cüzi bir müddetten ibaret kalan yine Melikül-Muzafferdir» (15) denilmekte ise de bu kayıtlarda yanlışlık olsa gerek... Çünkü bir kere «Melikül-Muzaffer», Mülûk-i Farsdan değil, mülük-i Eyyubiyeden Hama hükümdarıdır. Sonra Eyyubilerin Harput'u istilâsı «Nureddin Artuk Şah» zamanına tesadüf etmez. Çünkü «Nureddin» (581 H.) (16) tarihinde ölmüştür. Ancak bu tarihlerde Ulu camiin banisi olan «Fahred-Din Kara Arslan» nın ikinci oğlu olan ve (1232 - 631 H.) yılına kadar Harput'da hüküm sürmüş olan ve Hartebırt Artuk oğulları hanedanını kuran «İmad al-Din Ebu Bekir» Eyyubilerin tabiiyetini kabul etmiş bulunuyordu ki, hamam işte tam bu tarihlerde, bu «Melikül-Muzaffer» tarafından yapılmış olduğu hakikatini meydana çıkarmış oluyor.

Büyüklerimden işittiğime göre, Dere hamamı, gayet sanatlı bir mimari ile yapılmış ve tezyinatı itibariyle de eşine tesadüf edilemiyecek derecede nadir bir eski esermiş!...

7 — YENİ veya ARSLANİYE HAMAMI :

Arslaniye Hamamı, buna Yeni hamam da denilirmiş.. Dere hamamının epeyce yukarısında, Esadiye mahallesinde ve Esadiye camisinin de önünde ve yine dere içerisinde oldukça büyük bir hamamdı.

Bu hamama da biz yetişmedik, bizim zamanımızda harabiye yüz tutmuş ve yalnız kubbesi metanetini yıllarca muhafaza etmişti. Bu hamam hakkında hiç bir tarihî kayde tesadüf edilememiştir.

8 — ESKİ KALE ALTI HAMAMI :

Bu hamam Süryani mahallesinde ve Süryani kilisesinden aşağı üç yol kavuşağında ve Hüseynik'e giden yol üzerindeydi. Bizim zamanımızda yıkılmış, yalnız enkazı kalmıştı.

9 — ŞEHROZ HAMAMI :

Şehroz Hamamı, Şehroz mahallesinde ve caddenin batıya döndüğü noktadaki ekmek fırınının arkasındaydı. Kapısı Meteris'e çıkan geniş ve dik yokuşun üzerindeydi. Küçük bir hamamdı. Şehroz Ermenilerine mahsus gibiydi. Kasaba içinden bu hamama gidenlere nadiren tesadüf edilirdi.

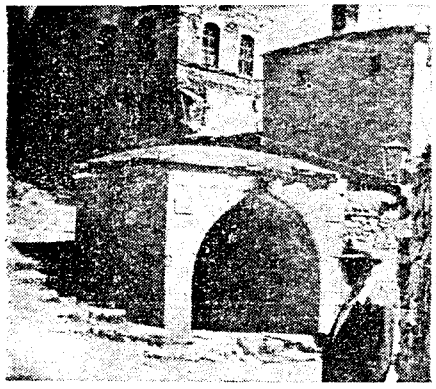
(15) Salname. Üniversite Kütüphanesi. N. 89442.

(16) Besim Darkot. İslâm Ansiklopedisi. Harput Mad. s. 297.

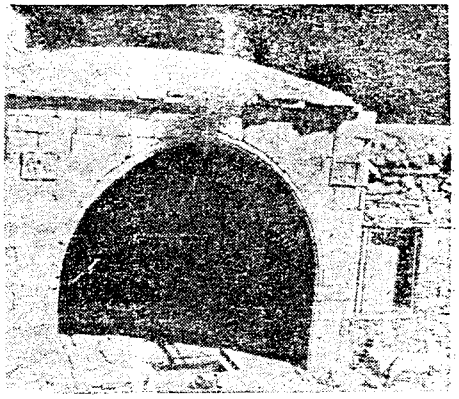
ÇEŞMELER

Harputun çeşmelerini izaha geçmeden evvel, bu çeşmeler dolayısiyle Harput halkının, yurtları için nasıl bir ciddiyet ve enerji ile çalıştıklarını bir nebze burada tebarüz ettirmeğe çalışacağım.

Suyu bol 9 hamam ve şimdi sıralıyacağım 55 çeşme ile büyük bir tabakhanenin suları, bu dağ başına ve bu kayalıklara nasıl ve nereden getirilmiştir? Aziz okuyucularım! İyi biliniz ki, bu sular, kendi kendine gelmemiş ve sonra şimdiki gibi hükûmet yardımıyla da getirilmemiştir. Harputdaki bu mühim su işi, doğrudan doğruya Harputluların içten gelen insanlık duygularının ve kendilerinden sonra hayırlı ve faydalı eserler bırakma yolundaki imanlarının sağlamlığı sayesinde meydana gelmiştir. Bu sular, şehre en az 5, 10 km. ve daha uzun mesafelerdeki sırtlarda, tepelerde uzun yıllar, alın teri dökülerek, kazma kürek sallanarak, kuyular vurulmak ve şehre kadar kanallar açılmak suretiyle getirilmiş ve bunları Harputlu yapmıştır.

Resim: 145 — Üç Lüle çeşmesi

Resim: 146 — Çeşme ve yanındaki saka damı.

Aradan asırlar geçmiş, Harput çökmüş, yalnız ismi kalmış; Fakat bu sular, yine şehir harabelerinin arasındaki çeşmelerden harıl, harıl akıp gitmektedir. İşte bu, mühim enerji sarfiyle emsalsiz bir mesainin ve insan gücünün üstünde, tahammül, sabır, kabiliyet ve fedakârlık derecesinin ölmez bir örneğidir. Bu münasebetle, bu değerli ve çalışkan fanile-

rin ruhlarına Tanrının rahmet pınarlarından mağfiretler niyaz ederek mevzua geçiyorum.

Şimdi şehre giriş noktası olan Dağkapısından başlıyarak cadde ve sokakları takip etmek suretiyle rastlanan çeşmeleri sırasiyle kaydediyorum:

1 — Acı Pınar: Dağkapısında Tevfikiye Medresesi önünde ve çukurda, suyu acıdır.

2 — Üç Lüleli: Ağa mahallesinde, Ağa camii ile Cevheriye medresesi önünde.

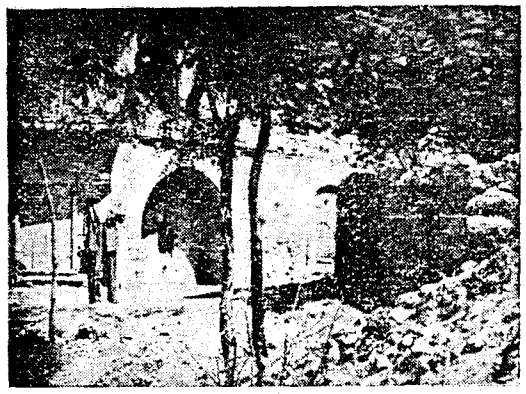
Bu çeşme, bizim mahallenin çeşmesi olmak dolayısiyle bizim çeşme demekti. Çeşme evvelce bir kemer üzerine yapılmış ve açıktı. Sonra meşrutiyet ilânını müteakip Harputun imarı sıralarında yıktırılıp geriye alınmak ve 4×4 genişletilmek suretiyle kapalı ve yine kemerli ve çift kürünlü olarak hayır sahipleri ve Belediye tarafından daha mükemmel yaptırılmıştı. Yanında bir de saka damı vardı. Bu çeşmede 6-7 de mahalle sakası vardı ki, bunlar, yaz kış daima tulumlarla evlere su çekerlerdi, çeşmeye geldilermi tulumlarını saka damında duvardaki kazıklara sırasiyle asar ve bu suretle sıralarını beklerlerdi. Sıraları gelince tulumlarını alarak çeşmeye koşarlardı.

Kış günlerinde bunların da vazifeleri ağırlaşırdı, başları ve yüzleri sarılı olduğu halde Hoca hamamının külhanından getirdikleri sıcak ve çok az ateşli külleri, saka damının ortasına yayar ve etrafına geçerek ısınır ve çubuk yakanlar da görülürdü. Sakalar, esasen doğru ve namuslu kimselerdi; çünkü her eve, her ailenin harem tarafına girip çıkarlardı. Sonra saka ücretleri, ya nekadar ucuzdu, bir tulum su beş para bir aileye günde iki tulum su verse bir ayda yedi ve nihayet on kuruş tutardı.

Bizim evin sakası, Mahmud dayı namında bir ihtiyardı, ne temiz, ne müslüman bir zattı. Bazan rahatsız olduğu zaman evin suyunu güğümlerle bu çeşmeden ben taşırdım. Vakit namazları için kim bilir, bu çeşmede ne kadar abdest almış ve bu çeşme başında ne kadar ezanlar dinlemiştim. Akşamları bilhassa çeşmenin başı mahalle halkı ile dolar, bir Allâh-ü Ekber! sesi bu halkı birden harekete getirir ve camiin yolu tutulurdu. Bu ses ne ulvi ve samadanî bir sesdi ve bu çeşme başı toplulu-ğu dedikodudan âzade ne samimiydi!..

3 — Hoca Pınarı: Hoca Mescit mahallesinde ve hükûmet caddesi üzerinde sol kol üzerinde.

4 — Hoca Hamamı Çeşmesi: Hoca hamamının önünde.

Resim: 147 — Hoca pınarı.

5 — Hoca Hamamı Çeşmesi: Hoca hamamının arka tarafında hükûmete çıkılacak yokuşun dibinde.

6 — Acı Pınar: Hoca Mescit mahallesinde eski salhaneye inerken yolun solunda.

7 — Acı Pınar: Yine bu sırada ve yolun daha aşağısında.

8 — Acı Pınar: Yine bu sırada ve tam eski salhanenin yerinde.

9 — Efendigillerin Çeşmesi: Ağa mahallesinde Efendigillerin konaklarının önünde.

10 — Han Pınarı: Hoca Mescit mahallesinde Şeytan çarşısı başında ve kuyumcuların altında, fırının yanında.

11 — Kurşunlu Çeşmesi: Kurşunlu cami ve Kurşunlu medreseleri sitesi dahilinde, tarihî çınarın altında.

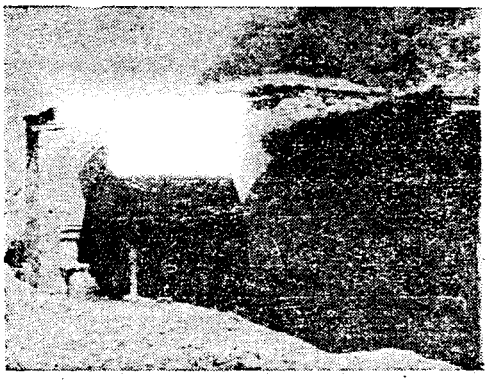
Bu çeşme hâlâ yerinde ve hâlâ akıyor, üzerine Harput çeşmelerinin en talilisi damgasını da koyabiliriz; çünkü bu gün için Harput demek Kurşunlu camiin önündeki bu çeşme, havuz başı ve bunları gölgeliyen tarihî çınar altından ibarettir. Yaz mevsimlerinde Elâzığın boğucu havasının tesiri altında bunalan bir çok kimseler Harput'a çıkar, bu çınarın altında ve bu çeşmenin önünde sanki yerin dibinden üstüne çıkmış gibi bir hafiflik ve geniş bir nefes alma fırsatını bulurlar. Yerli ve yabancı bir yığın ziyaretçi, bu çeşmenin başında karşı karşıya iskemle atar oturur, serin ve temiz bir hava içerisinde çay ve kahvelerini içerler. Yabancılar, tarihî şehre ait bir kaç kelime bilgi edinmek için âşina ararlar.. Harputun eski devirlerini yaşıyan bizim gibiler de, eski şen günlerin yâ-

diyle içleri kan ağlıyarak az zamandaki bu değişikliğe ve bu çöküşe hayret etmekten, göz yaşı dökmekten kendilerini alamazlar.

Resim: 148 — Sarahatun çeşmesi. Çeşmeyi ve etrafını tetkik eden gençlerimiz bir gurup.

12 — Sarahatun Çeşmesi: Sarahatun camii ve Sarahatun medresesi arasında. Aynı zamanda bu çeşmenin sol tarafında, üzeri geniş ve zarif bir saçakla kapalı ve 5-6 m. uzunluğunda sıra ile musluklar dizili bir abdestlik vardı. Bu muslukların hazinesine bu çeşme su verirdi, muslukların önü derin ve karşılarında abdest alanların oturması için mermer yuvarlak taşlar sıralanmıştı, beş vakit namaz saatlerinde ve bilhassa cuma ve bayram namazlarında burası hıncahınç insanla dolar, herkes bu musluklar önünde abdestlerini alır, camiye koşarlardı. Ne şen ve ne hareketli

Resim: 149 — Meydan cami çeşmesi.

Resim: 150 — Bu çeşmenin sol kanadı ve abdestliklerin cephe duvarı. Kitabesiyle

bir çeşme başıydı burası.. Bu gün hâlâ mevcudiyetini muhafaza etmektedir.

13 — Meydan Pınarı: Meydan camiinin karşısında ve Kasaplar çarşısının da hemen methalindeydi.

Bu çeşmenin solunda da ayni Sarahatun çeşmesi gibi üstü saçaklı musluklar sıra ile diziliydi. Muslukların üstünde ve tam ortasında şu kitabe yazılıdır.

Yüzbaşı Ahmed Ağa abdest için etti bina
Böyle musluk selsebil âsa (1) kabul etsin huda
Lûleler güya cevahir-paş olur tarihine
Gel de bu hayrata bak, baniye her dem kıl dua.

Tam çeşmenin üstünde de:

Sahibül-Hayrat vel-Hasenat Dabağ Yüzbaşı el-Hac Ahmed Ağa sene 1296

Bu çeşme, muhakkak ki, çok eskidir; ancak kitabesinden öğrendiğimize göre çeşmeyi ve abdestlikleri (1879 - 1296 H.) tarihinde Dabağ zadelerden (2) yüzbaşı Ahmet Ağa namında bir zat yeniden yaptırmıştır. O kadar dikkat ve itina ile yapılmıştır ki, aradan 80 sene geçtiği halde, insana bu gün yapılmış gibi bir his vermektedir. Çarşı içinde en kalabalık bir mevkide olduğundan bu çeşme başı da çok canlı ve hareketliydi. Bu çeşmenin de sayısız sakaları vardı, Ali Kaya namında meşhur bir tulumcu Meydan Tekyesinin medhalinde tulum yapar ve tamir ederdi. Çeşme, Harputun harabeleri üzerinde bir şaheser olarak yaşamaktadır.

14 — İshak Ağa Çeşmesi: Zahire mahallesinde, Tarakçıların bitişiğinde ve İshak Ağa medresesi yanında.

15 — Kale Meydanı Çeşmesi: Kale meydanında ve Hacı Murad yokuşunu indikten sonra sol kol üzerinde.

16 — Acı Pınar: Kale meydanında ve derenin başlangıç noktasında.

17 — Acı Pınar: Kale meydanında bu pınarın tam karşısında.

18 — Acı Pınar: Kale meydanında bu pınardan daha aşağı ve dere içinde.

19 — Kale Dibi Çeşmesi: Kale meydanından süryani mahallesine inerken yolun sağında.

20 — Süryani Çeşmesi: Süryani mahallesinde Kızıl kilisenin alt tarafında.

---

(1) Cennette bir çeşme.

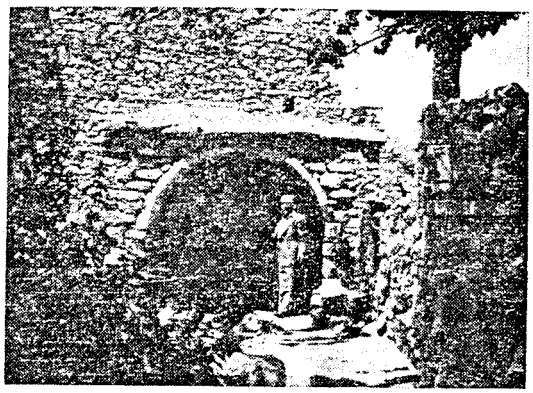
(2) Dabağ zadeler, Harputun zengin ve tanınmış geniş bir ailesidir.

21 — Akar Çeşme: Çelebi mahallesinde Dabağhane yolu üzerinde.

22 — İğdeli Çeşme: Çelebi mahallesinde ve kilisenin yanında.

23 — Kara Sofu Çeşmesi: Kara Sofu mahallesinde ve mescidin yanında.

24 — Bey Pınarı: Camii Kebir mahallesinde ve Ulu cami bahçesinin bitişiğinde.

Resim: 151 — Bey Pınarı.

25 — Kızıl Abalı Pınarı: Hacılar mahallesinde ve mescidin yanında.

26 — Zeynep Pınarı: Esadiye mahallesinde dört yol kavşağında.

27 — Ebu Tahir Çeşmesi: Ayni mahallede yolun sol taraf üstünde.

28 — Arpacı Pınarı: Hacılar mahallesi ile Müderris mahallesi arasında.

29 — Meteris Çeşmesi: Meteris mahallesinde ve caddenin solunda.

30 — Şehroz Çeşmeleri: Meterise çıkan geniş yokuşun sol tarafında.

31 — Şehroz mahallesinde bu yokuşun başlangıcında, sağ tarafta. cında, sağ tarafda.

32 — Şehroz mahallesinde mezarlık yolu üzerinde.

33 — Şehroz mahallesinde yolun alt kısmında.

34 — Bu çeşmeden az aşağıda.

35 — Bu çeşmeden az aşağıda dere içerisinde ve Ermeni mezarlığı yakınında.

36 — Gürcü Bey Çeşmesi: Gürcü Bey mahallesinde ve kilisenin yakınında.

37 — Akpınar: Gürcü Bey mahallesinde, iç tarafda.

ŞEHİR KENARINDA VE HARİCİNDE OLAN PINARLAR VE AKAR SULAR

1 — Acı Pınar: Kasarcılar'a inen yolun sağında ufak bir çeşmeydi. Sülüğü ile meşhurdur. Pancarlık bahçelerinden ve Mezria'dan gelen yaya yolcular burada oturur, dinlenir ve hayvanları olanlar da hayvanlarını sularlardı.

2 — Cirik Çeşmesi: Bu çeşme, Çatal Kayadan dereye inildikte Salhaneye giden yolun başındaydı. Bu çeşmenin şöyle bir hurafesi vardı. Burası ocaktı ve bu ocak sahipliydi, sahibi, her sabah güneş doğmadan elinde tılsımlı bıçağı olduğu halde buraya gelir, beklerdi, dalağı büyüyüp de muztarip olan hastalar, umumiyetle buraya götürülür, dalağı kesilirdi. Şöyleki: Ocak sahibi, hastanın bir ayağını çıplak olarak çeşmenin önünde bulunan çayırların üzerine bastırır ve elindeki büyük bıçağiyle ayağın bastığı yeri, dört bir taraftan çizer, sonra ayak kaldırılır ve bu ayak izinin üzerine bir miktar tuz ekildikten sonra bıçakla çizilip kesilen kısım aynen tersine çevrilir, yani çemenli taraf alta, topraklı taraf üste gelir, sonra ocak sahibi, hastanın karnını açar ve elindeki bıçağın tersiyle dalağın üzerine ayni biçimde bir işaret geçer, bi izni hüda ne dalak kalırmış, ne de bir şey... Ocak sahibine bir kuruştan on kuruşa kadar da bir el emeği verilirmiş.

3-4-5-6 — Çahpur Pınarları: Bu pınarlar, Şehroz mahallesini çıkdıktan sonra umumî bahçe yollarının alt taraflarında ve dere içlerinde üçü bir hizada, birisi ise derenin sol tarafında dört çeşme olup hepsi ayni mimarî üzerine taş kemerli ve içerileri 3×3 ebadında büyük ve kapalı olarak yapılmıştı, suları boldu, bunlardan birinci çeşmeden sakalar, tulumlarıyla Şehroz mahallesi halkının su ihtiyaçlarını temin ederlerdi. Diğerleri ise sırf ailelerin çamaşır yıkamalarına tahsis edilmiş gibiydi. Yazın sıcak gün ve gecelerinde bu çeşmelerin başında küme küme insanlar hiç de eksik olmazdı.

7 — Dabağhane Çeşmesi: Dabağhane, şehrin güney doğusunda ve Ermeni mahallelerinin altında, dere içerisindeydi. Suları çok boldu (3) buradaki çeşme, Dabağhanenin arka taraf köşesinde, binaya bitişik taş kemerli ve muntazam yapılmış bir çeşmeydi. Suyu o kadar bol ve soğukdu ki, bilhassa yazın sıcak günlerinde bu çeşmenin başından beş on kişi eksik olmazdı. Suyun çokluğundan ve şelâle teşkil ederek dereye doğru

(3) Dabağhane hakkında iktisat bölümünde malûmat bulacaksınız.

akışından mütevellit tabii serinlik etrafa yayılır, işte bu serinlikten istifade için uzaktan yakından, işlerinden çıkıp dinlenmek üzere buraya gelenler çok olurdu. Hattâ üst tarafındaki mahalle halkından evleri yakın olanlar, güğümleriyle gelip günlük su ihtiyaçlarını bu çeşmeden temin ederlerdi.

8 — Efendigillerin Havuz Başı: Bu bahçe ve havuz başı Dağ kapısında, şehre girerken caddenin solunda ve Tevfikiye medresesinin de altındaydı. Az, fakat devamlı bir suyu vardı. Bahçenin bu kısmı, Hacı Hayri Beye aitti, yaz günlerinde bu havuz başında işret sofraları kurulur, saz ve ses âlemleri yapılarak eğlenilirdi.

9 — Hatun Pınarı: Dağkapısından caddeyi bırakıp da Kasarcılar'a sapınca yolun sağ tarafında ve Efendigillerin bahçesinin hemen altındaydı. Taş kemerli, orta bir çeşmeydi, suyu o kadar bol değildi. Bu çeşme ancak çamaşır yıkıyanlara tahsis edilmiş gibiydi, her gün başında bir iki müşterisi bulunurdu.

10 — Kuray Çeşmesi: Bu çeşme, Dabağhane önünden geçip tam doğuya, Yedi Göz bahçelerine giden yolun sol tarafındadır. Arkasını Fatih Ahmet sırtlarına vermiş, Taş kemerli ve taş oluklu suyu çok bol bir çeşmeydi. Burası yaz günlerinde bilhassa akşamları adetâ bir mesire halini alırdı, Kuray Başı mesiresi!... Çeşmenin sair günlerde 10-15 müşterisi daimî olduğu halde, pazar günleri çoğunluk artar, dağ taş insanla dolardı. İşret edenler ki, bunların çoğunu Ermeniler teşkil ederdi, çeşme başına gelir gelmez koyunlarından rakı şişelerini çıkarır, soğutmak için çeşmenin mermer kürününe koyarlar, beş on dakika içerisinde buz keserdi.

Bu çeşmenin tarihî bir değeri de vardır. Uzun Hasanın Kuray başındaki sarayı, bu çeşmenin üst taraflarında veya şimdi bulunduğu yerde imiş.. Belki çeşmenin suyu o zaman saray için getirtilmişti. Saray yıkılınca tek başına kaldı ve halka bırakıldı zannındayım.

Hususiyetlerinden birisi de: ailelerin yaz günlerinde çamaşır yıkamak üzere kazan, teşt, odun gibi bütün ağırlıklarını ve kirli çamaşırlarını bir eşeğin sırtında bu çeşmeye götürüp, kazan kurup çamaşır yıkamaları ve aynı zamanda kurutup tertemiz evlerine dönmeleriydi.

11 — Kurtluca Çeşmesi: Dabağhanenin yukarısında derenin Kazı bahçesine mülâki olduğu noktada, sağ tarafda ve bağlara giden yolun altındaydı. Suyu yalçın kayalıklar arasından gelir, yazın sıcak günlerinde kurur, kış aylarında akar, ilk baharda ise coşar ve önündeki dereye de altın zerreleri bırakırmış.. Yine bu mevzu üzerinde diğer bir arkadaşdan

şu hikâyeyi dinlemiştim: Ufak dağ silsilesiyle çevrilen kırmızı topraklı (4) ve Sultan Meydanı (5) denilen mevkiden, yani Kazıbahçesi taraflarından, ilk baharda yağan şiddetli yağmurlardan husule gelen seller, Süryani mahallesinin altındaki dereye bir çok ufak altın zerreleri getirdiğini, yağmurdan sonra mahalleden bir çok kimselerin hemen dereye indiklerini, kumlar arasında yarım ve bazan bir mercimek büyüklüğünde altın parçaları toplayıp kuyumculara sattıklarını söylemişti. Bu iki rivayet birbirlerini tamamlamakta ve teyit etmektedir.

12 — Kazıbahçesi Çeşmesi: Bu çeşme Kazıbahçesinde bahçeler istikametine çıkan yokuşun sağ tarafında ve mezarlığın altında (Künbet) denilen mevkidedir, etrafında kireç ocakları vardı.

13-14 — Kasarcı Çeşmeleri: Bu çeşmeler, Dağkapısının sağından ve Şehrozdan Ermeni mezarlığının solundan inen iki patikanın kavşak noktasındadır. Çeşmelerin önü düzlük ve bu düzlükte beş on kadar dut ağacı ve bir de çamur göl vardı. Arka yan tarafdan Hilâl deresi gelir, sağından pancarlık bahçelerine gidilir. Buradan bir yol da sizi çay boyu Arslan pınarına götürür. Yaylaya çıkarılan koyun ve sığır sürüleri çok defa öğle sıcağında burada dinlendirilirdi. Bu çeşmelere de çamaşır yıkamak üzere kasabadan gelenler çok olurdu.

15 — Örtmek Çeşmesi: Örtmek, şehrin güney doğusunda ve Su Gözü bahçelerine giden yolun sağ tarafındaydı. Taş kemerli, kapalı büyük bir çeşme olup suyu bol ve soğuktu. Burası da bir mesire gibiydi, eğlenmek isteyenler, saz ve ses meraklıları toplu halde bilhassa cuma ve pazar günleri buraya gelir.. akşama kadar yer içer eğlenirlerdi.

16 — Salhane Çeşmesi: Kazıbahçesinden bahçelere giden yolun sol tarafında ve tam yeni mezbahanın önündeydi.

17 — Toptop Pınarı: Bu pınar, Çatalkayanın tam karşısında Toptop mezarlığının eteğinde ve Kırk Kuyudan gelen şehir su yolunun altındadır. Dut, iğde, söğüt gibi beş on ağaç, çeşmeyi gölgelerdi, şehrin delikanlıları, hovardaları çok defa bu çeşmenin başına gider otururlardı. Karşıda, Çatalkayada bulunan dostlarını eğlendirmek için kılârnet refakatiyle türküler, mayalar söyler ve onlardan selâm ve âşinalık beklerlerdi.

18 — Yarı Çavuş: Bu çeşme Abdihel (Ebutahir) mahallesinin doğu kuzeyinde ve mahallenin arkasında en yüksek bir yerdeydi. Çeşmenin önünde geniş ve meyilli bir saha vardı, burada çok büyük ve yüksek beş on tane dut ve kavak ağaçları bulunup mahalle halkı yaz günleri ve ge-

(4) Bu kırmızı toprak hakkında, bak adet ve anâneler bölümüne.
(5) Cırıtlar meydanı.

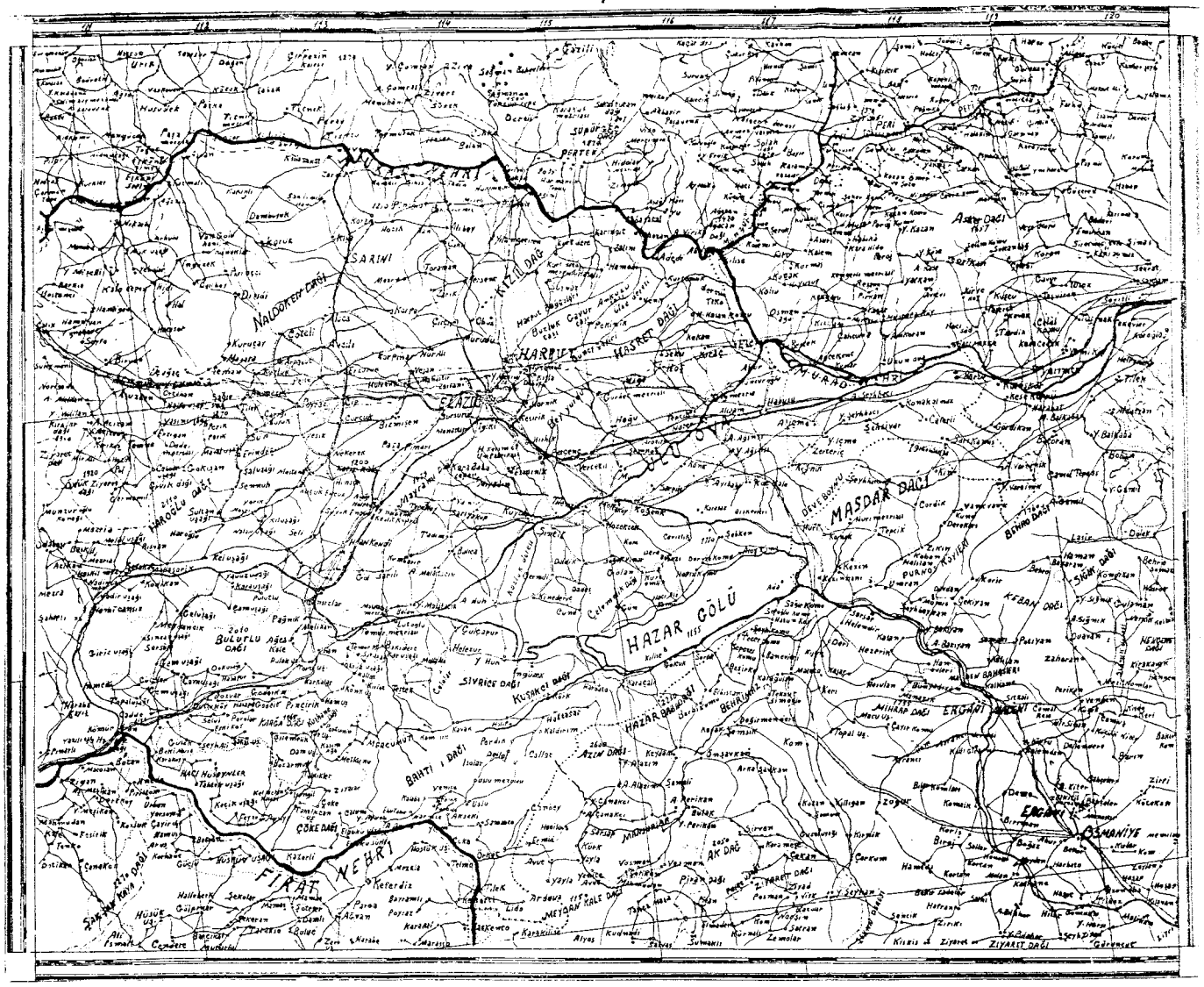
celeri bu çeşme başında oturur, hava alır ve eğlenirlerdi. Bu çeşmenin suyu, gerçi bol değilse de bütün Harput çeşmelerinin suyundan daha hafif ve daha sıhhî olduğu gibi Elâzığın kireçli içme sularına karşı taşdelen ayarındaydı. Bu sebeple Elâzığda yüksek rütbeli memurlar ve askerî kumandanlar, daima bu çeşmenin suyundan aldırıp içerlerdi. Hattâ son zamanlarda bir iki açık göz, eşeklerin sırtında tenekelerle boyuna Elâzığ'a Yarı Çavuş suyu götürüp satarlar ve bununla maişetlerini temin ederlerdi.

Şehir dahilinde		Şehir kenar ve civarında		Yekûn
37	+	18	=	55

Gerçi salnamelerde ve sair resmî kayıtlarda 52 çeşme kayıtlı ise de ben, bunları 55 olarak tesbit ettim.

Kasaba dahilinde bazı evlerde 10 kadar da kuyu vardı ki, çok derin ve suları da acıydı.

Harput

MURAT NEHRİ
FIRAT NEHRİ
HARPUT
ELAZIĞ
HAZAR GÖLÜ
MASDAR DAĞI
KIZIL DAĞ
NALDÖKEN DAĞI
HASRET DAĞI
SARIKI
SIVRICE DAĞI
BULUTLU DAĞI
ÇÖKE DAĞI
ASTER DAĞI
ZIYARET DAĞI
OSMANİYE
ERGANİ
MEZRA
PERTEK
KEBAN DAĞI
Miknası 200.000 : 1

YANLIŞ - DOĞRU CETVELİ

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
2	2	Hilhassa	Bilhassa
12	6	Resim: 11	Resim: 10 , 11
15	17	Süleymanın	İbrahimin
19	1	Rühgüzar	Rehgüzar
21	8	"	Bu işaret yoktur.
22	5	Aman	zaman
24	18	İnneallâhe	İnnallâhe
31	2	Bu yer	bu yel
31	18	Kavada	havada
32	5	Hamdinde	Hamsinde
32	29	kılıçla	kılıçlar
34	36	kaplar	kapladı
36	38	Kehren	cehren
38	24	temaşakeh-i	temaşageh-i
39	18	Tarihçesi	Tarihî
39	26	Ülkede	Ülke de
39	33	hekdar	hektar
45	2	Hasn-ı	Hısn-ı
47	5	Asemde	Acemde
47	37	maharetine	meharetine
47	39	. .	s. 122
49	17	. .	s. 259
49	20	Simşat	Sımsat
56	. .	. .	128 N.lu resim 57.nci sahifede olacak.
56	9-11	. .	s. 65
57	18	. .	s. 349
57	19	. .	s. 52
57	20	Leman	Lehman
58	33	devlerinin	devletinin
64	36	. .	s. 260
70	28	kralıklar	kralılıklar
73	21	toprakların da	topraklarında
76	31	köylerimiz	köylülerimiz
76	41	. .	s. 134
78	10	sefehatı	sefaheti
79	13	Külâk	külâh
89	6	Mansat	Samsat
89	9	Nasıl	Nasır
90	11-13	Malazkert	Malazgirt
91	1	Suhane	Suphane
107	12	Kaybubadiya	Keykubadiya
108	35	. .	s. 312
113	3	doğduğu	doğuda
113	40	. .	s. 304
115	24	Mahmudî	Mahmudun
123	33	. .	s. 135
126	29	doğrula	doğrulta
127	40	adet-i	aded-i
143	32	ikram	kiram
151	30		s. 340

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
153	39	. .	s. 308
156	28	. .	s. 201
168	33	yaralıya	yaralılara
171	25	bönderip	gönderip
180	26	çalışyordu	çalışıyorlardı
183	29	reman	cem'an
184	11	kuvvetlerinin	ordularının
194	21	. .	yekûnların üzerinde çizgi
204	5	habişi	hahişi
208	38	vâlşanğ-i	vâlâşane-i
209	37	37-38 satırlarda takdim tahir vardır.	
211	12	dükümet	hükûmet
211	17	vecile	vechile
211	19	olmadığımıza	olmaklığımıza
213	10	Maruretül	Mamuretül
213	32	merüez	merkez
217	12	irsaliye	irsaliyle
218	35	. .	s. 247 ve dv.
226	13	ivlâyet	vilâyet
227	7	Plu	Palu
228	12	(ikazına ehemmiyet vermemiş, hadiseyi) cümlesi mükerrerdir, yerine (ve vaktından çok evvel tedbir alınmasını G e n ç valisine ha-)	
232	35	uzunluğundan	uzunluğunda
233	5	âeşme	çeşme
233	5	Fayri	Fahri
233	26	takdirde	takdire
240	27	ilmuştur	olmuştur
243	18	ylvm-i	yevm-i
249	14	(ve buna karşılık bulunup bulunmadığının ait olduğu devair) cümlesi mükerrerdir, yerine (adliye ve maliye ve dahiliye için ne kadar maaş ve masarif)	
264	11	Krşilaşırsınız	karşılaşırsınız
268	21	bin (fit. 31. s)	bin fit (fit: 31 s.)
275	36	cidet	cihet
284	20	hücvrelerin	hücrelerin
326	23	(türbedarı ve mütevellisi olan marifetname sahibi İbrahim Hakkı hazretlerinin) cümlesi mükerrerdir.	
332	36	mahzarında	mahzarında
341	39	. .	s. 315
350	5	1778	1779
355	14	seneve	seneye
359	34	metekliklerle	meteliklerle
361	37	. .	s. 320
364	8	oridor	koridor
365	33	(camii sağir nam kitaba mü) cümlesi mükerrer, yerine (da mestûr ve muharrermiş)	
368	24	çıkarlarlardı	çıkarlardı
370	4	gençlerimiz	gençlerimizden
371	23	Zahire	Zahriye
372	15	(cında, sağ tarafda) cümlesi mükerrer	
375	3	taraflarından ilk	taraflarından gelen